ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

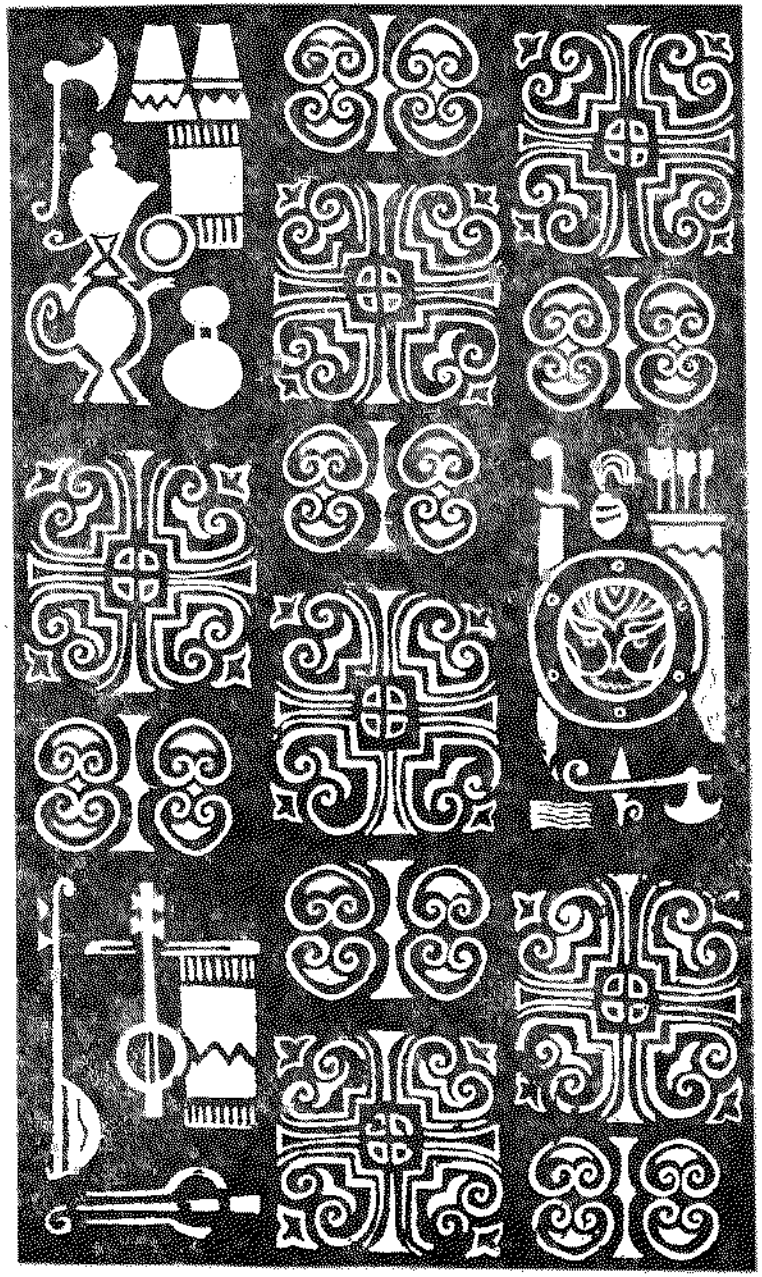

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ. НӨКИС 1977-ж.

ИЗДАТЕЛЬСТВО «КАРАКАЛПАКСТАН». НУКУС 1977 г.

КАРАКАЛПАКСКИЙ ФИЛИАЛ АН УзССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
ИМ. Н. ДАВКАРАЕВА

КАРАКАЛПАКСКИЙ ФОЛЬКЛОР

МНОГОТОМНИК

ТОМ
I

КАРАКАЛПАКСКИЕ НАРОДНЫЕ СКАЗКИ

Издательство «Каракалпакстан»
Нукус — 1977

ӨзССР ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ФИЛИАЛЫ
Н. ДӘУҚАРАЕВ АТЫНДАҒЫ ТАРИЙХ, ТИЛ ҲӘМ
ӘДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

(КӨПТОМЛЫҚ)

I
ТОМ

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИ

«Қарақалпақстан» баспасы
Нөкис — 1977

ҚҚ 2. Қарақалпақ фольклоры. (Көптомлық)
I том.
ҚҚ 10. Қарақалпақ халық ертеклери.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Науруз Жапаков — доктор филологических наук, *Кабул Максетов* — доктор филологических наук, профессор, *Исмаил Сагитов* — доктор филологических наук, член-корреспондент Ан УзССР, профессор.

СОСТАВИТЕЛЬ:

Калбай Мамбетназаров — кандидат филологических наук.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КОЛЛЕГИЯ:

Наўрыз Жапақов — филология илимлериниң докторы, *Қабыл Мақсетов* — филология илимлериниң докторы, профессор, *Исмаил Сағитов* — филология илимлериниң докторы, ӨзССР Илимлер Академиясының Хабаршы ағзасы, профессор.

ДҮЗИЎШИ:

Қалбай Мәмбетназаров — филология илимлериниң кандидаты.

Художник *Карим Молутов.*

3703040400
61—77 м.

© «Қарақалпақстан» баспасы, 1977.

Рес. библиотека
Мин. культуры ККАССР
инв. № 258365

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ҮЛГИЛЕРИ

Қарақалпақ фольклоры — қарақалпақ халқының руўхый мәдениятының бай бир түри. Ол бирнеше жанрларға бөлинеди. Олардың ҳәркайсысы өз алдына атқарылыў техникасына ийе. Фольклор үлгилери узақ дәўирлерден ҳәзирги күнге шекем жасап келеди. Олардың гейпара жанрлары ўақыт өтиў менен гөнерген, ал гейпаралары жаңа дәўирге сәйкес өзгерген. Фольклорлық дөретпелер узақ дәўирдиң ҳәзирги күнге шекем тарийхын көркемлик планда тәрип етеди. Усы көзқарастан биз фольклорды тарийхтың жолдасы деп атаймыз. Бирақта фольклор тарийх емес, ал ол тарийхый дәўирдиң көркем дөретпеси. Сонлықтан ол әдебият ҳәм искусствоның масштабында хызмет атқаратуғын объект. Фольклор көркем дөретпе болған менен халықтың материаллық ҳәм мәдений тарийхын үйрениўде ең баҳалы материал болып есапланады.

Халқымыздың көркем сөзиниң пайда болыўы ҳәм раўажланыўы фольклорда берилген. Фольклор дөретпелеринде халықтың даналығы, тапқырлығы, шеберлиги, асқан қыялы, қаҳарманлығы, күшлилиги, әзизлиги, жақсылық тәрепи, жаманлық ҳаққындағы түсиниклери жүдә айқын, түсиникли, сулыў ҳәм әпиўайы формада бериледи.

Октябрь социалистик революциясынан бурын жазба ислери онша раўажланбаған қарақалпақлар арасында фольклор үлгилери актив ислетилди ҳәм жақсы сақланылып келди. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң бириниши ярымында оның бай үлгилери жанлы атқарыўшылардың аўзынан тийкарынан жыйналды. Ҳәзирге шекем қарақалпақ фольклорының үлгилерин жыйнаў даўам етип келеди. Әсиресе 50—70 жыллар ишинде фольклор дөретпелерин бурын жазылмаған ҳәм жазылып алынғанларының жаңа вариантларын жыйнаў иси қызғын қолға алынды. Соның нәтийжесинде ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы китапханасының қолжазбалар фондында аўызеки халық творчествосы-

ның жүдә бай баҳалы материаллары жыйналды. Жыйнал-ған материаллар тийкарында, қарақалпақ фольклорынын ҳәрқыйлы жанрлары ҳәр ўақытта өз алдына китап болып ямаса топламда басылып шықты. Олардан «қарақалпақ нақыл-мақалларын», «Қарақалпақ жумбақларын», «Қара-қалпақ халық қосықларын», «Қарақалпақ халық ертеклери-ниң» үш китабын, «Қарақалпақ халық легендаларын ҳәм анекдотларын», «урыс дәўириндеги қарақалпақ халық қосықларын», «Алпамыс» дәстанының Жийемурат, Өгиз, Қияс, Есемурат жыраў вариантларын, «Қоблан», «Едиге», «Мәспатша», «Қырық қыз», «Шарьяр», «Қурбанбек», «Ер-зиуар», «Ғарип ашық», «Гөруғлы», «Бозуғлан», «Даўлетияр-бек», «Қаншайым», «Меңлиқал» дәстанларын көрсетиў мүмкин.

Фольклор бойынша көп ғана материалдың топланыўы, соның менен олардың айрымларының ҳәр ўақытта басылып шығыўы, енди оның сайланып алынған көп томлығын басып шығарыўға мүмкиншилик туўдырып отыр.

Көптомлық 20 томнан ибарат болып, онда қарақалпақ ертеклериниң, жумбақларының, нақыл-мақалларының, аңыз ҳәм анекдотларының, қосықларының, дәстүр жырларының, айтысларының, дәстанларының үлгилери бериледи. Бирақ бул көптомлық барлық жыйналған материалларды толық қамтый алмайды. Көптомлық тийкарынан фольклорлық текстлерден, ҳәрбир томның ақырында түсиндирме сөзлик-лерден (комментария) турады. Көптомлықтың таярлаўшыла-ры ҳәм редакторлары мүмкин болғанынша жыйналған мате-риаллар тийкарында баспаға таярланылған материаллардың сапасының идеялық ҳәм көркемлик жақтан жоқары болыўын көзде тутады, биринши гезекте баспаға ең жақсы вариантла-рын усыныўға ҳәрекет етеди.

Қарақалпақ фольклорының көптомлығын 5—6 жыл ишинде басып шығарыўға уйғарылып отыр. Олар бир фор-матта, бир түрли бояўдағы муқабалар менен басылады. Олардың ҳәрбир томы фольклордың белгили бир жанрын ямаса жанрдың белгили бир том болатуғын дөретпелерин өз ишине алады.

Көптомлықты басып шығарыўдың тийкарғы мақсети — көпшилик оқыўшылар жәмийетшилигин қарақалпақ фолькло-рының тутасқан толық үлгилери менен таныстырыў, халқы-мыздың аўызеки творчествосын мәңгилестириў, оларды илим изертлеў жумысына қосыў, усының нәтийжесинде халқымыз-дың эстетикалық талғамының раўажланыўына үлес қосыў болып есапланады.

Редколлегия

ҚИЯЛЫЙ ЕРТЕКЛЕР

АБАТ БАТЫР

Бурынғы өткен заманда төрт адам жолдас болыпты. Биреўиниң жети жылғы өликке жан беретуғын, екиншисиниң бир ақшамда бир қаланы салып шығатуғын, үшиншисиниң бир қаланы екинши қалаға көширетуғын өнери болыпты, ал төртиншиси жүрекли батыр болады. Оның аты Абат екен. Төртеўи жәм болып, жолдас болып кетип баратырса, бир тоғайдың ишинде жатқан сүйекти көреди. Абат батыр өлиге жан бериўшиге:

— Қәне, жети жылғы өликке жан беремен дейтуғын един, мына жатқан сүйекти тирилт! — дейди.

— Жоқ, бул жерде кәраматымды сынап не қыласаң, керекли жеринде көрсетемен ғой,— дейди. Абат батыр оның айтқанын қылмай, қолына қылышын алып, шаўып таслайман деп қорқытып, оны сол сүйекти тирилтиўге қайыл етеди. Жанындағы еки жолдасы зикир салады, адам тирилтетуғын дуўа оқыйды. Бир майданнан кейин сүйекте бир ҳайўанның сүлдери түседи. Оқыған дуўасын қойып:

— Болды ма? дейди.

— Жоқ, бул қандай ҳайўан екен, түрин көрсет?,— дейди Абат батыр. Бул жолбарыс болып шығады.

— Енди болар, кетеғояйық,— дейди жан бериўши адам. Сонда Абат батыр:

— Жоқ, бул қурақым түрин көрсеткеннен кейин тирилтип жибериў керек,— дейди. Және зикирин салып, дуўасын оқыйды. Бираздан кейин жолбарысқа жан кирип, «ҳәў» деген ўақытта булар тумтусқа басын алып қашады. Бир ўақытлары Абат батыр жүрегин басып, жолдасларымды таўып алайын, деп кейнине қайтып келсе, үш жолдасы ҳәм жоқ, жолбарыс ҳәм жоқ. Қыйқыўлап шақырып еди, ҳеш жерден сес шықпады. Бунинан кейин Абат батыр басының аўған жағына қарай кете береди. Нешше күнлер жол жүрип, аш-

эптада болып, қарыў-жарағын арқалап, өлдим-талдым дегенде бир қалалыққа ушырайды. Бул қалалық не қалалық екен деп аралап жүрсе, ишинде ҳеш адамы жоқ, бүлинген затларды көреди. Сөйтип жүрип қаланың шетинде тигиўли турған қара үйди көреди. Есиктиң алдында бир қара тулпар танаптан айланып байлаўда тур. Бул үйде қандай жан, қандай мақлуқ бар екен, билейин деп Абат батыр аңлыйды. Бир қыздың кирип-шығып жүргенин көреди. Бул қыз майданға шығып, атқа от-жемин берип, бир өзи сол үйде жасайды екен. Абат батыр үш күнге шекем аңлыйды. Ҳеш еркек адам көрмейди. «Не себеп бир өзи бир үйде жасайды екен, бунық бир себеби бар шығар» деп түн ишинде есигиниң алдына барады. Есиктен қараса, еки шыраны жағып қойып кәттиң үстинде уйықлап атырған қызға көзи түседи. Оң жақта илиўли турған ер адамның кийимин көреди, бас ушында қыстырыўлы турған үлкен айнаны көреди. Абат батыр қолындағы қылышты қынапқа салады да, тәўекел үйге кирип көрейин деп, үйге киредиде, жән-жағына қараса жанлы мақлуқ жоқ, уйықлап атырған қызды бассалып услайды. Қыз шоршып оянады да, үш ретке шекем жибер деп бақырады. Абат батыр жибермейди. Соннан соң қыз «тәнимди бағыш еттим» дейди, сол ўақытта Абат батыр қызды жибереди. Қыз өзинен басқа адамды биринши рет көриўи екен, ол Абатқа қарап:

— Айнада көргеним ырас екен ғой,— дейди. Сол ўақытта Абат батыр қыстырыўлы турған еркектиң кийимин көрип:

— Мынаў кимниң кийими? деп сорайды кәўипсинип. Сол ўақытта қыз:

— Сен тыңла, мен басымнан өткен өмир баянымды айтайын. Ерте ўақытларда усы қаланы жаў шапқан екен. Сонда еки-үш жасымда екенмен. Еки-үш жасымда жаўдың шапқанын сезип, қорыққанымнан қазыўлы ошақтың ишине кирип қалған екенмен. Жаў бул қаладағы адамларды қырыпжойып, көширип алып кеткен екен. Сол көшке ере алмай мына қотыр қара тай бул да қалып қойған. Жаў кеткеннен кейин ошақтан шығып, тай маған ес болып, мен тайға ес болып, қалған-қутқан дәнлерди шөплестирип кәмалға келдик. Есиме кирип, адам болғаннан кейин мына үйди тигип алдым. Мына бир жигиттиң кийимин, бир нашардың кийимин және мына бир айнаны таптым. Усы жигиттиң кийимин кийип, айнаға қарап, ҳә, жигит деген усындай болады екен ғой, деп есиме түсиретуғын едим. Сол айнадағы көрген жигитим дәл сениң өзиң екен аў, деп ҳайран қалғаным сол еди,— деп дәрриў кәттен түсти де, еркек кийимин кийип Абат екеўи айнаға қарасты. Қараса, Абат батыр өзиниң қайсысы екенин айыра алмай қалды. Әне, екеўи сол жерде қосылып, ерлизайыплы болып жасай берди. Қара тулпарды да Абат батырға бағыш етти. Қыздың батырға кеўли толды. Бир күни Абат батыр:

— Енди қосшым, қарап жатпайық, тиришилик етейик,— деп қаланы аралап жүрип, ер жүўен таўып алды. Қара атқа ер-жүўенди салып, аң-аўлап келетуғын әдетке ушырады. Сөйтип күнин өткере берди. Күнлерде бир күн қыз Абат батырдан:

— Сениң дүньяда ең жақсы достың бар ма? — деп сорады. Абат батыр:

— Бар болғанда қандай, достым бар,— деди.

— Сол дослрыңның қандай өнери бар? — деп сорады қыз.

— Биреўи жети жыллық өликке жан береди, биреўи бир қаланы бир қалаға көширеди, биреўи бир ақшамда бир қаланы салады,— деди.

— Ал өзиңниң қандай өнериң бар? — деди қыз.

— Өзимниң өнерим, полат саўытым болса, қарағай сaплы найзам болса, қара тулпар атым болса, бир патшалықтың ләшкерине қарсы турғандай күшим бар,— деди.

— Енди сол досларыңнан не қылып айрылып қалдың? — деди. Абат батыр басынан өткен ўақыяларының бәрин баян етти. Қыз бул сөзлерди есинде қалдырды да, бурынғыша турмысын даўам ете берди.

Сол қаланың түбинен дәрья ағып турады екен, сол дәрьядан қыз күнде суў алады екен. Бир күни суўға шомылғысы келип, бир сүңгип шығайын деп шешинип суўға түседи. Суўға түсип сүңгигеннен бир ағаш ығып келеди де, бир шақасы қыздың шашының бир бурымының үштен бирисин алып кетеди. Қыз суўдан шығады да, «усы ағаш ығып барып Қысыраў патшаға тап болып, шашымды көрип ашық болып, дәрьяны жағалап излеп келип, батырыма жаман ис болмаса болар еди» деп ойлайды. Жаман ис болыўдың себеби, қыздың шашы гәўҳардай күн менен шағылысар еди. Усы дәрьяның аяғында елин шапқан Қысыраў патша бар еди, Дәрьяға таяқты салып, не нәрсе болса да бәрин тексерип өткерер еди.

Ҳақыйқатында да қыздың ойы дурыс шығады. Ағаш ығып кете береди. Кетип Қысыраў патшасының көпирине тирелип, буны бағып отырған жәллатлар сезеди. Күн менен шағылысып турған бир затты көреди. Алып қараса, ағашқа илинип турған адамның шашы. Бул шашты алып патшаға барады. Патша шаштың ийесине ашық болады.

Сол елде бир мәстан кемпир бар еди. Ол жети журттың тилин билер еди. Сыйқырлық пенен қай патшада ненің болып атырғанын билер еди. Патша мәстан кемпирди келтириң деп жәллатқа буйырды. Жәллатлар мәстан кемпирди келтирди. Мәстан кемпирдиң алдына қыздың шашын қойып;

— Бул не шаш? Қаяқта болады, усыны билип бересең? — деди. Мәстан кемпир алдына қойғаннан:

— Бул қыздың шашы, бирақ саған алдырмайды,— деди.

— Қырқ мың ләшкерим бар, неге алдырмайды маған! Бунын қайда екенин түсиндир мама? — деди. Мама оннан соң айтты:

— Баяғы өзиңниң шаўып келген қалаңда үш жасар қыз ҳәм бир қотыр жаман тай қалып еди. Сол қыз быйыл кәмалға келип, қотыр тай ҳәм кәмалға келип, тулпар болып еди. Алты ай болды, сол қызға адасып Абат батыр деген тап болды. Сол батырға тәнин бағыш етти. Қыз ыссылап келип, суўға шомылғанда, шашын ағаш алып кетип, саған тап болған ғой. Сен бул қызды күш пенен ала алмайсаң, Абат батыр сексен мың ләшкериңди де жоқ етеди. Буны алсаң ҳийле менен аласаң,— деди.

— Онда мама сен өзиң алып берерсең бе? — деди.

— Жети ләген алтын берсең Абат батырды өлтирип қызды алдыңа әкеп беремен,— деди. Ғәзийнеден жети ләген алтын берди. Мама қызға талап етпекши болып:

— Маған 500 нөкер, жүргиш кеме ҳәм адам ишкеннен өле қалатуғын уў бересең,— деди. Патша барлығын тайын етти. Мама кемеге минип алып жүрип кетти. Неше күнлер жол жүрип, Абат батырдың шәҳәрине келди. Тоғайдың ишине кемесин тартып, нөкерлерин сол жерге таслап, күн батқаннан кейин Абат батырдың шәҳәриниң қапталынан 500 нөкерди алып өтти. Узақтан айландырып әкелип, нөкерлерди кемеге жиберди. Мама таң атқанша сөйерде болып, таң атқан соң қумнан адамның қәбирин ислеп, шеңгел менен қоршап, басына таяқ қыстырып қойды да, қолына шыбығын алып отыра берди. Азанда таң атқан соң Абат батыр күндеги кәрин қылып аңға шықты. Аңға шығып баратырса, қаланың күн

батыс жағында көп ләшкердиң изине көзи түсти. Изге түсип кете берди. Алдында бир кемпир қәбирдиң басында шыбығын қолына алып бай-байын салып, жер тоқпақлап жылап отырғанын көрди. Кемпирге келип, сәлемин берип, кемпирден аўҳалын сорады. Кемпир аўҳалын айтты:

— Бизиң ел бүлинип көшкен ел еди, мына из бизиң бүлинген елдиң изи. Жаңғыз балам бар еди, сол балам аўырыў еди, усыжерге келгенде тағдир болды. Соның сүйегин таслап кете алмай бағып отырман,— деди кемпир.

— Бәрекелла, кемпир саған обал болған екен, бизиң үй усы жерде, маған кемпир боласаң ба? Күнде келип баланды көрип турасаң. Биздеги келиниңе ес боласаң,— деди.

— Өйбей шырағым, кемпир болайын,— деди. Мәстанға да кереги сол еди. Кемпирди алып үйине барды. Ҳаялына барып: — саған ес болатуғын кемпир таўып әкелдим,— деди. Қыз кемпирдиң бетине бир қарады да, ақыллы қыз сезди:

— Таўыпсаң мәстаныңды! — деди. Кемпир бозлап жылады.

— Менде мәстанлық не жесин, жәдигойлик не жесин, жалғызымнан айрылған қара қасқаман,— деп, жорта жылады. Сонда Абат батыр:

— Не өзиңниң айтып отырғаның. Кемпирдиң қолынан не келетуғын еди. Екеўимиз отырғаннан үшеўимиз отырайық,— деди де, кемпирди үйине таслап, Абат батыр аң аўлаўға кетти. Кемпир үйинде бола берди. Кемпир қыздың оң жағына шығып, тап апасындай болып баўырына кирип қызды еритти. Қыз буған инанды. Инанып барлық қазан-табақ ерикти кемпирге берди. Биреўи улындай, биреўи қызындай болып кемпирге исенди.

Бир күнлери Абат батыр аңға кетпей қалды. Дем алып жатаман, деп, үйинде болды.

— Өйбей шырағым, тымаўратқан шығарсаң, ашшы қылып аўқат писирип берейин, терлесең жазылып кетерсең,— деп кемпир тамақ асты. Ишине бурыш салдым, деп Абатқа беретуғын табаққа уў салды. Абатқа тамағын берди. Күндеги бирге ишетуғын қызды «наўқастың тамағынан ишсең терлемей қалады, екеўимиз бирге ишейик», деп кемпир менен қыз бирге ишти. Абат батыр тамақтан бир уртлап:

— Кемпир, ашшы ғой,— деди.

— Шырағым, бурышты ашшы салдым. Көзиңди жумып ише бер. Абат бир бүйирлеп отырып тамақты урып алды. Азырақ отырғаннан кейин буйығып уйқысы келди.

— Уйқым келди, кемпир,— деди.
— Уйқың келсе, уйықлай ғой, жаңағы бурыштың наўқасқа тийгени,— деп дастығын салып берди. Батыр қурыллап уйқыға кетти. Кемпир айқыра шекпенин жапты. Батыр әўели қурыллы, кейин пышылды, бир майданнан кейин тым-тырыс болды. Анық өлгенин кемпир билди.
— Батыр шын уйқыға кетти шырағым, екеўимиз суўға барып қайтайық, ағын суўды көрип турған жақсы болады. Кеўлиң көтерилип, зейниң ашылады. Сәўирлеп-самаллап қайтайық?!.— деди Абаттың ҳаялына.
— Яқшы, мама, болады,— деп екеўи суўға кетти. Мәстан дәрьяның бойына барып, суўын алып, әри-бери сәўирлеп жүрип:
— Шырағым, екеўимиз бир-бирден сүңгип шығайық,— деди. Қыз яқшы деп суўға түсти.
— Бул қурағым суўға түстик ғой, қалақ ойнайық,— деп кемпир қызды суўдан шығармады. Қыз әрли-бери шығаман дегенше, кемпир нөкерлерин шақырды. Нөкерлер тайын болды. Қызды суўдан шығармай услап алып, кийиндирип кемеге салып, Қысыраў патшаға тартты. Қыз әри-бери жылап батырым келеди деп үмит етти. Қара тулпар ушқан қустай еди, бул ўақытқа шекем жететуғын еди аў, мәстан кемпир бағанағы тамаққа бир бәле қылды аў деген ойға келди. Бул иске қайыл болып қыз кете берди. Нешше күнлер жол жүрип Қысыраў патшаның елине жетти. Қызды патшаның алдына әкелди. Патша қызды көрип, өлермен ашық болып:
— Бизге денеңди бағыш етесең?! — деди.
— Патшайым, сизге арзым бар,— деди.— Бир шәртим бар, сол шәртимди орынласаң саған денемди бағыш етемен,— деди.
— Шәртиңди айт? Питиремиз,— деди патша.
— Шәртим, қаланың күн шығар жағына адам баласының ақылына уғрас келместей бир шәҳәр салдырып, бир ақшамда питиртсең. Сол шәҳәрди питирген адам, биз әкелген мама ҳәм үш қызың менен бир күн ўақты хошлық етемиз. Биз ўақты хошлық еткен күни күн батқаннан кейин бир үйде шыра жандырмайсаң, бир адамды далаға шығармайсаң. Ишетуғын арақ-шарап, ғарежетимди бересең. Оннан кейин некемди қыйдырып, денемди бағыш етемен,— деди. Патша:
— Әжеп,— деди. Қалаға «Кимде-ким бир түнде бир шәҳәр тиклейтуғын болсаң патшаның алдына келесең, патшадан керек затыңды аласаң» деп жар урдырды. Баяғы Абаттың

үш досты сол шәҳәрде еди. Бул жарды еситип, үш досты патшаның алдына келди. Бир түнде бир шәҳәр салып шығатуғын өнерлерин айтты. Патшадан керекли затын алып, патшаға: «қайтадан жар урдырсаң, күн батқаннан кейин шәҳәрде жылт еткен от болмасын, сонда салып шығамыз» деди. Патша жар урдырды. «Қалада жылт еткен от, қыймылдаған жан болмасын. Кимде-ким тыңламаса, өзи өлимдар, малы патшалық!» деди. Сол күни кеште жайын баслады. Қызда уйқы жоқ. Сол Абаттың үш досты табылғайда деген тилегинде еди. Қыз терезеден қараса, нешше мың аламан жай салып жүрген, жер-көкке сыймайды. Буны көрип қыз Абаттың досларының табылғанын билип қуўанышта болды. Азанға шекем жайын тайын етти. Қыздың тилеги бойынша жайды питкерген үш жигитти, үш қыз ҳәм мәстан кемпирди қызға мийманға берди. Әне, барлығы бир ақшам мийман болды. Қыз кемпирди, үш қызды мәс етип таслап, Абаттың үш достының жанына барып таныcты:
— Абат деген батырды таныйсыз ба? — деди.
— Таныймыз.
— Мен сол Абат батырдың ҳаялы едим, мына мәстан мама Абатты уўлап өлтирип, мени мында әкелди,— деди. Буннан кейин қыз бир қаланы бир қалаға қосатуғын адамға:
— Көтер қаланы! — деди. Ол далаға шығып кетти. Бир ўақытта қатты даўыл турды. Даўыл шәҳәрди көтерди. Бир мезгиллери даўыл тым-тырыс болды.
— Әкелип қондырдым,— деди жай көтериўши. Қыз Абаттың үш досты менен майданға шықса, тап үйиниң қасына қондырған екен. Қарап турса шыңғырып айланып турған қара тулпарды көрди. Төртеўи жәм болып үйге барса, Абат батыр шекпенин баяғы айқыра жамылыўы менен жатыр. Жети жыллық өликке жан беретуғынға:
— Оқы! — деди. Екеўи зикир салды, жан бериўши дуўасын оқыды. Бир ўақытлары Абат батырға жан енди, Абат батыр:
— Көп уйықлап кетиппен аў,— деп ушып орнынан турды. Көзин ашып қараса, баяғы үш достын көрди. Құшақласып жыласып көрисип, «сизлер қайдан жүрсиз?» деди. Олар болған ўақыяның ҳәммесин бирим-бирим айтып берди. Сол ўақытта Абат батыр өлип тирилгенин билди.
Абат батыр далаға шығып қараса ақылына уғрас келмейтуғын шәҳәрди көрди. Бесеўи шәҳәрге барып, маманың жат-

Рес. библиотека Ман... ...ры ККАССР
В... 258365

қан жайының аўзына Абатты қойып, қыз ишкериге кирип кемпирди оятып, майданға алып шықты. Мәстан далаға шықса, Абат батырдың тирилип, қара тулпардың байлаўда турғанын көрди. Кемпирдиң жүреги жарылып кетти. Кемпирди батыр қылыштан өткерди.

Буннан кейин Абат батыр патшаның үш қызын досларына некелеп берип, төртеўи мәс болып шәҳәрде бола берди.

Қысыраў патша азанда турып қараса, шәҳәр түўе зат жоқ. Үш қызы менен мама жоқ, аламан деген қызы жоқ. Шәҳәрди салған үш жигит ҳәм жоқ. Үшеўинен келген бәле екенин сезип, шәҳәрди көтерип кеткенин билип, 40 мың ләшкерин айдап, Абат батырға урысқа жүрис етти. Неше күнлер жол жүрип, Абат батырдың шәҳәрине келип урыс ашты. Бул урыста 40 мың ләшкер тамам болып, Қысыраў патшаны Абат батыр услап алып, қылыштан өткерди. Сол шәҳәрдиң адамлары елине қайтып қосылып, Абат батыр патша болып мақсетине жетеди.

ҚЫРАН

Бурынғы өткен заманда бир патша болған екен, сол патшаның жалғыз баласы болыпты. Сол жалғыз балаға өз алдына қала салып, қасына 40 жигитин, сазенде бақсысын берип, заўқы-сапа мәсликте қойған екен.

Бир күни жигит әкесине хабар жибереди. «Он жети жасыма келдим, нардай күшиме толдым, шикарға шығып сайран етейин десем астымда атым жоқ, белимде қамар, қолымда ақ сұңқар қусым жоқ» дейди. Патша баласына жаў-жарағы менен баққыда турған тулпарын жибереди Патшалығына минәсип туғырда турған ақ сұңқар қусын жиберди. Жаў-жарағын асынып, атын минип бала шикарға шықты. Шикарға шығып баратырса, алдынан бир марал қашты. Маралға қусын жиберип еди, бир даўыл пайда болды, жер жүзин қараңғылық басып кетти. Маралдың қайда кеткенин, қустың қайда кеткенин билмей адасып қалды. Бир мәҳәллеринде күнниң жүзи жылт етип ашылып кетеди. Қараса, үлкен бир шәшмениң қасында турғанын көреди. Бұған ат суўғарып қарап турса, суўға түсип турған бир сулыўдың сәўлесин көреди. Жәнжағына қараса, ҳеш жерде адам жоқ, бала сол сәўлеге ашық болады. Атам усы қызды маған таўып алып бермесе, басымды алып кетейин деген шәрт айтады. Ақ сұңқардан айрылып атасы салып берген қалаға қайтып келеди. Қаласына келгеннен кейин суўда сәўлесин көрген қызды алып берсин, болмаса излеп кетемен деп хабар береди. Атасы «ол сәўлеге ашық болмай ақ қойсын. Ол сәўлеге бизиң атамыз да ашық болып, табалмай кеткен. Оннан басқа қәлеген қызын алып беремен, усыны айтып барың» деди. Бала «усы қызды алып бермесе, басымды алып кетемен» дейди. Патша баласының анық кететуғынын билип, қасына 500 нөкер бере-

ди. Бала 500 нөкерди ертип дағыстанлықта кетип баратырса, көп аламанның бир адамның қолын байлап алып баратырғанын көреди. Бала бул адамға жаны ашып, буны байлаўдан босатайын деп ойлады:

— Босат, адамый затты! — деди ол. Патшаның баласы айтқан соң не турыс, босатты да жиберди. Босатып жибериўден ол көзден ғайып болды. Бул Қыран деген еди. Бул адамның жүйриклиги сондай, алты айшылық жолды бир атлап кететуғын еди. Соннан соң адамлар: — бул Қыран деген. Ол атаңның жек көретуғын адамы еди, енди атаңа не деп барамыз,— деди.

— Хаў, онда мен атама гүнакар болып, әдепсизлик ис етиппен ғой, енди атамның жүзин тиришиликте көре алмаспан,— деп қасындағы 500 нөкерин елине қайтарып жиберди, ал өзи дағыстанлыққа қарап, басын алып кете берди. Кетип баратырса, бир таўдың басында зиңирейип турған уп-узын бир адамды көрди. Бул адамды көрип, бала қәўипленип қашпақшы болды. Ол бәдайбат даўысы менен бақырды.

— Сен қашқан менен қутыла алмайсаң. Мен сениң қыяметлик достыңман, қорықпай келе бер,— деди. Абайлап қараса, бағанағы өзиниң босатқан адамы. Жанына шақырып алып, қушақласып көрисип, қыяметлик дос болды.

— Мениң атым Қыран деген. Әкеңниң белли душпаны едим. Мени услап алып баратыр еди, барғанда өлтиретуғын еди. сен өлимнен қутқардың,— деп Қыран болып атырған жерине апарып, екеўи сол жерде жасай берди. Күнлерден бир күн бала жатқанда гүрсинеди. Қыран орнынан ушып турып:

— «Ат киснесе, үйирин сағынады, ер гүрсинсе, елин сағынады» деген, сениң кеўлиңде не мақсетиң бар, маған бир-бир баян ет, мақсетиңе жеткерип, елиңе аман-есен қосайын,— деди. Бала өзиниң кеўлиндеги ашық болған қызын айтты.

— Ол аңсат ғой, бүгин ақшам сол қызды табамыз,— деди. Кешке шекем Қыран таўдың басынан отынларды жыйнастыра берди. Күн батып, қараңғы түскеннен кейин:

— Мен кетемен, сен мына отынларды жақты қылып жағып отыра бер. Жақты қылып отырмасаң мен адасып кетемен,— деди. Қыран жолға түсти. Бул пери патшасының кишкентай қызы еди, оны Қыран билетуғын еди. Бул сол периниң патшасына тартты. Патшаның баласы отты жағып отыра берди. Таң атқанша патшаның баласы от жағып, таң атып киятырғанда бала қалғып кетип, от сөнип қалды. Шоршып оянып, бала жалма-жан отты жақты. Сол ўақытта Қыран жетип келип:

— Уйықлап қалыпсаң ғой бала, Зәңги патшасына шығып кеткен екенмен, соннан айландым,— деди.— Хау, Қыран аға, әкелген қызың қайда? деди.

— Тоқта иним, таң атсын, қызды әкеп қойыппан. Көп күттирип таң атты.

— Қыран аға, әкелген қызың қайда? — дегенде, Қыран кишкентай гилтти шығарып берди.

— Атыңа мин, мына жол менен кете бер. Ана таўдың мушында бир жарқабаққа бир сандық әкелип қойыппан, барып сол сандықты аш. Ишинде бир көк каптер бар, сол кептер шын уйқыда жатыр. Аяқ баўы бар, қолыңа мықлап байлап ал. Атыңның шылбырын ҳәм белиңе мықлы етип байлап ал. сөйтип тумсығына шертип жибер, оянып кетип аспанға алып ушар, атың төмен тартар, өлер ҳалға келерсең, сол ўақта мен әкелгеним жоқ, Қыран аға әкелди дегейсең,— деди. Бала атқа минип кете берди. Тап Қыранның айтқан жерине барды. Барып сандықты көрди. Сандықты ашып караса, көк кептердиң жатқанын көрди. Аяғынан мықлы услап, қолына байлап алды. Аттың шылбырын ҳәм белине байлап алды. Сөйтип тумсығына шертип жиберди. Кептер аспанға алып ушты, ат жерге тартты. Аяғы жерге тиймей, өлер ҳалға келди.

— Мен әкелгеним жоқ, Қыран ағам әкелди,— деп бала бақырып жиберди. Кептер ушқанын қойды.

— Сени Қыран ағаң не ушын әкелди? Жүр, Қыран ағаңа барайық! — деди. Кептер Қыранға келди.

— Қыран аға, не ушын бизге әкелдиң? — деди.

— Сени усы балаға тағдирде қосқан екен, сол ушын әкелдим,— деди.

— Ондай болса тырнағыма қарап көрейин,— деди қыз. Тырнағына қарап көрсе, тағдирде қосқан екен. Қыздың тырнағына қарайтуғыны соннан қалған екен.

— Қыран аға, сеники дурыс екен, денемди бағыш еттим,— деп үстиндеги кебин таслап, баяғы сәўледе көринген қыз болды. Үшеўи сол таўдың басында жасай берди.

Бир күнлери бала түнде жатқанында ыңырсып гүрсине берди. Жанында жатқан қостары:

— Сен неге гүрсине бересең, елиңди сағындың ба? атаенең барма? — дейди.

— Елим болғанда қандай, мен патшаның баласы едим, ата-енем бар,— деди.

— Онда елиңе қайтайық,— деди қыз.

— Қайтсақ қайтайық,— деп орнынан ушып ақ турды. Атын ертлеп, жаў жарағын асына баслады.

— Қой, бундай бийәдеплик етпе, таң атсын, қайнағадан жуўап сорайық. Кететуғын жолды сорайық,— деди қыз.

Балаға бул сөз мақул түсти. Таң атты. Қыранның алдына барып, елине қайтыўға урықсат сорады. Қыран урықсат етти.

— Қәне, Қыран аға, жолды силте? — деди бала.

— Мына жол менен кете бер. Нешше күн жол жүргеннен кейин жол еки айрылар. Еки айрылған жерде жазыў бар. «Төте, төте де болса айланыш» деген, биреўи «айланыш, айланышта болса төте» деген. «Айланыш та болса төте» деген жолдан жүргейсен, «төте де болса айланыш» деген жол менен жүрмегейсең,— деди. Урықсатын берди. Екеўи қайта берди. Нешше күн жол жүргеннен кейин баяғы жолдың еки айрылған жерине келди. Келип оқып қараса, баяғы Қыранның айтқан хаты жазылып турыпты. Хатты оқып қарады да, «төте, төте де болса айланыш» деген жол менен кетпекши болды. Жанындағы хаялы:

— Қайнағаның айтқан жолы менен жүр, бир бәлеге ушырап қалармыз,— деди. Хаялдың айтқанын тыңламай «төте, төтеде болса айланыш» деген жолға түсти. Нешше мезгил жол жүргеннен кейин бир қалалыққа ушырады. Қаланың бир жағы таў, бир жағы тениз, ушқан құс өтпесе, жанлы мақлуқ өтетуғын жери жоқ.

— Әне айтпадым ба, қайнағаның айтқаны ырас болды. Атыңды тарт, кейин қайтайық,— деди хаялы.

— Бул құрақым келген соң ишине кирип, не барын билип шығыў керек. Сен атты услап тура бер, мен киремен де шығаман,— деди жигит. Ишке кирип қаланы аралап жүрсе, бул дәўдиң қаласы екен. Дәўлер бир жайға қамалып, мәсләхәт қылып отыр екен. Жарағы жыңлап сес берди. Ишиндеги жасы кишкенесине: «Ишке адам келди ме деймен, көшени айланып қайт!» — деди. Аралап жүрсе, баланың жүргенин көрди. Қырғый алған шымшықтай қылып жигитти желкесинен услап алып, дәўлердиң көпшилик жерине апарды. Дәўлердиң биреўи турып:

— Төсинен тилип жибериң де, отқа ислей қойың! — деди. Сонда үлкени турып айтты:

— Ислеген менен адамның аўзы жарый ма, апарып зинданға тасла! — деди. Баланы әкелип зинданға таслады. Бала зинданда жата берди. Баяғы Қыран қарақшы мениң керек жерим болар деп, үш түгин жулып берген екен. Ол бир түгин алды да, шақмақты шағып, отқа басты. Қыран қарақшы жетип келип, зинданның дөгерегин айланып шаўып жүрип:

— Бармысаң? — деди.

— Барман,— деди. Қыран баланы зинданнан шығарып алып, дәўлер менен урыс етеди. Дәўлердиң бәрин өлтирип қаланы өзине қалдырады. Соннан соң келинин сорайды.

— Келиниң бағанағы дәрўазаның аўзында қалып еди, ядымнан шығып кетипти аў,— деп дәрўазаның алдына излеп барады. Барса ойерде жоқ. Ол бала келмегеннен кейин, «бул қолға түсипти аў, қайнағама барайын» деп Қыранды излеп кеткен екен. Барса, қайнағасы да жоқ. Екеўинен де айрылдым ғой, елимди табайын деп елине кеткен екен. Қыран излеп кетти. Қыз атасының елине барған екен. «Ат минип келипти, жаў-жарақ илип келипти», деп гилең перениң қызы жуўырысып киятырғанының үстине Қыран барып, қызды ат-паты менен ала қашты. Перилер қанатымды дүзеймен, қуйрығымды дүзеймен дегенше, қызды алып қайтады. Қыран қызды шәхәрге әкелип, үшеўи сол шәхәрде бола береди.

Бир күни екеўи аң атыўға кетеди де, қыз шәхәрде қалады. Бир күни қыз бул қалада не бар екен деп шәхәрди аралайды. Аралап бир жайдың ишине келсе, еки ат байлаўлы турыпты. «Бул жаныўарға обал болған екен, буларды босатайын»,— деп босатып далаға айдап шығады. Далаға шыққаннан кейин атлар силкинип еди, биреўи сары дәў, биреўи ақ дәў болды. Қызды алып еки дәў жөнине кетти. Екеўи аңнан келсе қыз жоқ. Аттың байлаўлы турған жерине келип, атты босатқанын билди.

— Бәрекеллә, мына жайдың ишинде еки дәў бәнт еди, соны босатыпты аў. Енди излеў керек,— деди. Қыран излеп кетти. Дүньяның жети бурышын бир ақшамда айланып шықты. Хеш жерден қыздың дәрегин таппады. Салбырап айланып келип:

— Хеш жерден дәрегин таппадым,— деди.

— Қыран аға, еле де айланып қара, бармаған жерлериң бар шығар,— деди. Қыран ойланып отырып:

— Мына теңиздиң ортасында бир атаў бар, басқасының бәрине де бардым,— деди.

— Қыран аға, сол атаўды ҳәм көрсең,— деди. Қыран ойланып турып:

— Суўға әмелим жоқ еди, жоқ та болса бир тәўекел көрейин,— деди. Ертеңине Қыран атаўға кетти. Өлдим-талдым дегенде жетип, айланып қарап жүрсе, бир ылашықтың ишинде отырған келинин көрди. Келинине қайдан келдиң, неғып келдиң десе, сөйлей алмады, тек ымға түсинеди. Дәўлер келинин басқа тилде сөйлей алмайтуғын қылып кеткен екен.

— Келин, саған ақыл айтайын, дәўлер келгеннен кейин, ояқ-буяғына шығып алдарқатып, мен өз тилимде ҳәм сениң тилиңде сөйлейтуғын болайын. Мен қорықтым, маған ес болсын, жаныңызды берип кетиң, деп сора,— деди. Келини яқшы дегендей басын қағып ишарат билдирди. Қыран сол атаўдың бир шетинде күни менен жасырынып жатты. Дәўлер келгеннен кейин:

— Сенлер кеткеннен кейин қорқаман, маған жаныңызды берип кетиң,— деп сорады. Оған дәўлер жанларын берип кетти. Дәўлер кеткеннен кейин Қыран келип:

— Жанын алып қалдың ба? деди.

— Аўа,— деди.

— Қәне? — деди.

— Мине,— деп жанын көрсетти.

— Жанын берип кетсе, маған бер келин? — деди.

— Жоқ, бермеймен, ҳешкимге берме, деп кетти,— деди.

— Көременде беремен,— деди.

— Мә,— деп жанын берди. Жанын алып, тырнағына салып қысыңқырап қойды. Бир ўақытлары:

— Мениң жаныма азап берип атырған ким! — деп еки дәў жетип келди. Қыранды көрип:

— Уай-ўай, Қыран аға, сен бе едиң! — деп жылап жиберди.

— Бизиң келинди неге әкелдиң? — деди.

— Сениң келиниң екенин билмедик, не қыл десең қылайық, бирақ жанымызды қолымызға бер? — деди.

— Алған орнына жеткер! — деди. Дәўлер көтерип, алған орнына әкелди. Дәўлер урықсат сорады. Урықсат бермеди.

— Усы қаланы көтерип, мына жигиттиң атасының шәҳәриниң күн шығыс жағына қондырып бересең,— деди.

— Әжеп,— деп турған жеринде шәҳәрди көтерип, айтқан жерине қондырды. Дәўлер жанын сорады. Жанын берип дәўлерди қайтарып жиберди.

Патша азанда далаға шығып, күн шығар бетке, күнниң астына қараса, адам баласының ақылына уғрас келместей нағыслар менен ойылған бир шәҳәр орнатылып қалыпты. Бул не қылған шәҳәр екен деп, елинде бир мәстан мама бар еди, соны жумсады. Бул мама шәҳәрге келип айланып жүрсе ҳеш адам жоқ, бир тигиўли турған үйди көрди. Үйдиң есигинен қараса, төрде уйықлап атырған бир жас жигитти, оң жақта ийретилип атырған Қыранды көрди. Мәстан патшаға келип, көрген билгенин айтты. Патша мәстенге:

— Сол ийретилип жатырған адамды қолға түсирип берерсең бе? — деди.

— Түсирип берейик. Ол ушын маған ғазийнедеги уўдан бересең,— деди? Мәстан уўды алып, сол шәҳәрге барып, үйге кирип барды.

— Келиң, шеше! — деди қыз.

— Киятырман шырағым,— деп қолындағы уўды сеўип жиберейин деп еди, қолын ергенектиң баўы илип қалып, себейин деген уўы ошаққа төгилди. Сол ўақта бир тамшы уў қыздың бетине тамып кетип, секирип түсип өлетуғын ҳалға келди. Усы ўақытта Қыран қыздың өлейин деп атырғанын көрип, қыздың бетиндеги уўдың тамған жерин сорып таслай берди. Сол ўақытта патшаның баласы оянып:

— Қыран аға, өзиң де өлейин деп жүр екенсең ғой! — деди.

— Олай емес, қосшым, бир кемпир келип уў шашып, соннан бетине тамған уўды сорып таслайын деп атырман,— деди. Оған бала инанбады.

— Ал онда бизиң кеткенимиз,— деп Қыран үйден шықты да кетип қалды.

— Әне, айтпадым ба, қайнаға кетти. Енди өлим сеники. Анық қысталаң жегенде канат-қуйрығымды дүзеймен де ушаман да кетемен,— деди.

Усы ўақытлары патша қара тобын дүзетип шәҳәрге оқ атты. Оғы шәҳәрдиң пақсаларын қулата баслады. Бала сасқанынан жанындағы Қыранның берген түгиниң биреўин отқа түтетип еди, келмеди. Екинши ирет түтетти. Сол ўақытта Қыран:

— Келмейин деп едим, қоймадың ғой,— деп жетип келди, Қыраннан кеширим сорады. Еткен гуналарын кеширди. Қыран далаға шығып, бар айбат пенен баланың атасына:

— Мен Қыранман, ашыўлансам қаланды жер менен жексен етемен,— деп қышқырды.— Сениң жалғыз балаң хаўыз-

да көрген сәўлени таўып берип ҳәм жаңа шәҳәр салып берип, саған қоспаға келдим,— деди.

Баланың атасы оқ атқанын тоқтатты. Нешше нөкер, жаўжарағы менен Қыранның қасына келип, сәлемлесип дос болды. Баласы менен келинин көрип кеўли хош болды. Той-тамаша берип, баласын тахқа отырғызды. Қыранды ўәзир етти. Әдил патша, әдил ўәзир болып, даңқы халыққа жайылып, мурат-мақсетине жетти.

АҚҚУУБАЙ ПАТША

Аққуўбай патша қарақус пенен урысып, усти-басы алба-далба шығып, өлдим әзәрда бир кемпир менен ғаррының үйиниң шаңырағына қус болып келип қонады. Кемпир:

— Бизге қудай жеткерген шығар, услап алып сойып жейик,— дейди ғаррысына. Сол ўақытта Аққубай:

— Мени сойған менен бир тоясаң, оннанша мениң жарамды таңып келеге келтирсеңиз, мен сизлердиң мақсетиңизди орынлайман,— дейди. Ғарры Аққуўбайды шаңырақтан алып, жараларын емлеп бирнеше күн үйинде бағады. Аққуўбай жарасы жазылып, өзине келгеннен кейин:

— Ал мени ушыр, қай ўақытта мениң қарам үзилсе, сол ўақытта мениң ушқан жағыма қарай излеп бара бер. Не керегиң болса тайын қыламан,— деп Аққубай патша ушып кетеди.

Ғарры Аққуўбайдың қарасы үзилгеннен кейин қолына ҳасасын алып излеп кете береди. Бир жерлерге барғанда көп жылқыға ушырасады.

— Бул кимниң жылқысы? — дейди ғарры жылқышыдан.

— Аққуўбай патшаның жылқысы,— дейди.

Ғарры алдына қарай жүре береди. Бир жерлерге келгенде алдынан көп түйелер шығады.

— Бул түйелер кимниң түйеси? — деп сорайды ғарры.

— Аққуўбай патшаның түйелери,— дейди түйеши. Ғарры тағы кете береди. Бир ўақытлары алдынан қаплап жайылып атырған қойлар шығады.

— Бул кимниң қойлары? — дейди ғарры.

— Аққуўбай патшаның қойлары,— деп жуўап береди қойшы. Ғарры Аққуўбай патшаның усынша байлығын көрип, аң-таң шығып излеп жүрип патшаның үйин де таўып алады.

Патша ғарры менен көрисип, оны қатты сыйлайды. Ғарры төрт-бес күн қонақ болғаннан кейин:

— Үйим де жалғыз еди, кемпирим жалғызсырап отырған шығар, урықсат етсеңиз үйиме қайтайын,— деп Аққуўбай патшадан жуўап сорайды.

— Бираз жерден келип бир-еки ай болыўыңыз керек еди, қайтсаңыз мениң изиме ериң,— деп ғаррыны ғәзийнеханасына ертип апарады. Алты жайдан өтип жетинши жайға киреди. Үлкен бир сандықты ашып, ишинен кишкене сандықшаны алып:

— Я далада жайылып жүрген малларымды ал, я усы сандықшаны ал, қәлеўиңиз өзиңдики,— дейди.

— Малға қарайтуғын адам жоқ, оны айдап та жеткере алмаспан. Алып жүриўиме қолайлы, усы сандығыңды ақ бере ғой,— дейди. Аққуўбай патша сандықты берип турып:

— Бул сандықтың бахасы өристеги мал менен теңдей. Жолда ашыўшы болма. Үйиңе барып ашқайсаң,— деп қош аллияр айтысып ғаррыны жолға шығарып салады.

Әне, ғарры сол кетистен кетип, бир жерлерге барғанда «менғой сонша малды бергенде алмай, усы кишкене сандықты алдым. Буның ишинде не бар екен, өзи болса жеп-жеңил, көп узақламай усы алаңлықта ашып көрейин» деп ойлайды.— Ғарры сандықты ашып жиберип еди, ишинен қара қурымдай мал шығып тум-тусқа өрип кете береди. Ғаррының аң-таңы шығып, ҳәр қайсысына бир жуўырып ҳеш қайсысын услай алмай отырғанының үстине бир қара қус ушып келип «я малыңнан без, я балаңнан без» дейди ғаррыға. «Япырмай бала, усынша малдан қалай беземен, өзим болсам дүньяға шығып жаңа маллы болып атырман. Оннан қайта баламнан бездим дейин, еки бастан үйимде жалғыз кемпиримнен басқа балам жоқ, мениң немди алады» деп ойлайды. Ғарры «бар, баламды бердим» дейди қара қусқа. Сол ўақытта бағанағы шығып кеткен маллардың ҳәммеси сандықтың ишине қайтып киреди. Ғарры сандығын арқасына қағып салып үйине келеди.

Ғарры үйине барыўдан он жети жасар бир бала «биз әкемиздиң қарызына кеттик» деп үйден шығып кете береди. Ғарры кемпиринен:

— Бул кимниң баласы? деп сорайды.

— Байбуў, маңлайым ай, сен еле билмейтуғын ба едиң. Сен кеткенде усы балаға жерик қалып едим. Сениң кеткенине де бир талай жыл болып қалды. Сол ишимде қалған бала ғой, ҳәзир қудай қойса жигит болып қалды,— дейди кемпири.— Ғарры үйинен жуўырып шығып, баланың артынан әрибери қыйқуўлап шақырып еди, бала ҳеш қайрылмай кете береди. Кемпир менен ғарры мал-дүньялы бола берсин, ендиги сөзди баладан еситиң.

Бала сол кетистен кетип, бир жерлерге барғанда, дәрьяға шолпы салып отырған бир ғаррыға жолығады, Ғаррыға тәңир сәлемин берип, киятырған жумысын айтып қара қус патшаның елин сорайды.

— Балам, өзиң болсаң жас жансаң, өмириң алдында, өзиңди өлимге байлап бергенше, соннан аман қалыўдың жолын айтайын,— дейди.

— Айтсаң айт, қандай етсем өлимнен аман қутыламан? — дейди бала.

— Қарақус патша сондай дуўахан адам. Оның үш қызы бар. Ең киши қызы әкесинен бир дуўа артық биледи. Сен сол киши қызын таўып ал, сени өлимнен бир қутқарса сол қутқарады,— деп балаға қарақус патшаның елин силтеп жибереди. Бала қарақус патшаның киши қызын таўып алып, киятырған жумысын айтады.

— Әкемниң үш шәрти бар. Биринши шәрти: «есигинде байлаўлы қара аты бар. Келген адамды сол атты суўғарып кел деп жумсайды». Ат алдына барса тислейди, артына барса тебеди. Келген адамлардың бәри сол аттан өлип атыр. Ал сени де сол атқа жумсайды. Сол ўақытта сен үйдиң оң жақ қапталында жатқан үлкен ай балтаны ала шыққайсаң. Ат тислейтуғын болса, басына ур, тебетуғын болса аяғына ур. Соннан кейин ат жуўасыйды. Сол ўақытта аттың үстине минип ал да, суўғарып келип байлайғой. Әкемниң бир шәрти соның менен питеди. Екинши шәртин қайтып келгеннен кейин айтаман,— деп қыз баланы әкеси — қарақус патшаға жибереди. Бала патшаның алдына барып:

— Тақсыр, әкем сизге бир бала қарыздар екен, соған келген баламан,— дейди.

— Келсең жақсы болыпты. Бар, қорада қара ат байлаўлы тур. Соны суўғарып келип орнына байлап от сал,— дейди. Бала қыздың айтқанындай үйдиң оң қапталында жатырған балтаны ала шығып, атқа барады. Ат тислей бергенде, басына балта менен салып-салып жибереди. Ат тебиўге айланғанда аяғына урады. Буннан кейин ат жуўасыйды. Бала үстине ғарғып минип, суўғарып келип, алдына от салып патшаның алдына барады.

— Атты суўғарып келип, орнына байладым,— дейди бала. Қарақус патша баланың аман қалғанына ҳайран қалады.

— Енди бир түнниң ишинде дәрьяға көпир салып бересең. Көпирдиң ҳеш жеринде мин болмасын. Бир шетинен жумалатқан мәйек, екинши шетине иркилмей жететуғын болсын. Егер бир жеринен мин табылса, өлим жазасына буйрыласаң,— дейди патша балаға.

— Бала патшаның киши қызына келип, әкесиниң буйырған жумысын айтады.

— Сен бул ушын қыйналма. Бул жумыс сениң қолыңнан келмейди. Мен дәўперилерди шақырып бир түнниң ишинде көпирди тайын етемен. Сен азан менен барып көпирдиң басында тура бер. Азанда әкем келип, көпирди қабыл етер,— дейди. Бала қыздың үйинде жата берсин, қыз барлық дәўперилерди шақырып, түни менен көпирди салыўға кириседи. Көзиң жақсылық көрсин, азанда мүсиндей көпир пайда болады. Бала ерте турып, көпирдиң басында патшаны күтип отыра береди. Бир ўақытлары патша қасында бес-алты адамы бар көпирдиң ол жағына бир шығып, бул жағына бир шығып қарайды, ҳеш жеринен мин табалмайды. Мәйек жумалатып көреди, ҳеш жерде иркилместен жумалап өте береди. Қарақус патша көпирди қабыл етти. Бирақ бул истиң бәри киши қызының тәрепинен исленип отырғанын биледи.

Қарақус патша ертеңине баланы шақырып алып:

— Мениң үш қызым бар, үшеўин кептер қылып алдыңа жиберемен. Киши қызымды усласаң аман қаласаң ҳәм сол қызымды беремен, ал үлкен қызымның биреўин усласаң, өлим жазасына буйырыласаң,— дейди. Бала патшаның киши қызына келип, әкесиниң айтқан шәртин айтады.

— Ертең бизлерди кептер етип жибергенде, бир-биримизди айырып алыўың қыйын болады. Сол ўақытта мен қасымдағы еки кептерди шоқый берермен, сонда мени усларсаң,— дейди. Патша ертеңине баланы алдына шақырып, үш қызын үш кептер етип жибереди де, «киши қызымды услап бер» дейди. Киши қызы қасындағы еки кептерди шоқый береди. Бала шоқыған кептерди услап береди. Буннан кейин үш қызын үш таўық етип жибереди. Киши қызы қасындағы таўықларды шоқыйды. Бала шоқыған таўықты услайды. Сол жерде патша киши қызын балаға береди. Қыз үйине келгеннен кейин балаға айтады:

— Әкемниң жүйрик еки аты бар, мен соны алып келемен. Екеўимиз еки атқа минип елиңе қашайық, бул жерде болсақ

саған бир зақым болып жүрер,— дейди. Бала да келисим береди.

Бир күни түнде қыз әкесиниң еки атын урлап әкелип, екеўи еки атқа минип қашады. Қарақус патша булардың қашқанын билип, изинен қарақус болып қуўады. Енди жеттим дегенде екеўи еки кептер болып қашады. Қарақус патша лашын болып қуўады. Булар еки үйрек болып қашады. Енди жеттим дегенде, екеўи еки гөне там болып тура қалады. Қарақус патша бир-еки рет айланып ушып әри-бери жалынады, булар гөне там болып тура береди. Буннан кейин Қарақус патша «ал мен кеттим» деп қублаға қарай ушып кетеди. Булар да адам сүўретине енип, атларына минип, баланың үйине келеди. Кемпир менен ғарры баласының аман келгенине ҳәм келинли болғанына үлкен той берип, мурат-мақсетине жетеди.

МАШАҚАТЛЫ ТУРМЫС КЕШИРГЕН ЖИГИТ

Еки жигит талап ислеў ушын саўдагерлерге ерип жол жүрип кетеди. Бир жерлерге барғанда, биреўи өз алдына кетеди де, биреўи саўдагерге ерип, екеўи еки жаққа кетеди. Бир өзи кеткен жигит бир неше күн жол жүрип бир аўылға келсе, қыбырлаған жан жоқ, барлық жай-мүлик, дүнья-мал ийесиз қалған. Неде болса бир үйге кирейин деп, үлкен бир отаўға кирсе, үйде адам жоқ, жән-жағына қараса, бир қыздың төрдеги қосбаўдың үстинде отырғанын көрип:

— Хә, не қылып отырсаң? — дейди.

— Ўай несин сорайсаң, мени түсирип ал, оннан кейин неге отырғанымды айтаман,— деди. Жигит қызды қушақлап жерге түсирип болып, отырған себебин сорады:

— Хәр дайым елди әйдарха жутатуғын еди, мен сонда усы қосбаўдың үстине шығып, аман қалатуғын едим. Кеше елимизди әйдарха жутып, мен усы жерде отырып аман қалдым. Мениң отырған себебим усы,— деди қыз. «Онда сен маған тийесең бе» — деди жигит. «Тийейин» деди қыз. Жигит бир дизесин қазы қылып некесин дизесин мүпти қылды, бир дизесин қазы қылып некесин қыйып, хаял етип алды. Соннан кейин хаял турып айтты:

— Қәне, сениң елатың бар ма, бул елди болса әйдарха жутып кетти. Мынаў патшалық жай, дүнья-мүликке ийелик ететуғын адам керек. Елиң болса, усы жерге көширип кел,— деди.

— Елим бар, бирақ елим аш-аптада турады. Жүдә бәрәкеллә, көширип келейин,— деп жигит елин көширип келиў ушын елине кетти. Бир домалақ алтын алып, елине барып көширип келип, елин тегис орналастырды. Жигитти сол елге патша сайлап, жигит патша болып жата берди.

Ендиги сөзди баяғы жолдас жигитинен еситиң. Ол жигит те баяғы саўдагерге ерип барып бир қалаға жетеди. Сол жерде талап ислеп, ақша таўып, себетке салып нан сатып қурғынласа баслайды. Кем кемнен байып, хаял алып, дукан ашып, белгили бай адам болады.

Бир күни сол елге бир дийўана сайыл барып, дукан ашып турған жигиттен қайыр сорайды. Жигит қайырын берип турып, бул бир ел гезген сайыл адам екен, мен баяғы жолдасымды сорайын, билмесе бир гезлескенде айтар деп, жигит дийўана сайылдың қолына жуп теңге берип, досты жорасын сорады. Бирақ дийўана ондай адам көрмегенин айтады. «Ондай болса, сен бир ел гезген адамсаң, бирде болмаса бирде ушырасып қалсаң, мениң аманлығымды айт. Усындай қурғынлы бай болды дегейсең. Егер күн көриси жаман болса, маған келип керегинше зат алып кетсин» деп жорасының түрин-түсин айтып жибереди.

Дийўанада турыс барма, хуў-ҳақ деп кете береди. Арадан бирнеше күнлер өткенде сайыл бир патшалық елатқа барады. Бул баяғы патша болған жигиттиң ели еди. Дийўана турып ойланады мен неде болса бир күн патшаның үйине барып қонайын деген ойға келеди. Сөйтип патшаның үйине барып, сол күн қонақ болады. Кеште әңгимеден әңгиме шығып, дийўана баяғы жигиттиң әңгимесин айтып береди. Сол ўақытта патша бул баяғы мениң достым екен, бул дийўана сол елге және айланып бир барады ғой. Усыдан сәлем айтып жиберейин деп ойлап, өзиниң патшалық дәрежесине жеткенин айтып, қыдырып келсин деген хабар айтып жибереди.

Арадан нешше күнлер өткенде, дийўана сайыл дүканшы жигиттиң елине барып, достының хабарын айтады. «Бәрекәллә, мен дүкан услап байыған болсам, ол меннен де зор патша болған екен ғой. Кел болмас, сол достымның патшалық елин көрип қайтайын» деп бир күнлери жорасының үйине қыдырып келеди. Екеўи апақ-шапақ көрисип, жай-жағдай сорасады. Сөйтип жорасының үйинде хәпте болып, елине қайтыўға рухсат сорайды. Патша жорасын шығарып салып, айрылысар жеринде қыдырып келген досты патшаға былай дейди:

— Үйиңде бир хәпте болдым, сыйладың, рахмет. Патшалығыңа да шегим жоқ, бирақ сениң бир ғана кемшилигиң бар екен,— дейди.

— Ол қандай, айтып кетиңиз? Қолдан келсе дүзеймиз,— дейди патша.

— Сениң хаялың әйдарха екен. Хәр дайым қала толысқанда жутады екен. Сен усы хаялыңның әйдарха екенлигин

мынадан бил: кеште барғаннан кейин мәнисим жоқ, аўырып келдим, түнде шөллегенде ишермен деп бас ушына бир табақ суў әкелип қойдыр да, өзиң уйықлаған адам болып пырылдап уйықлап қал. Сени әбден уйқыға кетти аў дегенде, сол суўды ийтшилеп шалпылдатып ишип қояр, әне оның бир белгисин усыннан билерсең. Екиншиден ертең елиңнен алпыс бир шебер уста жыйнап, жеңил арба соқтыр. Ҳаялың буны неге соқтырып атырсаң деп сорар, сонда сен кеше достым келгенде үйине мирәт қылып тойға шақырып кетти. Соған екеўимиз барамыз дегейсең. Ол жыйынды жақсы көреди, қуўанғанынан шақалақлап күлип те жиберер. Соннан кейин арбаның ишине отырғызып келе берерсең. Ол шөлге шыдамайды, бир жерлерге келгенде, шөллеп суў сорар, сен әне жетемиз, мине жетемиз, әне суў деп бир үлкен таўлыққа жетерсең, сол ўақытта алдыңнан қатты даўыл есер. Сен арбадағы аттың тамақсасын кесип жибер де арбаны аўдарып, атты минип туўра қашқайсаң, сол мезгилде шөлге шыдамай қақ айрылып өлер. Бир қутылсаң, усындай жол менен қутыласаң, ал кейини болса көре берерсең,— деп жигит елине қайтады. Патша қош аллияр айтысып үйине келип ҳаялына «ат қақты болдым ба, мәнисим қашып келди. Маған төсек салып бер, бас ушыма бир табақ суў қой, түнде шөллегенимде ишермен» деп жатып қалады. Түн жарпы ўақтында ҳаялы табақтағы суўды ийтшилеп шалпылдатып ишеди де жатып қалады. Патша азанда 61 уста алдырып, жеңил арба соғасаң деп буйрық берип жибереди. Патшадан ҳәмир болғансоң турыс бар ма, сол күни арбаны тайын етеди. Ҳаялын арбаға мингизип алып, атты жегип жолға түсип кете береди. Бираз жерлерге барғанда, алып шыққан суўын да таўысып, ҳаял қатты шөллейди. Ишетуғын суў сорайды. Патша әне жетемиз, мине жетемиз деп бир таўдың етегине апарады. Усы ўақытлары қатты даўыл турады. Патша тамақсаны кесип жибереди де, атын мине сала артына қарамай шаўып өте кетеди. Әйдарҳа ҳаял сол жерде бир ақырғанда қақ айрылып өлип қалады. Патша ҳаялының сести басылғаннан кейин айланып барса, өлип атырғанын көреди. Әйдарҳаның сыртқы қайысын тилип алып, белине байлайды да, енди сеннен қутылған шығарман деп кейнине қайтып, патшалық тахтына отырады.

Патша келгеннен кейин енди жарлының да қызын алмайын, байдың, патшаның да қызын алмайын, бир дийўана сайылдың қызын алайын деп өзине өзи шәрт етеди. Бир күни патша көлдиң бойында шолпы салып күнелтип отырған бир

ғаррының қызының хабарын еситип, айттырып алып келди. Бир неше күннен кейин айы күни питип, ҳаялы қыз туўады. Қыз он бес жасына жеткенде бир түнниң ишинде жоқ болып шығады. Перзент дегенде көрген жалғыз қызы жоқ болып кеткеннен кейин патша қатты қапа болып тум-тусқа сораў салып адам жибереди. Ҳеш жерден көрдим-билдим деген хабар алалмайды. Бармаған ел, баспаған таў қалмайды, ҳеш жерде қыз жоқ. Патша барлық ўәзирлерин шақырып алып «биз бармаған қандай ел, биз көрмеген қандай адам қалды?» — деп сорайды. Жыйналған адамлардың ишинен биреўи «шөлистанлықта аң аўлап, мәкан тутқан бир мерген адам бар, тек ғана сол қалды, мәгар болса, бир билсе сизиң қызыңызды сол билер» — деди. Патша бир ўәзирин жиберип сол мергенди алдырды. Патша мергеннен қызының хабарын сорады.

— Тақсыр, сизиң қызыңызды көрмедим. Бирақ, көзиң менен көрип, басыңнан кешкенди айт десеңиз айтып берейин,— деди.

Патша мергенге «көргениңди айтып бер?» — деди. Ол сөзин баслайды: — Мениң өмирим аңшылық пенен өтип киятыр. Бир күни бир қуланды атып алып, кеште кәбап писирип жеп отыр едим, адам суўретли биреў мениң қасыма келип отыра берди. Аўқатымды жеп шамаласқан шағымда, жаңағы келген изине қарай қайтып тоғайға кирип жоқ болды. Жалғыз өзим болған соң қорқайын дедим. Атымның ер-турманын алып сулама сексеўилдиң үстине үйдим де, үстине шапанымды жаўып, бир жерге жасырынып отыра бердим. Мениң отырғанымды болса көрип кетти, қалай болмасын бир келеди ғой деп ойладым. Бир ўақытлары түн ишинде атым дүсирдүсир етип, қулағын тикирейтип қақшыйып турып қалды. Мен де мылтығымды қолыма алып таярланып отыра бердим. Бағанағы көрген нәрсем келди де, шапанымды жаўып қойған сексеўилди қапсыра қушақлады. Сол ўақытта сыңсыған даўыс еситилди. Мылтығымды гөзедим де атып жибердим. Неде болса азанда көрейин деп мылтығымды басыма таслап жатып қалдым. Таң атты. Азанда барсам, оқ тийген екен. Тырнағы бир қарыс бир нәрсе, тырнағы сексеўилге кирип кетипти. Бул жез тырнақ деген аң екен. Тақсыр, мен усындай ҳәдийсени көрдим, бирақ сизиң қызыңызды ҳеш жерде көрмедим. Және көргениңди айт десең, айтып берейин,— дейди мерген. Патша:

— Көргениңди айт,— деп айтыўға урықсат етти.

— Бир күни аң аўлап келип, кеште бир жерде атып алған қуланымды асып отыр едим, бойы бир тутам, шашы аяғына сүйретилген бир нашар келип, ол да тамағын қазанына салып от жағып отыра берди. Мен отырсам отырды, турсам турады. Қазанның астына отын салсам, ол да қазанның астына отын салады. Бир ўақытлары қазандағы аўқатым писип гүртик ийледим, ол да гүртик ийледи. Қазанға гүртик салдым, ол да гүртик салды. Аўқатымды табаққа шығарып жесем, ол да тамағын табағына салып, жей баслады. Мен не ислесем, ол да соны ислеп, еки көзин меннен айырмады. Неде болса усыннан бурын жеп болып, буны атып өлтирейин деген ойға келдим. Мен оннан бир гүртик бурын жеп болдым да, мылтығымды қолыма алып атып салдым. Сол жерде сеспестен жан тапсырды. Бул адам жейтуғын албаслы деген мақлуқ екен. Тақсыр, мен усындай бәлени көрдим, бирақ сизиң қызыңызды көрмедим, және көргениң болса айтып бер десеңиз айтып берейин,— дейди мерген. Патша мергенге көргенин айтып бериўге және урықсат етеди.

— Бир күни аң аўлап қайтып киятырсам, бир ақ жылан менен бир қара жылан екеўиниң урысып атырғанының үстинен шықтым. Қара жылан ақ жыланға зорлық қылып өлтирейин деп атыр екен. Ақ жыланды атпай қара жыланды атып едим, оғым ақ жыланға тийип, сол жерде жан тапсырды да, қара жыланның арқасына үш пытырам дарып, аман қалып қашып кетти. Сол жерде үш адам келип «сен патшамызға жаманлы болдың, ақ жылан патшамыздың ҳаялы еди, сени патшаға алып барамыз» — деп жердиң астына қарай алып кетти. Мен жердиң астына кирер жерде мылтығымды сыртқа қойып кеттим. Жаңағы адамлар мени жердиң астындағы жылан патшасының алдына алып барды. Патша меннен ақ жыланды атқанымның себебин сорады. Мен болған ҳәдийсени айтып бердим. «Ондай болса сол қара жыланды таныйсан-ба? — деди патша. «Көрсем таныйман» дедим патшаға. Көзиң жақсылық көрсин, буннан кейин патша жердиң астындағы, үстиндеги жыланлардың ҳәммесин алдырып бирим-бирим алдымнан өткерди. Ол жыланлардың ишинен мен көрген қара жылан көринбеди. «Булардың ишинде ол жылан жоқ» дедим патшаға. Оннан кейин жасаўыл жыландарын шақырып алып, «биз алдырмаған қандай жылан қалды?» деди. Биреўи турып айтты:

«Узақтағы атаўда жети жылан бар, тек сол қалды» — деди. Патша еки жасаўыл жыланын жиберип жети жыланды

алдырып алдымнан өткерди. Алты жылан өтип, жетинши жыланды көрсеттим. Мениң атқан қара жыланым сол екен. Арқасындағы дарыған үш пытырамның орны еле жазылмаған екен. Патша қара жыланды услап алып, мойнына буғаў салып асып өлтирди.

Соннан кейин патша маған «сениң айыбың жоқ екен, айып қара жыланда екен» деп қолыма бир домалақ алтын берип, жердиң астынан үстине шығарып жиберди. Жердиң үстине шыққаннан кейин баяғы қойып кеткен мылтығымды алайын деп барсам, мылтығымның тек сүлдери жатыр да, өзи күл болып қалыпты. Мениң мылтықсыз күним бар ма, неде болса қолымдағы алтынға бир мылтық алайын деп бир шәҳәрге барсам, бир адам қолында бир мылтығы бар «ким бир домалақ алтын берсе, соған беремен» деп жүр екен. Бир домалақ алтынымды берип, сол мылтықты алдым. Мылтықлы болғаннан кейин бурыннан ислеп киятырған кәсибим аңшылық болған соң және аң аўлаўға кирисип кеттим.

Бир күни мылтығымды ийниме салып киятырсам, бир жолбарыс көлдиң ишинде үлкен бир ылақа менен алысып атыр екен. Бир ўақытлары жолбарыс ылақаны ийнинен асырып ылақтырып жиберди. Ылақа анадай жерге барып дүрис ете қалды. Мен де балтамды қолыма алып, ылақаны шаўып өлтирдим. Көзиң жақсылық көрсин, сол жерде сойып алып, жолбарыс пенен аўқат қылып жата бердим. Бир күни азанда қасымдағы жолбарыс зым-зыя жоқ болып шықты. Әне келеди, мине келеди менен сол күни келмегеннен кейин ертеңине излеп таўып алайын деп киятырсам, дос жолбарысымның киятырғанын көрдим. Бурынғыдай мәниси де жоқ, арқалары жарадар болып қалыпты. Сол жерде адам қуны ақ дәрини арқасына жағып, бирнеше күннен кейин жарасы да тәўир болды. Бир күни, жолбарысым және жоқ болып кетти. Еки күнге шекем күттим, келмеди. Буған бир ис болған шығар, неде болса излеп таўып алайын деп излеп кеттим. Излеп киятырсам алдымнан еки жолбарыстың өлип жатырғанын көрдим. Биреўи мениң дос жолбарысым екен. Екинши жолбарыс мени жейин деп сыртымнан жерип жүрген жолбарыс екен. Буны дос жолбарысым сезип, бир зақым етип жүрер деп алысқанда екеўиниң де өлгениниң себеби усы екен. Буннан кейин дос жолбарысымды жақсылап көмип, қапаланып киятырсам қарсы алдымнан бир қыз шықты. Маған ҳәр нәрсе тап бола берди ғой, бул да маған шыққан жаў шығар деп ойлап, қасыма жақынластырмай атып өлтирейин деп көкирек

аўзынан байлап атып жибердим. Қыз оқ тийгеннен соң сыңсып жылай баслады. Қасына жақынлап барғаннан кейин ол маған «мен саған он бес жыл сыртыңнан ғайбана ашық едим. Сени излеп шыққаныма нешше күнлер болды. Ақырында сениң оғыңнан өлип баратырман» — деп қош айтысып көзин жумды. Мен сол жерде ақ жуўып, арыўлап көмип, үстине жай салдым. Мәгар болса, сизиң қызыңыз сол болар,— деп мерген сөзин таўысты. Буннан кейин патша қызының хабарын еситип, мергенди қиyметлик күйеў бала етип, өзиниң бас ўәзири етип қасына алды.

ШАРҚЫПӘЛЕКЛИ БАЛА

Бурынғы ўақытларда бир патшаның баласы болыпты. Ол бала қалаға барса, бир адам шарқыпәлек сатаман деп бақырып жүргенин көреди. Сол жерде патшаның баласы лаппа ол кисини шақырып алып:

— Қәне, шарқыпәлегиңниң қандай қәсийети бар?— деп сорайды.

— Қәсийети: оң қулағын таўласаң, аспанға ушып кетеди, сөйтип көрмеген нәрселериңди көрсетеди. Сол қулағын таўласаң, жерге түседи,— дейди. Сол ўақытта патшаның баласы айтқанын берип, он мың тиллаға сатып алады. Үй-ишине билдирмей, ҳешкимге сездирмей шарқыпәлегин минип, оң қулағын таўлап ушып кетеди. Күн батқан ўақытта бир елге барып түседи.

Бала қайсы үйге барсам екен деп турса, шетирек бир үйде от жанып турған жақтыны көреди. Сөйтип шарқыпәлекти бир жерге қойып, сол үйге барады. Барса бир кемпирдиң үйи екен. Бала кемпир менен сөйлесип таныcқаннан кейин, кемпирдиң жалғыз өзи бир үйде шарық ийирип күн кеширип отырғанын биледи. Кемпир баладан:

— Не қылып жүрген баласаң? — деп сорайды.

— Адасып, әменгер таппай жүриппен,— дейди.

Өйбей шырағым, мениң улым да жоқ, қызым да жоқ қара басымман. Отызлаған малым бар, соны баққышласаң, болар шырағым,— депти кемпир.

— Болады, шеше,— деп келисим береди бала.

Сол күни бала тамағын ишип далаға шықса, күн шығардан бир ай, күн батыстан бир ай туўып киятырғанын көрип:

— Шеше, шеше, мына жақтан бир ай, ал мына жақтан бир ай туўып киятыр ғой, бул неси? — депти кемпирге. Кемпир балаға,

— Мына жақтағы қәдимги аспандағы ай, ал мына жақтағы адам бенденин жүзин көрмеген, бир өзи бир боз ордада отырған ханның қызының сулыўлығы балам.

Бала азанда күнлик кийимлерин кийип, мал бағып кетеди. Кеште келип тамақланып болғаннан кейин жатып қалады да, кемпир уйықлағаннан кейин ярым ақшамда турып, ханның қызы менен танысып қайтады. Азанда ханның қызының бетине сепкил түсипти деген сөз тарайды.

Азанда патшаның қызын бағып отырған куллар қыздың бетиндеги сепкилди көрип, буған адам келгенин биледи. Сол адамды таўып алыў ушын аўылдың бир шетинен баслап тинтиў жүргизеди. Тинтиў гезеги кемпирдиң үйине келеди. Кемпир буларға билдирмес ушын мал бағып кеткен патшаның баласының ҳасыл кийимлерин марданға салып, тезек теретуғын кемпирдей үйинен шығып кете береди. Тинтиў жүргизип киятырған патшаның адамлары кемпирди көрип сезикленеди. Кемпирди шақырып тинтип қараса, мардандағы ҳасыл кийимлерге көзи түседи.

— Бул кийимлердиң ийеси қайда? Ҳәзир табасаң! — деп жекиринеди патшаның адамлары кемпирге.

— Бул кийимниң ийеси мал бағып кетти,— дейди кемпир.

Еки адам барып баланы мал бағып жүрген жеринен алып келеди де, баланы патшаның алдына алып барады. Хан балаға:

— Сен қызыма миясар жигит екенсең, бирақ сен биз бенен хабарласпай гүналы ис еткенсең. Соның ушын буны таза жерге апарып шалып, өртеп күлин қыздың бетине себе ғой,— дейди патша өзиниң адамларына.

Патшаның буйрығы бойынша жәллатлар баланы баяғы шарқыпәлек қойып кеткен жериниң үстине алып барып, сол жерде шалмақшы болады. Сол ўақытта бала жәллатларға:

— Ағалар, мени шалмай тура турыңызлар, мен мына шарқыпәлегимди оңлап алайын, мен өлгенде басыма шаншып кетерсизлер,— дейди. Жәллатлар урықсат етип сөйлесип отырғанда, бала шарқыпәлегиниң оң қулағын таўлап ушып кетеди. Жәллатлар сол жерде аўзы аңқайып ашылып қала береди. Бала кеште келип ханның қызын алып кетип, бир тоғайға барып түседи. Сөйтип сол тоғайды бир қанша жыл мәкан етип, жигит аң аўлап, ҳаялы жабайы ағашлардың мийўесин терип аўқат етип күн көреди. Сөйтип жүргенде, қатыны жүкли болып, алтын айдарлы ул туўады. Ал баласы алты жасына келгенде, гүмис айдарлы қыз туўады. Баласы да, қызы да жасынан ақыллы зийрек болады. Қыз үш жасына келгенде алты жасар ағасына:

— Аға, бизлер бул жақта не қылып жүрмиз, бизлердиң ағайин-туўғанларымыз жоқ па, соны апамнан сора. Бирақ сорағанда айтпас, сол ўақытта: апа, маған қуўырмаш қуўырып бер дегейсең. Қуўырмаш шала пискен ўақытта шығарып бер дегейсең. Сол ўақытта шығарып берген қуўырмашты қасық пенен берсе жеме, Қолың менен алып бер дегейсең. Қолы менен алып берипатырған ўақытта, ыссы қуўырмашты қолына басып турып «ел-журтымыз қаяқта?» деп сорасаң айтар,— дейди. Бала қарындасының айтқанларын ислеп сорайды. Сонда анасы:

— Ел-журтымыз бар. Соған кетиўге жол табалмай жатырмыз,— дейди. Сонда баласы:

— Неге жол табылмайды? — деп сорайды.

— Жолда үш дәў бар, егер жүрсек бизлерди өлтиреди,— дейди анасы. Сол ўақытта бала:

— Ол дәўлерден қорықпа, Үш дәўди маған қоя бер, үшеўин де өлтиремен,— дейди.

— Олай болса кеште ағаңа айта ғой, балам,— дейди анасы. Кеште ағасына айтып, булар азық-түликлерин ғамластырып елине жүрмекши болады. Баланы бас қылып, жолға раўана болады. Бала жолда үш дәўди өлтирип, булар өз елине келеди. Патша бала-шағаларын көрип жылап көрисип, ел-журтын жыйнап, алтын қабақ аттырып той береди. Сөйтип мурады-мақсетине жетеди.

МУРАДЫНА ЖЕТКЕН АШЫҚЛАР

Бурынғы өткен заманда Туркстан деген бир шәҳәрде Әлимбет ҳәм Қәлимбет деген еки кембағал адамлар бар екен.

Олар күнин зордан көрип, бир күн тапса, бир күн таппай бираз жыл өмир сүрипти. Әлимбеттиң сын-сымбаты келискен Жәлимбет деген бир баласы, Қәлимбеттиң ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар, сулыў Бийбисәнем атлы қызы бар екен.

Жәлимбет пенен Бийбисәнем бирге өсип, бир-биреўин оғада жақсы көреди екен.

Күнлерден бир күни олар үйлерине отын әкелиў ушын тоғайға барыпты. Күн жүдә ыссы, қуяш нурлары әлемди жарқыратып турған. Жән-жағында бүлбиллер сайрап, ҳәр түрли намаға салған. Жәлимбет Бийбисәнемниң айдай жамалына қараған сайын қарағысы келип, жақсы көргенликтен жүреги өртенип қоя берипти. Иштен суўық демин алып, қызға не дерин билмей лал болып бир заман турыпты. Есин жыйнап өзине келгеннен кейин Бийбисәнемниң қулағына мынадай деп сыбырлапты.

— Әй ашығым, мени бир мәртебе ғана сүйсең, дүньяда өзимди ең бахытлы адам деп есаплар едим.

— Сүйгеним, Жәлимбет, сени бир сүйиў ғана емес, сен ушын өмиримди бериўге таярман, бирақ ҳәзир емес.

— Неге бундай, дилбарым? — деп сорады Жәлимбет.

— Өзиң билесең ғой, бизиң елде ата-ананың рухсатысыз сүйиў қатаң уят, мени адам жиберип айттыр. Оннан кейин ҳәр күни сүйиссекте ҳеш ким ҳеш нәрсе айта алмайды,— дейди қыз. Булар отынларын алып болып, кеш болғанда үйлерине қайтады. Жәлимбет болса, үйине барыўдан Бийбисәнемниң үйине жаўшы жиберерин я жибермесин ойланып басын қатырады. «Қыздың әкеси қалың салса, қайдан таўып беремен, оннан да басқа шәҳәрге барып талап ислейин, дүньялы болып келген соң қызды айттырайын» деген шешимге келипти. Бул ойын Бийбисәнемге қалдырмастан айтыпты. Жигит ата-анасынан рухсат алып, қошласып узақ сапарға кетипти. Ол жол жүрипти, жол жүрсе де мол жүрипти. Бир шәҳәрге

жақынлапты. Шәҳәрге жақын жерде бир үлкен бағдың үстинен шығыпты.

Жәлимбеттиң үйинен алып шыққан азығы таўсылып, оғада аш болады. Сол ўақта ол бағдың ишине нәзер салып қараса, қызарып писип турған алмаларды көрипти. Аш болып киятырған жигит буны көрип бағдың ийесинен рухсат сорамастан, бир тесик жер таўып бағқа кирипти де, бағдың ишиндеги алмалардан алып жей берипти. Тойғанынша жеп, шаршап келген адам, бағдың саясында уйықлап қалыпты. Бул бағ сол шәҳәрдиң патшасының қызыники екен. Патшаның қызы ҳәр ҳәптеде бир рет қасына кырқ қызын ертип, усы бағда сайранлап, қыдырып қайтатуғын еди. Қызлар бағды аралап жүрсе, алма ағашының астында бир мүсәпир, усти-басы жыртық, жалаң аяқ бир жигит жатырғанын көрди. Патшаның қызы қасындағы қызларға жигитти оятыўды буйырды. Жигит орнынан турып жән-жағына қараса, айналасы толған перийзат. Бағдың ийесиниң усылар екенин айтпай ақ аңғарды. Патшаның қызы болса, Жәлимбеттиң сымбатын, түритүсин көриўден «бул жигитте бир нәтийже бар, тегин емес. Бунын менен бир ақшам дәўран сүргенниң әрманы жоқ» деп ойлады да, жигитке турған жерде ашық болып қалды. Ол жигитке қарап:

— Әй жигит, бул жерде неге жатырсаң, қайдан келдиң, ким боласаң? — деп сорады.

Жәлимбет қайдан келгенин, кәри не екенин қалдырмастан айтып берди. Патшаның қызы бул сөзди еситип, Жәлимбетти өзине ертип бағдың ишиндеги сарайына алып барып, оны жуўындырып, үстине жақсы кийимлер кийиндирди. Жәлимбет үстине кийим кийген соң бурынғыдан да бетер шырайланып кетти. Қыз жигитке бурынғыдан жети есе ашық болды. Бир майданның арасында Жәлимбет патшаның балаларындай ҳалға жетисти. Булар усы бағда бола берсин, ендиги сөзди патшадан еситесиз.

Бул шәҳәрдиң патшасы басқа бир шәҳәрдиң патшасы менен урысып атыр еди. Ол урыста қыздың әкеси женилип, сырттан келген душпанға бенде болып түсти. Қыз бағқа жеткен ўақытта душпанлар шәҳәрдиң тас-талқанын шығарған еди. Бул хабар қыздың да қулағына тийип, қасындағы қызларына курал-жарақ таўып берди де, Жәлимбетке урысқа атланып баратырғанын хабарлады. Жигит те астына бир ат таўып алып, урыс майданына атланды, душпанлар менен табан тирескен урыс болды. Арадан үш күн өткенде патша-

ның қызы урыс майданында қаза тапты. Жәлимбеттиң де тула бойы жарадар болып, душпанлардың қолына бенде болып түсти. Патша оны апарып зинданына таслады. Бул зинданда жатып сүйгени Бийбисәнемди ойлап, ишин әрман каплап, ыңылдап қайғылы намалардан айтып жата берди.

Ендиги сөзди Бийбисәнемниң аўҳалынан еситиң. Қыз Жәлимбетти күтип, жолына айдай қарап жүре берди. Келетуғын ашығы болмады. Жолдан өткен кәрўан болса, ашығының хабарын сорамай қалған күни аз болды. Өтип баратырған кәрўанларға:

— Тоқта кәрўан, қай жақлардан келесең,
Бизиң ярдан қандай хабар бересең,
Хабар айтсаң Жәлимбеттей ярымнан,
Сүйинши алып мурадыңа жетесең.

деп қалатуғын еди. Арадан бир жыл өтти, еки жыл өтти, бирақ яры келмеди.

Бул шәҳәрдиң бир патшасы бар еди. Жасы да 60—70 лердиң шамасына келип қалып еди. Бир күни ол қус салып киятырса, дәрбент жолдың аўзында, «Жәлимбет ярым» деп сыңсып жылап отырған бир қыздың үстинен шықты. Патша көрип, аңсары аўып қоя берди. Ол Бийбисәнемниң қызды жанына келип:

— Не қылып отырған қызсаң, үйиң қай да? Кимниң қызысаң? — деп сорады. Бийбисәнем бул кисиниң патша екенин танымады. Оған кимниң қызы екенин айтты да, бирақ неге жылап отырғанын айтпады.

Патша бул жерден шықты да тахтына барып, қасына ең жақсы көретуғын бир ўәзирин шақырып алып былай деди:

— Шәҳәрдиң шетинде Қәлимбет деген жарлы киси бар. Оның ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар бир таўланған сулыў қызы бар. Соған өлермен ашық болып қалдым. Қасыңа еки жасаўылды ал да сол үйге барып қызын айттыр. Берсе қолынан, бермесе жолынан, тартып алып келиң! — деп буйырды.

Патша буйырған соң, ўәзирде жан барма, қасына еки жасаўылды ертти де, қыздың үйине барды. Қәлимбетке келген жумысларын айтты. Бирақ ол қызым биледи деп, билликти қызға берди. Бийбисәнем келген қонақларға «жанымды ҳәзир алсаңыз да ондай ғаррыға тиймеймен. Маған патшалық керек емес. Патшаның қырқ қатынының үстине түскеннен өлгеним абзал»,— деп жуўап берди. Бул сөзди еситип ўәзир қасындағы еки жасаўылға «қызды байлап алып жүриңіз» деп буйырық берди.

Бийбисәнемди шәҳәрге байлап апарып, патшаға тапсырды. Патша ашық ярының алдына келгенине қуўанып, оны өзиниң пинҳамы жайына киргизди де, сыртынан қулыпты урып қоя берди.

Бийбисәнем жайдың ояқ-буяғына сер салды. Асылып өлейин деп ойлады. Бирақта тәўекелге салып, жайдың ишин қарманып жүрип, бир пышақ таўып алды. Оны жеңиниң ишине жасырып отыра берди. Күн батып, геўгим түскен мәҳәлде патша жайға кирип келди. Қызға қол салып ойнай баслады. Бийбисәнем де оған онша қарсылық ете қоймады. Патшаның қыялы кем-кем бузыла берди, патша абайсыз турған ўақта Бийбисәнем оның тап жүрегине пышақты қадады. Патша сес шығармастан жан тапсырды. Қыз патшаны өлтирип болып, не ислерин билмей, албырақлап қалды. Аяқ-қолының дәрманы да кетти. Жайдың есигин де илип, ҳәр түрли ойлардың басына барды, еркек кийим кийип, бул шәҳәрден басқа жаққа кетиў кереклиги ойына келди. Тап усылай ислеўге бел байлап, патшаның шешип қойған кийимлерин қолына алып, бир нәрсеге түйди. Патшаны да жайдың бир мүйешине жайғастырып. аўыр жатар ўақта жайдан сыртқа шықты. Жайды да жақсылап қулыплап, гилтин қалтасына салып алды. Сарайдан еплеп шығып, шәҳәрдиң сыртына барып, қолындағы еркек кийимлерди үстине кийип, жас жигит сыпатында болды да түни менен жол жүрип кете берди.

Таңның алдында Бийбисәнем ушы-қыйыры жоқ бир тоғайлыққа дуўшар болды. Тоғайдың арасында баратырса, алдынан жалтылдаған оттың жарығы көринди. Ол не болса да бахтымнан көрейин деп, оттың жанына жақынлап барды. Барса алты адам ортаға от жағып гүрриңлесип отыр. Олардың биреўи:

— Пай, мына гилемди ап-аңсат ақ патшаның сарайынан урлап алдым аў, буны минип ертең паленший деген шәҳәрге барайық. Ол патшаның ғәзийнесинде түрли ҳасыл затлар бар қусайды,— дейди. Сонда турып биреўи:

— Ол гилемниң қандай қәсийети бар? — деп сорайды.

— Сорама, жора, бунық үстине минип қай жерге апар десең, сол жерге алып барады,— дейди. Гилем урлаған қасындағыдан: — Сен не урладың?

— Мен мынаў тас табақты урладым. Буны алдыңа қойып не жеймен десең, айтқаныңды сол ўақытта орынлайды,— дейди табак урлаған. Тағы да ол басқаларына қарап:

— Сизлер не таўып келдиңиз? — деп сорады.

Олардан биреўи:

— Мен ийне таптым. Егерде ийне менен бир жаман көрген адамды түртсең, ол турған жеринде ҳайўанға айланып кетеди. Буның қәсийети усындай,— дейди.

Урылардың қалғанлары ҳеш нәрсе таба алмай, босқа келген еди. Бийбисәнем урылардың бул сөзлериниң барлығын да еситеди ҳәм бир жыңғылдың тасасына жасырынып отыра береди.

Бир мәҳәллери урылар «Күн шығайын деп тур, жатайық», деп ҳәр қайсысы өзиниң отырған жеринде қыйсая кетти. Булар анық уйықлаған соң, Бийбисәнем орнынан турды да, олардың жатырған жерине барып, гилемди, тас табақты алды. Ийне қаяқта екен деп қарап турса, бир урының жағасына қыстырыўлы тур екен. Оны да алып, гилемниң үстине тас табақты қойып, өзи минди де «Мени Жәлимбет жүрген қалаға апар» деп буйырды. Гилем бул сөзди айтып болыўдан аспанға көтерилди. Көзди ашып жумғанша, үлкен бир шәҳәрдиң қапталына келип түсти. Гилемди төрт бүклеп, тас табақты алдына қойып, «палаў жегим келди. палаў тайын бол» — деп еди, тас табақ толған, үстинде гөши бар палаў тайын болды. Палаўды тойғанынша жеп алды. Сонда да табақ орта болар емес. Бир ўақта қыз «тойдым» деп еди. Табақтағы палаў тартылып жоқ болды. Бийбисәнем тас табақты гилемге орап, қолтығына ҳысты. Ийнени жағасына қыстырып, шәҳәрге кирип барды. Адам таң қаларлықтай үлкен шәҳәр екен. Сол күни базар екен. Бул шәҳәрдиң патшасының қызы қасына қанизлерин ертип, базарлап жүр еди. Түри-түси, үстиндеги киймй ол елдиң адамына усамайтуғын бир ширайлы жигитти көрген патшаның қызы оған таң қалды. Оның қасына барып:

— Ҳәй жигит, қайсы елден келдиң, бизиң елдиң адамы емессең ғой, мен патшаның қызыман. Маған хызметкер боларсаң ба? — деп сорады. Бийбисәнем патшаның қызына сыр бермей, «Мен Түркстаннан келип едим, талапкермен. Хызметке алсаң қайыл болайын» — деп жуўап берди. Оның бундағы мақсети патшаның қызының хызметинде жүрип, сүйген яры Жәлимбетти сол қаладан излеп таўып аларман деп ойлаған еди.

Бийбисәнем патшаның қызының хызметинде бола берди. Қалада оның бармаған жери қалмады, бирақ та ҳеш жерден Жәлимбетти ушырата алмады. Ҳайран болып жүре берди.

Бир күни патша қызын шақырып алып:

— Қызым, зинданда бир батыр жатыр. Оны олжа етип алып едим. Хызметиңе берейин бе? — деп сорады. Патшаның қызы атасына ырза болып, ол жигитти хызметине алатуғын болды.

Ертеңине азанда қыздың сарайына баяғы олжа болған жигит әкелинди. Аяғына кисен салыўлы екен. Бийбисәнем бул жигитти бирден таныды. «Сүйген ярым Жәлимбет бундай аўҳалға қалай ушырады екен» деп жүреги алып ушты. Жәлимбетти бул азаптан қутқарып алыўдың жолын ойлады. Жәлимбет Бийбисәнемди танымады. Қыз жағасындағы ийнени қолына алып, ең дәслеп патшаның қызын түртип жиберди. Рас бир қаншық болып тура қалды. Жәлимбеттиң кейнинде жүрген еки жасаўыл буны абайламады. Қыз Жәлимбеттиң қасына барып, жасаўыллардан кисениниң гилтин сорады. Олар «гилт патшада, не жумысың бар» деп қызды түйгишлеп жиберди. Сол ўақта Бийбисәнем қолындағы ийне менен жасаўылды түртип жибергени биреўи айғыр ешек, биреўи көпек болып тура қалды. Буны көрип турған Жәлимбет ҳайран болды. Қыз оған:

— Сен усы жерде тур, ҳеш жаққа кетпе. Мен патшаның сарайына киремен де шығаман, деп қыз патшаның сарайына қарай жуўырып кетти. Патшаның алдына барып:

— Тақсыр, тутқындағы жигиттиң аяғындағы кисениниң гилтин бериң, ол турысында хызмет ислей алмайды,— деди.

— Патша «гилт қалтамда, бирақ оны саған да, басқаға да бермеймен. Ол жигит солай азап көрип өлсин» — деп жуўап берди. Бийбисәнем бул сөзди еситип, ебин таўып қолындағы ийне менен патшаны ҳәм қасындағы ҳәмелдарларын түртип-түртип жиберди. Сарайдың иши демниң арасында киснескен айғыр ат болып тура қалды. Бийбисәнем патшаның қалтасынан гилтти алды. Патшадан ат түрине келген атты услап минип алды. Қосаққа тағы бир ат алып, Жәлимбеттиң қасына келип, оның аяғындағы кисенди ашты. Қосаққа алған атты Жәлимбетке берди. Қыз гилем менен тас табақты артына бөктерип, қаладан шығып жол тартты. Бир мезгил жол жүргеннен кейин қыз тоқтап атынан түсти. Жәлимбет те қыздың қасына барып отырды. Сол ўақта Бийбисәнем, үстиндеги ер адамның кийимин шешип, қуўанғанынан жылап жиберди.

Еки ашық қосылып, басларынан өткен ўақыяларды бир-бирине айтып берди. Қыз тас табақты алдына алып, «гөш жегимиз келди» деди. Табақтың ишинде гөш пайда болды. Екеўи аўқат жеп атырғанда қала беттен ушы-қыйыры жоқ әскер қаплап келе берди.

Бийбисәнем гилемди жайып жиберип, оның үстине Жәлимбетти, еки атты ҳәм тас табақты салып, үстине өзи де минип, «өз елиме жеткер» деп буйрық берди. Гилем жерден көterилип, көзди ашып жумғанша елине келип түсти.

Аўылына келсе, ел түўе қыбырлаған жан да жоқ. Тек ғана өртенип кеткен қоралардың күллери қалыпты. Булардың ҳайраны шығып; шәҳәрге таман баратырса, алдынан бир адам шығып:

— Сизлер ол гөне қарғыс атқан журтта не қылып жүрген адамларсыз. Патшаның алдына жүресиз,— деп зәўлим салды жаңағы адам. Булар оған да ҳайран болды.

— Не жазығымыз болып қалды? — деп сорады Бийбисәнем ол адамнан.

— Еле сизлер билмейсиз бе? Патшаға керек адамлар нағыз сизлер екенсиз. Ол журт Бийбисәнемниң әкеси Қәлимбет жарлының аўылының журты. Ол патшаға жаманатлы болып, аўылы менен өртелип жиберилди. «Кимде-ким бул журтқа барса, өзи өлимдар, мал-дүньясы патшалық», деген патшаның буйрығын еситпедиңиз бе? — дейди ол.

Булар патшаның сарайына қарап жол жүрди. Патшаның мынаў зулымлығына екеўиниң де қаны қайнап келе берди. Сарайдың ишине кирип, Бийбисәнем қолындағы ийне менен ебин таўып патшаны ҳәм қасындағы ўәзирлери менен жаллатларын түртип-түртип жиберди. Патшадан басқасы шошқа болды да, патша бир ҳәңги ешек болып тура қалды.

Ешекти беккем услап алып, көшеде жүрген отыншының қолына тапсырды. Оған «отынды бастырып артып, қалаға сатып күниңди көре бер» деп жиберди. Отыншы бийшара да ешек патшаға отынды бастырып артып, мүтәжи, питип, қуўанып қалды.

Патшаның орнына Жәлимбет патша болып, еки ашық қосылып дәўран сүрип, мурадына жетипти дейди. Баяғы патшадан аўған айғыр атта, айғыр ешек те еле тири деседи.

БАТЫР БАЛА

Бурынғы өткен заманда, Хорезм патшалығында бир жарлы ғарры болыпты. Ол ғаррының үш баласы бар екен.

Ғарры үш балаға басшылық етип, табылған ырысқыны шөпшеп отыра берипти. Бир күнлери ғарры аўырады. Өлер ҳалатқа келеди. Өлериниң алдында ғарры үш баласын шақырып алып айтады:

— Мен болсам өлип кетип баратырман, өлместен бурын сизлерге бир кеңес берип кетейин, үшеўиң де бир-бир түстен түс көрип келиң,— дейди.

Үш бала ғаррыдан буйрықты алып түни менен түс көремиз деп, уйықлап жата береди. Түни менен жатады, киши баладан басқасы түс көрмейди.

Таң атты. Ғаррының айтқаны бар: «азан менен мениң алдыма келип көрген түсиңизди айтасыз» деген. Сол бойынша үшеўи де ғаррының алдына сәлемге барады.

— Кәне, түс көрдиңлер ме? — деди ғарры.

— Көрдик,— деди үшеўи де бирден. Алды менен үлкен баласы айтты:

— Мен түсимде,— деди ол,— ала тулпар минип, көк ала булттың арасында жүр екенмен.

Ортаншы баласы:

— Мен бир үлкен бай болыппан, байлығым сондай: он үйир жылқым, пада-пада мыңнан аслам малым, қора-қора қойларым болыпты, қулласы-байлыққа келгенде меннен Қарынбай да өткен жоқ шығар. Дүнья-мүлким де өзиме жетерлик екен,— дейди.

Енди гезек кишкене балаға келеди. Киши баласы айтты:

— Ата, мен, мыналардай өтирикти айтпайман. Мениң түсим шын түс,— деди бала.— Түсимде бир ашыў үстинде мени шыбық пенен урыпсаң, урған шыбығыңның ушы сынып, қайтып барып өзиңниң көзиңе тийипти. Соннан көзиң шығып, ақырында сен өлипсең, ата.

Мына сөзди еситкен соң ғарры балаға қатты кийлигеди. Қасында турған ҳасаны қолына алып, күшиниң барынша баланы урады. Сол ўақта ҳаса ортасынан сынып, оның ушы жаңағы ғаррының көзине қадалып, ғарры көзден айрылып соқыр болады. Бала қорқып үйден шығып қашып кетеди. Ғарры көздиң ашыўына шыдамай үлкен еки баласына қарап:

— Жаңағы жуўермекти услап алып келип алдымда өлтирмесеңлер сизлерге ырза емеспен! — дейди.

Илаж жок, еки ағасы кишкене инисин қуўып кетеди. Арыбери қуўады, жете алмайды. Қуўған адам екеў болған соң, бир-еки қырды асқанда баланың изинен жетеди. Оны ағалары урып-урып үйине алып қайтпақшы болады. Сонда бала жалынып турып:

— Сизлер еки бирдей баўырлас ағам едиңлер, өлетуғын ғарры өлер болды. Мен болсам жас жан едим, қай ўақта да мен сизлерге ат-тон, мал боларман. Мени босатың,— дейди. Бул сөзге үлкен ағасы көнбей турады. Бирақ кишкене ағасы оны қыймай «босатайық, ғаррыны болса алдармыз» дейди. Соның менен баланы босатып жибереди. Усының менен ағалары тура турсын, ендиги сөзди кишкене баладан еситесизлер.

Бала сол жүристен жөн алды жүрип отырады. Неше күнлер жол жүреди. Бир күни алдынан үлкен отаў шығады. Бала үйге кирип барады. Барса бир ғарры менен кемпир отыр. Оларға сәлемин берип, ишкендей ағарған сорайды. Кемпир бир табаққа айран қуйып, әўели өзи ишип, қалғанын балаға береди. Сонда бала:

— Сениң сарқытыңды ишемен бе,— деп табақты кемпирдиң алдына тартып урады да, есиктен шығып жүре береди. Ғарры «бир көкирек бала екен, бизиң балалар менен дүгисип жүрмесе болғаны ғой» деп қала береди. Бала бир сүрдеўге түсип алып жүрип отырады. Бираз ўақыт жүрген соң жолдың үстинде оң қолының ортаңғы бармағына атын байлап, шалқасынан жатырған дәўдиң үстинен шығады. Бала дәўдиң қасына келип тоқтады. Дәў болса, қорылдысы жер жарып уйықлап жатыр. Бала дәў оянсын деген ой менен атты шешип алып, шылбырды дәўдиң, аяғына байлап, атқа минип сүйрейди. Сол ўақытта дәў оянып кетип, балаға қарап былай дейди:

— Сен мени ғапылда өлтирме, босатып болып, мениң менен айқасып, жықсаң өлтир.

Бала дәўди босатады. Екеўи айқасып қалады. Сол айқасыўдан жети күн, жети түн айқасады. Дәў өзиниң шамасын абайлап, атына да қарамай қашып кетеди. Оның еки иниси бар еди. Инилерин таўып алып, бул дөгеректе турмайық деп қашып алып бәдер кетеди. Бул бағанағы ғарры менен кемпирдиң үш баласы еди. Олардың үшеўи де батыр еди. Бирақ батыр болса да, «жүйриктен-жүйрик шықса, аяғы тыпыртыпыр етеди» дегендей бала устем болған соң қашқаны еди.

Бала дәўдиң атын минип, кийик, қулан аўлап жүре береди. Ал һәрез арадан бир неше жыл өтеди. Бир күнлери бала бир таўдың баўрайында жайылып атырған көп малларды көреди. Малдың сүрдеўин алып жүрип отырады. Сөйтип тигнўли турған бир ақ отаўға барады. Аттан түсип үйге кирип барса, бир ғарры менен бир кемпир отыр. Оларға сәлемин береди.

Ғарры баланы көрип:

— Балам, неқарасаң? — дейди.

— Ата, улы жоққа ул, қызы жоққа қыз боламан, мен сондай бир баламан,— дейди бала.

— Балам, мениң улым да, қызым да жоқ, маған бала бола ғой,— дейди ғарры. Бала ғаррының баласы болып жүре береди. Маллары алысқа кетсе, қайтарып келеди. Бир күни ғарры балаға бир таўды көрсетип турып:

— Балам, ана таўдың арғы жағына шықпа, егер оған шықсаң, жаман ис болар,— дейди.

Бала күндеги кәри менен малларды қайтарып келип жүре береди. Бир күни ойланады: «Атам усы таўдың аржағына шық па деп еди, не бар екен? Неде болса, барып көрейин» деп, ол атын ойнатып, таўдың төбесине шығады. Жән-жағына қарап турса, таўдың етегине тигилген бир ақ отаўға көзи түседи. Жалғыз өзи жүрип иши пискен бала отаўға шаўып барады. Барса отаўдың ишинде бир қыз отыр. Оның менен аманласты. Қыз айтты:

— Қайдан жүрген баласаң? — деди.

— Мен мына таўдың аржағындағы жалғыз отаўдағы ғаррының баласыман,— дейди.

— Ҳаў, қарағым, ол ғаррының сендей баласы жоқ еди ғой, сен қайдан пайда болдың? — дейди қыз.

— Мен ел-журтымнан айрылған бала едим, сол ғаррыға ушырап «улы жоққа ул, қызы жоққа қыз боламан» деп едим. Ғарры мени өзине қияметлик ул етип алды. Соның менен

ғаррыға бала болып жүрмен,— деген ўақта қыз «бизге де туўысқан табылып излеп келетуғын күн бар екен ғой»,— деп солқылдап жылап қоя берди. Бала буған ҳайран болып турды.

Ғаррының үш қызы бар еди. Сол үш қызды баяғы жолда баладан қашқан үш дәў ғаррының еркине қарамастан, тартып алып ҳаял етип отыр еди. Бул үй үш қыздың кишисиниң үйи еди. Қыз усы жағдайларды балаға түсиндирип айтты.

— Апа, дәў қашан келеди? — деди бала.

— Келетуғын ўақты жақынлады,— деди қыз қазанда қайнап турған бир баспақтың етин көрсетип,— усы етти сол ушын асып атырман.

— Маған мына етти шығарып бер апа, өзим бир тойып алайын, оннан кейин ол дәўдиң әкесин танытаман,— деди. Қыз қазандағы еттиң барлығын шығарып берди. Бала болса еттиң бир шетинен тийисип жеп отырды. Күнде дәў бир баспақтың етин таўыса алмайтуғын еди. Ал мына бала болса, қайта буған тоймай қалып, тағы еки нан жеди. Қыз ишинен сүйсинип отыр.

Бир ўақытлары гүркиреп дәў келди. Сол ўақта бала да үйден шықты. Екеўи бирин-бири көрип, алыса кетти. Бала дәўди шалқасынан салды. Сөйтти де геллесин қағып алды. Орнынан турып қыздан:

— Екинши дәўдиң үйи қайда? деп сорады. Қыз оған «ана таўдың аржағында» деп жолын силтеди.

Бала атына минип, шаўып отырып, ҳә демей дәўдиң үйине жетип барды. Үйге кирип барса, бул үйде де бир қыз отыр. Қызға жайжағдайды түсиндирип, оның менен танысты. Ол қыз да дәў келеди деп бир тананың етин қайнатып отыр екен. Бала етти қазаннан шығартып алып, барлығын сыпырып жеп болады. Кейninен бир табақ айран ишип алады. Әбден тойып болып отырған ўақта, дәў де жетип келеди. Ол далада байлаўлы турған баланың атын көрип, қыйқыў салады. Бала дәўдиң қыйқыўын еситип турсын ба, үйден жуўырып шығып, дәў менен айқаса түседи. Бул дәўди де бир еки айқасыўға апармай жығып, геллесин қағып алады.

Енди бала қыздан үлкен дәўдиң үйин сорайды. Қыз айтады:

— Ол дәўдиң үлкени күшлиси еди. Оған күшиң жетпес, екеўин өлтирдиң ғой, усы жерден қайта ғой, қарағым,— дейди.

— Жоқ, апа, бурын бул дәўлер менен де ҳәл сынасып көргенмен. Оларды туқым қурт етпей қайтпайман,— дейди бала.

Сөйтип бала ол дәўдиң үйине де барады. Барса, бир қыз туў байталдың етин қайнатып писирип отыр екен. Бул қыз бенен де әўелги қызлардай болып танысады. Қазандағы етти алып жейди. Бирақ бир жилигин таўыса алмайды. Сонда қыз:

— Қарағым, дәў бул етти көрдим демейтуғын еди. Сен болсаң, таўыса алмадың. Дәўди жыға алмассаң, ҳәлек боларсаң, қайта бер,— дейди.

Бала буған қайыл болмайды. Соның арасында дәў де келип жетеди. Есиктиң алдында байлаўлы турған, баяғы бала алып қалған атын көрип, төбе шашы тик турып:

— Мениң қанхорым, шық майданға! деп буўырқанып бақырады. Бала да далаға шерменип шығып, дәў менен турған жерден алысыпты. Булар бир-биреўин жығыса алмады. Сол айқасыўдан жети күн, жети түн айқасты.

Бала кешиккен соң ғаррының ортаншы қызы бир қап тары менен бир қап күл алып келген екен. Келип қараса, апасы ҳеш қайсысына болыспай, қызығына қарап тур екен.

— Күйеўиңди көзиң қыймай турма, балаға неге болыспайсаң! — деп апасына күйинип дәрҳал күлди баланың аяқ астына, тарыны дәўдиң аяқ астына төгип жибереди.

Айқасып жүрген адамның аяғы тарының үстинде турама, дәў тайып жығылады. Бала да дәўдиң геўдесине минип алып, турған жеринде оны шалып өлтиреди.

Бала үш дәўди де өлтирип, олардың дүнья-мүликлерин түйеге артып, үш қыз бенен баяғы ғаррының үйине қайтып келеди. Қызларын көрип ғарры қуўанып қалады. «Қай ўақта да мени қорғай алады екен» деп балаға исенеди.

— Балам, мына үш қызымның қай қәлеген биреўине қосыл,— дейди.

— Ҳаў ата, мен сениң балаң болсам, олар қызың болса, туўысқанын алғанды бул дүньяда көрипседин? — деп ашыўланады.

— Онда балам, сени шын бала етип алайын, берман жүр,— деп баланы бир тоғайға ертип кетеди. Барып отыз арба отын шаўып, гүдилеп үстине отыз шелек май қуйып, баланы үстине мингизип, отынға от қояды да ғарры кете береди.

Бала ойланады, нәмәртлик етип, гүдиниң басынан тасламай ақ қояйын, бәри бир жерге бойымды тасласам да өлемен ғой дейди де тура береди. Гүди үш күн, үш түн жанады. Жанып болған соң ғарры гүдиге келсе, бала күлдиң ортасында шоқ болып бөлек тур екен. Ғарры күлди бүлдирмей алтын кесеге салып алып, жипек орамалдың үстине күлди жайып, дуўа оқый баслайды. Ғаррының өзи асқан дуўақан екен. Дуўаны бир басып оқыған ўақта баяғы күл суңқар болады. Тағы бир басып оқыйды, ол туйғын болады. Тағы оқыйды, қаршыға болады. Тағы бир мәртебе оқып еди, бала өз қәлпине келип, жайраңлап шыға келеди.

— Ата усы илиминди маған үйрет,— дейди бала. Жалғыз баладан аяйтуғын ғаррыда жан барма, баланы үш күн қасына алып илимин үйретеди. Бала өзин өзи сынап, суңқар, туйғын, қаршыға болып, соңынан өзи болып көрди. Дуўақанлық илимди күтә үйренди. Сөйтип бала дәўранды сүрип жүре берди.

Бир күни баяғы кейнинде қалған еки ағасы баланың ядына түседи. Барып қайтайын деген ой пайда болып, ғаррыға бул ойын айтып рухсат сорайды.

— Балам, тезирек айланып келегөр,— дейди де, ғарры пәтиясын берип рухсат береди.

Бала намазшам ўақтында елине қарап қаршыға болып ушып отырады. Таң саз бере келгенде баяғы аўылына келеди. Үйине келсе, ағалары жоқ екен. Оларды излеп жүрип, көлдиң бойына барып қаза салып, аўқатын зордан таўып жүрген жеринен таўып алады. Мал дегеннен жалғыз қотыр тайы қалған екен. Ағаларының кубла бетинде жайылып атырған бир топар-ғазларды көреди. Бала оларды көре салып, шетинен тийисип кетеди. Қаршығаға не шыдасын, бир майданда таў етип үйип таслайды. Күн шыққан соң қаршыға кебинен жигит қәлпине келип, ағаларының қасына барады. Ағалары орынларынан турып, қазаларына кетейин деп атыр екен. Олар инисин көрип, қушақласып көрисип, қуўанысып қалады. Ағалары баяғыда инисин өлтиремен деп жүрсе де, сүйисип қумарларын баса алмайды.

Жигит ағаларын ертип, азанда өзиниң өлтирген ғазларының үстинен шығарады. Бирақ та бул сырды оларға айтпайды. Ғазлардың терисин сыпырып алып, ағаларына кийим, тайға жабыў ислейди. Гөшин жеп қоста күн кеширеди.

Сол жүрис пенен бир неше ай ағайинли үшеўи бирлик етип тура береди. Бул ўақытта арабтың патшасына баланың

елиниң патшасы урыс ашпақшы болып, атланысқа шығыўға жар урдырып атырған еди. Патшаның жарлығында «үш ағайинли болса биреўи, еки ағайинли болса да биреўи, жалғаз болса да қалмастан пәлен күни хан сарайының алдында жыйнала берсин» делинген еди. Мына сөзди еситкен соң булар ойласып, инисин жибермекши болып келиседи.

Бала қотыр тайды минип алып, айтқан күни хан сарайының алдына келсе, адамлар жыйналып жүриў алдында турған екен. Балаға келдиң бе, кеттиң бе деген ҳеш ким болмады. Бул да ләшкердиң бир шетинде жүре берди. Қырқ күн жол жүрди. Сол күни кеште патшаның жаўға асынып шығатуғын алмас қылышы үйинде умыт қалғаны ядына түседи де, ләшкерлерге жар урдырады. «Ким де ким қырқ күншилик жолда қалған қылышымды азанға дейин усы жерге тайын етсе, сол адамды әскер басы етемен ҳәм де қызымды беремен» — дейди. Сонша ләшкерлерден буған қайыл болып бир де адам шықпайды. Бала ойланады: «илимим саў болса, мен оны алып келермен» дейди де, ләшкерлердиң алды уйқыға кеткен ўақта бала суңқар болып ушып отырады. Суңқардың ушыўына жол шыдасын ба, 40 күншилик жолды еки саатта алып, шәҳәрге жетип келеди. Ханның сарайының алдына түсип, жигит қәлпине келеди.

Ханның қызы әкесиниң қылышының қалғанын көрип, «әкем қай ўақ болса да бир адам жибереди. Келген адам түнде болса да иркилмесин» деп паныс жағып уйықламай отырады. Жигит жақты шығып турған жайға кирип барады. Барса патшаның қызы отыр екен. Оның менен жөн-жосақ сорасып, әкесиниң тапсырмасын қызға айтады.

Қыз жигитти сыйлайды. Қарнын тойдырып, жигитке қылышты берер ўақта оған қыз:

— Қәне, қылышты алып кететуғын болсаң, маған берип кететуғын қандай белгиң бар,— дейди.

— Мениң белгим мынаў,— дейди де, жигит аўзын жыбырлатып жиберип суңқар болады. Сол ўақта қыз суңқардың қанатынан бир пәрин жулып алады. Жигит қаршыға болады, қыз оннан да бир пәр алады. Жигит туйғын болады, оннан да бир пәр алады. Ең кейнинде жигит өз қәлпине келеди.

— Белгимди алдым, енди жолың болсын,— дейди де қыз жигитке рухсат береди. Бала далаға шыққан соң қаршыға болып, қылышты мойнына асып, келген жолы менен ушып отырады. Таң саз бере ханның қонып жатқан жерине келеди. Ләшкерлер еле уйқыда екен. Жигит те азанға дейин уйықлап

алайын деген ой келип, қылышты басының ушына сүйеп уйықлап қалады.

Бул ләшкерлердиң ишинде бир уры гәззап бар еди. Ол бул жатырған көпшилик ғой, патшаның қылышын биреў болмаса биреўи алып келген шығар. Қылышты ким әкелсе де урлап алып патшаға күйеў болайын деп ойлап, түни менен уйықламай, шатырма шатыр аралап жүр еди. Бир ўақлары азанда ерте баланың шатырына келсе, қылыш сүйеўли тур, бала уйықлап атыр. Уры қылышты балаға билдирмей алады да, ханның алдына барады:

— Тақсыр, буйрығыңды орынладым,— деп қылышты патшаның қолына береди. Патша сол заматында: «тайынланып жүремиз» деген дабыл урдырады. Бала жаршының қыйқыўлап бақырған даўысынан оянып кетип, жән-жағына қараса, қылыш жоқ. Бала қылышты урлатқанын сезип, атын ертлеп, ләшкерлерге қосылып, бул да жүре береди. Бурын ләшкерлердиң баслығы басқа биреў еди, бүгин биреў болыпты. Бала сол соңғы әскер басының алғанын билди. Булар урысатуғын патшаның қаласына жақынлады. Қалаға сәскелик жер қалғанда булардың алдынан үлкен бир дәрья дуўшар болды. Дәрьядан өткел табалмай, булар усы жерде жата берди.

Бала бул жерде жата бериўди қолайсыз көрип, намазшам ўақта қаршыға кебине келип, дәрьядан ушып өтип, қалаға барды. Патшаның сарайын таўып алып, әйнегиниң алдына қонып отыра берди. Сарайдың ишинде патша менен ҳаялы гүрриңлесип отыр екен. Бала да булардың сөзлерин түсигине дейин түсирмей тыңлап отыра береди:

— Ҳәй патшайым, душпан болса қоршап алды; Сениң болса басың айланбайды ғой,— дейди ҳаялы.

— Ҳәй шабазым, қапа болма, олар сол дәрьяның өткелин таба алмай көп ўақыт жатады, — дейди патша.

— Дәрьяның өткели қәйерде еди?

— Дәрьяның өткели душпанлардың жатқан жеринен төмениректе дәрьяға қулап жығылып жатырған жийде бар, сол жийдениң оң жағындағы түбинен түсип, туўры жүрип отырса, суў аттың баўырынан келмейди. Егерде сол өткелди таўып келеғойған жағдайда да екеўимиз еки жаман қотыр түйе боламыз да, қыздың биреўин кели, биреўин келсап етип, ғәзийнедеги қызылларды томар, ал барлық халқымды қызыл жыңғыл етемен де қояман. Оннан кейин ол душпанлар не алар екен,— дейди патша.

Бул сөздиң барлығын еситип турған бала сол жерден ғырра кейнине қайтып, дәрьядан өтип, жигит қәлпине келеди. Азанда патшаның алдына барып:

— Патшайым, мениң кейнимнен лэшкерлериңизди алып жүрсеңиз мына дәрьядан өткеремен. Өткелиниң қай жерде екенин билемен,— дейди. Баяғы қылышты урлаған адам болса, баланың бир нәтийжесиниң барын сезип, сырым ашылып хор боламан ба деп қорқып турады.

Ләшкерлерди ертип, еситкен жер бойынша дәрьядан алып өткереди. Қалаға келеди. Ҳешким жоқ. Тек жайылып атырған маллар ғана қалған. Булар қашып кеткен екен деп ойлады. Патша лэшкерлерине малларды айдап, қаланың орнында қалған затларды тийеп алып жүриўге буйрық берди. Лэшкерлер болса, заттың жақсысын, маллардың семизин алды. Ал бала сарайдың алдында жатырған кели менен келсапты ҳәм қызыл жыңғылдан да бес-алтаўын алып, еки түйеге томарларды ҳәм басқа затларды тийеп, бул да лэшкерлер менен қайта берди. Бир неше күн жол жүрип, елине қайтып келеди. Бала үйине келип, жүклерин түсирип, атан түйени соймақшы болып, аяқларын байлап атырғанда түйеге тил пайда болды:

— Адамзат, мени соймай тоқтап тур,— мениң өнерлерим бар, соны саған көрсетейин,— дейди. Балаға бул сөз мақул түсип, түйениң аяқларын босатып еди, түйе тура салып силкинип-силкинип, үстинде липасы, басында тажысы бар патша болып тура қалды. Бала патшаға ийилип сәлем берип қол алысты.

— Тақсыр,— деди бала,— ис усындай болды, енди мына кели, келсаптың, ингенлердиң, томарлардың ҳәм қызыл жыңғылдың жанын бер. Патша көп ойланып турмастан қолына таяқ алып, «турыңлар» деп бақырып еди, еки қыз, бир кемпир, онлаған адам ҳәм үйилген алтынлар шыға келди. Сол жерде бала патшаның еки қызын еки ағасына ҳаяллыққа алып берип, отаў тигип берди. Патша менен кемпирди өз әке-шешесиндей көрип ҳүрметлеп усы жерде бола береди.

Баланың елиниң патшасы болса, аман келгенлигине той берди. Қызын баяғы ўәдеси бойынша әскер баслығына бермекши болып, қызынан ырзашылық сорады. Қызы айтты:

— Меннен қылышты алып кеткен бул адам емес, басқа бир адам еди.

— Ол адамды таныйсаң ба, қандай белгиң бар, — дейди патша.

— Таныйман,— дейди қыз,— мениң алдымнан елдеги барлық адамларды өткер.

Қызының сөзи бойынша патша барлық адамларды оның алдынан өткереди. Бирақ қыз қылышты алып кеткен жигитти таба алмайды. Патша буған ҳайран болып, «елде келмей ким қалды екен» дейди жәллатларына. Сонда биреўи. «Баяғы жол тапқан жигит қалды» деп жуўап береди.

Патша оны да шақырып алдырып, қыздың алдынан өткереди. Қыз болса, жигитти көриўден танып, оған жабыса кетеди. Сол ўақта патша:

— Қәне қызым, белгиң болса көрсет,— дейди. Қыз баяғы алып қалған үш пәрди көрсетеди. Жигит те қарап турмастан дуўаны оқып жиберип, суңқар болады. Қыз пәрди орнына суғып қояды, қаршыға болады, қыз жулып алған пәрди орнына қояды, ең кейнинен туйғын болады. қыз да қалған пәрди орнына қояды.

— Әне, мениң белгим усы, жигиттиң өнерин болса көрдиңлер,— дейди.

Патша бала менен қылыш алып келген әскер баслығын жузлестиреди. Әскер баслығы барлық болған кислерди мойнына алады. Патша сол жерде урыны дарғазап етип өлтирмекши болады. Бирақ бала буған келисим бермейди. Сөйтип бала патшаның қызын алып, соңынан патшаның орнына патша болып, елди әдил сорайды. Баяғы өгей атасын қызлары менен қараўына алдырып, мурат-мақсетине жетеди.

ГҮЛЗӘМЗЕ

Бурынғы өткен заманда бир жарлы адам болған екен. Оның үш баласы болыпты. Жасы ортаға келгенде қатыны өлип, үш баласын өзи тәрбиялапты. Күнлерден бир күн баяғы киси қартайып белинен мәдет, дизесинен қуўат кетипти. Аўыр кеселге жолығып, өлер алдында балаларын шақырып алыпты да, оларға былай депти: «Мениң бул кеселден саўалатуғын түрим жоқ. Өлмесимнен бурын бар дүньяны сизлерге үлестирип берейин» депти. Ержетиңкиреген еки баласына жаман ылашығын берипти, кишкенесине маңлайына қадаған жалғыз ылағы бар екен, соны атапты да, бийшара ғарры дүньядан өтипти. Балалары қошласып-жыласып атасы бийшараны жерлепти. Өзи өз жолы менен кетти. Балаларға нәўбет жетти. Бир үйде үш баланың аўзы бирикпеди. «Тек» дейтуғын ата, «ҳей» дейтуғын ана болмаған соң ешейин нәрсеге қырампыш төбелесетуғын бәлеге ушырасады.

Еки үлкен ағасы биреўдиң дийқаны болып хызмет ислейтуғын еди. Ал кишкентайы болса, сол жердеги бир байдың ылағын бағатуғын еди. Еки үлкен ағасы инисине жаманлық ойлап, қолынан ылағын басып алып, қуўып жибериўди ойлады. Кишкене иниси кешке қайтып келди. Ағаларының жаман ойын түсинип шатақ салды. Буның өзи күшсиз, басы да таз еди. Шатақ салған соң еки ағасының қаны қызып урып-урып, қолынан ылағын басып алып қуўып жибереди. Кишкене иниси ағаларының қылған исине қапаланып, өксип-өксип жылап басының ауған жағына кетип қалады. Аз жүрип, көп жүрип, ҳарып-шаршап бир теректиң түбине шаршап келип жатады да, уйықлап қалады. Бул бала буйерде уйықлай берсин. Ендиги сөзди пери патшасының қызынан еситиң.

Сол елдиң патшасының жалғыз улы бар екен. Ол жасынан аң аўлаўды жақсы көреди екен. Ол бир күнлери аң аўлап жүрип адасып кетипти, Тосаттан оның алдынан бир

сулыў перийзат қыз ушырапты. Патшаның баласы перийзат қызды көрип, адасқанын умытып та кетипти. Ол қызды жүдә жақсы көрип қалған екен. Қыз да оны жақсы көрген кусайды. Булар екеўи сүйисип ҳәм келисип, биреўи алмақшы, биреўи тиймекши болыпты. Бирақ пери қыз:

— Мен сениң әкеңниң патшалығына бармайман. Егер сен мени сүйсең басқа бир елге кетейик,— дейди. Жигит те буны мақул көрипти. Сөйтип түн ишинде пәлен деген теректиң түбинде ушырасайық деп ўәдени бир жерге қойыпты. Ўәделескен тереги баяғы шопан баланың түбинде уйықлап қалған терек екен. Патшаның баласы сол күни патша сарайында үлкен мерекеге дуўшар болыпты. Патшаның зыяпаты ҳә дегенде таўсыла қояма, түн бойы созылыпты. Арақ-шарап ишилип көп адам жыйылыпты. Соның ишинде пери қызға ўәде еткен патшаның баласы да бар екен. Уйқы дүканына кирип, пери қызға берген ўәдесин умытып, патшаның баласы жата берсин. Ендиги сөзди пери қыздан еситиң.

Перниниң қыз патшаның баласына берген ўәдеси бойынша баяғы теректиң түбине келеди. Қараңғыда ҳеш нәрсени дурыс аңғаралмайды. Теректиң түбинде биреўдиң жатырғанын сезеди де, оны патша баласы деп ойлайды. Пери қыз еки тулпар менен келген екен. Уйықлап жатқанды патша баласы деп ойлап «неге уйықлай бересең, жүр атқа мин» депти пери қыз. Жатқан баяғы шопан индеместен суўырылып турып атқа мине берипти. Түн ишинде кимди-ким танысын, биреўбиреўин танымастан ыңсыз-жыңсыз атларына минип жүрип кете берипти. Пери қызы жолдасының индемегенлигине ҳайран болып, патша баласы өзиниң журтынан, әке-шешесинен айрылған соң қапа болып баратырған шығар, деп ойлапты. Таң саз берип биреў-биреўди таныйтуғын ўақыт болады. Пери қыз капталына абайлап қараса, кийме таз бир жигитти көреди. Өкингени соншелли, не қыларын билмейди. Пери қыз дәслеп өкиниште болса да, соңынан тәўекел етти. Индемей бирге жүре берди.

Көп жолларды, көп шөллерди өтти. Көп жүрип, бир үлкен қалаға келди. Қаланың шетине келгенде, пери қыз «мәкән тутатуғын жер екен», деп тил қатты. Жигит те мақул көреди. Пери қыз кәраматы менен қанатын шығарып жерди бир сыйпап жиберип еди, көк тастан сарай пайда болды. Әне, усы сарайда олар ерли зайыплы мәс болып дәўран сүре берди. Перниниң қызы адамзат дүньясы билмейтуғын түрли жақсы дәрилер менен жигиттиң басының жарасын тез күнде сауалтты. Жигит келсең кел деген бир пәкизе хошҳүрей жигит болды да турды. Пери ҳаялы қиял менен күнде оған ийнесиз тақия, шапан тигип беретуғын еди, ал, ол оны базарға сататуғын еди, солай етип олар күн кеширетуғын еди. Олар усылай жасай берсин, ендиги сөзди сол қаланың патшасынан еситиң.

Патша өзиниң ўәзирлери менен аң аўлап қайтып киятырса, қаланың шетинде бир көк тастан салынған сарайды көреди. Сарайдың қасына жақынлап келип қараса, дәрўазаның алдында турған бир келиншекке көзи түседи. Келиншектиң сулыўлығына таңланып, патша атынан жығылады. Бул баяғы жигиттиң пери келиншеги еди. Патша бирнеше ўақыттан кейин көзин ашып қараса, өзиниң сарайында жатқанлығын көреди. Оны жығылып қалған жеринен ўәзирлердиң әкелгени ядында жоқ. Ол пери келиншекти түсинде көргендей. Аңға шыққаны ядына түсип, қатты ғазеп пенен ўәзирлерин шақырады. Патша шақырған соң не турыс, 62 ҳәмелдар, 32 мөҳирдар бәри бирден тайын болады. Патша көрген-билген, ядындағы ўақыяларды ортаға салады. Ойласып, кеңесип патшаның сол пери келиншекке үйлениўи ушын оның күйеўин өлим саўдасына жумсаўға келисти. Ақыллы-сымақ бир ўәзири турып:

— Патшайым, арзым бар? — деди.

— Арзың болса айт! — деди.

— Мен ол жигиттиң өлетуғын жерин билемен.

— Әлҳәббиз, дурыс-дурыс,— деп ийек қағысты, қасындағы ўәзирлер, мәселеге түсинбей ақ.

— Оған қиял менен тигилген теңиз қойының шөгирмесин таптырыў керик,— деди ўәзир.

— Мақул,— деди патша.

— Ҳақыйқат өлетуғын жери,— деп даўыслап ғаўырласты ўәзирлер. Баяғы жигитти патша жәллатын жиберип шақыртып алды. Жәллат оны алдына салып айдап келди. Патша оған:

— Маған теңиз қойының терисинен қиял менен тигилген шөгирмесин әкелип бересең! Егер әкеле алмасаң өзиң өлимдар, малың патшалық тұқымкурт қыламан! — деди патша қәҳәрленип. «Ҳинжили қойдың терисинен тигилген бөрик жарасар ханыма» деп ўәзирлер ханның әдебин тутты. Гәптиң мәнисине қорыққанынан итибар бермей, геллесиниң барына қуўанып «мақул патшайым» деп басын ийди жигит. Ол далаға шыққаннан соң ғана ҳақыйқат әжел күтип турғанын түсинди. Ҳаялына болған истиң барлығын айтып бер-

ди. Ҳаялы жигитке: «қыйналма, ҳәрбир истиң басы қыйын болса, ақыбети жақсы болады, сен буннан кетерсең, жолды мәскан етерсең, бирнеше күнлер жол жүрип бир тауларға жетерсең. Сол тауларға барғанда, алдыңнан бир жол шығады. Сол жол менен таудың ишине киресең. Тау ишинде мәкан тутып, от басында отырған бир маманы көресең. Ассалаўма әлейкум деп сол мамаға сәлем берип, ҳал жағдайынды айт, бир питкерсе сол мама питкерер»,— деди.

Жигит ҳаялы менен хош аллияр айтысып жолға шықты. Бирнеше күн жол жүрип, баяғы ҳаялы айтқан тауға келди. Аспан менен тирескен қапқара тауға келип ҳайран болып турса, таудың ишиндеги жолға көзи түсти. Сол жол менен тас тийсе талайымнан, муз тийсе маңлайымнан деп тәўекел етип жүре берди. Бир жерлерге келгенде узақтан жылтылдап көринген отқа көзи түсти. Аяғын қаттырақ басып, ҳарып-шаршап, қызара бөртип от шыққан жерге келди. Көз тигип от басына қараса, көзлери мәштей, арқасы қозған, топпысы тозған, еки дизеси қулағынан озған бир мәстан маманы көрди. Елес-қәпесте жигит кемпирге сездирмей «Ассалаўма әлейкум, мама», деп кемпирге ийилип сәлем берди. «Уәлийкум ассалам» деп кемпир сәлемин әлик алды. «Сәлем бердиң, егер сәлем бермегениңде бул дүньядан ўаз кешип едиң»,— деди кемпир. Ол жигитти сыйлап қонақ қылды. Күн батып таң атты, жигит жайынан турды. Кемпир жигиттен жол болсын сорады. Жигит келген жөнин бир-бир баян қылып, ҳал-жағдайын, сапарын кемпирге баян етти. Кемпир:

— Ҳәй балам, бул исиң бир қыйын ис екен, мениң пәлен деген тауда үлкен қызымның үйи бар, сол қызыма барарсаң, бир питирсе сол питирер,— деди. Жигит кемпирден рухсат алып, сол қызының үйине барды. Келген жөнин бир-бир баян етти. Кемпирдиң үлкен қызы жигиттиң қолына сары жай берип: «Анаў жерде таудың басында бир булақ бар. Сол булаққа барасаң, булақтың қасынан терең етип гезени қазасаң. Сол булаққа шөллеп, териси ҳинжили қойлар келеди. Қойлардың шөллегени соншелли, басларын суўға басып, булақтан суў ишеди. Сол ўақта атсаң атып қалғаның, атпасаң босқа қалғаның», деп жигитке айтады. Жигит сары жайын ийнине салып, баяғы айтқан жерге барып, гезе дүзетип, аңлып жата береди. Бир ўақытлары таудан-тауға секирген ҳинжили қойлар булаққа келип, ҳешким жоқпа екен дегендей қулағын тикирейтип жән-жағына қарайды. Ҳешнәрсени сезбеген соң, шөл қойсынба, басын суўға басады.

Гезеде жатқан жигит артқы аяғын тиренип, қолындағы сары жайды беккем услап гезенип, мойнының асты деп, жүректиң үсти деп биреўин байлап атады. Атылған жай оғының даўысы таудың ишин гүңирентти. Жаныўар ҳинжили қойларға парахат суў ишпек қайда, ҳәр қайсысы ҳәр жаққа қашып алып бәдер кетти. Жигит орнынан турып қараса, ҳинжили қойдың биреўиниң булақтың басында жатқанын көрди. Жуўырып барып, пышағын қолына услап, Териден шығарып, терисин алып, мәс болып, баяғы кемпирдиң үлкен қызының үйине келди. Ол жигитке ақшамы менен қыял менен ҳинжили қойдың терисинен бир шөгирме тикти, ақылың ҳайран, қарайсаң да турасаң, жигит азан менен турды, рухсат алып жолға раўан болды. Бир неше күнлер жол жүрип, жол азабын көп көрип, жол азабынан аяқлары қәлбирдей тесик болып, өлдим-талдым дегенде қаласына келеди. Ҳаялына келип болған ўақыяларды айтады. Хан нәзерине келип, жигит әкелген шөгирмесин ханға усынады. Отырған хан да, ўәзирлер де жигиттиң аман қалғанына ҳайран қалады. Хан ҳәмириниң орынланғанын сезседе жигиттиң аман қалғанына ўәзирлери менен бирге иштен пушайман етеди.

Хан ҳәм оның ўәзирлери оны тон әкелиўге де буйырады. Перилердиң көмеги менен ҳинжили қойдың терисинен жигит тонды да әкеледи.

Уәзирлер жигитти және де шақырып алып, бир өлсе, усыннан өлер деп, оған: «Гоҳиқап тауының аржағында бир теңиз бар, сол теңизде суў тулпар бар, торғай баслы торыша ат жарасар ханыма»,— деп жигитти сол суў тулпарды әкелиўге жумсайды.

Жигит буны еситип жүдә қыйналып үйине келеди. Ҳаялы оған кеңес береди. Жигит жолға раўан болып, бир неше күнлер жол жүрип, баяғы кемпирдиң ортаншы қызының үйине келеди. Оған келген сапарын баян етеди.

— Бул саған аңсат ис емес,— дейди оған ортаншы пери.— — Буннан кетесең,, теңиздиң бойына жетесең, даўыл болып, жаўын болып, теңиз астын-үстин болып, булт янлы толқынлар жағаға урады. Мине бул суў тулпардың жағаға киятырған пәти

Бир ўақытта баяғы астын-үстин болып киятырған толқынлар жағаға урады да, әсте кейинге қайтқандай болады. Жағаға урған толқынлар кем-кем басылып, теңиз тынышланып, оның суўы қайтады. Сол жағаға жақын жерде суўдың қайтыўы менен суў тулпардың арқасы көринеди. Ол әдетте

көп ўақытқа шекем басын суўға басып арқасын күнге қыздырады. Сол ўақытта үстине ерди саласаң, айылды беккем шаласаң, өзиңди қырқ қулаш аркан менен беккем етип уқшатып таңасаң. Үстине ҳәм минип аласаң. Соған шейин суўда қайтып болмайды. Суў тулпары суўдан басын көтермейди. Бир ўақытлары суў қайтып, болған ўақтында ат үстиндеги адамзатты сезеди. Көкке алып ушады, суўға алып ушады, ҳеш үстинен қорқып түсиўши болма. Тек ғана ең кейнинде атқа зыбан питип, «Ийем урсын, сеники болдым»,— дейди, сол ўақытта аттан түсип, қайтадан ертлеп аларсаң, әне соннан соң ат сеники, онысыз атқа ийе болалмассаң,— деди пери.

Жигит перинин айтқанларының ҳәммесин орынлаўға кириседи. Қулақтың қурышы жоқ, көп айта бергенниң мазасы жоқ. Жигит суў тулпарды минип ханның баргасына келеди. Хан да, ўәзирлер де «әлҳәббиз» деп ҳайран қалады.

Хан ҳәм ўәзирлери жыйналысып «бул нешик аўҳал болды, буны ең ақырғы ҳәм қайтып келмейтуғын өлимге жумсайық,— депти. Жигитти шақырып алды: «ҳинжили қойдың териси шөгирмесин таптың ханыма, тонын таптың ханыма, торғай баслы торыша суў тулпарды келтирдиң, енди Гулҳагийҳа, Гулзәмзе қыз жарасар ханыма. Атын таптың, тонын таптың, енди қызын тап, бәтшәғар, егер буны таппасаң тухымқурт боласаң, заңғар!» — деди.

Жигит ғамгун болды, әри ойланды, бери ойланды, ҳаялына келип ойласты. Ақыллы ҳаялының кеңеси оның қайғысын басты.

Жигит суў тулпар ат пенен көп жоллар жүрип ҳаялының айтыўынша баяғы кемпирдиң кишкене қызының үйине барды. Оннан Гулҳагийҳа, Гулзәмзениң дәрегин сорады. Ол:

— Гулҳагийҳа, Гулзәмзе Гоҳиқаптың аржағындағы теңиздиң ортасындағы бир атаўда турады. Ол атаўға суў тулпары менен ушып барасаң. Атаўда үлкен сарай бар. Ол сарайға барғанда, алдыңнан әўпилдескен жолбарыслар шығады, оған барғанда мына перилердиң сөзин айтасаң, дурыс айтсаң аман өтесең. Дәрўазаға келгенде арыслан тур ақырып, перилердиң мына сөзин айтасаң, дурыс айтсаң аман өтесең. Дәрўазадан киргенде дем шегип жатқан айдарҳаны көресең, оған барғанда мына перилердиң сөзин айтасаң, дурыс айтсаң өтесең. Дәрўазаның ишинде бир қапы бар, сол қапының аўзында бир бәтбешер қара жылан ысқырып турады, оған барғанда, мына перинин сөзлерин айтасаң, дурыс айтсаң

өтесең. Перилердиң айтқан сөзлери ҳәр ҳайўанның қасына барғанда, оларды уйықлатып таслайды. Егер сен жайдың ишине аман кирсең үлкен бир арша тур, аршаның қасында гилти бар, сен ол гилтти қолыңа услағаннан, арша ашылып кетеди. Сол аршаның ишинде кишкене бир арша бар, соны ал да қайта бер. Сол аршаны алсаң, қызларды қолға түсиргениң,— дейди пери.

Жигит бир неше күнлерде перилердиң ҳайўанларды ушыратқанда уйықлатып таслайтуғын сөзлерин үйренеди. Суў тулпарға минип, жолға раўан болады. Баяғы перинин айтқан шәртлериниң барлығын орынлайды. Перилердиң сөзлерин жаңылмай айтқан соң, ушыратқан ҳайўанлардың барлығы бийҳуш болып уйықлап қала береди. Атаўдағы жайға кирип, жигит пери айтқан аршаны көреди, гилтти қолына алғанда, арша ашылып кетеди. Үлкен аршаның ишинде кишкене бир арша бар. Жигит усы аршаны алады да аяғын әсте басып, уйықлап атырған хайўанлардың үстинен қорқа-қорқа зорға дегенде атының қасына келеди.

Жигит сонша мийнет еттим, бунын ишинде не бар екен, деп аршаны ашып қараса, биреўи ағырақ, биреўи қызыл еки алма бар екен. Жигиттиң журтында алма сийрек өседи екен, алманы қолына алып, барлық нәрсени умытып, жемекши болғанда, «Жезде» — деп бир қыз жигитти қушақлай алады. екинши алма да дүрлеп қыз ҳалына келеди. Бул қызлардың биреўи үлкен, биреўи киши екен. Сонлықтан алма қәлпинде биреўи көгирек, биреўи қызыл екен. Бул қызлар және де жигиттиң пери ҳаялының туўысқанлары екен. Жигит қысылыңқырап, орынларыңызда отырыңлар деп ишарат етипти. Қызлар ҳәпзаматта алма ҳалына кирипти. Жигит оларды аршаға салып, аттың үстине алыпты да кейнине қайтыпты

Баяғы кемпирге келипти, оның хәмме қызларын жыйнап хошласып, қайтпаға мейил болыпты. Сонда кемпир:

— Эй балам, ҳәр ким биреўге жаманлық етсе, өзи жаманлыққа дуўшар болады, ким биреўге гөр қазса, ең ақырында өзи жығылады, кеўлиндеги әрманың питер, улым,— деп пәтия берипти.

Жигит ханның баргасына көп жолдан соң келип, мынаў қызлар, мынаў ат, деп тапсырыпты. Аршаны ашып қараса, патшаның көзине еки алма көринипти. Патша алманы аўзына басайын дегенинде, қызлар патшаның сақалынан тутып алып, ўәзирлерди де, патшаны да перинин сөзлери менен көк таска

айландырыпты. Қаланың адамлары жыйылып, баяғы жигитти патша қылып көтерипти.

Бир күни жигит аўдан қайтып киятырса, баяғы урып қуўып жиберген еки ағасы диййўана болып жүр екен. Булар инисин қайдан танысын. Бирақ иниси оларды таныл, үйине әкеледи. Аўқат берип тойғызады, жақсы кийим кийгизеди. Оларға өзиниң баяғы қуўып жиберген иниси екенлигин айтады. Жигит хор болған еки ағасын Гүлҳагиййҳа, Гүлзәмзе атлы пери қызларға үйлендиреди. Солай етип мурат-мақсетине жеткен екен.

ЖЫЛАН КЕПЛИ ЖИГИТ ПЕНЕН КИРПИ КИЙИМЛИ ҚЫЗ

Бурынғы өткен заманда бир бай болыпты. Байдың үш қатыны болады. Үшеўи де үш қыз туўады.

Бир күни бай бир жаққа қыдырып кетпекши болып, атын ертлеп, енди кетейин деп атырғанда, аттың зәңгисине өрмелеп киятырған бир жыланды көреди. Бай қорқып кетеди де, қолындағы қамшысы менен жыланды тартып жибереди. Сол ўақытта жылан өрмелеп дизесине келеди. Екинши рет урғанда, бел буўарына дейин өрмелеп келеди. Үшинши рет урғанда, мойнына барып оратылады.

Бай қорыққанынан жыланға жалына баслайды, «үлкен қатынымды берейин» дейди, Жылан қаттырақ қысады. «Ортаншы қатынымды берейин» дейди, бунда да қаттырақ қысады. «Киши қатынымды берейин» дейди, Және қыса береди. Буннан кейин «үлкен қызымды берейин» дейди. Айтқан сайын қаттырақ қыса береди. «Ортаншы қызымды берейин» дейди, бунда да қысады. «Кишкентай қызымды берейин» дейди. Сол ўақытта жылан байдың мойнынан жаздырылып, жерге сылық етип қулайды.

Буннан кейин жылан байға: «Мен бир айдан кейин келемен» дейди. Бай буған келисим береди.

Бай үйине келгеннен кейин үлкен қызын шақырып алып, «сени жыланға бердим» дейди. Үлкен қызы жылап қоя береди. Ортаншы қызына айтады, ол да жылап қоя береди. Ең кейнинде кишкене қызына айтады. Бул жыламай, қайта күлимсиреп, қуўанышлы шырай билдиреди.

Күнлерден күн өтип, баяғы жыланның келетуғын ўақты жақынлайды. Мүддетли күни жақынлағанын сезген байдың кишкене қызы жеңгесине айтып, үстине кирпиниң терисинен тон тиктирип кийеди. Жыланның келетуғын күни қыз кирпиниң тикенли терисинен тигилген тонды үстине кийип алып,

үйдиң ишине кирип турады. Жылан келип үйге киреди. Сыртынан жеңгелери сығалап қарап турады.

Қыз жыланға қарап былай дейди:

— Жылан-жылан, жыланшы — ай,
— Жылан тонды таслашы — ай

дейди.

Жылан үстине кийген жылан қабығын сыпырып шешип таслайды. Бир суп-сулыў жигит болып шығады.

Кирпи үстиндеги кийген тонын шешип таслайды. Бул да бир суп-сулыў қыз болып шығады. Сыртынан қарап турған қыздың жеңгелери буны көрип ҳайран қалысады. Қыздың әкеси еситип, буларды көреди. Екеўине әкеси төрт түлик мал, бир ақ орда береди.

Күнлерден күн өтеди. Бир күнлери жигит қызға:

— Мениң мына жылан қабығымды жасырып қой, биреў көрип отқа таслап жиберсе, мен саған жоқпан, сен маған жоқсаң,— дейди. Усыны айтып болады да, аңға шығып кетип қалады. Жигит кеткеннен кейин үлкен апалары үйине қыдырып келеди. Ҳәммеси чай ишип атырғанда бир апасы кесениң түбиндеги чайын жерге төгиў ушын шыптаны көтерип жиберип еди, екинши апасы жыланның қабығын көрип бирден қорыққанынан жанып турған отқа қолы менен атып урады. Сол отырыстан апалары тарқасады. Аңға кеткен жигит үйине келип, «мениң жылан қабым қайда» деп сорайды. Сол ўақытта ҳаялы болған ўақыяның бәрин түсиндирип айтады. Жигит «ўақ, онда болмаған екен» деп қус болып ушып кетип қалады. Қыз изинен жуўырып, қуўып отырады. Бир жерлерге келип шаршап жығылады. Әдеўир ўақыттан кейин орнынан ушып түргелип қараса, күн батайын деп тур екен. Қыз жән-жағына қараса, бир жайды көреди. Сол жайға қарап жүреди. Барса бир ҳаял отыр екен. Бул ҳаял буны көрип «Сен булманнан кет, егер сен кетпесең мениң ерим менен қәйиним сени жеп қояды»,— дейди. Бул ҳаялға басынан өткен ўақыяны түсиндиреди. Буннан кейин ҳаял «онда мен сени жасырып қояйын» деп қызды аршаның ишине салып жасырып қояды.

Бир ўақытта дәўлер келеди. Булар өзли-өзине «үйде адамның ийиси бар ғой» дейди. Қатын түрли жоллар менен қызды

билдирмей аман сақлап қалады. Дәўлер азанда жумысларына кетип қалады. Дәўлердиң кеткенин билген қыз да үйден шығып өз жолына түседи. Жүрип киятырып бир кемпирге жолығады. Кемпирге басындағы ўақыяны түсиндирип айтады. Кемпир бул сөзди еситкеннен кейин қызға мына теректиң басында бир қус бар. Сол қус күнде:

— Алты түлик малым — ай,
Ақ ордалы үйим — ай,
Арыў ҳаялым — ай,

деп зарлайды да турады. Күндиз уйықлайды, кеште сол сөзди айтып зарлайды,— деп терекке силтеп жибереди.

Ҳаял барып қустың қуйрығынан услап алады. Ол өзиниң күйеўи екен. Сол жерден елине қайтады. Усылай етип, қыз бенен жигит екеўи қосылып, мурат-мәқсетине жетеди.

НУРҚЫЗАРЫН

Бурынғы өткен заманда бир патшаның үш баласы болыпты. Патша бир күни түс көрип, түсинде Нурқызарын деген оғада сулыў кусты көрип, соны жақсы көрипти. Патша оянса, түси екен. Енди кусты алдырмақшы болып үш баласын шақырады.

— Ал, балаларым, мен түнде түсимде Нурқызарын деген кусты көрдим, соны қайсыңыз таўып әкелип бересиз? — дейди. Балалары жабырласып мен әкелемен, мен әкелемен, деп үшеўи де бармақшы болады. Патша балаларына жол силтеп, жолға салып жибереди. Үш бала бир жерлерге барғанда жол үш айрылады. Балалар сол жерде ойласып отырып, хәр қайсысы ҳәр жаққа кетпекши болады ҳәм қусты тапсын-таппасын усы жерде ушырасыўға ўәделеседи.

Патшаның үлкен баласы барса келер деген жолға түседи, ортаншысы барса келери-келмеси гүман деген жол менен кетеди, ал кишкентайы барса келмес деген жолға түсип, олар үшеўи үш жаққа кетеди.

Кишкене баланың аты Әсен деген екен. Әсен бир неше күн жүрип, бир үлкен бай терекке барса, бир үлкен әйдарҳаның терекке өрмелеп баратырғанын ҳәм теректиң басындағы уяда кустың үш палапанының шуўласып атырғанын көреди. Сол жерде Әсенге ой келеди. Мен неде болса усы жыланды өлтирип, бийшара палапанларды қутқарайын дейди де, жыланды шаўып өлтиреди. Палапанлар өлимнен қутылғанына қуўанып, Әсенди шақырып алып былай дейди:

— Әй, адамзат, сен бизлерди өлимнен қутқардың. Бул жылан жылда бизлердиң ағаларымызды, апаларымызды жеп кететуғын еди, енди сен бул жыланды өлтирдиң, бирақ ҳәзир бизлердиң анамыз келеди. Сени ол көрефойса өлтирип таслаўы мүмкин, сен көринбей мына жерде жата тур, келгеннен кейин сениң ислеген жақсылығыңды айтып, сениң не тилегиң болса да орынлаўға жәрдемлесемиз,— дейди.

Бир ўақытлары даўыллатып, жаўынлатып суймырық қус ушып келеди де, балаларының аман екенин көрип қуўанып кетеди. Суймырық қус балаларынан жыланнан қалай аман қалғанын сорайды. Сонда балалары:

— Бизлерди жылан жейин деп киятырғанда бир адам келип, жыланды өлтирип, бизлерди аман алып қалды,— дейди.

— Ол адам қайда кетти? — дейди.

— Усы жерде бар, оны сеннен қорқып жасырып қойыппыз,— дейди.

— Онда сол адамды таўып алып келиң,— дейди. Суймырықтың алдына баланы алып келеди. Суймырық қус:

— Сениң қандай тилегиң бар, жылда мениң балаларымды жылан жеп кететуғын еди, сен сол жыланды өлтирипсең. Сен енди не тилесең, тилегинди орынлайман,— дейди.

— Мениң тилегим сол, атам Нурқызарын деген қәсийетли кусты түсинде көрип, соны алып келесең деген менен излеп киятырман, мени сол кустың елине алып бар,— дейди...

— Ондай болса, жүдә мақул,— деп суймырық қус баланы арқасына мингизип, дәў-периниң елине алып барады. Дәўперилер бир уйықласа 40 күн уйықлайды екен. Булар барғанда, сол дәўпериниң уйықлап атырғанының үстинен шығыпты. Елди аралап жүрип, Нурқызарын деген қәсийетли кусты таўып алыпты. Дәўперилер уйықласа да, Нурқызарын уйықламай отырған екен, оны алып кететуғынын билдиреди. Сол ўақытта қус былай дейди:

— Сен бираз жерден келген екенсең, мен сениң менен бараман, бирақ мени бағып отырған периниң қызы бар. Әне, сол қыздың қолында алтын жүзиги бар, сен қолыңдағы жүзигинди қыздың қолына салып, қыздың жүзигин сен ал, оннан кейин кетемиз,— дейди қус.

— Мен оны қалай аламан, маған қыздың қолынан жүзикти алыўдың жолын үйрет? — дейди.

— Оның ҳеш қыйыншылығы жоқ, ҳәзир барлық қыбырлаған перилер уйқыда жатыр, сениң барғаныңды, кеткенинди билмейди, ал мен қышқырсам ғана оянады, болмаса жата береди,— дейди. Бала қусты бағып отырған периниң қызының жатқан жерине барып, өзиниң жүзигин қыздың қолына салып, қыздың жүзигин алып қайта береди.

Әсен Нурқызарынды алып, суймырық қусына минип, баяғы ағалары менен ўәделескен үш жолдың айрылған жерине

келсе, ағалары да тапқан қусы жоқ, азып-тозып отырғанын көреди. Бала ағаларына қосылып суймырық қусты елине қайтарып жибереди.

Әсенниң еки ағасы ойласады. «Бизлердиң тапқан қусымыз жоқ, ертең атамызға не деп барамыз. Ертең қусты Әсен мен таптым деп барар, оннан кейин атамыз бизлерден оны жақсы көрер. Оннан қайта буның илажын таўып, қусты биз таптық деп барсақ қәйтеди» деген ойға келеди. Еки ағалер таптық деп барсақ қәйтеди» деген ойға келеди. Еки ағасы Әсенниң көзин ойып, түби жоқ гөне қудыққа таслайды да, қусты алып атасына барады.

Ендиги сөзди баяғы Нурқызарын атлы кәсийетли қусты бағып отырған перииниң қызынан еситиң. Қыз уйқысынан оянса, қасындағы қусы, қолындағы алтын жүзиги жоқ екенин көрип, ҳайран қалады. Қыз қусының жоғалғанына қыйналса да, бир жағынан қолындағы жүзиктиң ийесине ашық болады.

Қыз қасына жолдас ертип, азық-аўқат, дүнья алып кәсийетли қус пенен жүзиктиң ийесин излеп, қус болып ушып кете береди. Қыз нешше жолларды өтип, қусты да, жигитти де таппайды. Бир күни Нурқызарын аспанда ушып жүрген баяғы өзин баққан қыз екенин танып, даўысының барынша бақырады. Сол ўақытта қыз қустың даўысын танып, оның қасына келип түседи. Нурқызарын болған ислердиң ҳәммесин бир-бир баян етип береди. Қыз қолындағы жүзиктиң ийесине ашық болғанын айтып, жигитти сорайды. Сонда Нурқызарын:

— Ол жигит тири, бирақ жолда мени алып киятырғанда еки ағасы жаманлық ойлап, көзин ойып, қудыққа таслап кетти. Оны өзиң шығарып алмасаң, ҳешкимниң қолынан келмейди,— деп қызды силтеп жибереди.

Қыз Әсенниң жатқан қудығын таўып алып, оны қудықтан шығарады. Көзин өз кәлпине келтирип, жуўындырып, кийиндирип мүсиндей жигит етип, сол жигитке тийеди. Әсен ҳаялын изине ертип атасына барады. Болған ислердиң ҳәммесин ҳәм еки ағасының жаманлық еткенин айтады.

Патша қусты алып келген киши баласы Әсен екенин билгеннен кейин, еки баласын шақырып алып дарғазап етипти. Тахтын Әсенге берип, елде әдил хан атанып, мақсетине жетипти,— дейди.

ЕГИЗ БАЛА

Бурынғы заманда қарақшылар елди шапқанда бир жүкли ҳаялды да алып кетипти. Қарақшылар жолда «бул ҳаялды алып барған менен бизиң мәпимизге жарамас, усы жерге таслап кетейик» — деп ҳаялды шөлистанлыққа таслап кетипти.

Ҳаялдың айы-күни питип, сол күни далада жатып еки ул туўады. Балалардың шешеси өлип қалып, анасының еки емшегин еки баласы тарткылап еме береди. Буннан кейин балалардың бабасы ғайыптан пайда болып биреўин қара қусқа, биреўин бир жемис ағашына бала қылып берип кетип қалыпты. Бабасы гүздиң күни балалардан хабар алайын деп келсе, қара қус ушып кетипти, ал жемис ағашы қуўрап қалыпты. Еки бала бир-бирине қосылып сол жерде қала берипти.

Бир күни патшаның жылқышысы жылқы бағып жүрип, еки баланың үстинен шығыпты. Еки баланы еки патшаға апарып береди. Екеўин еки патша бала қылып жүре береди. Бул балалардың қара қус асыраған қустың тилин биледи екен, ал ағаш асыраған бала барлық ағаштың тилин биледи екен.

Бир күни қустың тилин билетуғын бала далада ойнап жүрсе, бир кептер екинши бир кептердиң қасына ушып келип «елде не жақсылық, не жаманлық бар? — депти. Екинши кептер «бүгин патшаны әйдарҳа жутады»,— депти. Биринши кептер «әйдарҳаны қалай етип өлтириўге болады» — деп сорайды. Екинши кептер айтады: «оның дуўасы болады, кимде — ким дуўасын оқыса өлтиреди» — дейди. Бала кептерлердиң бул сөзлерин еситип атамды аман алып қалайын деп әйдарҳаны аңлып отыра береди. Бир ўақытлары даўыллатып, жаўынлатып, әйдарҳа келеди. Бала патша атасының қылышын алып, әйдарҳаны шаўып өлтиреди. Сол ўақытта әйдарҳаның бир тамшы қаны патшаның ҳаялының етине тамады.

Бала турып ойланады. «Анамның орнына ана болып тәрбия қылып отыр еди, әйдарҳаның қаны етке тамса, оны тили менен сорса адам зәҳәрленбейди дейтуғын еди» деп ҳаялдың етине тамған әйдарҳаның қанын бала сорып атырғанда, патшаның ҳаялы оянып кетеди. Патшаның ҳаялы «сен тамағың тойғаннан кейин кудайыңды умытып, маған қыянат қылайын деген екенсең» — деп баланы патшаға жаманлайды. Патша бул сөзге инанбайды. Бирақ патшаның ҳаялы «я меннен без, я баладан без» — деп патшаның тынышын алады. Буннан кейин патша алпыс еки ҳәмелдарын, жетпис еки мөҳирдарын шақырып алып, баланы дарға асыўға буйрық береди. Патшаның бир ўәзири турып «Тақсыр, бир сөзим бар еди, айтсам болар ма екен? — депти. Патша айтыўына урықсат етеди.

— Бир патша болған екен. Патша баласыз болады. Өйткени, патшаның ҳаялы туўған ўақытта пери кус келип баланы алып кетеди екен. Айы-күни толып патшаның ҳаялы туўыпты. Далада баланы алып кетиўге киятырған құс перини аяғы қара темирдей бир пышық услап алып өлтирипти де, өзи душпаныңды өлтирдим дегендей қуйрығын ойнатып бала жатқан бесиктиң қасына келип жатыпты. Патшаның ҳаялы бесиктеги баламды басып өлтирер деп пышықты балта менен урып өлтирипти. Патша бул пышықтың жақсылық еткенинен хабардар екен. Патша пышықтың жақсылығын ҳаялына айтыпты. Сонда патшаның ҳаялы «баламды аман алып қалған жан пышығым» — деп жылаған екен. Бул бала сени әйдарҳа жутпақшы болғанда ҳәм әйдарҳаның қаны тамып өлейин деп атырғанда ҳаялыңды аман алып қалған усы бала еди,— депти. Патша райдан қайтып баланы босатыпты.

Патшаның ҳаялы баланы босатқаннан кейин «я меннен без, я баладан без» — деп патшаны коймайды. Буннан кейин патша баяғы алпыс еки ҳәмелдары менен жетпис еки мөҳирдарын жыйнап, баланы өлтириўге буйрық береди. Сол ўақытта бир ўәзири турып: — Тақсыр, тыңласаңыз бир аўыз сөз айтайын, оннан кейин не кылсаңыз да өзиңиз билерсиз? — дейди. Патша урыксат етипти.

— Бир патша аңға шығыпты. Бир ўақытлары шөллепти. Ҳеш жерден суў таппай, тили аўзына сыймай киятырса, таўдың жырасында тамшылап ағып турған суўды көрипти. Патша суўды уўыслап ише бергенде, колындағы каршығасы қолын теўип жиберип суўды ишкизбейди. Қатты шөллеп киятырған патша қаршығаның бул исине ашыўы келип, қолындағы каршығасын таска тартып урып өлтиреди.

Патшаның изинше бир адам пайда болып, суўдан ишкен екен, патша оның сол жерде өлип калғанын көреди. Бул суў әйдарҳаның зәҳәри екен. Қаршығаның патшаға жақсылық етип ишкизбеген себеби сол екен. Патша өзине жақсылық еткен қаршығасын бийгүнә өлтиргенлигине қыйналып «ўай жан қаршығам» деп зарлаў менен кеткен екен,— дейди.

Патша бул сөзди еситкеннен кейин бул бала жақсылық еткен екен, бунын наҳақ қанына қалмайын деп босатып жиберипти. Патша баланы босатқаннан кейин патшаның ҳаялы «я баладан безесең, я меннен безесең» — деп патшаның басына заўал салады.

Бала патшаға барып «түбинде мени өлтиретуғын болсаң, жалғыз ағам бар еди, соған барып қошласып келейин» — деп патшадан жуўап алып ағасына кетеди. Бала ағасына барып, басындағы өлим жазасының мән жайын бирим-бирим айтып береди. «Мениң өлигим далада қалмасын, өлигимди өз қолың менен жайғастырып кетерсең» — деп ағасын ертип жолға түседи. Екеўи киятырса, жолда бир қуўрайдың дирилдеп сес шығарып турғанын еситеди. Иниси ағасынан «мынаў қуўрай не деп турыпты»,— депти. Ағаштың тилин билетуғын ағасы «бул қуўрай сөздиң дуўрысын айтып бериң, сонда патшаның ҳаялы от болып жанып, патша суў болып ағып кетеди,— деп турыпты» — дейди. Соның менен еки бала патшаның алдына барып, айыплы болған бала басынан өткен ўақыяны қалдырмастан айтып береди. Сол ўақытта патша суў болып ағып кетеди де, ҳаялы от болып жанып кетеди. Құстың асыраған баласы патшаның орнына патша болып, мурат-мақсетине жетеди.

АРПАМӘДИЯН

Бир бар екен, бир жоқ екен, бурынғы өткен заманда бир патша болыпты. Оның бир қызы бар екен. Патша қызын ҳеш жарық дүньяға шығармайды, тамға салып қоятуғын болыпты. Бир күнлери патша қызын аспазларына тапсырып, ҳаялы менен қыдырып кетипти. Қыз сарайдың ишинде отырса, есигиниң алдына «ҳуў-ҳақ» — деп дийўана келеди. Қыз дийўананы бос жибермейин деп, атасының ғәзийнесинен азғантай алтын берейин десе, ҳеш жерден гилт таба алмайды. Оннан кейин бир табақ арпа береди. Қыз арпаны дийўананың қабына салайын деп атырғанда бир уўыс арпа жерге төгилип қалады. Қыз төгилген арпаны алақанына салып, аўзына атып жибереди де, жайына кирип отыра береди.

Күнлерден күн, айлардан ай өтип, қыз бир уўыс арпадан жүкли болады. Патша қызының жүкли болғанын билип, оны шаўып өлтирмекши болады. Бирақ патшаның бир ақыллы ўәзири қызды өлтиртпей аман алып қалады.

Патшаның қызы айы күни питип, атбасындай ул туўады. Адамлар жыйналып, баланың атын қоймақшы болады. Усы ўақытта баяғы дийўана келип, баланың атын Арпамәдиян қояды. Арпамәдиян бир күнде бир жасап, еки күнде еки жасап жети жасқа шығады. Баланы жети жасқа шыққанда, мектепке береди.

Арпамәдиян жасынан ақ күшли, шаққан болып өседи. Ол балалар менен гүрессе, аяғын ямаса қолын сындырмай жибермейтуғын болады. Арпамәдиян бир күни бир кемпирдиң баласы менен гүресип, ол баланың тобығын шығарып қояды. Кемпир Арпамәдиянды ғарғап-силеп қоймайды. Буннан кейин Арпамәдиян қатты ашыўы келеди де, атасының шолақ қылышын алып, басқа жаққа кетип қалады.

Арпамәдиян жолда киятырса, таўды таўға урып атырған бир дәўдиң үстинен шығады.

— Әй, сен не қылып атырсаң? дейди Арпамәдиян дәўге.

— Бир елде Арпамәдиян деген күшли бала бар дейди. Сол бала менен гүресиў ушын күшимди сынап атырман,— дейди дәў.

— Олай болса мен де сол баланы излеп киятырман. Жүр, екеўимиз жолдас болайық,— деп екеўи жолдас болып кете береди. Булар жолда киятырса, бир дәў кийиклерди атып, қанлы көбик етип жыйнап қойғанын көреди.

— Әй, сен не қылып атырсаң? дейди Арпамәдиян.

— Бир елде Арпамәдиян деген бала бар дейди, соның менен урысыўға өзимди өзим сынап атырман,— дейди дәў.

— Бизлер ҳәм соған баратырмыз, жүр бирге жолдас болайық,— деп үшеўи жолдас болып кете береди.

Булар киятырып, жолда тигиўли турған бир ақ боз үйди көреди. Үшеўи сол үйге барады. Үйге кирип барса, адам жоқ. Булар сол жерде тамақ писирип жейин деп атырғанының үстине, өлдим-талдым деп бир мәстан кемпир кирип келеди. Кемпир буларды көрип еки дәўди керегеге услап байлайды да, гезек Арпамәдиянға келеди. Арпамәдиян кемпир менен айқасып кетеди. Арпамәдиян баяғы алып шыққан шолақ қылышы менен кемпирдиң басын шаўып таслайды. Кемпирдиң геўде жағы сол жерде қалады да, басы ўай-ўай салып домалап кете береди. Арпамәдиян да изинен қуўып кете береди. Кемпирдиң басы бир жерлерге барғанда, бир шуқырға кирип жоқ болып кетеди. Арпамәдиян шуқырдың үстине дигирмандай тас қояды да, баяғы жолдасларына келип байлаўдан босатып алады.

Арпамәдиян азанда ерте турып, кемпирдиң денесин көмип, қасындағы жолдас дәўлери менен кемпирдиң басы кирген шуқырға келеди. Арпамәдиян қасындағы дәўлерин сынап көрейин деп таўды-таўға соғыстырып жүрген дәўге «шуқырды жаўып қойған тасты алып тасла» дейди. Ол әри-бери көтерейин деп умтылған менен көтере алмайды. Оннан кейин кийик атып жүрген дәўге айтады. Ол да көтере алмайды. Буннан кейин Арпамәдиян өзи тасты ылақтырып таслайды.

Арпамәдиян тасты алып таслағаннан кейин үңгирге биринши дәўди түсиреди. Дәў ярым жолға бармай ақ «дад, кейин тартың» — деп бақырады. Оннан кейин екинши дәўди түсиреди. Ол да ярым жолға барғанда «дад өлдим, кейин тартың» деп бақырады. Буны да тартып алады. Буннан кейин Арпамәдиян үңгирге өзи түседи. Үңгирдиң түбине барып жанжағына қараса, ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар бир

сулыў қыздың отырғанын көреди. Сол ўақытта қыз Арпамәдиянды көрип:

— Сен бул жерге қайдан келдиң? Бул адам баласының жүретуғын жери емес, егер мына алдымдағы кемпирдиң басы сениң келгениңди биле қойса, турған жеринде өлтиреди,— дейди. Арпамәдиян қыздың баяғы кемпирдиң басын алдына алып шайқап отырғанын көрип:

— Алдыңдағы адамның басы ким дегенниң басы? деп сорайды.

— Бул мәстан кемпир дегенниң басы. Кеше бул кемпирдиң басы келди де, геўдеси келмеди. Усы кемпирдиң 40 баласы кемпирдиң басын шапқан адамды өлтиремиз деп таярланып атыр. Ал кемпир геўдесинен айрылған менен оның жаны шыққан жоқ. Өйткени бунның жаны өзинде емес, ал кишкене сандықшаның ишиндеги қуртта. Мени де алып келип, далаға шығармай қойыпты,— дейди қыз.

— Олай болса, кемпирди өлтирсем, сен маған кеўил қосасаң ба? — дейди. Қыз мәстан кемпирден қутылатуғынына қуўанып кемпирдиң жаны турған сандықшаны көрсетеди. Арпамәдиян сандықшаның ишиндеги кемпирдиң жанын езип өлтиреди. Сол ўақытта кемпирдиң басы жерге домалап түседи. Кемпирдиң өлгенин билип, оның қырық баласы келип Арпамәдиян менен урысады. Арпамәдиян ҳәммесин де өлтиреди.

Арпамәдиян қызды алып, далаға шықса, баяғы еки жолдасы дәўлердиң еле күтип турғанын көреди. Дәўлер Арпамәдияннан көрген-билгенлерин еситкеннен кейин:

— Сениң елеге шекем аты-жөниңди сорамаппыз, сиз ким деген батыр боласыз? — дейди.

— Әўели сизлер айтың, сизлер ким деген дәўлер боласыз? — дейди Арпамәдиян. Буннан кейин үлкен дәў:

— Мениң атым Таўшы,— дейди.

— Мениң атым Улықпан,— дейди киши дәў. Гезек балаға келеди.

— Мениң атым Арпамәдиян,— дейди. Сол ўақытта еки дәў излеп жүргени усы Арпамәдиян екенин биледи. Еки дәў Арпамәдиянның өзлеринен де күшли екенин билип, кушақласып дос болады. Булар буннан кейин өз еллерине қайтады. Арпамәдиян мәстан кемпирди өлтирип алған қызға үйленип, мурат-мақсетине жетеди.

АЛТЫН КЕСЕ

Бурынғы өткен ўақытта бир бай болыпты. Байдың үш баласы, үш қызы болған. Бай үлкен баласын шақырып алып:

— Балам, мен өлгеннен кейин дүнья-мүликти бөлисип аларсаң. Сениң пайыңа үлкен қарындасың да сениң менен болар. Сениң малыңды жолбарыс қоймас, оннан кейин қарындасыңды жолбарыска бер де қоя бер. Дүньяны таўысып талап излеп кеткениңде, үлкен далаңшылыққа ушырасарсаң, сен сонда қонбағайсаң,— деди. Бай екинши баласын шақырып алып:

— Сен мен өлгеннен кейин тийисли дүнья-мүлкиң менен ортаншы қарындасыңа басшы боларсаң. Сениң малыңа қасқыр шаўып қоймас, сонда қолыңдағы қарындасыңды қасқырға бер де қоя бер. Бирақ талап излеп кеткениңде қамыслық жерде қонбағайсаң,— деди. Бай киши баласын шақырып алып:

— Мен өлгеннен кейин пайлы дүнья-мүлкиң менен киши қарындасыңды қасыңа аларсаң. Сениң малыңды түлки қоймас, сонда қолыңдағы қарындасыңды түлкиге бер де қоя бер. Ал талап излеп кеткениңде әўлийешиликке қонбағайсаң,— деди.

Күнлерден бир күн бай дүньядан өтти. Байдың балларының малларына баяғы атасының айтқанындай жолбарыс, қасқыр, түлки шабады. Баллар қарындасларын жолбарыс, қасқыр, түлкиге берип жиберип қоя береди. Үшеўи әкесиниң дүньясын бир жылға жетпей ақ тамам етти. Үлкен ағасы еки инисине:

Атамыздан қалған дүньяны таўыстық, енди талап етейик,— деп еки инисин ертип талап излеп кетти. Дос болама, душпан бола ма деп атасынан қалған жалғыз қара қылышты өзлери менен бирге алып кетти. Түни менен жол жүрип кеш болғанда елсиз майданшылық жерге тап болды. Еки иниси усы жерде жатайық деп, сол жерде қонбақшы

болды. Сол күни ақшам сол жерде қонады. Үлкен ағасы атамның айтқан жеринде не бар екен деп қолына қара қылышты алып қараўыл турды. Түн жарпы аўдарылғанда бир дәўдиң киятырғанын көрди. Бала алдынан шығып дәў менен урыс етип, қылыш пенен шаўып таслап, дәўдиң алтын/пышағын алады. Ертеңине таң атып жолға раўан болады. Күни менен жол жүрип кеште көп қамыслық жерге тап болды. Сол жерде байдың ортаншы баласы менен кишиси қонбақшы болып зорлады. Ал ағасы еки инисиниң сөзин қыймай сол жерде қонақ болады. Ортаншысы атамның айтқан сөзи бар еди деп, қолына қара қалышты алып қараўыл турады. Түн жарпы аўдарылғанда адам туралмастай қатты даўыл болды. Даўылдан кейин ысқырып дем тартқан әйдарҳаны көреди. Әйдарҳаға қарсы жүрип, қылышты кесе тутып турып алады. Әйдарҳа қақ бөлинип, әйдарҳаның сыртқы қайысын сойып алып, белине буўады.

Соның менен таң атып, жүрип кетти. Күни менен жол жүрип, үлкен әўлийешиликке тап болады. Кишкене иниси әўлийешиликте жатпайық дегенде еки ағасы зорлық етип сол жерде қонатуғын болады. Атамыздың айтқаны бар еди деп, киши иниси қылышты қолына алып, қараўыл болады. Түн жарпы аўдарылғанда әўлийе жаққа қарап турса, жылтылдаған отты көреди. Бул от не от екен, хабар алайын деп барса, бир тигиўли турған үйди көреди. Ишкериге кирип барса, үш қыздың уйықлап атырғанын көреди. Алтын кесе, алтын чайнек, самаўрында чай қайнап турғанын сезеди. Бала қызлардың уйқысын бузбаяқ қояйын, мынаў белги болсын деп алтын кесени алды да қойнына салды. Соның менен таң атып, жол жүрип кетти. Үшеўи кетип баратырса, бир түйениң изин көреди. Сонда турып үлкен ағасы:

— Мына түйениң күрек тиси кетик қусайды,— деди. Бир азырақ жүргеннен кейин ортаншысы айтты:

— Бул түйениң оң көзи соқыр қусайды,— деди. Және бир азырақ жол жүргеннен кейин кишкентай иниси айтты:

— Бул түйениң бир жағына қақ артыпты, бир жағына пал артыпты, ал үстине жүкли қатын минипти,— деди. Соның менен жол жүрип кете береди. Бир азырақ жол жүргеннен кейин кейининен бир атлы киси жетип келеди.

— Жоқ жойытқан адам едим, түйе көрдиңиз бе? деди. Үлкен ағасы турып:

— Түйениң күрек тиси кетикпеди? — деп сорады.

— Аўа, кетик еди,— депти түйениң ийеси. Ортаншы иниси турып:

— Түйениң оң көзи соқыр ма еди?— деди.

— Аўа, соқыр еди,— деди. Кишкене иниси:

— Түйениң бир жағына қақ артқан, бир жағына пал артқан ба еди? — деди. Жоқ жойытқан адам:

— Тап өзи, урым сизлер екенсизлер,— деп үшеўин патшаға алып келди.

Түйе жойытқан патшаның алдына келип:

— Мен түйе жойытқан едим, мына адамлар түйемниң түр-түсин айтады, бирақ түйемди бермейди,— дейди. Патша турып:

— Түйесин көрдиңлер ме? деди.

— Жоқ, тақсыр, түйесин көргенимиз жоқ, тек изин көрдик,— деди.

— Изин көрсеңиз түр-түсин неғып билесиз? депти. Үлкен ағасы турып:

— Тақсыр, түйениң түр-түсин билгенимиз мынаў еди: Түйе кетип баратырғанда жол бойындағы жантақтың еки шетин қалпып, ортасы қалған екен, соннан соң күрек тиси кетик екен деп ойладым,— деди... Ортаншы иниси:

— Түйе жолдың шеп жағын отлап оң жағын отламаған, сол ушын оң көзи соқыр екен деп ойладым,— деди. Кишкентай иниси:

— Бир жерлерге барғанда түйени шөгирипти. Шөгирген жеринде шыбын үймелеп атырғанын көрдим. Үстине минген адам майданға шыққанда қолын таянғанын көрип, бир жағына қақ артқан, бир жағына пал артқан, үстиндеги жүкли қатын екен деп ойладым. Басқа ҳеш зат көргенимиз жоқ тақсыр,— деди. Патша ўәзирге ым қақты. Ўәзир кетти де бир қырманың үстине төңкерилген кесени әкелди. «Сизлер сыншыл болсаңыз усы кесениң астында не бар?» — деп сорады. Үлкени турып айтты:

— Кесениң астында домалақ зат бар,— деди. Ортаншысы айтты:

— Домалақ та болса қара екен,— деди. Кишкентайы турып: — Өзи домалақ болса, өзи қара болса әнжир шығар,— деди. Кесесин көтерип караса, айтқанындай әнжир екен. Патша түйе ийесин қуўып жиберип үшеўин сол күн ақшам мийман алады. Мийман алып, үстине от жаққыш қойып, булар не сөйлеседи екен деп от жаққышқа қатты

тапсырып жибереди. Булардың үстине барып, патша да сөйлесип отырып кетти. Патша кеткеннен кейин үлкени турып айтты:

— Патша нанбайдың баласы екен,— деди. Ортаншысы айтты:

— Берген шарабы адамнан бәр алған екен,— деди. Кишкентай иниси:

— Жеген етимиз ийттен бәр алған екен,— деди. От жаққыш майданға шығып кеткен қусап, патшаға булардың сөйлескен сөзин айтты. Патша қолына қылышын алып шешесине барды.

— Қәне, мен кимниң баласыман? — деди.

— Шырағым, өзимниң баламсаң,— деди.

— Жоқ, шынынды айт, болмаса шаўып таслайман! — деди. Шешеси қорыққанынан:

— Шынымды айтсам, мен патшаның ҳаялы едим, мен өмиримде ул туўмадым. Мына қоңсы нанбайдың ҳаялы да жүкли болды, мен де жүкли болдым. Бул ҳаял мениң қиyметлик достым еди. Ол қызға зар еди. Екеўимиз туўмастан бурын сырласып, ол ул туўса маған бермекши болды, мен қыз туўсам оған бермекши болдым. Айтқанымдай мен қыз туўдым, ол ул туўды. Екеўимиз алмастық. Сениң нанбайдың баласы екениң ырас шырағым,— деди. Буннан шығып патша шараб сатыўшыға барды.

— Қәне, сен шарабыңа адам қостың ба?! — деди.

— Жоқ адам қосады деген не, мынаў бийдай, мынаў жийде, усылардан иследим,— деди.

— Жоқ, шынынды айтпасаң шаўып өлтиремен,— деди. Шараб сатыўшы:

— Шынымды айтайын тақсыр. Усы жерге бир адам келип, шараб ишип жарылып өлди. Сол адамды мына бочканың астына көмип едим, соннан бәр алған болмаса қосқаным жоқ,— деди. Патша буннан кетип, қозыны берген жерге барды. Барып:

— Қәне, сениң қозың неден бинә болған? — деди. Сонда қозының ийеси:

— Жоқ, өзимниң қойымның баласы,— деди. Патша қәҳәрленип:

— Шыныңды айтпасаң шаўып таслайман! — деди. Ол адам қорыққанынан:

— Тақсыр, шынымды айтсам сол қозымның анасы туўыўдан өлди. Сол күни мына қаншығым да күшикледи, жас қозы

шөп жей алмайтуғын болған соң өлип қалар деп қаншығыма емизип едим, басқа ҳеш нәрсе жоқ,— деди. Патша буйерден қайтып мийманлардың үстине кирди.

— Қәне, мийманлар, мениң нанбайдың баласы екенимди қайдан билдиңизлер,— деди.

— Сениң нанбайдың баласы екениңизди еки шөректи бир бүклеп аўзыңа тықтың да қойдың. Бизлер бир бирлеп тислеймиз. Соның ушын сени нанбайдың баласы деп айтқанымның себеби сол,— деди.

Ортаншысына турып айтты:

— Ишкен шарабыңның адамнан бәр алғанын қайдан билдиң? — деди.

— Шарапты ишип болғаннан кейин ишим улы ўай-ўай болып кетти. Сол себептен адамнан бәр алған деп ойладым,— деди.

— Сен жеген қозыңның ийттен бинә болғанын қайдан билдиң? — деди, патша ең кишкенесине.

— Тамақты жеп болғаннан кейин ишим улы ырылды болып кетти. Сол себептен ийттен болған деп ойладым,— деди бала. Патша:

— Сөзлериңиз дурыс, нағыз көзи ашық екенсиз,— деди. Сол күни сөйерде мийман боламан деп патша солар менен бирге болады. Түн жарпы аўдарылғанда кишкентай иниси оянып қараса, қатты даўыл болып тур екен. Кишкентай иниси қолына қылышты алып жуўырып шықса, даўыл болып турған әйдарҳаның деми екен. Бала әйдарҳаны тең бөлип таслайды. Буннан кейин қылышты қынапқа салайын деп атырғанда қылыш шыңғыр етип сес береди. Сол ўақытта патша оянып кетип, мени шабайын деп атырсаң деп баланың қолынан тәп берип услап алады.

— Жоқ тақсыр, сизди өлтирейин деп атырғаным жоқ. Дем тартып турған әйдарҳаны шаўып келдим,— деди. Патша баланың сөзине инанбады. Соның менен таң атып патша далаға шықса, бир әйдарҳаның өлип атырғанын көрди. Патша булардың айтқанларының бәриниң ырас айтқанын билип, мийманларды арза ханаға апарып, не аўҳаллар ушырасқанын сорады. Сонда үлкен ағасы атасының өлер алдында айтқан сөзин айтып, дәўди өлтирип алған пышағын патшаның алдына қойды. Ортаншысы атасының өлердеги қамыслы жерде жатпа деген сөзин айтып, жолда әйдарҳаны өлтиргенин, сыртқы қайысын алып белине орағанын айтып, қайысты патшаның алдына қойды. Кишкентай иниси әўлийешиликке

қонғанда үш қызға ушырасып, олардың алтын кесесин урлағ алғанын айтып, бул да алтын кесени шығарып патшаның алдына қойды.

— Әне, сол үш қыз усы патшаның қызы еди. Адам баласы көрмесин деп узақтағы әўлийеге қондырып қойған еди. Патша қызларын булардың көргенин билип үш қызын үш жигитке некелеп берди.

Үшеўине еншисин берип басқа шығарды. Соның менен үшеўи өз алдына талап иследи. Соның ишинде ең кишкене иниси асқан бай дәўлетли болады.

Бир күни киши бала — Әдил шикарға шығып жүргенде бир кемпир тап болады. Кемпир «улым жоқ, қызым жоқ, мен бир жүрген бийшараман. Сен мени үйиңе алып барсаң отын менен кирип, күлиң менен шығайын, сениң өле-өлгенше хызметиңде болайын» деп жалынады. Әдил кемпирди үйине алып келеди. Әдилдиң ҳаялы ақыллы нашар еди. Ол кемпирдиң үйине кирип келиўинен ақ, оның еркек екенин таныйды.

— Әдил, сен усы кемпирди жаман әкелдиң аў, бул кемпир емес, еркек адамғой,— дейди. Әдил ҳаялының сөзине қулақ аспай:

— Не өзиңниң айтып отырғаның кемпир де еркек адам бола ма екен,— деп кейип таслайды. Соның менен кемпир Әдилдиң үйинде болып, оты менен кирип, күли менен шығып жүре берди.

Бул кемпир қыздың айтқанындай үш қырлы көсе деген адам еди. Қырлы көсениң үш аяқ аты бар еди, жер менен жүрмей аспан менен ушар еди. Бир күни үш қырлы көсениң кеўлине жаманлық кирип, үш аяқ атын шақырып, Әдил уйықлап атырған ўақытта қызды аттың алдына алып қашады. Әдил азанда оянып қараса, қасындағы ҳаялы да жоқ, үйиндеги кемпири де жоқ екенин көреди. Әдил ҳайран болып, баяғы ҳаялының айтқаны есине түсип, кемпир деп әкелгени еркек екенин биледи. Өзимниң тапқан бәлем ғой, буны атлы излемейин, пияда излейин деп, қәлендер кийимин кийип, ҳаялын излеп кете береди. Нешше күн жол жүрип, бир аўылға тап болса, бир топ баланың ойнап атырғанын көреди. Көп балалардың ишинен бир бала айрылып шығып, «ҳаў мениң дайым киятыр ғой» деп алдына түсип кете береди. Әдил де бул не қылған мениң жийеним деп баланың изинен жүре береди. Бала жүрип отырып, бир үйге киреди. Әдил де изинен киреди. Кирсе баяғы жолбарысқа берген апасын көрип,

жыласып-сықласып саў-саламат сорасады. Күн батып, ымырт жабылған да Әдил жолбарыстың ыңыраныл кирип киятырғанын көреди. Сол ўақытта апасы жолбарыстың алдына шығып:

— Үйге қонақ келди, үстиндеги кебинди таслап кел! — дейди. Жолбарыс кейин шығып, үстиндеги кебин шешип, бир жас жигит болып үйге кирип келеди. Биз апамызды жолбарысқа бердик десек, бул Жолбарыс емес, баҳадыр жигит екен ғой деп ойлайды Әдил. Сол күни мийман болып, азанда үй ийеси Әдилден жол болсын сорайды. Әдил ҳаялын бир кемпирдиң урлап кеткенин айтады. Сонда жездеси:

— Сол күни мен мына таўдың үстинен түсип киятырғанымда түн жарпысы ўақты еди, сол ўақытта аспанда «Әдил-әдил» деп кетип баратырған биреўдиң даўсы қулағыма келип еди, сол сениң ҳаялың екен — аў. Үш қырлы көсе деген бар деп еситиўим бар еди, сениң ҳаялыңды алып баратырған сол екен — аў. Енди қасқыр жездең бар, бир билсе сол билер,— деди.

Әдил ертеңине Жолбарыс жездесинен қасқыр жездесиниң жолын сорап кете берди. Нешше күн жол жүрип бир аўылға келсе, бир топ баланың ойнап атырғанын көреди. Көп баланың ишинен бир бала жуўырып шығып, «дайым киятыр екен, апамнан сүйинши сорайман» деп жуўырып үйине қарай кете береди. Әдил де баланың изинен қалмай, бала кирген үйге бул да кирип барады. Барса, қасқырға берген ортаншы апасын көреди. Жыласып,— сықласып, апақ-шапақ болып табысып атырғанының үстине көк сур шунақ қасқыр жетип келеди. Ҳаялы:

— Үйге мийман келди, үстиндеги кебинди таслап кел,— дегенде, қасқыр үстиндеги кебин таслап, жас жигит қәлпине кирип, үйге кирип келеди. Сәлемлесип, танысып қонақты бир күн мийман алады. Азанда Әдилден жолболсын сорады. Әдил ҳаялын кемпир болып келип бир жигиттиң алып кеткенин айтты.

— Сол күни мен таў басында жүргенде «Әдил-әдил» деп жоқарыдан даўыс шығып еди, сол сениң ҳаялың екен аў. Ана таўдың баўрайында үш қырлы көсе бар дегенди еситиўим бар еди. онда сол алып кеткен. Жолында түлки күйеў балаң бар, сол адамның қәйерде екенин тақиқ биледи, сен соннан сорай ғой,— деди.

— Әдил азанда қасқыр жездесинен урықсат сорап, қасқыр жездеси түлки күйеў баласының аўылын силтеди. Бир-

еки мезгил жол жүргеннен кейин Әдил көп кешикпей бир аўылға гезлести. Аўылды аралап жүрсе көп баланың ойнап атырғанының үстинен шықты. Сол балалардың ишинен бир бала жуўырып келип, дайы деп жабыса кетти. Бул да жийе-ним деп, танымаса да танығандай болып, мәгәр болса, түлки-ге берген қарындасымның баласы шығар деп баланың изине ерди. Бала өз үйине алып барды. Кирип барса, қарындасының отырғанын көрип, жылап-еңиресип ҳал-жағдай сорасып отыр-ғанының үстине тиси ыржыйып түлки күйеў баласы жетип келди.

— Шық майданға, үстиңдеги кебинди таслап кел, үйге мийман келди! — деди қарындасы түлкиге. Түлки далаға шығып кетип, кебин таслап бир сулыў жигит болып үйге кирди. Келип сәлемлесип, артықкем айтысып отыра берди. Сол күни мийман болып, азанда жолбосын сорады. Әдил түлкиге басынан өткенин, қатынын үш қырлы көсениң алып кеткенин айтты. Түлки дуўахан жигит еди. Өзи алғыр, епшил шайтан еди.

— Сол күни мен түнде далаға шыққанымда жоқарыдан төменлеңкиреп «Әдил-Әдил» деп жерге түскендей болды, сол сениң ҳаялың екен аў. Усы таўда неше жылдан киятырған үш қырлы көсе деген көсе бар. Оның үш аяқ аты бар. Ол ушқан қустан ҳәм жүйиригирек. Ол қатынды енди алыўың қыйынырақ болар аға. Үш қырлы көсе қатты баҳадыр палўан жигит. Изиңе жетип алар да, желкеңнен тутып алып, аспан-ға алып шығар. Жерге таслап жиберип, қатыныңды қайтып алып кетер, бармай ақ қойсаң қәйтеди аға,— деди.

— Жоқ, бармасам болмайды, бир барыўға бараман,— деди.

— Онда бир мыңға жақын жылқым бар, қәлегениңди услап мин, қолыңа жаў-жарағыңды алып, барсаң бара ғой. Бир тәўекел етсең ете ғой. Егер өлсең өзим жәрдем етермен,— деди. Түлки көлдеги жылқысына апарып, көп жылқының ишинен Әдилге таңлаған атын услап берди.

— Әдил атланып, түлки күйеў баласын алдына салып таўды аралап кете береди. Бир жерлерге барғанда түлки:

— Ал, аға, мен қайтаман. Усы таўдың етегинде үш қырлы көсениң үйи бар, ол өзи аңға кеткен шығар. Бар да қаты-ныңды алып кейин қаша бер,— деди. Әдил күйеў баласының айтқан жерине барып, үш қырлы көсениң үйине барды. Бар-са ҳаялының отырғанын көрип, қушақласып көрисип:

— Ал енди кетейик, ат алып келдим,— деди. Ҳаялы буны мақул көрди. Әдил ҳаялын артына мингестирип қашып шықты.

Үш қырлы көсе аң аўлап кеткен еди. Кеште аңнан келсе, үйинде қатын жоқ екенин көреди. Көсе үйине бир атлының келип кеткен изин көреди. Ол Әдилдиң келип, ҳаялын алып кеткенин сезеди. Буннан кейин көсе үш аяқ атына минип Әдилдиң изинен қуўып кетти. Бир жерлерге келгенде Әдил-диң изинен жетти. Көсе Әдилди ат үстинен көтерип алып, жоқарыға шығып таслап жиберди. Жоқарыдан түскен соң не оңсын, Әдил түскен жеринде жан тапсырды. Үш қырлы көсе қатынды алып үйине барды.

Түлкиге тыныушлық бар ма, ана таў менен мына таўды желсеп жүргенде бир өликке тап болды. Өликти жыйнасты-рып-қурастырып қараса, Әдилдиң түр-түсине қусаған. Түл-ки дәрриў дуўаны оқып, дем урып, Әдилди өз қәддине кел-тирди.

— Айтпадым ба аға, үш қырлы көседен қатынды алыў қыйын деп, айтқаным келди ме,— деди.

— Енди барыўдың қандай жолы бар иним. Сен болсаң жер-диң астын-үстин қоймай жүрсең, бир есабын сен таппасаң,— деди.

Қатынға пиядалап барып, үш қырлы көсениң үш аяқлы атты кимнен, қәйерден алғанын сорағайсаң. Соннан кейин сен де сол аттың туқымынан бир ат таўып алып, соннан соң ҳаялыңды алып қашпасаң, басқа илаж жоқ,— деди. Соның менен Әдил күйеў баласының үйине келип, бир ақшам мий-ман болып, ертеңине азанда пайыў-пияда қатынының үйине кетти. Қатынына барып, ойласып-кеңесип, бар сумлығын айтты. Қатыны да мақул көреди. Буннан кейин Әдил кетип бир таўдың жырасына барып жасырынып жатып алады. Кеште үш қырлы көсе келгеннен кейин қатын ойнап-күлип отырып:

— Сен мундай жүйрик атты қайдан тапқансаң? — деп сорады. Көсе ҳеш айтпады. Қатын аржақ-бержағына шығып айтпасына қоймады.

— Сен ғой қоймадың, айтайын енди. Мен талап етип жүрип үш күн томар қопардым. Усы таўдың басланған жеринде бир дөңгелек таў бар. Сол таўдың үстине томарды үйип үш күнге шекем өртедим. Үш күннен кейин таў еки айрылды. Әне, оннан кейин үш қойды үйтпе қылып сол таў-дың жарығына кирип кеттим. Таўдың қарнында үш ақ отаў

бар екен, алдында қулынлы ала байтал байлаўлы тур екен, қулынын ала қаштым. Төрт ийт қуўды. Үш үйтпе қойымды үш ийтке тасладым, ал бир ийтке берер ҳеш нәрсем болмады, қалған ийт ала қулынның бир аяғын жулып алып қалды. Сол себепли үш аяқ ат болды,— деди. Қатын атты қайдан алғанын билип алды. Сол күни ақшам таң атты. Үш қырлы көсе атын минип азанда аңға кетти аў деген ўақытта Әдил қатынына жетип келип, атты қайдан алғанын сорады. Қатын атты қайдан алғанын бирим-бирим баян етти. Әдил сол жерден ғырра кейнине қайтып, түлки күйеў баласына келип, атты қайдан алғанын айтты. Түлки күйеў баласы төрт қой берди. Әдил төрт қойды айдап, баяғы таўға келди. Үш күн томар қопарып, үш күн таўдың басында от жақты. Бир ўақытлары таў қақ жарылды. Әдил төрт қойды үйтпе қылып, таўдың жырасына кирип кетти. Әдил төменге барса, тигиўли турған төрт ақ отаўдың алдында байлаўлы турған ала байталды көрди. Әдил ала байталға минди де, ала қашты. Сол ўақытта төрт ийт төрт жағынан ҳарлап шыға келди. Әдил төрт қойды төрт ийтке тасланды да, таўдың басына шыға келди. Енди ала байталға шуў десе, бир адым баспайды. Бир қаракөрим жерге бир мезгилде зорға жетти. Қатынға келип:

— Сизиң айтқаныңыз бенен тапқан жылқымыз мынаў, ҳаққа тәўекел етип, усы байтал менен бир қашып көрейик,— деди.

— Қашсақ қашайық, үш аяқ ала аттың анасы ғой, жылқы да болса мийрими түсер,— деп екеўи атқа мингесип қашты.

Үш қырлы көсе аңнан келсе, үйинде ҳаялы жоқ. Әдилдиң тирилип келип алып кеткенин биледи. Үш қырлы көсе Әдилдиң изинен қуўа жөнелди. Әдил адым-адым қашып киятырса, бир жерлерге келгенде ала байтал тоқтап қалып, аспанға қарай гүлдир-гүлдир киснеди. Сол ўақытта байтал изинен үш қырлы көсениң қуўып жеткенин, қулынының жақын келгенин билип киснеген екен. Сол ўақытта аспанда киятырып үш аяқ ала ат та киснейди. Ақыллы жәниўар анасының сестин танып, үш қырлы көсениң аяғына аўыз салып, жерге зыңып жибереди. Үш қырлы көсе аспаннан түскен соң не оңсын, сүйеги күл-күл болады. Буннан кейин үш аяқ ала ат аспаннан әсте-әсте жерге түсип анасын талтайып емип тура қалады.

Әне, Әдил өлимнен кутылды. Екеўи екеўин минип, түлки күйеў баласының үйине келеди. Сол күни мийман болып, ертеңине жуўап сорап елине қайтты. Түлки күйеў баласы көп

алтынлар берип жолға шығарып салады. Әдил сол кетистен, қасқыр жездесиникине барады. Буйерде ҳәм бир ақшам мийман болып, бар тапқан ғарежети менен Әдилди шығарып салады. Және нешше күн жол жүрип, Жолбарыс жездесиникине барып, бир ақшам мийман болады. Ертеңине ат-тон, сарпайы менен Әдилди жолға шығарып салады. Әдил нешше күн жол жүрип аман-есен елине қуўысты. Елине келип, заўқы-сапасын сүрип, мурат-мақсетине жетти.

ҚУЛАМЕТ ТӨРЕ

Бурынғы өткен заманда бир патшаның дәўиринде Қуламет төре деген жигит болған екен. Бул жигиттиң әкеси жаслайында өлип қалып, шешеси ҳәм бир қарындасы менен турмыс кеширеди екен.

Бир күнлери Қуламет төре көшеден киятырса, пал ашып отырған палкерди көреди. Палкерге мен ҳәм пал аштырып кетейин деп қайрылып пал салдырып еди, палкер «сениң үйиңде бир қарындасың бар екен, сол қарындасыңды өлтирмесең жети журт пенен даўагер боласаң»,—деди. Қуламет төре жети журт пенен даўагер болатуғын болсам, оны шаўып ақ өлтирейин, деп қолына қылышын алып үйине кетти. Үйине барғаннан кейин көз-көзге түсти, мийрим шапаҳат жүзге түсти. Көзи қыйып қарындасын өлтире алмады. «Палға да исенбе, палсыз да болма» деген ығбалымнан көрермен деп, неше күн өткеннен кейин және пал аштырды. Палкер және баяғы әңгимесин айтты. Үшке шекем пал аштырды, үшке шекем қарындасын өлтире алмады. Буннан кейин Қуламет төре «мен жети журтқа даўагер болғанша, бул қарындасымды адам бармайтуғын киямайдан шөлге алып кетип, сол жақта жасайын» деп қарындасын көк шолақ атына мингестирип, қиямайдан далаға алып кетеди. Бир дағыстанлықтың етегине барып, шатырын курып, аң аўлап, тамақ етип жата береди.

Неше күн арадан өткеннен кейин баяғы Қуламет төрениң қашып шыққан елиниң патшасы қасына қырқ жигитин ертип шикарға шығады. Патша аң аўлап жүргенде, алдынан бир аң қашты. Патшаның ақ туйғын деген қусы бар еди. Аңға ақ туйғын қусын жиберди. Сол ўақытта қуданың ҳәмириндей даўыл турып, қустың қайда кеткенин билмей айырылып қалды. Патша салған қусы жоқ, алған аңы жоқ, ақтуйғын қустан айрылып қапа болып шәҳәрине қайтты. Қырқ жигитин жыйнап алып:

— Ақтуйғын қусты таўып қайтпасаңлар өзлериң өлимдар, малларың патшалық!— деп ҳәмир етти. Қырқ жигит үш күн патшадан мәўлет алып, ат оты, от-жем алып қусты излеўге кетти. Булардың бармаған жери, баспаған төбеси қалмады. Қусты хеш жерден таба алмады. Енди булардың бир жегендей ақ азығы қалды. Қырық жигиттиң ишинде Алағайым тақылдақ деген биреўи бар еди, қасындағы жигитлерди жыйнап алып:

— Бир жегендей азық қалды жигитлер. «Атлының азығы алдынан» деген, отырып тойып алайық, несибемиз болса алдымыздан көре берермиз,—деп сол жерде отырып қалған азықларын ҳәм жеп алды. Ҳәммеси атланып жүрип кетти. Бир мезгиллери таўдың етегине тигилген ақ шатырға көзи түсти. Усы үйге қабарласып кетейик деп барса, баяғы ақтуйғын қусының ақ шатырдың төбесине қонып отырғанын көреди. Қырық жигит ақ шатырға жақынлап келип:

— Хабарласқандай ким бар? деп сораў салады. Сол ўақытлары шатырдан таўланған бир қыз шыға келеди. Қырық жигит қараса өзиниң елинен кеткен Қуламет төрениң қарындасы. Булар қызды таныған нан кейин аттан түсип, үйде чай-суў ишип отыра береди.

Кешки мезгил болғанда Қуламет төре аңнан келеди. Үйиндеги қырқ жигит пенен аман-есенлик сорасып, сол күни үйине мийман алады. Азанда қырқ жигиттен жол болсын сорады. Қырық жигиттиң басшысы Алағайым тақылдақ патшаның ақтуйғын деген қусын жоғалтып, соны излеп шыққанын айтты ҳәм шатырдың үстине қонып отырған қусын сорады. Қуламет төре қусын алып берди. Қырық жигит қусты алып жолға шықты.

Ал, патша болса жети журттың патшасы еди. Ал Қуламет төрениң қарындасына жети жасынан ақ ашық еди. Патшаның қызға ашықлығын қырық жигиттиң ҳәммеси де билетуғын еди. Патшаның ашық болған қызын көрдик, сүйинши сораймыз деп қырық жигит баслыбасына ылағып ат шабысты. Қырық күншилик жолға ат шаўып жетиў аңсат па, қус көтерген адам да асыққанлығынан қолындағы қусын қамшы қылып сабалап шаўып кете берди. Бир ўақытлары қусына қараса, тек қусының аяқ баўы ғана қалыпты.

— Тоқтаң жигитлер, маңлайымыз қурып қалды. Енди елге барсақ ҳәм өлемиз, бармасақ ҳәм өлемиз, қусты өлтирип алдым,— деп қышқырды. Сол ўақытта Алағайым тақылдақ «не бәле болып қалды» деп қасына шаўып келди.

— Қусты қамшы қылып урып жибериппен. Қустың аяқ баўы ғана калыпты,— деди.

Ол ушын қапа болма. Қустың аяқ баўын маған бер? Патшаға өзим дәлил айтаман,— деп кустың аяқ баўын алып калтасына салды. Нешше күн жол жүрип шәҳәрге жетти. Алағайым тақылдақ ертеңине азан менен патшаның алдына арызға барды.

— Қусты таптың ба?— деди патша.

— Ақтуйғын қусты таўып едик, бирак өлтирип алдык. Бул туўралы бир-еки аўыз арызым бар. Бир қасық канымнан кешсең айтайын тақсыр,— деди.

— Қәне айт! Қандай арыз бар? деди.

— Актуйғын қусты излеп жүрип, баяғы өзиңиз ашық болған Қуламет төрениң қарындасын көрдик. Қус қуламет төрениң шатырының үстине қонып отыр екен. Қусты алып сизиң ашық болған қызыңыздың хабарын айтып сүйинши сораймыз деп ат шаўып киятырып, билмей кусты қамшы қылып урып өлтирип алдық,— деп қалтасындағы кустың аяқ баўын патшаның алдына таслады. Патша бул гәпти еситкеннен кейин мыйығын тартып күлип турып:

— Қус өлсе өлсин, Қуламет төрениң қарындасын көргениңиз жақсы болған екен. Енди сол қызды маған айттырып әкелип бересиз,— деди. Алағайым тақылдак жети күн мәўлет сорап, үйине кетти. Жети күн питкеннен кейин Алагайым тақылдақ ханның алдына келди.

— Тақсыр, арзым барт? — деди.

— Арзың болса айт! — деди патша.

— Газийнеханадағы қара тулпарды бермесең мен Қуламет төрениң алдына баралмайман. Қуламет деген батыр жигит, аты да жүйрик. Егер кара атты берсең кашсам қутыламан, қуўсам жетемен,— деди. Патша қара тулпарды шығарып бергизеди. Алағайым тақылдақ қырық жигитин ертип қырық күнлик жол азығын алып, Қуламет төреге сапар етеди. Нешше күнлер жол жүрип Қуламет төрениң шатырына жетеди. Қуламет төре буларды бир ақшам мийман алып, азанда жол болсын сорады. Қырық жигит Қуламет төрениң айбатынан коркып келген жумысын айта алмай:

— Шикәр гезип шығып едик,— деди. Азанда 40 жигит атланып, Қуламет төре жолға шығарып салады. Жолға шығып бир мезгил жүргеннен кейин Алағайым тақылдақ жолдасларына қарап:

— Бизиң бир аўыз сөз айтпай кеткенимиз уят болар. Сизлер кете бериң, өзим Қуламет төреге барып бир-еки аўыз сөз айтып кетейин,— деп кейнине қарай шаўып алып өте кетти. Сол пәти менен Қуламет төрениң есигиниң алдынан бир шаўып өтти де:

— Эй, Қуламет, Қуламет, патшаға қарындасыңды берсең де бересең, бермесең де бересең! деп шаўып өтти. Және бир айланып келип:

— Эй Қуламет төре, Қуламет төре, патшаға қарындасыңды берсең де бересең, бермесең де бересең! деп және шаўып өтти де, келген изи менен ат шаўып кете берди. Қуламет төре бул гәпти еситкеннен кейин ашыўы қанасына сыймай:

— Маған тамақ писирип бер, булар менен бир кәлле көрейин,— деди қарындасына. Қарындасы аўқат писирип берди. Қуламет төре аўқатқа тойып алып, табан жол деген жолға түсти. Табан жолды кес-кеслеп алдынан шықса, келген из бар да, кеткен из жоқ. Булардың еле кетпегенин билип, табан жолда турып алды. Бир мезгил өткеннен кейин қырық жигиттиң албырап-салбырап киятырғанын көрди. Қуламет төре буларды бирим-бирим услап алып, мурнын кесип, мойнына қаны менен хат жазды: «Өзиңе қылған зорлығым, патшаңа қылған қорлығым, бар патшаңа айтып бар, булай қарай жүрмесин, қублаға қарап сиймесин» деп хат жазып, кырық атты жолға салып айдап жиберди. Ханның қара аты қырық атқа бас болып от-жем жейтуғын жерине тартты. Нешше күн жол жүрип шәҳәрге келди. Усы ўақытлары патша далаға шығып сәуирлеп отыр еди. Патша Алағайым тақылдақтың журдай болып келип турғанын көрди. Алағайым тақылдақты аттан түсирип алып, мойнындағы хатты оқыса: «Өзиңе қылған зорлығым, патшаға қылған қорлығым», депти. Бул хатты оқығаннан кейин патшаның қатты қәҳәри келип, жети журтқа хат жазып, еркек киндик қоймай жыйнады. Патша Қуламет төрениң үстине ләшкер тартты.

Қуламет төре де жейтуғын азығын жыйнап алып, бул да урыска таярланып жата берди. Патша нешше күн жол жүрип, Қуламет төрениң шатырына келип, бирнеше қабат қоршап алды. Бирақ Қуламет төре сол күни шырт уйқыда жатыр еди. Душпанның келгенин қарындасы билип ағасын оятайын десе ията алмай басына барып жылап отырғанында көзиниң жасының бир тамшысы бетине тамып кетти. Қуламет шоршып оянса қарындасының жылап отырғанын көрди.

— Неге жылап отырсаң қарағым? деди Қуламет қарындасына.

— Аға, жаў келип бизди нешше қабат орап алды. Сени оятайын десем ията алмай жылап отырғаным,— деди.

— Несине қапа боласаң, тас түссе талайдан, тасбақа түссе маңлайдан көремиз да,— деди. Қуламет төре көк шолақ атына минип алып урыс майданына шықты. Жети күн патша менен урысып, патшаның ләшкерлерин қыйратып, патшаны услап алды. Патшаның мойнына шылбыр салып, таўдың қабағындағы тереңлиги сексен қулаш зинданға апарып таслады да, Қуламет төре шатырына келип, өзи оңысығын көрип жүре берди.

Қуламет төрениң қарындасы он төрт жасына келди. Қәйерде бийик төбе болса басына шығып, самалға етегин ашып отыратуғын бәлеге ушырады. Шыны ышқыпазлық жолына түсти. Усы жатқан өликлердиң ишинде бир адам тири қалмады ма екен деп, қолына шыбық алып өликлерди бирим-бирим түртип шықты. Бир де тири адам табылмады. Қыз қапа болып жан жағына қарап турса, бир сүйреткиниң изин көрди. Қыз сүйреткини қуўып кете берди. Бул сүйреткиниң зинданға тасланғанын билип, бунда адам бар екенин сезди. Буннан кейин қыз таўдан бир етек тас терип әкелип зинданды кесеклей баслады. Усы ўақытлары зинданның ишинен «әкең болайын таслама» деген даўыс шықты. Қыз кесеклегенин қоймады. «Ағаң болайын таслама» деп бақырды. Қыз оннан сайын таслады. «Ярың болайын таслама» деп еди, қыз кесеклегенин қойып, жуўырып шатырына келди.

Қуламет төрениң сексен қулаш танабы бар еди. Танапты әкелип зиндандағы адамды шығарып алды. Қыз баяғы өзине ашық болған патша екенин билди. Патшаны шатырға әкелип, ағасы келсе сандыққа салып, кетсе шығарып алып заўқы-сапа қурып жата берди. Бир күнлери патша қызға:

— Бул жүрисимиз болмас, я ағаңнан без, я меннен без,— деди.

— Ағамнан безсем де, сеннен безмеймен,— деди қыз.

— Олай болса сол ағаңды жоқ етиўдиң илажын тап,— деди.

— Ағамды жоқ етиўдиң илажын өзиң таппасаң, мениң қолымнан келмес.

— Жоқ етиўдиң әмели аңсат. Сен ҳәзир ағаң келерге қарсы қатты кесел бол. Есиктен төрге, төрден есикке аўнай

бер. Ағаң келгеннен кейин, шырағым қәйериң аўырды, бундай аўырыўдың еми не болар екен дер. Сонда сен айтқайсаң: көк ешекли, көк сәллели биреў келип, шырағым аўырған екенсең. Бурынғы ўақытта бундай аўырыўдың еми әйдарханың қанын ишсе тәўир болатуғын еди, әйдарханың қанын алдырып ише ғой деп кетти дегейсең. Әне ағаң барағойса, оны әйдарҳа жутып өлтиреди, оннан соң екеўимиз қаламыз,— деди. Бул сөз қызға мақул түсип, далаға шығып қараса, Қуламет төрениң киятырғанын көрди. Қыз дәрриў патшаны сандыққа салды да, төсекти салып өрден-қырға аўнап қатты кесел болды. Қуламет төре үйге кирсе, карындасының төрден есикке, есиктен төрге аўнап өлер, ҳалатта жатқанын көреди. Қуламет төре, қарындасын көриўден жуўырып келип:

— Шырағым, қәйериң аўырды. Бул кеселиңниң еми не болар екен? деп қәўендерлик етти.

— Аға, жаңа сениң алдыңда астында көк ешеги, басында көк сәллеси бар бир адам келип, «шырағым, қатты аўырған екенсең, бурынғы ўақытта бундай аўырыў менен аўырған адам әйдарханың қанын ишсе тәўир болатуғын еди. Сен де әйдарханың қанын ишсең тәўир боларсаң» деп кетти,— деди.

— Ондай болса табылатуғын зат ғой, излеп кетейин,— деп Қуламет төре жолға түсти. Қыз ағасының қарасы шөккеннен кейин орнынан турып, сандықтан патшаны шығарып алды. Қуламеттиң өлген жери усы емес пе деп екеўи ўақтыхошлық етип, заўқы-сапа сүрип жата берди.

Қуламет төре неше күн жол жүргеннен кейин таўдың етегинде бир ылашыққа тап болды. Ылашыққа қайырылып кетейин деп кирип барса, бир кемпирдиң отырғанын көрип сәлем берип ишкериге кирди.

— Кел шырағым, қайдан жүрген баласаң? деди.

— Әкем де жоқ, шешем де жоқ. Улсызға ул, қызсызға қыз боламан, сөйтип жүрген баламан,— деди Қуламет.

— Ойбей шырағым, мениң улым да жоқ, қызым да жоқ, маған кияметлик перзент бола ғой — деди. Қуламет төре сол кемпирдиң баласы болып жүре берди. Бир күни арадан бесалты күн өткеннен кейин түнде жатса гүрсинип уйқысы келмеди.

— Балам, неге гүрсинесең. «Ер гүрсинсе елин сағынады, ат киснесе үйирин сағынады» деген кеўлиңдеги мақсетиңди айт шырағым.

— Мениң кеўлимдеги мақсетим мынаў еди: Жалғыз қа-

рындағым бар еди. Сол кесел болып, әйдарханың қанын ишсе тәўир болады деген менен излеп шығып едим,— деди.

— Бул аңсат, табылатуғын жерин силтейин. Усы таўдың ең арғы басында геўек бар. Мына аўыз қабақты алып сол үңгирге бар. Әйдарханың уйықлағанына бүгин үш күн болды. Қарнына пышақты сал да, аўыз қабақты тут. Қабағыңды толтырып алда қаш. Жары ортаға келгенде әйдарха оянып ишине дем тартар. Атыңды да алдына жүргизбей, шапқан атың кейинге қарап кетер. Сол ўақытта «қияметлик жан мамам тайын бол» десең өзим тайын боларман,— деп балаға жол силтеп, жолға шығарып салды.

Қуламет төре атына минип, әйдарҳаға кетти. Маманың айтқан жерине барса, айтқаны ырас екен. Қуламет төре аттан түсе сала, жатқан әйдарҳаға пышақ урды. Сол замат аўыз қабағын толтырып алды да, атына минип ҳайт қойды. Ярым жолға барғанда, Қуламеттиң шаўып баратырған аты бирден токтап қалды. Бир ўақытлары атының кейнине қарап баратырғанын көрип, «қияметлик жан мама» деп бақырып еди, мама тайын болды. Кемпир келиўден:

— Ҳә ширкин, сонша жыл мениң менен қияметлик қоңсы болып отырып бир қасық қаныңды қыймағаның ба! деп еди, әйдарҳа дем тартқанын қойды. Сол жерде кемпир Қуламет төрени ертип үйине келди. Сол күни Қуламет төрени қондырып жалғыз ылағын сойып қонақ асы берди. Әйдарҳаның қанын ишсе өлип қалар деп аўыз қабақтағы қанды төгип таслап, ишине ылақтың қанын қуйып қойды. Ертеңине азанда аўыз қабақты қолына берип, Қуламет төрени жолға салды. «Сол шая сениң басыңа жетип жүрмесин. Қысталған ўақытыңда «Қияметлик жан мама» десең тайын боларман», деп мама үйине қайтты.

Қуламет төре нешше күн жол жүрип шатырына жақынлады. Қарындасы киятырған ағасын көрип «маңлайым қурысын, Қуламет төре киятыр» деп патшаны сандыққа салып, өзи төсекке кирип қайтадан кесел болды. Қуламет төре шатырға кирип, қарындасына аўыз қабақты берди. Қыз аўыз қабақты қолына алды да ишип жиберди. Ишип болып «ҳай-ҳай, жаным жай тапты ғой, деп орнынан ушып турып, ағасының чайын қайнатып жүре берди.

Қуламет қарындасы тәўир болғаннан кейин аң аўлап саҳара гезип жүре берди. Арадан нешше күнлер өткеннен кейин баяғы патша қызга: — Усы ўақытқа шекем қысылыпқымырылып келгенимиз болар, я ағаңнан безесең, я меннен безесең? — деди тағы.

— Ағамнан безсем беземен де, сеннен безбеймен,— деди қыз.

— Ондай болса ағаңды өлтириўдиң илажын қыласаң,— деди.

— Онда өлтириўдиң жолын өзиң таба ғой,— деди.

— Өлтириўдиң жолын тапсам, ҳәзир атлардың ширик арқанларын жыйна. Оннан кейин сыртын жуқа жипек пенен орап арқан етемиз. Буның менен өзиңниң қолыңды байлағайсаң. Таза жипектен ескен аркан менен ағаңның қолын байлай ғой. Кеште ағаң келгеннен кейин, «аға қарап отырғаннан ойын таўып отырайық дегейсең. Не ойын десе, мынаў арқан менен мениң қолымды байла, мен узермекенмен бе де. Ағаң аяқ-қолыңды байлар, өзи ширип турған арқанда не жан болсын, сен бир ширенгенде үзилип кетер. Үш ирет байлар, үшеўинде де үзерсең. Буннан кейин мениң ҳәм аяқ қолымды байла дер ағаң. Сол ўақытта жипек арқан менен байлағайсаң. Соннан кейин сандықты ашып мени шығарып алсаң шабаман да өлтиремен. Әне, өлтириўдиң жолы усындай болады,— деди.

Кеште Қуламет төре аңнан келди. Дем алып, аўқатланып болғаннан кейин қарындасы:

— Бир өзим отырып зеригип кеттим, аға ойын ойнайық? — деди.

— Не ойын, қарағым?! дейди.

— Мен саған қысылғанда жәрдемши болар ма екенмен, мына арқан менен мениң аяқ қолымды байла, мен үзерме екенмен, сөйтип күшимди сынап көр,— деди. Қуламет төре қарындасының сөзине инанып, аяқ қолын байлап еди, қыз бир ширенгенде арқан пыт-шыт болды. Үш ирет байлады, үшеўинде де үзди. Буннан кейин Қуламет төре:

Шырағым мениң ҳәм аяқ қолымды байла, мен ҳәм күшимди сынап көрейин,— деди. Қыз таза жипектен есилген арқан менен ағасының қолын тас қылып байлады да, ал үзе ғой деп турып алды. Ҳаў, сеннен әзиз болғаным ба деп үш иретке шекем ширенип еди, қайта тас болып қалды. Үзе алмасын билген соң Қуламет төре карындасына қолымды шеш деп шақырып еди, қарындасы қолын шешиўдиң орнына сандықта жатқан патшаны шығарып алып ағасын өлтириўге рухсат етти. Қуламет патшаны көриўден түриниң бузық екенин сезип, сасқанынан «қияметлик жан мама» деп айтыўды ҳәм умытып кетти. Сол ўақытта қарындасы Қуламет

төрениң қылышын әкелип берип, шап деп ҳәмир етти. Патша қылышты колына алып, шабайын деп үшке шекем умтылса да, бурын қорқып қалған патша батылы барып шаба алмай, үшке шекем қылышты жерге түсип кетти. Сол ўақытта қа- рындасы сеннен де ер болып па деп ағасын қылыш пенен шапты да таслады. Қыз Қуламет төрениң өлигин далаға шығарып таслады да, екеўи мәс болып заўқы-сапасын сүрип жата берди.

Сол күни кеште шатырдың қапталына бир көк ешек пай- да болды. Ол үйге сүйкенип түни менен тынышлык бермеди. Таяқлап куўса да ақырып айналып келип шатырға сүйкене береди. Бул ешектиң кетпесин билгеннен кейин патша:

— Бул ешек-ғой биймаза қылып жатқармады, усының үс- тине Қуламеттиң өлигин таңып, сабап-сабап жиберсек кет- пес пе екен,— деди. Қыз далаға шығып ешекти услап алды да, үстине Қуламет төрениң өлигин таңып сабап-сабап куўып жиберди. Ешек жолға түсип ҳағлап кете берди. Дуп-туўры баяғы ылашыққа әкелди. Бул баяғы қияметлик жан мамасы екен. Кемпир Қуламет төрениң өлигин ылашыққа киргизип, әбизәмзәмның суўын жағып тирилтип алды. Қуламет төре көзин ашып қараса, баяғы қияметлик жан мамасының ыла- шығында жатырғанын көрди.

Қарындасың басыңа жетер деп айтпадым ба шырағым, екинши мени де есиңнен шығардың,— деп Қуламет төрени жети күн үйинде мийман қылды.

Қуламет төре жети күннен кейин кемпирден урықсат сорап, диўана сыпатына кирип, мойнына дорба илип, ҳуў- ҳақ деп қарындасының жатқан шатырына тартты. Нешше күн пияда жол жүрип, таң азанда карындасының шатырына ҳуў-ҳақ деп жетип келди. Төсекте жатқан патша:

— Азанда келген қәлендердиң дуўасы қабыл деген, бир нәрсе берип жибер,— деди кызга. Қыз қәлендерге нан берсе алмады, пул берсе де алмады, кийим берсе де алмады.

— Енди не аласаң? деди.

— Шырағым, жети журтты гезген сайыл едим, дүздө жатарым бар, кеш қаларым бар, маған төриңде илиўли тур- ған гөне қылышыңды садақаға береғой шырағым,— деди. Қарындасы қылышты бергиси келмеди. Сол ўақытта патша:

— Азан менен мыңғырлатпасаңа! Берсең берип жибере- бер қылышты,— деди. Қарындасы илажсыздан илиўли турған қылышты әкелип берди.

Қуламет төрениң тилеги де усы еди. Қылыш қолына тий- ген соң қарап турсын ба, үстиндеги қәлендер кийимин ше- шип таслап Қуламет төрениң өзи болып шыға келди. Қыз ағасын танып:

— Ўай-ўай ағам ба едиң! — деп жуўырып патшаға бар- ды. Қуламет төре сендей опасыз қарындастың барынан жоғы деп патша менен екеўиниң басын қылыш пенен қа- ғып алды. Қуламет төре жети күн жантақ шапты. Жантақ- ларды бир жерге үйип қарындасы менен патшаның өлигин үстине таслап өртеп жиберди. Күлин алып самалға да ушы- рып жиберди. Қуламет төре сол жерде бир жети дем алып, баяғы өзиниң туўған елине кайтты.

ДУЗАҚШЫ ҒАРРЫ

Бурынғы заманда бир ғарры бар екен, дузақ салып, аң аўлап жүреди екен. Сол тоғайда ғаррының қорқатуғын бир түлкиси бар екен, шынында ғарры күтә қорқақ ғарры екен.

Күнлердиң бир күнинде дузақ салып жүрсе, ғаррының қасына үш дәў келеди. Дузақшы ғаррының қорқып, зәрреси қалмайды. Дәўлер:

— Не қылып жүрген ғаррысаң? — дейди.

— Мен усы тоғайлардың қожасыман,— деп жуўап береди де, дәўлерге бизиң үйге жүриңизлер,— дейди ғарры.

Дәўлер дузақшы ғаррының үйине барады, барып отырғаннан кейин ғарры кемпирине:— Кемпир, тамақ ас,— дейди, кемпир индемейди. Бир аздан кейин тағы да «кемпир тамақ ас» дейди. Кемпир: — Не асаман, үйде ҳештеңе жоқ,— дейди. Сонда ғарры турып:

— Төрдеги дәўдиң төсин ас, сандықтағы дәўдиң басын ас, мына дәўдиң өзин ас, ең жетпесе есиктеги дәўдиң басын қомына дәўдиң өзин ас, ең жетпесе есиктеги дәўдиң басын қосып ас,— дейди. Сол ўақытта дәўлер қорыққанынан шанарақты мойнына илдире қашады. Қашып баратырса алдынан бир түлки шығады. Ол дәўлерге:

— Қайда жуўырып баратырсыз, бунша ентигип,— дейди.

— Бизлер бир ғаррыдан қорқып киятырмыз,— дейди. Сонда түлки:

— Сол қорқақ ғаррыдан қорқып киятырғаныңыз ба? Жүриң, бирге барайық, ол жүдә қорқақ ғарры ғой,— дейди.

— Жоқ, бизлер барыўға қорқамыз,— дейди дәўлер.

— Олай болса үшеўиң де мениң қуйрығыма асылың,— дейди түлки. Сөйтип үшеўи түлкиниң қуйрығынан услап, дузақшы ғаррының үйине қайтып барады. Олар жақынлап келе бергенде ғарры үйинен шығып:

— Сен түлки, әкеңдеги сонша қарыз ушын үш дәўди берген менен қутыла алмайсаң,— деп тәп бергенде, дәўлер түлкиниң қуйрығынан сүйрей жөнейди. Түлкини шеңгелден шеңгелге, тоғайдан-тоғайға сүйрейди. Түлки өлер ҳалға келгенде, зордан қутылып қалады.

Бир күни түлкиниң қатты ызасы келип, дузақшы ғаррының үйине келеди.— Ғаррыға қәҳәрленип:

— Сениң бул қылған қорлығыңа мен шыдамайман, сениң берген ыза қорлығың ушын сени жеймен,— деп, ғаррыны жығып жатқарып жеўге қолайласып атырғанда, дузақшы ғаррының иши жуғыр ете қалады. Түлки «бу не» деп сорайды. Сонда ғарры:

— Өткен жылы қатты кәсте болып аўырып едим, сонда тәўиплер ем болсын деп еки күшикти маған жутқызып еди, сол ҳәзир үлкен ийт болды, сол шығаман деп атырған шығар,— дейди, сол ўақытта түлкиниң жаны қалмай қорқып ғаррыға:

— Ийтлерди ишиңнен шығара көрме, иши қурғырыңды қатты қысыңқырап тур,— деп қашып кетеди.

АРЫҚ МЕРГЕН

Бурынғы өткен заманда, дин мусылман аманда, Гудары
шаның елинде, қур тоғайды жайлаған, қулан аты ойнаған,
қур тоғайдың ишинде аң тұқымын коймаған, қара тулпар
астында, сур жебеси қолында, сары жайы ийининде, қуралай-
ды көзге атқан Арық мерген деген бар екен. Оннан қулан
дейсең бе, кийик дейсең бе, жолбарыс, таўтайлық дейсең бе.
ғарези ушқан қус, жуўырған аң қутыла алмапты. Құртоғай-
дың аңын ели-халқына азық қылып неше жыллар жүрип
бир күнлери Құртоғайда ҳеш аң қалмапты.

Арық мерген Аюлы деген бир тоғайды еситип, ели-хал-
қынан үш айға мәўлет сорап барып көрмекши болып, егер
аңға мол жайлы жер болса, елин көширип апармақшы бо-
лып, қара тулпарына минип жол тартады. Неше күнлер
сегбир тартып елсиз, жолсыз қызыл қыя қумның арасына
киреди. Төбе-төбеде дем алып кетип баратырса, алдында
қула майданға тигилген ақ отаўды көрипти. Бир көшпелиниң
отаўы шығар деп кирип барса, тастан төсек, тастан дастық
салынған, иши салқын ҳеш адамсыз отаў екен. Арық мерген
атын белдеўге байлап, отаўға кирип тас төсекке жата кетип-
ти дейди. Соның арасында еки перийзат қыз келип, есик
бетте отырып сыңқ-сыңқ, күлисипти де шығып кетипти. Арық
мерген булардың Жезтырнақ екенлигин аңлапты.

Кеш болыпты. Арық мерген от жағып, жолдан атып ал-
ған кийигин кәбап ислеп жеп отырғанда баяғы еки қыз
тағы келип үйдиң бир қапталында отырыпты. Мерген сыр
бермей отыра береди де, бир ўақытлары қызларға кәбаптан
мирәт етеди. Қызлар:

— Миймандың асы киси ҳақы болар, жемей ақ қояйық,—
деп кәбапты ысырып қоя бергенде, жеңиниң ишинен тырнақ-
лары сары жездей жарқылдап турған қолын көрип қалыпты.
Сол мәҳәлде Арық мерген атқа шығатуғын киси болып түр-
геле сала екеўин де садақ пенен тартып-тартып жибереди.

Сол ўақытта үйдиң ишин қап қараңғы қара түтин қаплап
кетди, ал үйдиң сыртында улы-шуў, қум-ғуўыт болып ыңыр-
сыған бир нәрселер көбейип кетеди. Сол мәҳәл аты гүлдир-
гүлдир киснейди. Атын жез тырнақлар қамалағанын билип,
қылышты өрден-ыққа сермеп атының жибин қыйып жибере-
ди. Ат ойнақлап қумға шығып кетеди. Өйткени Арық мерген
қай ўақыт шақырса сол ўақытта аты тайын болады екен.

Буннан кейин Арық мерген өзиниң орнына үлкен бир то-
марды жатқарып, үстине шапанын айқыра жаўып өзи бир
муйеште аңлып жатады. Таңға шамалас ўақтында есик
сықырлап ашылып, сол заматта тарс еткен сес шығады да,
төрдеги томар парша-паршасы шығып ушады. Арық мерген
де сары жайды тартып жибергенде, үйдиң сырт жағы улы
шуў болып, бир заманнан кейин басылады.

Таң атады. Иште я адамға, я ҳайўанға усамаған үш
мақлуқтың жатқанын көрип, Арық мерген бул жер жез тыр-
нақлардың мәканы екенин биледи. Сол заматта атын шақы-
рып минип алады да, оңынан келгенин оңға, солдан келгенин
солға қағып таслап жез тырнақлар елинен асығып шығып
кетипти.

Арықмерген неше күнлер жол жүрип бир таўға жетипти.
Таўға кирсе мойны ақ теректей үлкен бир таўтайлақ мерген-
ге қарай умтылыпты. Арық мерген буған күши жетпейтуғы-
нын билип, қаша жөнеледи. Таўтайлақ еки күнге шекем кей-
нинен қуўа береди. Бир жерлерге келгенде Арық мерген
бир үңгирге киреди де, таўтайлақты аңлып жатады. Таўтай-
лақ тилин шығарып үңгирге басын суға бергенде, мерген ти-
лин кесип алады, таўтайлақ болса кейнине қарай тура ай-
дайды.

Арық мерген таўтайлақтан қутылғаннан кейин қара тул-
парына минип, неше күнлер жол жүрип, жол жүрсе де мол
жүрип айыўлы тоғайына келипти. Ол тоғайда неше әлиўан
жемислер писип, неше әлиўан қуслар, аңлар көп екен.
Бирақ өзи алыс, өзи кәўипли тоғай болғанлықтан оннан
ҳешким пайдалана алмай, тек бир дәў ийелеп жатады екен.

Мерген сол күни түнде тоғайдың шетинде кәбап писирип
жеп атырғанда бир айыў келип сөйленип отырыпты. Айыў
мергеннен:

— Атың ким? деп сорайды.

— Былтыр,— деп жуўап береди мерген, басына алып
шыққан жанар майын жағыпатырып. Айыў таңланып:

— Ҳаў, адамзат, бул не? — депти.

— Бул майды ҳәр жаққан сайын он жас қосылады ҳәм буны жағып жүрген мақлуқ өлмейди,— депти. Сонда айыў-

— Ҳаў, мениң де басыма жағагөр? — депти. Айыўдың басына майды жағып, отты берип жиберипти. Айыўдың басы үйтпе болып, топарына жылап барыпты.

— Ҳа, ким урды сени? депти айыўлар.

— Былтыр урды,— депти. Сонда айыўлар:

— Ўай, былтыр урған болса, быйыл қайдан табамыз,— деп излегенди қойыпты.

Арық мерген азанда турып, жан-жағына қараса бир бийик қорғанды көреди. Барып көрсе бир дәўдиң қорғаны екен дейди. Мерген дәўдиң еки көзин ойып алады да, дәўдиң көп қойларының ишине кирип жатады. Дәў азанда қойларын бирим-бирим шығарып мергенди услап алмақшы болыпты. Сол ўақытта Арық мерген дәўдиң бир қойын сойып, терисин жамылып шығып кетипти. Буннан кейин Арық мерген бул жердиң айыўы менен дәўи көп кәўипли жер екен, бул жер елиме турақлы қоныс болмас, деп тоғайдан шығып Қаралы деген жерге сапар шегипти.

Таўлы, шөлли, тоғайлы жолларды басып бирнеше күн дегенде Қаралы тоғайына жетипти. Оның жыртқыш аңлары, таўларындағы әйдарҳалары, дем шеккен уўлы жыланларының көп екенлигин көреди. Солай етип бул тоғайдың басқа жерлерин барластырып қараса, түрли жемислер писип, гүллер менен безелген бир жағы таў, тоты қус, бүлбиллер сайрап атырған, бир жағында өзеклерден суў аққан тоғай екен дейди. Бирақ жыртқыш ҳайўанлары көп болғанлықтан дәслеп сол жырткыш аңларды қырып, оннан соң елин көширип әкелиўди ойлапты. Мерген сол тоғайда еки айға шекем оқ жоныпты. Солай етип бир ай онбес күн ишинде тоғайдағы жыртқыш аңларды жоқ етип, тек елиниң кәжетине жарайтуғын түлки, коян, тыйын кийик, кулан, марал, ақбөкен қусаған аңларды қалдырып, елине сапар қылыпты.

Узын жол қысқа сөз бенен бир неше айда елине жетеди. Елине келсе халкы буны өлдиге шығарып, ас-абатын берип, гүдерди үзип отыр екен. Бирақ мергенниң ҳаялының ишинде қалған баласы дүньяға келип, алты айлық баланы өлмесе әкесиниң орнын басып, «Семиз мерген» болады деп бағып отырған екен. Арық мерген келгеннен кейин елин Қаралы тоғайына көширип апарып, жигитлери менен бирге аң аўлап елин асырап отыра берипти. Бул тоғайдан халықтың қәлегени табылып, тамағы тойған соң тоғайдың Қаралы деген атын қалдырып Кутлы тоғай болып атаныпты.

Бул елдиң жасынан ғаррысына шекем мерген болыпты. Ал Арық мергенниң баласы болса ер жетип «Семиз мерген» деген атақ алып, ол да әкесиндей дәўжүрек мерген болыпты. Солай етип әкели-балалы Арық мерген менен Семиз мергенлер жигитлери менен аң аўлап еллери абаданшылықта жасай берипти.

ЖАНСАП

Бурынғы өткен заманда үлкен бир патшаның Жансап атлы жалғыз баласы болыпты. Жансап он бес жасына келгенде, қасына алты палўан ертип, кемели аң аўлаўға шығады. Теңизде балық услап, қус атып жүрген жеринен қубладан қатты даўыл болып, кемесин самал алты күн, алты түн қуўып, бир үлкен таўдың түбинен шығарады. Теңиздиң айлана қыр дөгерегиниң барлығы таў екен «алты күннен берли ашбыз, бул жерде тамақ асып жейик» деп жетеўи таўдың басына шығады. Таўдың басында тамақ писирип жейди. Соның арасында ылғый жарты бас, маңлайында жалғыз көзи бар, жарты аяқ адамлар буларды айлана орап алады. Жети адамға жаңағы алты жарты адамлар ҳүжим етеди. Жетеўи жарты адамлар менен урыс салып, өлдим-талдым дегенде зорға қутылып, таўды, жағалап кетеди. Бир күн өткеннен аш болып шаршап және таўдың басына шығады. Таўдың басында тамақ писирип тамақты жаңа ала берейин дегенде бир аяқ, еки көзли адамлар туўра табаққа қол салады. Жетеўи жалғыз аяқлы жети адамға шыдам бере алмай қашады. Күн кеш болады. Жетеўи «кеште болса бул жерде турмайық, бул адамлар түнде келип, зақмет тийгизер», деп түни менен таў жағалап қашады. Таң атқанда алдынан үлкен бир қала көринеди. Кемени жағаға тартып жетеўи қалаға барады. Қаланың ишинде адам затқа не нәрсе керек болса, барлығы тайын, бирақ қалада ҳешқандай жан жоқ. Бул қаланың патшасы бар шығар, адамын көрейик деп жетеўи қаланың ишин тинтип, әдеўир жерге барады. Бир жерлерге барса патшаның отыратуғын орны бар, жеў ушын пискен тамақлары тайын тур, бирақ патша жоқ. Пискен тамақларды жеп, сол күни жайда уйықлап қалады. Жетеўи бир күн, бир түн жатып ертеңине азанда турса, айнала дөгерегиниң барлығы маймыл екен. Шөп те шарда есап бар, ал маймыллар да есап жоқ, гейпара ғарры маймыллар бул адамларға жақынырақ отыр. Барлығы бирден, адамларға телмирисип қарайды.

Жансаптың ақылы ҳайран болып, лалы шығып маймыллардың тилин билмей, сөйлесиўге адам табылмай турғанда, бир ғарры маймыл есикке қарап ым қағады. Жансап орнынан турады да ым қаққан маймылдың изинен ере береди. Қаланың ишинде салынған бир минар бар еди. Жансапты соған апарады да минарға қарап ым қағады маймыл. Жансап минардың түбине барып «бунда не бар екен» деп минарға қарайды. Минарда жазыўлы турған бир хатты көреди. Хатта мынандай сөзлер жазылған екен: «Бул жерге адам зат келсе, күн шығарға қарап алты айшылық жолға шекем кетсе, қумырсқа адамды жеп қояды, жүргизбейди. Қублаға қарап кетсе, алты айшылық жолға шекем жылан, жыланчан жүре алмайды. Адамды шағып өлтиреди. Күн батарға қарап алты айшылық жолға кетсе тениз. Ол теңизди адамзат көрсе, қайдан қаяққа кеткенин билмейди. Арқаға қарап кетсе, темир тырнақ деген маймылдың жаўы бар. Адамий заттан маймылға патша болса, маймыл биледи. Сол себептен пайғамбар шәрт етип кеткен: адамзаттан биреў келсе, бул қаладан кетпесин» деп жазған.

Жансап хатты оқып көреди де, бул қаладан кете алмайды екенбиз деп қалаға қайтып келеди. «Енди бул жерден қашайық, самал оң болса ақыры елге барамыз»,— дейди Жансап жигитлерине. Сөйтип баяғы кемесине келсе маймыллар дал-дал етип сындырып таслапты. Жигитлер қалаға қайтып келеди.

Жансап жигитлерине: — Бағанағы минардағы хатта усы қалаға патша болса, не кереги маймыл менен питеди депти. Қандай нәрсе керек болса, да маймыллар таўып әкелетуғынын көрсеткен. Ертең маймылларға ат таўып келиң деп буйырайық. Сөйтип ат минип, елаттың арқа жағына қазық қағайық,— дейди. Бул ақылды жигитлер мақул табады. Ертеңине ат алып кел деп еди, жақсылап ийтлерди ертлеп әкелип берди. Жигитлер ийтлерге минип сол ақшам елдиң шетинде болды.

Жансап маймылдың үлкенине: — Бул жерлер қайсы жерлер болады? — деп сорайды. Басшы үлкен маймыл: — Буннан былайғы жағы қумырсқа болады,— деп, ым менен түсиндиреди. Елдиң шетине шыққанын билип, Жансап маймылларға шарапты тойғанша береди. Маймыллар мәс болып қалады. Таңның атыўы менен күн шығар жаққа қарап, жетеўи де ийтке минип қашады. Баяғы маймыл ояиса патшасы

жоқ. Соннан апалақласып уйқысын шала ашып патшасының изинен қуўады. Патшасының ийттей-ийттей қумырсқаның арасына кирип кеткенин көрип, қумырсқаларға бата алмай еки көзинен дилгир болып, маймыллар, шоңқыйысып отырып қала береди.

Ирилиги ийттей қумырсқалар Жансапты албыратады. Жансап қырқ күн дегенде ири қумырсқаның ишинен алты адам, жети ийтти берип, өлдим дегенде майда кумырсқалыққа шығады. Бир неше күн жол жүрип майда, кумырсқалықтан да қутылады. Алдына көз жиберип қараса, бир үлкен шәҳәр көринеди. Шәҳәрди көргеннен кейин қалаға келдим ғой, дем алайын деп, Жансап уйықлап турады. Ертең кешке қалаға барайын деп шықса, алдынан бир дәрья шығады. Дәрьяның жағасында бир минар бар, минардың үстинде бир адам бақырып тур:

— Бүгин өтсең кетип өлесең, ертең өтсең аман өтесең,— дейди. Қумырсқадан қутылғанына қуўанып Жансап дәрьяның бойына жетти. Таң атты. Дәрья азанда қайтып қалған екен, дәрьядан аман есен өтип қалаға барады.

Жансаптың бурын көрмеген қаласы. Бул қаладағы адамлар да бундай адамды көрмеген. Маймылшы келгендей, адамлар Жансапты орап алады. Жансап адамлар тарқап кеткеннен соң, сыпада отыр еди, бир ғарры бақырып келе береди.

— Қырқ күн бағаман. Бир күн жумыс қылдыраман. Жумыс ҳақына мың тилла пул беремен,— дейди.

Жансап ойға кетип:

«Қырқ күн бақса, тас түўе полат шаптырса да жумысына жарарман аў»,— деп бабаны шақырып алып, изине ерип кетеди.

Қырқ күн бақты. Бир күни ғарры бир өгиз әкелип Жансапқа жетелетип, бир тауға қарап жол жүрип кете берди. Жолда Жансаптың мың тилласын да қолына береди. Алдынан, аспан менен барабар бир таў ушырайды. Таўдың қапталынан үлкен бир дәрья ағып тур. Ғарры келип сол дәрья бойында бағанағы өгизди тулып қылып сояды. Жүн жағын ишине қаратып, терисин сыртына қаратып ғарры Жансапқа:

— Мынаның ишине қара, бир жеринде саңлақ болмасын,— дейди.

Жансап үңиле бергенде дизеси менен Жансапты тулыптың ишине ийтерип жибереди. Ғарры тулыптың аўзын байлайды. Бала әри-бери бултақлап еди, оның менен ҳешнәрсе болмайтуғын болғанлықтан тым-тырыс жатады. Баба тулыпты сол жерге қойды да, өзи кейин шегинеди. Бабаның кейин шегиниўи мәтдал екен, бир үлкен қара қус келип, тулыпты көтерип алып ушып дәрьяның аржағына барып, таўдың басына қонған жеринде терини жыртады. Жансап қорқып орнынан өрре турады. Буны көрип қус узағырақҡа ушып барып қонады.

Баба:

— Ҳаўлықпа балам, сен таўдың үстиндеги маржан-ҳинжи, гәўҳарларды таслай бер. Өзим түсирип аламан,— дейди.

— Жансап солардан алып, бабаға шыңғытып таслай береди. Баба қоржынын, қабын толтырып алып, ешегине артып Жансапқа қарамастан үйине бәдер кетеди. Жансап таўда жалғыз өзи қалды да барды, «көп турсам қуслар жеп қояр, өлсем шөллерде жөниме өлейин»,— деп қублаға қарап, жүрип алып өтә кетти.

Жансап бир-еки күн шамасы жол жүрди. Бурыннан қалған қус, пери, жыланлардың Суймурық хан деген патшасы бар еди. Әне Жансапқа соның қаласының қарасы көринди. Жансап сол қалаға барады, қалада Суймурық ханның өзинен басқа адам жоқ еди. Гүзлибәҳәр қус, жылан перилердиң есабын алып, қанатына мөр басып, есаптан өткерип жиберетуғын еди. Әне сол қуслар патшасы Суймурық ханды Жансап қаладан таўып алады. Суймурық ханға сәлем береди Жансап

Суймурық хан:

— Ҳә бала, не жансаң?— деп сорайды.

— Баласыз адамға бала болайын деп жүрген баламан,— дейди Жансап. Суймурық хан:

— Сен не қылып жүрсең, не қылып бул аўҳалға дуўшакер болдың? — дейди.

Жансап, Суймурық ханға басынан кешкен аўҳалларын бирим-бирим баян етеди. Суймурық хан:

— Күтә жақсы болыпты келгениң. Олай болса маған бала бол,— дейди. Жансап: — Мақул болады, ата,— деп оған бала болады. Бираз күнлер дем алып жатқаннан кейин Суймурық хан оған:

— Ҳәй, Жансап балам, ҳәзир пери қус, жыланлардың дағысып кететуғын ўақты. Мен бир сырық көмемен. Сырыққа қуслар, жыланлар, перилер ғыр әтирап қонып отырады. Солардың есабын алып кемисин кемис, артығын артық деп

есаплап, қанатларына мөр басып келемен. Бунда үш күнге шекем келмеймен,— дейди. Сен бағларды барып арала. Қеўлиңди көтер. Бирақ, бир сарҳаўыз бар, оның аўзын ашпа, балам,— дейди де баласына қатты тапсырып кетеди.

Жансап ҳәмме жерди атасы кеткеннен соң аралап көреди. Атам Сарҳаўызға барма деп еди, буны да көрейин, бунда жақсы ҳасыл затлар бар шығар деп, Сарҳаўыздың қапысын ашады. Сарҳаўыздың бойында гүллер ашылған, бүлбиллер сайраған. Бул бир ғайры нағыс жай екен, деп бир гүлдиң арасына барып жатады.

Бир заман жатып еди, үш көк кептер келип ҳаўыздың бойына түседи. Кептерлер дүр-дүр силкинисип еди, үшеўи ай десе аўзы, күн десе көзи бар, перийзат болады. Ең үлкени:

— Бул жерде адамзаттың ийиси бар, суўға шомылмайық,— дейди.

Кишкенеси:

— Шомылғанда не қылады. Нәтийде адамзат бизлерди услап алар дағы,— дейди.

Қызлар кийимлерин шешинеди де суўға шомыла береди. Жансап, ең кишкене қызды көрип ашық болады. Қызлар ҳаўызға түсе бергенде, кептер липаларына қарап бирден тәп береди. Кишкене қыздың липасын көкирегине басады. Еки қыз ушып алып өте кетеди.

— Қолымды усладың, мен сеники болдым,— дейди қалған қыз Жансапқа.

— Онда, жақсы,— деп қолын босатады. Қыз кептер липасын кийип, ушып алып өтә кетеди. Жансап, өзиниң тамына келип баяғы қызға ашық болып, көкирегин суўық жерге берип жатады. Арадан үш күн өткеннен соң Суймурық хан келеди. Баласының кесел болып атырғанын көрип:

— Сарҳаўызға бардың ба? деп сорайды.

— Аўа, бардым,— дейди Жансап.

— Қызды усладың ба?

— Аўа, услап едим, мен сеникимен деген соң, жиберип қойдым.

— Зияны жоқ. Сол өзиң көрген үш қыз, кептер болып, ендиги жылы бәҳәрде келеди. Асықпа балам,— дейди атасы.

Жансап атасының қошемети менен, орнынан турып жүреди. Арадан алты ай өтеди. Бир күни атасы айтады: — Балам енди көрсең жаздырма. Келип, кебин таслаған ўақытта, өзиңниң ашық болған қызыңның кебин усла да, олла-билласына

инанба. Сулайман пайғамбар урсын дегенинше инанба. Сонда да кебин өзине ҳасла берме, бунда ертип келгейсең,— дейди.

— Жақсы, болады ата,— деп баяғы жатқан гүлиниң арасына барып жатады. Мәҳәл жетип үш кептер де дәррўў келеди. Келиўден қыз:

— Және адамның ийиси бар ғой,— дейди.

Кишкенеси:

— Жаманлығы услайдыдағы, неге иркилемиз.— дейди.

Қызлар сөйтип суўға шомыла береди. Қызлар қашан суўға түседи екен деп жатырған Жансап, қызлардың кептер липасы жерге түсиў менен дәррўў ала жуўырады. Кишкене қыздың липасын дәррўў көкирегине қысады, екеўи шығып алып ушып өтә кетеди.

— Мениң саған тийгеним тийген, липамды бер? дейди қыз.

— Маған бир шәрт айтпағанша, липаңды бермеймен,— дейди Жансап.

— Олла-билланы айттым ғой,— дейди қыз.

— Жоқ, Сулайман пайғамбар урсын, кетпеймен де? — дейди Жансап.

— Сулайман пайғамбар урсын кетпеймен! — дейди қыз. Сонда Жансап кийимди кийгизип, қызды ертип атасына апарады. Атасының ўақты хош болып:

— Ҳәм келиним, ҳәм қызымсаң. Жансапқа тийиўге ырза болдың ба? дейди.

Қыз жылайды. Соннан соң ғарры: — Қыздың жылағаны ырза болғаны,— дейди.

— Мениң атам ҳәм анам бар еди, жалғыз балама қыз әперип, той қылып тамашасын көрсем деген әкем бар еди, соның ырзашылығы менен некесин қыйдыраман, мени үйиме жибериң!— дейди Жансап. Сонда Суймурық хан:

— Үйиңе некесин қыйдырып ақ бара ғойсаң, болмай ма? — дейди.

— Мен әке-шешемди көрмей нека қыйдырмайман,— дейди ол.

Суймурық хан үлкен бир дәўди шақырып алады да, буларды саў-саламат Жансаптың үйине апарып тасла! — дейди.

— Жақсы болады,— деп дәў екеўин дәррўў арқасына миндирип, Жансаптың елатына апарып таслайды.

Жансаптың әке-шешеси баласының келгенин билип, алдынан шығып әкеси менен шешеси баласын қушақлап, көптен бери көрмегенликтен есинен танып жығылып қалады. Әке-шешеси көп ўақытлардан соң есин жыйнап баласы менен келинин үйине апарады.

Әкеси менен шешеси баласынан:

— Қарағым, усы ўаққа шекем қаяқларда жүрип един?— деп сорайды. Баласы басынан кешкен ўақыяларын бирим-бирим айтып береди.

— Суймурықтикине барып, перинин қызын алып, Суймурық ханның өгей баласы болып едим. Ол киси қыздың некесин қыйдыраман деседе, айтқанын қылмай, сол кисиниң жәрдеми менен қызды алдыңызға әкелдим. Не қылсаңыз да ерик өзлериңизде,— дейди.

Жансаптың ата-анасы бул сөзди баласынан еситип қырқ күн той беремиз, деп қалаға жар урдырды. Патша: «мен қырқ күн той беремен. Мениң пуқарам болса үйине қазан аспасын, ошағына от жақпасын. Егер от жақса, қазан асса мениң тойымда болып тамақ жемесе, өзи өлимдар, малы патшалық болады»,— деп жар урдырды.

Соның менен патша сырнайшы, масқарапаз ойнатып, дәрўазын қурдырып палўан туттырып, ат шаптырып тойын баслайды.

Жансап күнде ҳаялы менен барып, ойынларды көрип турады.

Жансап кетер ўақтында Суймурық хан:

«Пери мийримсиз болады. Хәр ўақыт перинин кебин баўырына басып жат»,—деп айтып еди. Соның айтқанын етип, күнде баўырына қысып жататуғын еди. Жансап ойынның тамашасы менен уйқыдан қалып, жатыўдан уйқыға кетеди. Пери ҳаялының кеби қасында баўырына басылмай қалады. Пери кебин алып кийип кептер түрине енип, шаңарақтың үстине минип:

— Ҳәй Жансап! — деп оятады.

Жансап ҳаўлығып орнынан турады. Қараса ҳаялы кептер липасын кийип, шаңаракта отырғанын көреди. Сүйикли ярына карап:

— Ҳаў, сен не қылдың? Қаяққа барасаң? Сениң ушын той-тамаша қылып атырмыз. Бул кетисиң не? дейди.

Сол ўақытлары қыз:

— Сен еркектен келип, Суймурық ханның жанынан бунда әкелдиң. Әке-шешемнен ырзалық алмай саған қалай тәниминди бағыш етемен. Бизди излесең Гәўҳарнигин деген қаладан табасаң,— деп ушып өтә кетеди.

Ол кеткеннен соң Жансапқа аспан аядай, жер тебингидей болып қалады. Жансап кесел болып жатады. Жансаптың қасындағы мәҳремлери әкесине: «Балаңыз кеселленип атыр»,— деп хабар береди. Әкеси менен шешеси еситиў менен баласының қасына дәрриў жуўырып келеди. Әке-шешеси баласын көрсе баласы запрандай сарғайып, сөйлеўге шамасы келмей жатыр екен. Келе әке-шешеси баласының үстине бойын таслап, зар жылап, «Жансап тиримисең қарағым» деп бақырады. Бираздан соң есине келип, болған аўҳалларды әкеси менен шешесине бир-бир баян етеди. Әкеси: «Оның ушын қапа болма балам. Егер бизиң журтымызда болса Гәўҳарнигин шәхәри табылар. Баска журтта болса да табамыз. Буған қапа болма»,— деп баласына әкеси тәселле береди. Әкесиниң сөзи менен баласы бойын тиклеп отырады.

— Патша таңның атыўынан барлық пуқарасын жыйнап:

— Гәўҳарнигин деген қаланы билетуғыныңыз барма? — деп сорайды. Ҳешбир жан билмейди.

— Улыўма журтың ол қаланы билмейди. Халқың да, патшалығың да керек емес,— дейди де, Жансап перини излеп, басын алып өтә кетеди. Ата-анасы зар-зар жылап бурынғысынан да бетер болып қала береди.

Жансап сол кеткеннен баяғы жумыс қылдыратуғын бабаның қаласына барады. Көшеде отырып еди. Баяғы баба келип:

— Қырқ күн бағаман. Бир күн жумыс қылдыраман, ким-де-ким маған жүремен десе, дәрҳал қабарлассын! — деп көшеден бақырып өте берди. Жансап:

— Мен жумысыңды қыламан баба,— деп бабаның изине ере берди. Үйине барып бир ақшам жатады да:

— Баба, мени бақпай ақ қой, жумысыңды еттир,— дейди. Жансапқа ғарры өгизди услатады. Ешекке коржын, қапты Баба:

— Жақсы, болады балам. Мынаў өгизди жетеле,— деп көп етип артып Жансапты изине ертеди. Жансаптың баяғы көрген жерине келип токтайды. Дәрриў ешектен түсип, баба өгизди соймаға айланысады. Жансаптың асыққаны соншелли, «Мен де қассаппан ата»,— деп бул да өгизди сойысады.

Өгизди сойып тулыплап болғаннан соң Жансап индеместен, «тулыпты мен көрейин ата» деп ишине кирип кетеди. Дәрриў баба байлайды да қойып кетеди. Таўдың басынан

үлкен бир қус келеди де, тулыпты көтерип алып жөнейди. Таўдың басына апарып тулыпты жыртады. Жансап ишинен төрре тура келеди. Қус адамды көрип қашады. Жансап жан-жағына қараса баба дәрьяның жағасында тур. Баба Жансапқа:

— Хаўлықпа балам, өзим түсирип аламан. Таў үстиндеги ҳинжи, маржан, гәўҳарларды маған таслай бер, балам,— дейди. Жансап бабаға қарап:

— Енди баба қудайдың гүрбектей өлимин ал. Маржан, хинжи, гәўхар деп жаңағы өгизиңниң ишек-қарнын артып қайта бер. Танымадың ба, баяғы таўдың басында жалғыз қалдырған Жансабың мен ғой,— дейди. Сөйтип қублаға қарап жүрип кете береди. Бираз жол жүргеннен кейин Суймурық хан атасының шәҳәрине барады. Атасын көрип зар жылайды. Сонда атасы турып:

— Ҳәй, балам ай, айтпадымба, кебин жаздырма демедимбе, ол кетеринде бир нәрсе айтып кетти ме? — деп сорайды.

— Бизди излесең Гәуҳарнигин деген шәҳәрден табасаң, деп кетти,— дейди Жансап.

— Бул ҳеш ўақытта еситилмеген шәҳәр екен. Ертеңги күни қус, пери, жыланлар әнжам болатуғын күни, солардан сорайық. Жылан билер, қус билер, перилер билер, әйтеўир билер, шырағым. Оған қапа болма,— дейди.

Ертеңине баласын ертип қус, пери, жыланларға барады. Суймурық хан көше-көше болып отырған пери, қус, жыланлардан Гәўҳарнигин деген шәҳәрди билесизлер ме деп бирим-бирим сорайды. Бәри де «билмеймиз», деп жуўап береди. 200—300 жасқа шыққан қуслар бар екен, булар да билмеймиз, дейди. «Гәўҳарнигин деген шәхәрди еситкенимиз жоқ»,— деп, оны жан билмеди. Суймурық хан баласына:

— Меннен үлкен пери қус, жыланлардың патшасы Нурықша деген адам бар. Қолына хат берип, енди соған жиберемен балам,— дейди де, дәрриў бир дәўди шақырып алады, қолына хат жазып берип, Жансапты дәўге мингизип ағасы-никине жибереди. Ҳә деген шелли болмай ақ Нурықшаға хатты апарып тапсырады.

Жансап Нурықшаның қолынан алып, хатты шығарып береди. Хатты Нурықша оқып көрип:

— Сен өзимиздиң баламыз екенсең ғой, қапа болма шырағым, 500—700 жасқа шыққан, Сулайман пайғамбарды көрген қуслар бар, солардың бири билмесе бири билер, деп Жансаптың арқасын қақты, изине ертип, қус, пери, жыланлардың үстине апарады. Көше-көше болып отырған қуслардан «Гәўҳарнигин шәҳәрин билетуғыныңыз бар ма»,— деп сорайды.

— «Билмек түўе, еситкенимизде жоқ,— деди қуслар. 500—700 жасқа шыққан қуслардан сорайды, олар да Гәўҳарнигин деген шәҳәрди еситкенимиз жоқ. Буны алдап кеткен шығар,— дейди.

— Нурықша қапа болады. Жансапқа қарап, ҳәммемиздиң үлкенимиз Нурғы-Пәрман деген ағамыз бар. Ол гүллән аспан астындағы перилер, дәўлер, қуслар, жыланлардың патшасы, сол саған таўып берер,— деп Жансаптың қолына ағасына хат жазып берип, бир қусты шақырып алып Жансапты арқасына мингизеди де:

— Дуўры Нурғы-Пәрманға жеткер! — дейди.

Қус Жансапты арқасына мингизип көзди ашып жумғанша Нурғы-Пәрманға жеткереди.

Жансап Нурғы-Пәрманның қолынан алып, иниси Нурықшаның хатын береди. Хатты оқып көрип, «өзимиздиң баламыз екенсең ғой» дейди.— Бизде мың-мың ярым жасқа шыққан қуслар бар Дәў, пери, жыланлар бар, биреўи болмаса биреўи билер,— деп ғарры Жансапты изине ертип жүре береди. Көше-көше болып отырған жылан, пери, дәў, қусларға күн шықпай барып, шетинен сорап қалады. Ҳеш қайсысы билмейди. Куслардың ең соңында 1700 ге шыққан еки қус отыр еди, усылар билсе билгени, егер булар да билмесе, балам өтирик болғаны,— деп сол еки ғарры қустан:

— Гәўҳарнигин шәҳәрин билесиз бе?— деп сорайды.

Екинши қус: — Анығын билмеймен, палапан ўақтымда еситкеним бар еди. Биз кишкене палапан едик, бир күни енемиз үш күн жоқ болып кетти. Үш күнге шекем аш отырдық. Үш күн толғанда, песин ўақтында, енем келди. Сонда мен «ҳаў ене, үш күннен берп қайда жүрсең»,— деп сорағанымда, «Мен саяттың қолына түстим балам, сөйтип мени Гәўҳарнигин деген шәҳәрге апарды. Сизлердиң ажалың жоқтағы, үш күннен соң жырылып қаштым. Балаларым бул жерден қашайық, деп усы жерге қашып көшип келдик. Биз көшип келгелиде көп жыллар болды,— дейди.

— Ол қәйерде болады? — дейди Нурғы-Пәрман.

— Гөҳийқап таўының арқасында, жети күншилик жол,— дейди, екинши қус.

— Онда мына баланы үяңызға шекем апарып таслаңыз. Аржағына өзи кетер,— дейди.

Нурғы-Пәрманның сөзин қабыл етип, уясына шекем апарып таслайды.

— Жора, буннан буяғын биз билмеймиз, өзиңиз кете бересиз,— дейди қус.

— Жақсы, ондай болатуғын болса, енеңиз Гәўҳарнигиннен келгенде қайсы тәрептен ушып келип еди, бағдарын айтың,— дейди Жансап.

— Күн шығар беттен келди,— деп қус жөн-жосағын силтеди де, «жақсы, жолың болсын Жансап», деп келген жағына қайтып кетеди.

— Жансап та күн шығарға қарап жүре береди.

Баяғы пери патшасының қызы да журтына ушып келгеннен соң атасына болған аўҳалдың барлығын айтып түсиндирген еди ҳәм күйеўиниң келетуғынын билип, ҳәр бәндиргиге адам қойған еди. Жансап бир аз жол жүрген соң, бир жас жигит алдынан шығады. Ол жигит бунық қаяқтан киятырғанын сорайды. Жансап ол жигитке басынан кеширген аўхалларының барлығын баян етеди. Жаңағы жигит: — Бәрекелләә болыпты, бизлердей неше адамларды жолдың бәндиргисине пери патшасы қойып еди. Мениң пешанамда бар екен, сени ушыратқанымды қара, сени ертип барып патшаға хабар берсем көп инам аламан,— деп Жансапты изине ертип жөнеле берди. Бирнеше ўақыт жол жүрип, Гәўҳарнигин шәҳәриниң ишине киреди. Туп-туўры пери патшаның отырған жайына жетип барады. Жансапты жигит бержағына қойып, өзи патшаның қасына кетеди.

— Керек адамыңызды таўып әкелдим,— дейди.

— Ол қайда? дейди патша.

— Далада тур, — деп жуўап береди ол.

— Күтә жақсы болыпты,—деп патша жаңағы жигитке көп инамлар берип, қасындағы ўәзирлерине:

— Күйеўди арнап тигилип қойылған отаўға киргизиң,— дейди. Патша тойдың тәтерригин ете береди. Пери патшасының қызлары жеңгелери менен Жансаптың үстине киреди. Жансап пенен аманлық-есенлик сорасып, көп кеширим сорап, сөз айтады. Патша бирнеше күн той қылып, қызын Жансапқа береди. Тойын тарқатқан соң, патша Жансапты қасына шақырып алып:

— Сен де бир адамның жалғыз перзенти екенсең. Атаенең кейнинде зар жылап қалған усайды. Бир ҳаял деп көп ҳайранлар болғансаң. Енди атаңа бар, бунда кел ықтыярың бар, балам,— дейди.

— Әжеп болады. Қуллық ата,— деп, Жансап орнынан турып отырады. Бирнеше күн өткеннен соң Жансап патшадан:

— Атамның журтына барып қайтсам деймен,— деп рухсат сорайды. Патша рухсат береди. Бир-еки дәўди шақырып:

— Сизлер Жансаптың ықтыярындасыз. Бириншиден Жансапты атасының елине апарыңыз, оннан соң қайда апар десе сонда апарыңыз,— дейди.

Көп инамларды тайын етип, қызын, Жансапты дәў менен күйеўиниң елине узатады. Дәўлер көзин ашып жумғанша Жансапты елатына апарады. Атасының мәҳремлериниң биреўи Жансаптың келгенин билип, патшаға барып:

— Жансап балаңыз келиниңизди алып келди! — дейди.

«Балаңыз келди» дегеннен соң, тахта отырған патша еси аўып қалады. Көп ўақытта есине келип орнынан тураман дегенше Жансаптың анасы да хабарын еситип келеди. Патша менен ҳаялы екеўи бозлап, баласының мойнынан бир, келиниңиң мойнынан бир қушақлап, аман есен еки баласын бир көреди. Адам баласы бир қуўанғанда, бир қорыққанда жылайды.

Патша уллы журтты жыйнап үш ай той берип, үш ай толған соң тойын тарқатады.

Жансап пенен келини бир есе пери патшасына, бир есе Жансаптың атасының елине келип, татыў турмыста жасайды.

ҚУДАБАЙ МЕРГЕН

Бурынғы өткен заманда Қудабай деген мерген болыпты. Қудабай бир күни аң аўлап киятырса, алдыннан жылап отырған бир ғарры ушырасады. Қудабай ғаррыдан:

— Ата неге жылап отырсаң? — деп сорайды.

— Эй балам, несин сорайсаң, мен усы елдиң патшасының малайы едим, мен ҳәр күни патшаға қоян апарып беретуғын едим, бүгин бахтыма ҳеш нәрсе табылмай, патшадан өлим жазасын алатуғыныма жылап отырман,— дейди ғарры.

— Керегиң қоян болса мен ақ берейин,— деп Қудабай бир қоянын берип, ғаррының алғысын алып кете береди. Ғарры да қоян табылғанына қуўанып, бул да өз жөнине кетеди.

Қудабай ертеңине және аңға шығып, тоғай аралап киятырса, алдынан қашып киятырған әйдарҳа шығады. Әйдарҳа Қудабайға қарап:

— Эй, адамзат, мен мына бир өрттен қашып киятырман. Усы өрттен аман қутқарсаң төрт түлик малымның жартысы сеники болсын,— деп жалынады. Қудабай әйдарҳаға рейими келип, артына мингестирип қашады. Қудабай әйдарҳаны оның үйине әкеледи.

— Сен ҳәзир үйде дем алып отыр, мен саған беретуғын малымды айдап әкелип берейин,— дейди әйдарҳа. Сол ўақытта Қудабай:

— Мениң ҳәзир мал айдап кететуғындай шамам жоқ. Сен бүгинше қоя тур, ертең ақ келип айдап кетермен,— деп әйдарҳадан жуўап алып үйине қайтады. Қудабай үйине келип, көрген-билгенлерин кемпир менен ғаррысына айтады. Кемпир — ғаррысы бир талай малға ийе болатуғынына қуўанып, түни менен уйқысы келмейди.

Қудабай ертеңине ерте турып әйдарҳаның беремен деген малын айдап келейин деп киятырса, жолда қой бағып жүрген

шопанға ушырасады. Ол усы шопан әйдарҳаның қойын бағып жүрген шопан шығар деп:

— Эй, шопан жора, сениң бағып жүрген қойларың кимдики? Усы жерде туратуғын әйдарҳа маған төрт түлик малының жарпын бериўге ўәде етип еди,— дейди.

— Есиң кеткен жигит екенсең, оның төрт түлик малы түўе, бир түлик малы да жоқ. Зат дегеннен жаңғыз сандығы бар, оннан басқа ҳеш заты жоқ,— дейди шопан. Қудабай неде болса барып қайтайын деп кете береди. Алдынан және бир қой бағып жүрген шопан ушырасады. Қудабай оннан да сораса, «Әйдарҳаның мал дегеннен ҳеш нәрсеси жоқ, тек ғана жаңғыз сандығы бар» дейди бул да.

Қудабай әйдарҳаның малы жоқ екенин билип, енди маған не дер екен деп әйдарҳаның үйине келеди. Қудабай әйдарҳаның үйине келип, оған кешеги берген ўәдесине келгенин айтады. Әйдарҳа Қудабайға:

— Мениң алдыңа салып айдатып жиберетуғын малым жоқ, мал дегенде жалғыз сандығым бар. Мениң төрт түлик малым усы,— деп әйдарҳа үйинде турған сандығын береди. Қудабай сандықты алып, үйине келгеннен кейин ашып қараса, ишинде ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар бир сулыў қызды көреди. Қыз Қудабайды сүйеди. Қудабай сол қызға үйленип, мурат-мақсетине жетипти.

АҚЫЛЛЫ ҚЫЗ

Бурынғы ўақытта бир адамның арасы бир жастан үш баласы болыпты. Сол аўылда және биреўдиң бала дегеннен жалғыз кызы болыпты. Ол киси қызын ҳәм улым, ҳәм қызым деп тәрбиялай берипти.

Әўелги адамның үлкен баласы тоғыз жасқа, генжеси 7 жасқа, қыз да 8 жасқа келгенде, екеўи де балаларын мектепке берипти. Балалардың төртеўиде оқып жүре берипти. Арадан бир неше жыл өтип, балалар аўылдағы мектепти питкерип, оннан соң да аўылда бир неше жыл жүрип, басқа жаққа оқыўға кетипти. Оқып жүрген ўақытта ағайинли үш жигит те қызға ашық болып, бәри бир күнде хат жазыпты. Қыз булардың қайсысының тилегин қабыл қыларын билмейди. Себеби, жигитлердиң үшеўи де бир-биринен кем болмапты. Сулыўлыққа да, адамгершиликте де, ақыллылықта да теппе-тең екен. Қыз не деп жуўап берерин билмей, арадан көп ўақыт өткерипти. Қыздың жуўап бермегенине ағайинли үш жигиттиң үшеўи де ашыўланып, ҳәр қайсысы қызды: «Ақыллы қыз екен десем, тәкаббир екенсең» деп айыплай баслапты. Жигитлердиң бул сөзине шыдамаған қыз бир күни үшеўин де өз бөлмесине шақырып алып айтыпты:

— Сизлердиң үшеўиңиз де маған ашық болып хат жазыпсызлар. Үшеўиңизде ағайин ҳәм доссызлар. Үшеўиңиздиң де бир-бириңизден артық, кемиңиз жоқ. Сонлықтан мен үшеўиңизди де сүйемен. Қайсысыңызға жуўап берип, қайсыңыздың тилегиңизди қабыл қыларымды билмей, өзим де ҳайранман. Тәртип бойынша ерге тийиўди өзим де билемен. Мен сизлердиң қайсыңызға болса да бармаслық етпейин, өзлериңиз жолын табыңлар,— депти. Жигитлер бир-бирин қыймай не қыларын билмейди. Ақырында ықтиярды қыздың өзине береди. Қыз ары ойланып, бери ойланып жигитлерге айтыпты:

— Ҳәзир үшеўиңиз де пәлен базарға барып, ҳасыл затлардан базарлық алып келиңлер, қайсыңыздың базарлығыңыз

баҳалы болса, мен соған тийейин. Сондай етсек ҳеш қайсыңыздың кеўлиңизде гийне де қалмас. Бул сөз үш ағайинли жигиттиң үшеўинеде мақул түсип, айтқан базарға қарай сапар шегип кете берипти. Қыздың бир өзи қалыпты.

Ағайинли үш жигит базарға бир неше күн жол жүрип жетеди. Ҳәр қайсысы өз бетинше базардан баҳалы зат излеўге кириседи. Жигитлердиң ең үлкени қыдырып жүрип ғалы-палас, гилем, кийиз сататуғын базардың үстинен шығады. Оның гилемлерге көзи қызып: Инилерим, усыдан жақсы зат табар дейсең бе, неде болса жақсы бир гилем сатып алайын деп ойлап, гилемлерди саўдалай баслайды. Гилемлердиң ҳәр бирине 15—20 тилладан ақша сорайды. Ең шетте турған бир гилемди сораса, 550 тилла beресең дейди. Буны еситип, жигит ҳайран қалып:

— Басқа гилемлер 15—20 тилла, сонда бул гилем неге 550 тилла? — деп сорайды.

— Бул,— дейди сатыўшы,— ушатуғын гилем, неше күншилик жолға усы гилемниң үстине минип ушсаң, көзди ашып жумғанша алып барады. Жигит 500 тилла берип гилемди алады.

Ортаншысы қыдырып жүрип, бир опыр-топыр жыйынның үстинен шығады. Адамлар бирин-бири ийтерип, «маған ҳә маған» деп бақырып алма сатып атырған биреўди дөгереклеп алыпты. Басқа жерлерде де алма көп. Жигит турған биреўден сорайды:

— Жән-жағы алмаға толып тур ғой, адамлар неликтен бул алманың үстине сүринип жығылып атыр? — дейди. Ол адам:

— Ол алма аз ғана болса да қәсийетли алма. Өлейин деп атырған адамға ийискетсе, тәуир болып кетеди,— деп жуўап береди. Ортаншы жигит те барып өзин қысылысқа урады. Оған ең соңғы қалып турған алма ғана жетисип қалады. Жети жүз тилла төлеп жалғыз ғана алманы алып жүре береди.

Ең генжеси қыдырып жүрсе «айна бар, тарақ бар, алмасаң да қарап қал» деп бақырып жүрген шершиниң қолында турған кишкене ғана бир айна жигиттиң дыққатын айрықша өзине тартады. Айнаның әтирапына сулыўлап жазыўлар жазылған, жазыў майда болыўына қарамастан, узақтан ақ адамның көзине түседи. Айна биресе қызыл, биресе көк, биресе сары болып, бир сааттың өзинде түрли реңге дөнеди. Бул қалай айна екен деп барып шершиниң қолынан айнаны

алып, жазыўын оқып көреди. Оқып көрсе «айнаның қәдирине жеткен адам, баҳасын өзи айтып өзи алады»,— деп жазылған. Жигит ҳайран қалып шершиден: — Айнаның не қәсийети бар? — деп сорайды.

Шерши:

— Ойыңа не алып қарасаң да, ойлаған нәрсең көринеди,— деп жуўап береди. Жигит шершиге мың тилла услатып, айнаны алады. Барлық ўақыт өз сүйиклисин ойлап жүрген жигит дәстиндеги айнаға қарайды. Айнада ҳал үстинде жатқан, сағыныўдан сарғайып кәсте болған қыз көринеди. Не қыларын билмей дәрриў ағаларын излеўге кириседи. Ағаларын әлле не ўақытта таўып алып, ўақияны баян етеди. Ағалары да айнаға қарап, инисиниң сөзине исенеди.

Ушар гилемге үшеўи минип алып, жолға рәўан болады. Неше күншилик жолға ҳә демей жетип келеди. Келсе, қыз ҳақыйқатында да буларды сағынып, ақырында аўырыў болып өлим алдында жатыр екен. Алманы ийискетип, қызды саўалтады. Қыз саўалғаннан кейин жигитлердиң алып келген базарлықларын көрип шығып, жигитлердиң өзлерине сөз береди.

— Егер мениң ушар гилемим болмаса, қыздың өлгениниң үстине келер едик, қыздың жазылыўына, өлмей қалыўына себепкер болған мен, бәринен де мениң базарлығым баҳалы, қыз маған тийисли,—дейди ең үлкен жигит.

— Егер мениң алмамды ийискетпегенде, қыз өлип қалыўы мүмкин еди, ол ўақытта ушар гилем менен тез келиўдиң де, айнаның да әҳмийети болмас еди, бәринен де мениң базарлығым баҳалы, қыз маған тийисли,— дейди ортаншысы.

— Егер мениң айнам болмағанда, ушар гилем де, алма да ҳеш нәрсеге турмас еди. Себеби, мен қыздың аўырып жатырғанлығын көрмесем, аркайын қыдырып жүре берер едик. Ақырында қыздың өлгениниң үстине келер едик. Бәринен де мениң базарлығым баҳалы, қыз маған тийисли,— дейди кишкенеси.

Үшеўи узақ ўақыт айтысады, жеңисе алмайды. Отыра қалып үшеўи де ойласады. Ойлап қараса, өзлериниң ойынша айна да, ушар гилем де, алма да теппе тең. Биреўи болмаса, биреўи ҳеш нәрсеге турмайды. Ақырында айтысыўдың орынсыз екенлигин сезип, қызға айтады:

— Бизлер айтысып болдық, бизлердиң билимимиз, алып келген базарлықларымыз бир-биримиздикинен артық емес

екен. Әўели ақыл таўып бизди жумсаған өзиң едиң, енди де өзиң төрелик айт, сениң айтқаныңа бәримиз де турайық.

— Олай болса,— дейди қыз,— мен дурыс төрелик айтайын, бир-биреўге гийне, қызғаншақлық болмасын.

— Жоқ, жоқ, айтқаныңа қайылмыз, не айтсаңда турамыз,— дейди жигитлер бир аўыздан.

— Дурыс,— деди қыз,— жайша қарағанда бәриңиздиң де базарлығыңыз теппе-тең. Ал тереңирек ойланып қарағанда, жер жүзин тек илим арқалы ғана көриў, таныў мүмкин. Айна арқалы жер жүзин көриў мүмкин екен, ол ўақытта ең кишкенеңиздиң алған айнасын илим деп есаплаймыз. Алмадәри, дәри илиминиң күши менен исленген, ушар гилем де илимниң караматы менен исленген нәрсе. Егер илим болмаса, гилемди ушырыў, алманы адам тирилтетуғын дәри қылыў ҳеш мүмкин емес. Демек, алма да, ушар гилем де илимге бағынады екен. Олай болса, айна барлық базарлықтан да баҳалы. Мен айнаны базарлық қылып алып келген ең кишкенеңизге тийислимен, мениң шешиўим усы, ендиги жағы өзиңизде.

Қыздың бундай ақыллылық пенен шешкенине үшеўи де ҳайран қалып, қыздың сөзин мақул көриседи. Оқыўларын питкерип елге келген соң, некесин қыйдырып, той-тамашасын қылып, қызды генже жигит алып, ағалары да өз теңлерин таўып үйленип, мурады өрлеп, мақсетлери гүллепти.

ТӨРТ АБДУЛЛА

Бурынғы өткен заманда, патша менен ханлардың дәўиринде биреўде бар, биреўлерде жоқ ўақытларда бир ғарры менен кемпир болған. Булардың бир ғана баласы болған, саўып ишерге саўыны, сатып жеўге малы болмаған. Кемпир ҳәркимниң дигирманын тартып, келисин түйип, суўын әкелип, ғарры отын арқалап тасып, қол ушы талап етип күн көрген. Бир күнлери патша жарлының балаларын ериксиз жыйнап алып, жол тегислеўге, тас қопарыўға пәрман етеди. Ғаррының Абдулла атлы жалғыз баласы да есапқа алынады. Бул аўҳалды еситкен соң ғарры менен кемпирдиң жатып тынышлығы болмайды. Бала бир жаққа қашып кетпекши болады. Кемпир менен ғарры жалғыз баланы көз алдынан жибергиси келмейди. Жибермейин десе, патшаның пәрманынан қорқады, ақырында кемпир менен ғарры баланың басқа бир патшаның елине қашып кетиўине рухсат береди. Соннан кейин бала басқа бир патшаның елине кетеди. Бала бир неше күн жол жүреди, жолда аш болады, аптада болады, кийимлери де тозады. Талап табылмайды, ҳешким тамақ бермейди, сөйтип баратырғанда бала бир жайдың есигиниң алдында турған тандырды көреди. Тандырда күйик нанлардың қалдығы қалған болса, соны алып жейин деген мақсет пенен тандырдың қасына барады. Тандыр қасында бир қабаўық ийтке жолығады. Абдулла ийттен қорққанынан тандырдың ишине кирип кетеди. Бираз ўақыттан кейин басын жоқары көтерип қараса, жайдың мүйешинде сөйлесип турған бир қыз бенен жигитти көреди. Бул жерде булардан басқа ҳешким болмайды. Абдулла таңдырдан әстен ғана көкирегине шекем шығарып, тандырды омыраўлап, қыз бенен жигиттиң сөзлерин тыңлайды. Тыңласа, жигит пенен қыздың биреўи алარман, биреўи тийермен екенин еситеди. Қыздың «аўыр жатарда усыкараға кел атты зартең-зәбертең етип ертлеп, еки қоржынды толтырып кийим алып шығамыз, екеўимиз еки атты

минип кетемиз» деген сөзлерин биледи. Соннан кейин, қыз бенен жигит алды-алдына кетип қалады.

Ал енди Абдулла бул сөзлерди толық еситкеннен кейин, екинши ойға келеди. Жигиттиң келемен деген ўақтынан бурынырақ барып, қызды алдап алып кетпекши болады. Сөйтеди де, тандырдың ишинде қайтадан жата береди. Түн болады. Абдулла тандырдан әстеақырын шығып, қыздың баяғы жигитке кел деген жерине барып қызға белги береди. Қыз тезлик пенен еки атты ертлеп, қоржынларды бөктерип, далаға шығарды. Қыз Абдулланы танымайды. Бурынғы өзимниң жигитим ғой деп «тезден атқа мин» дейди. Абдулла атқа минип алады. Қыз бир атта, Абдулла екинши атта ҳайт қойып жүрип кетеди. Бираз жерлерди жүргеннен кейин азмазлап таң атып, жер жақтырта баслайды. Қыз қайрылып кейиндеги жигитке қараса, бурынғы жигити емес, басқа бир жигиттиң атта отырғанын көреди. Бираз ойланып қапа болады. Сөйтип турады да, әй, мейли, сирә маған буйырғаны усы жигит шығар. «Өзи еткен өкинбес» деген, «тас түссе талайымнан, тасбақа түссе маңлайымнан көрермен», енди қайтып үйге барғанша, патшаның қызы күйеўинен айрылып келипти деген атақты алғанша, усы жигитти тәрбиялайын, кийиндирейин деген ойда болады. Иркилмей алға қарап жүрип отырып, бир тынық суўдың бойына барады. Абдулланы аттан түсирип, жақсылап шомылдырады. Абдулла ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар, он төрттен туўған айдай бир жигит болады. Баяғы қоржындағы кийимлерин алып бир жигит болады. Баяғы қоржындағы кийимлерин алып кийиндиреди, сөйтеди де екеўи атқа минип жүрип кете береди. Бир неше күн жол жүрип, екинши бир патшаның елине барады.

Ал енди бул патшаның елине белгили болсын, белгисиз болсын, басқа жақтан адам келиўге болмайтуғын қадаған еди. Басқа жақтан келген адамларды услап алыў ушын, ҳәр бир жолдың дәрбентине бир неше адамлар қойылған еди. Мине бул елге келген қыз бенен жигитти услап алып еркине қарамай, әнтек-тәнтегин шығарып, атларын қамшылап, жаўырынларына түйгишлеп патшаның сарайына алып келеди.

Патшаның бир ўәзири:

— Белгисиз еки адамды алып келдик, биреўи қыз, биреўи жигит, не буйырығыңыз бар,— дейди патшаға.— Тезлик пенен ол адамларды бунда алып келиң! — деп буйрық береди патша. Қыз бенен жигитти алып келеди.

— Мениң елимде меннен рухсатсыз не қылып жүрген жансызлар, тезден айтыңлар, егер айтпасаңлар атларыңыз қазналық, басларыңыз өлимдар! — дейди патша.

— Бизлер бир мүсәпир едик, өз елимиздеги патшаға жақпай, оңысыў ушын сизиң елге келдик. Өлтиремен десеңиз өзиңиз билесиз, мүмкин болса бизлерди қонақ алыңыз,— дейди жигит. Патша бираз ойланып:

— Жақсы, сөзлериңиз түсиникли, қонақ алайық,— дейди де, бир ўәзирин шақырып,— Мыналарды төрдеги жайға апарып қонақ етиң, чай, тамақ бериң, атларына жақсылап қараң,—дейди патша. Ўәзир төрги жайға алып барады, қыз бенен жигитти жақсылап күтеди. Арадан бир неше күн өтеди, патша жигитти шақырып алып:

— Мен сени неге шақырттым билесең бе? — дейди патша.

— Жоқ, патшайым, билмеймен,— дейди жигит.

— Билмесең, сен бизиң елге мүсәпир болып ҳаялың менен келген екенсең, енди мен сени ҳеш жаққа жибермеймен. Өзиме ўәзир етип аламан. Мине мынаў жүргенлер де сизиндей адам. Бәри мениң ўәзирим. Ҳаялың да бизиң үйде бола берсин,— дейди патша.

— Илаж не, патшадан әмир болса, пухараға не турыс. әжеп,— дейди жигит. Мине усы күннен баслап, Абдулла патшаға ўәзир болады. Бир неше айлар ислейди. Абдулла патшаға күтә жаранады, исенимли, биринши ўәзир болады. Халық арасында Абдулланың абыройы көтериледи.

«Бизлер бир неше жылдан берли ўәзир болып жүрип, бундай абыройға жетискенимиз жоқ еди, кеше келген бир буралқы қалай үлкен абыройға ийе болды. Қой, буған адам шыдап болмас, бир нәрсе ойлап табайық» деп қалған ўәзирлер өзлеринше ойласа баслайды. Биреўлери турып, патшаға бул ўәзирдиң ҳаялын мақтап, ҳаялыменен патшаны таныстырып, патша менен ўәзирдиң арасына суўықлық салайық болмаса бизлерди бул қоймас дейди. Бул сөзлер бәрине мақул түседи. Бурынғы ўәзирлер ишинен сөзге шешен, тилли биреўин патшаға жибереди. Ол келип:

— Тақсыр, бир қасық қанымнан кешсең, айтатуғын бир сөзим бар,— дейди.

— Не сөз? — дейди патша.

— Бир қасық қанымнан кешсең, мынаў ўәзиринди аз-маз далаға шығарып жиберсең, айтаман,— дейди ўәзир.

— Жақсы, кештим, айта бер,— дейди патша қасында отырған ўәзирин де майданға шығарып жиберип.

— Патшайым, сиз тазадан болған ўәзириңиздиң ҳаялын көрдиңиз бе?

— Жоқ, көрмедим.

— Ал енди, патшайым, көрмесеңиз, мен айтайын, таза болған ўәзирдиң бир ҳаялы бар, тап пийрыўза жүзиктиң қасындай, он төрттен туўған айдай, ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар, суў ишсе тамағынан көринеди, өзи искер, тек патшаға, ханға ылайық. Билмеймен, бул қалай алған ол қызды...

Патшаға бул сөз ғаўғала салады. Таза ўәзирдиң ҳаялын көрмеге қумарланады. Патша Абдулланы келмейтуғын бир жерге жибериўди ойлайды. Сөйтеди де жаңағы айтып келген ўәзирге «сен бара бер»— деп рухсат береди. Абдулланы шақырып алады. Патша тамсанып бир аз отырғаннан кейин:

— Абдуллажан, саған мениң бир хызметим бар. Мысыр шәҳеринде бир патшаның қызы кимде-ким жүйригимнен озса, палўанымды жықса, от ишинде жанбаса, маңлайын қылыш кеспесе, соған тийемен, деп айтыпты мыш. Әне соны маған әкелип бер, бирақ айтып қояйын, ол қызды алып кел̆иўге кеткен адам аман келмейтуғын жер,— дейди.

Абдулла ойланбастан ақ «жақсы» деп келисим береди. Сөйтеди де патшаның қасынан шығып, өз үйине кете береди. Абдулланың ҳаялы көп оқыған, көп нәрсени билетуғын, сөзге түсинетуғын, күтә билимли ҳаял еди. Абдулла келиўден бетине қарап.— Неге ҳаўлығып келдиң, шабазым? — дейди.

— Әй, өмирлик жолдасым, мениң басыма түскен нәрсе, сениң басыңа түскенде жүрегиң жарылады. Патша ең аўыр жумыс тапсырды. Мысыр патшасының қызын әкелип бер, болмаса өлтиремен деп буйрық берди,— дейди. Ҳаялы бираз ойланып отырып, «оннан қорықпа шабазым, оны үш ай он күн дегенде алып келесең, бирақ бир қанша қыйыншылықлар болады. Мысыр патшасы қызының төрт шәрти бар, соны орынлаған адамға тийеди. орынламаған адамды өлтиреди. Үш шәртин жолдан қосылған жолдасларың, бир шәртин өзиң орынлап алып келерсең, маңлайыңа тутсаң, хеш ўақытта сениң маңлайыңнан қылыш өтпейди»,—деп өзиниң бир шашын жулып, қолына алып береди.

Абдулла жолға раўана болады. Он бес күн дегенде үлкен таўларды көтерип, ылақтырып турған бир дәўге дуўшакерлеседи. Дәў Абдулланы көреди де, қасына келип:

— Мениң қасыма келген адам өлетуғын еди, сен қорықпай не қылып келдиң, атың ким, қайда барасаң, жөн-жосағыңды айт? — дейди.

— Атым Абдулла бала, бир патшаның ҳәмиринен Мысыр патшасының қызын алып келиўге кетип баратырман, өлтирсең де, жарылқасаң да өзиң бил, бир келип қалдым қасыңа,— дейди.

— Мен келген адамды өлтирип жиберетуғын едим, бирақ «аты бирдиң жаны бир» деген, мениң де атым Абдулла дәў еди, сени өлтирмей ақ қояйын, қайта саған көмеклесейин,— дейди де, таўларды ылақтырып таслап, жолды ашып Абдулла менен бирге кете береди. Бираз жүргеннен соң олар ушқан қусты қуўып жетип, қақшып алып, аўзына салып жеп жүрген биреўге дуўшар болады. Жүйрик булардың қасына жетип келеди де: «булкәраға адам түўе, ушқан қус та келмейтуғын еди, сизлер не қылып жүрген адамсызлар, аныгын айтың, болмаса жеп қояман» дейди. Атларымыз Абдулла деп, еки Абдулла жумысларын баян етеди. «Аты бирдиң жаны бир» деген, мениң де атым Абдулла еди, кел, сизлерге көмек берейин», дейди жүйрик. Үшеў болып алға жүрип кете береди. Арадан көп ўақыт өтпей ақ Абдулла, Абдулла дәў, Абдулла жүйрик бир үлкен дәрьяға жолығады. «Сизлер бунда не қылып келдиңлер, бул дәрьядан сизлер түўе, қус өте алмайды, тезден қашыңлар, болмаса сизлерди суў басады» дейди буларға қарсы шығып тағы бир дәў. Ол булардан жөн-жосақ сорайды. Үш Абдулла өзиниң жумысларын айтады, «әй болмады, аты бирдиң жаны бир» деген, мениң де атым Абдулла еди. Сизлерге көмеклесейин, сизлер менен мен де Мысырға барып қайтайын» — дейди де соңғы досты дәрьяның суўын бир симиреди. Дәрьяның орны қара жер болады. Төртеўи жолдас болып, Мысыр патшасының елине кете береди.

Арадан бир неше күнлер өткенде төрт Абдулла Мысыр патшасының жайына жетип келеди. Ким келер екен деп жан-жаққа қарап турған патшаның қызы тезлик пенен буларды көреди ҳәм жумысларының жөн-жосағын сорайды. Төрт Абдулла қыз айттырып келген жаўшылар екенлигин айтады. Қыз төртеўин қонақ алады. Үш күнге шекем жақсылап күтеди, төртинши күни қыз жигитлердиң алдына: биринщиден, жүйригимнен жүйриги озған; екиншиден, қырқ арба шеңгелге от бергенимде күймеген; үшиншиден, палўанымды палўаны жыққан: төртиншиден, маңлайына қылышым өтпеген деген шәртти қояды.

Төрт Абдулла ойланбастан тәўекел етеди, қыздың жүйриги менен Абдулла жүйрик қасларына әмин алып, жолға кетеди, он күнлик жерден жуўрысыўды шәрт етеди. Абдулланың Абдулла жүйриги қыздың жүйригинен бес күн бурын келеди. Қыз «сениң жүйригиң жолдан қашты» деп даў етеди. Ақыры әминниң келиўине қарайды. Әмин, «ҳаў, мынаў бизлер қайтқанда уйықлап қалып еди, бул қалай бизлерден бурын келди» деп ҳайран қалады. Қызға жолдан қашпағанлығын айтады. Абдулла сөйтип қыздың бир шәртин орынлайды.

Қыздың палўанына Абдулла дәў таяр болады. Абдулла дәў қыздың палўанын қол ушына көтерип, ериктиң шаңғалағын ылақтырғандай, қалай болса солай ылақтырып жибереди. Қыздың палўанының сүйеклерине шекем езилип кетеди. Сөйтип, Абдулла қыздың еки шәртин орынлайды.

Қыздың үшинши шәртине Абдулла суўхор таяр болады. Абдулла суўхорды қырқ арба шеңгелдиң үстине отырғызып, шеңгелге от береди, аўзына суў толтырып алып отқа түседи. Абдулла суўхор жети күнге шекем жанбай аман қалады. Сөйтип, Абдулла қыздың үшинши шәртин орынлайды.

Қыздың төртинши шәртине Абдулланың өзи таяр болады. Абдулла маңлайына ҳаялының берген шашын бир сүйкеп, қылышқа қарсы маңлайын жарқыратып турады. Қыздың адамы Абдулланың маңлайына қылыш пенен урады. Қылыш өтпейди, қылыш төрт бөлек болады. Сөйтип Абдулла төртинши шәртин де орынлайды.

Ол ўақытта шәртинен жеңилген қызлар күйеўге тийиў ушын той береди екен. Қыз төрт шәрти бойынша жеңилгени ушын 7 күн, той береди, ат шаптырып, алтын қабақ аттырады, 8 күн дегенде қыз 40 түйеге толтырып дүньясын артады, 40 кәнизин кейнине ертеди. Олар Абдулланың кейнине ерип, жолға раўана болады. Абдуллалар ҳәр қайсысы өзиниң мәканына келгенде, қала береди. Абдулла, қалған Абдуллаларды тойға мирәт етеди; олары қоллары тиймейтуғынлығын айтып, бурынғы ушырасқан жерлеринде қалып қоя береди.

Ал енди Абдулла бала 40 түйе жүги, қырқ кәнизи менен баяғы патшаның қызын алып, өз елине келип жетеди. Елдиң шетине келген ўақытта: «патша Абдулла дегенниң ҳаялын аламан деп 40 күн болды той берип, ат шаптырып атыр» де-

ген хабарды еситеди. Абдулла бармай ақ қойсам қайтер екен деп ойланып турады да, қой барайын, бармасам намәрттиң иси болар, мениң ҳаялым өз ықтияры менен патшаға тийген бе ямаса патша ериксиз алып той берип атырған ба өз көзим менен көрейин дейди де, жүре береди.

Тойдың тамам болыўына еки күн қалған ўақытта Абдулла патшаның дәргайына келип жетеди. Патша буларды көрип, Абдулланың ҳаялы шашын жулыўы менен жуўырып келип, Абдулланы қушақлайды. Патша қәтесин мойнына алып, Абдуллаға бас ийеди. Халық патшаны тағынан түсирип, орнына Абдулланы хан көтереди, дүнья мал Абдулла балаға бериледи. Сөйтип ол ханлық дәўран сүреди, алып келген қызына жай салып береди. Сол күннен баслап бурынғы патшаны падашы етип, патшаның ўәзирлерин шопан етип, қой баққызады. Өзиниң сүйген адамларынан ўәзир белгилейди, кемпир-ғаррысын да көширип алады, сөйтип Абдулла бала мурады-мақсетине жетеди.

ТАЛАС

Ағаш устасы, зергер, молла үшеўи узақ сапарға шығыпты. Елсиз-жолсыз жерлерди басып, неше күнлер жүреди. Күнде кеште биреўи от жағып караўыллап отырып, екеўи уйықлайды екен. Өз гезеги келген күни ағаш устасы иси еригип отырып, ағаштан бир қуўыршақ жоныпты. Азанда оянып молла менен зергер ҳайран қалып, қуўыршақты алып жолға түсипти. Ертеңине кеште зергердиң қараўыллық гезеги келип оттың жақтысында қуўыршақты тегислеп жонып, үстине түрли ҳасыл кийимлерден кийиндирип, қуўыршақты бир сулыў қыз сыпатына келтиреди. Азанда оянып молла менен ағаш устасы буған ҳайран қалысыпты. Булар қуўыршақты алып тағыда жолға раўана болады. Ертеңине кеште молланың гезеги келипти, Молла түни менен таң атқанша қудай талаға жалбарып қуўыршаққа жан бериўди сорапты. Азанда үш жолаўшының алдында «бир гөззал» хызмет қылыпты. Енди бул ғайбана «сулыўға» үшеўиниң де кеўли кетип, аңсары аўып алды менен ағаш устасы сөз баслап:

— Бул қыз, мен ағаштан жасап шығармағанда кимниң ойында бар еди. Сизлер соғыў түўе есиңизге де алмас едиңиз. Соның ушын мен алыўым керек,— депти. Буған зергер шоршып түсип:

— Ҳаў, бул қалай, егер мен кийиндирип, жақсылап тегислеп жонып безендирмегенде, буған жан да тилемес едиңиз. Жан әперген менен бундай сулыў болмай, бурынғы турысында қала бергенде, сизлер таласпас та едиңиз. Мийнет мениki. Мен аламан,— депти. Сонда молла ойланып:

— Ҳаў, шырағым аў, сизлердики не? Ал сен соға ғой, зергер жора сен көрик берип жасандыра ғой, сонда ағаш қуўыршаққа мен жан бермесем, не қылар едиңиз, қолыңызға

алып жүрип-жүрип бир балаға берип кетер едиңиз, Тийкарғы мийнет меники ғой, соның ушын мен алыўым керек та,— депти молла.

Мине усылайша тап сол жерде, сол оттың басында ағаш устасы, зергер, молла еле таласып отыр дейди.

— Қайсысыники жөн екен?

ҮШ АҒАЙИНЛИ ЖИГИТ

Бурынғы өткен заманда бир елде бир ғарры болыпты. Ол ғаррының үш ул, бир қызы бар екен. Жыллардан жыл, күнлерден күн өткенде, ғаррының балалары ер жетип, камалға келеди. Бир күни ғарры балаларын жыйнап алып:

— Қәне балаларым, усы ўақытқа дейин мен сизлерди асырап-сақлап камалға келтирип, енди мениң қартайып өлер ўақтым жақынлады, сизлер енди дүнья таўып мени асыраңлар. Мен бәрҳә тура беремен бе, бир күни болмаса, бир күни өлип кетермен, атаның жыйнаған дүнья мүлки балаға мүлик болмайды, өзлериң маңлай терлетип, мийнет етип, дүнья мал табың,— дейди. Солай етип бир күни балалар бир жаққа талап етип кетпекши болып, дүнья табыў мақсетинде ҳәммеси түни менен ойласып азанда таң алагеўгиминде атларына минип, жаў-жарақларын асынып, дәрбент жолға раўана болады. Балалар күни менен жүрис етип кеш болып күн батыўға шамаласқанда, жүрип киятырған жолы үлкен қалың тоғайдың арасы менен өтетуғын жерге келип тиреледи. Сол манға келгенде күн де батып, геўгим түседи. Балалардың үлкени: «инилерим, енди кеш болып, қараңғы түсип кетти. Усы жерде жатып, жүрисимизди азанда даўам еттире берермиз» дейди. Олар буны мақул көрип, үшеўи де аттан түсип жатпақшы болып қолайласып атырғанда тағы да ойласық қурады. «Бул тоғай қалай да қәўипли тоғай болыўы керек. Себеби бунда жырткыш ҳайўанлардың даўысы көп шығады. Сонлықтан бизлер олардан сақланыў ушын бүгинги таңды үшке бөлип, қараўыллыққа турайық» деседи. Солай етип, биринши рет ең үлкен ағасы қараўыл турады да, еки иниси жатыўдан уйқыға кетеди. Арадан бираз ўақыт өткеннен кейин тоғайдың күн батар арқа тәрепинен бир үлкен жолбарыс ақырып келе береди. Бул жолбарыс усы жерде бир нәрсени сезгендей туп-туўра жаңағы балаларға қарап жақынлап келип қалады. Буны қараўыл турған үлкен

ағасы сезип: «инилерим оянып кетип, буны көрсе қорқар, неде болса оларға дарытпай жолбарысқа көринип алдына түсип қашайын, жолбарыс мени қуўар, жеткен ўақытта қылыш пенен шаўып өлтиремен» деген мақсет пенен жолбарыстың алдына түсип, қаша баслайды. Оны көрген жолбарыс та жинленип қуўа береди. Жолбарыс енди жеттим деген ўақытта қашып баратырған бала қылыш пенен берип кетеди. Жолбарыс еки бөлинип аўдарылып түседи. Солай етип бала белги ушын жолбарыстың арқа таспасын кесип алып, иштен белине қыстырады да, инилерине келип қараўыл турыў ушын ортаншы инисин оятып, өзи уйықлай баслайды. Арадан көп ўақыт өтпей ақ тоғайдың қубла күн шығар тәрепинен бир үлкен әйдарҳа ысқырып дем шегип келе береди. Сонда қараўылда турған ортаншы жигит: «Мен егерде усы жерде тура берсем, әйдарҳа үшеўимизди де жутар, оннанша мен оған көринип тасаланайын» деген ой менен басқа жаққа қаша береди. Оны көрген әйдарҳа ишине симирип бар күши менен баланы жутпақшы болғанда, қылышты беккем кесе тутып, бала қорықпай туўры қарап, әйдарҳаның жутыўын күтип тура береди. Сол ўақта барлық күши менен тартқан әйдарҳа қылыш кескеннен соң қақ айрылып, еки жаққа бөлинип түседи. Сонда бул жигит те белги ушын әйдарҳаның жон таспасын кесип алып, ишинен билдирмей буўып, бағанағы ағасы менен инисине келеди. Гезегине өзлерин қорғап турыў ушын ең кишкене инисин қараўыллыққа турғызып, өзи қатты уйқыға кетеди. Ол да әдеўир ўақыт ағаларын гүзеткеннен кейин, жаңа таң алды болып, шығыстан ескен сәўирдиң самалына ерип, қыймылдаған шөплердиң басына қарап, әлле нәрселерди ойлап турғанда түни менен жанып турған шамы сөнип қалады. Қайтадан жағайын десе, ҳеш от алыспайды, «Неде болса жән-жаққа көз салайын, жақын жерде жылтыраған от болса, тезек тутандырып алып қайтайын» деген мақсет пенен атқа минип қарап турса, алыстан жылтырап турған оттың сағымын көреди. Ол көринген отқа бала шаўып алып жөнеледи. Отқа барып, әсте сырттан барлап қараса, үлкен бир таўдың үңгиринде шағал мәслигин қурып атырған қырқ жигитти көреди. Бала да дәрҳал атын байлап қылышын сүйретип, сәлем берип жаңағылардың үстине кирип барады. Ол отырған жигитлердиң ҳүрреси ушып, қорыққанынан иймәнлары тас төбесине шығып, буған төрден жай береди. Олардың ишинде жас үлкенирек биреўи баладан жол болсын сорайды:

— Мен сизлерди излеп елден шығып кеткениме бүгин бес-алты күн болды. Сизлерди ҳеш жерден таппай ҳәзир усыманда ушыратып отырман. Мен бираз ўақытлардан бери хабарыңызды еситип, егер таба қойсам ат қосшы болып хызмет етейин деп сизлерди излеп жүргеним еди,— дейди.

— Неде болса бул жас балаға зиян етпей, өзимизге қосып алайық — деп бир жас үлкени көпшиликке қарайды. Буның сөзин ҳәммеси бир аўыздан мақул көрип, отқа барған баланы өзлерине қосып алады. Солай етип қырқ жигит өзлериниң әзелги сөзине кириседи. Ишинде биреўи отырып.

— Япырмай бала, усы елдеги Тысмат байдың қолайын таўып, ырас ақ дүнья-малын ала алмайтуғын болдық па? Ҳеш қайсымыз тисимиз батып оның сарайына түсе алмадық ғой,— дейди. Сонда турып жаңағы барған кишкене бала:

— Хаў, ол неге, оның тәсилин мен билемен, сизлер бәриңиз де ҳәзир атларыңа минип, мениң кейниме ериң, мен туўры апарып сарайына бәриңизди бирим-бирим киргиземен,— деп ҳәммесин ертип байдың сарайына жетип келеди. Сол сарайдың бала билетуғын бир тесиги бар екен. Соннан өзи ишке кирип, аз ўақыттан кейин: — Мен сарайдың ишиниң ҳәммесин араладым, бәри де силеси қатып уйықлап қалыпты. Кәне бирим-бирим кире бериңлер деп бала билдирмей қылышын қолына алып, оқланып тура береди. Ҳеш нәрседен хабарсыз уры, дүньяға қызған қарақшының геўде бети тесиктен өте берген ўақытта, иштеги бала геллесин қылыш пенен қағып алады да, геўдесин ҳешкимге билдирмей жыйнап қоя береди. Қулласы қәлам, қырқ қарақшының бәрин де солай етип өлтирип, бир жерге үйип, өзи сарайдың ишин аралаўға кетеди. Бала қыдырып жүрсе, жүзлери гәўҳар шәмшырақтың сәўлесине шағылысып, айдай жарқырап, қараған көзди ерик-сиз өзине тартқандай болып, пәр төсектиң үстинде жатқан байдың үш қызына көзи түседи. Бала уйықлап атырған қызлардың алды менен ең үлкениниң сырғасын алып, сен үлкен ағамтики боларсаң, ортаншысының әребегин алып, сен ортаншы ағамтики боларсаң, ең кишкенесиниң қасына барып, қолындағы алтын жүзигин алып, сен өзимдики боларсаң деп ағаларының жатқан жерине билдирмей келип, таң атқаннан соң оларды оятып, азан менен сол үш қыздың елине қарап жүрис қылады. Сол күни базар екен.

Ендиги сөзди қызлардың әкесинен еситиң. Бай азанда ерте турып сарайына келсе, думаланған гелле, үйилип жа-

тырған геўделерге көзи түсип, қорыққанлығынан жаны шығып кете жазлайды. Барластырып караса, олардың елди талап жүрген қырқ қарақшы екенин таныйды. Буларды қандай батыр өлтирди екен деп қуўанышы қойнына сыймай, үйине жуўырып келип, барлық адамларға хабарландырыў ушын жар урғызады: «Кимде-ким өлтирген адам мен деп көпшиликтиң ишинен айрылып шықса, оның не тилесе тилегин қабыл етемен» дейди. Бул ўақта үш ағайинли жигит байдың үйиниң қасында бир үйге қонып, өткен түни бастан кеширген ўақияларын айтысып, ҳәр қайсысы алған белгилерин ортаға үйип, гүрриңлесип отырған болады. Буны байдың сақшылары еситип байға билдиреди де, сүйинши алады. Бай:

— Сизлер ҳақыйқат батыр екенсизлер, мен сизлер не тилесеңиз де орынлаўым тийис,— деп үйине ертип барып, олардың тилеги бойынша үш жигитке үш қызын берип, көп дүнья маллар ҳәм көп ҳасыл затлар менен елине қайтарады. Үш ағайинли жигит елине барып, той-тамаша берип, мурады-мақсетине жетеди.

АСАН ГЕНЖЕ

Бурынғы өткен заманлардың биринде бир патша болыпты. Оның үш баласы бар екен, үлкениниң аты Есен, ортаншысы Усен, ең кишисин Асан генже деп атайды екен. Балалары ер жетип кемалға келипти. Патша балаларына жигит ертип, үлкенин қус салыўға, ортаншысын елден салық жыйнаўға, ал кишисин мал жайлаўына жиберип коятуғын болған.

Бир күнлери патшаға бир ой пайда болады: «балаларым болса ер жетти, жигит болды, енди буларды үйлендирсем, үйлендиргенде де өзимдей патша менен қуда болсам, оның үш қызы болса екен» — дейди. Патша усы мақсет пенен қасына ўәзирин ертип алып, патшама-патша қуда түсиў ушын қыз қыдырады. Патшаның тилегине қарсы ойындағысы табыла қоймайды. Бир патшалардың еки қызы бар, биреўлериниң үш қызы болған, бирақ биреўи өлип қалған. Жалаң усындайларға ушыраса береди. Ақырында, табылмағаннан сон патша қапа болып қайтып киятырса, алдынан бир кемпир шығып:

— Балам, бизиң үйге барып, дуз-тәмек болып кетиң? — дейди. Патша ҳайран болады, бул неқылған кемпир, бизди болса танымайды, жолдан өткен жолаўшыға бүйтип мирәт ете бергендей бунық неси бар екен деп ойланады.

— Барсақ барайық,— дейди патша. Булар кемпирдин үйине келеди. Бул кемпирдин үйи ҳайран қаларлықтай екен. Патшалардың сарайынан да жақсы. Кемпир ўәзирлери менен патшаны бир жайға жайғастырады. Алдыларына тамақ тартады. Усындай етип отырғанда, кемпир тағы да бир жолдан өтип баратырған патшаны ўәзирлери ҳәм нөкерлери менен мирәт етип ертип келип, патшаны ўәзирлери менен әдепки патшаның үстине, нөкерлерин нөкерлердиң үстине отырғызады. Патшаларды жүдә жақсы сыйлайды. Таң атады. Азанда патшалар кемпирден рухсат сорап қайтпақшы болады.

Соңғы келген патша кемпирге:

— Қәне, қандай тилегиң бар? — дейди. Кемпир: — ҳеште тилегим жоқ. Сизлердиң пәтияңызды алып калғым келип еди,— дейди.

Ондай болса,— деп патша пәтиясын береди ҳәм бир ләген тилла береди.

Ал әўелги келген патша кемпирден рухсат сорайды.

Ол Хорезм патшасы екен. Кемпирге:

— Қандай тилегиң болса да орынлайман, айт? дейди. Кемпир усы ўақта:

— Сизиң үш балаңыз бар. Мениң ҳеш бир балам жоқ, маған еки үлкен баланды ямаса киши баланды бер? Мениң сизден тилегим усы еди,— дейди.

Патша ойланып турып: балаларымды бермеймен десем қандай тилегиң болса да орынлайман деп ләбиз қаштым. Қой, ләбизиме тутылмайын, неде болса еки баланы берген нен киши Асанды бере қояйын деп ойлайды.

— Бар киши баламды саған бердим, сеники болды. Усыдан қайтып барған соң сизге жиберемен,— деп ўәде етеди.

Булар еки патша көп жерге дейин жолдас болады. Жолда кетип баратырып, бир-биринен не мақсет пенен елинен шыққанын сорастырады. Соңғы патшанын да мақсети үш қызы бар екен, өзиндей патшаның үш баласы болса, соған қуда түсиў ушын шыққан екен. Булар жолдың үстинде нан сындырысып қуда болады ҳәм еллерине қайтады.

Хорезм патшасы елине келген соң, балаларына адам жиберип шақыртады. Үлкен баласы Есен, ортаншысы Үсен шақырыў менен келеди де, кишкене баласы Асан жиберген адамын «бармайман» деп қайтарып жибереди.

Патшаның ашыўы келип, қасындағы ең жақын ўәзирин жибереди. Асан бул ўәзирдиң айтқанына қулақ салмайды. Патшаның енди қатты қәҳәри келеди. Ақырында өзи Асан генжениң мал жайлаўына кетеди. Патша барса, Асан генже қасындағы жигитлери менен кемпирдиң үйине кетиўге таярланып атыр екен. Патша барыўдан ақ, «мениң шақыртыўыма келмеген себепли, сениң жазаң өлим» — дейди де қылышын ала жуўырады. Сонда Асан генже: «тоқтап турыңыз, мениң бир аўыз айтатуғын арзым бар, оннан кейин өлтирсеңиз ырзаман» — дейди.

Патша қылышты шабыўға таярлап, «айтажақ сөзиңди тезирек айт» — дейди.

— Мен сениң балаң емеспен, мен бул патшалықтың қараўына бағынбайман, өйткени сен мени басқа елдеги бир кемпирге бала етип бердиң, сонлықтан шақырғаныңызға барғаным жоқ еди,— депти.

Патша «ўақ» деп киши баласының ўәлийлигин билип, пушайман жепти. Баласына жөн-жосақтың бәрин түсиндирип, қәҳәринен қайтып, «жолың болсын балам» деп, Асан генжеге кемпирдиң үйине барып бала болыўға рухсат етипти.

Асан генже қасына ҳеш кимди ертпестен бир өзи кемпирдиң үйине қарай жолға шығыпты. Бес алты күн жол жүрип, кемпирдиң үйине жетипти. Ол кемпир де Асан генже қашан келер екен деп жолына айдай қарап отыр екен. Асан генже аттан түспестен кемпирге:

— Қәне, маған буйыратуғын жумысың болса айт, мен сизге мийнетимди сиңирмей турып, бала бола алмайман,— дейди. Кемпир әри-бери жалынса да, Асан генже аттан түспейди. Ақыры болмаған соң Асан генжеге:

— Рум деген патшаның елинде, сол патшаның қызы Мысқал пери деген бар, соны маған алып келип бересең,— дейди. Асан генже кемпир менен хошласып, Рум патшалығына жөнепти. Бир неше күн жол жүреди. Не бир шөллерде, тоғайлыққа батпақлыққа ушырапты. Усындай қыйыншылықлардың бәринен өтип, жол жүре берипти. Жолда кетип баратырса мынадай ўақияларга ушырасыпты.

Жолдың оң жағында бир тышқанның инине кире алмай жүргенин көреди. Инге кирейин десе пышық аңлып отыр, егер тышқан тайсалса, пышық тышқанды қағып алажақ, егер пышық тайсалса, тышқан инге зып берип кирип кетежақ. Буны көрген Асан генже тышқанды аяп пышықты қуўып жибереди. Сөйтип тышқанға жақсылық ислейди. Усы ўақта тышқанның ининен:

— Ҳәй, Асан генже, сен маған жақсылық еттиң, мен тышқанлардың патшасы едим. Енди сениң қандай тилегиң бар, не тилесең де орынлайын,— дейди.

— Не берсеңиз де береғойың? — депти Асан генже. Тышқан өзиниң муртынан бир түк жулып алып берипти. Усыны жойытпа, қай ўақта басыңа қыйыншылық түсип қалса, усы түкти түтетсең тайын боламан. Қандай хызметиң болса да орынлайман,— деп, тышқан хошласып қалады.

Асан генже тағыда кетип баратырса, алдынан қатты бақырып турған жолбарысқа ушырасыпты. Ол жолбарыстың

касында тағы бир жолбарыс бақырып жылап тур. Асан генже буларға не болған деп, жолбарыслардың касына барса, бир жолбарыстың аяғына шөңге кирип, соның аўырғанына шыдамай бақырып атыр екен. Ал қасындағы жолбарыс сол шөңгени алалмай қыйналып турған екен. Асан генже аттан түсип, жолбарыстың аяғындағы шөңгени алып, жақсылық етеди. Жолбарыс та Асан генжеге «қай ўақ басыңа қыйыншылық түссе бизлер тайынбыз» деп бир түгин жулып береди.

Булардан да өтип бир далалықтағы боз бенен кетип баратырса, жолдың шетин қумырсқалардың өз инине кире алмай турғанын көрипти. Асан генже қумырсқаның ининиң аўзына қапсырылып қалған кесекти алып таслап, қумырсқаларға да жақсылық етеди. Қумырсқалардың ининиң ишиндегиси сыртқа, сырттағысы ишке кирип, жайнап-жаснап қалады. Сөйтип қумырсқалар да Асан генжеге белги берип хошласып қалады.

Сол жүристен арадан үш ай өтеди, Асан генжениң алып шыққан азығы таўсылады, атын сойып жейди. Ерди арқалап жаяўлап тағы бир ай жол жүреди. Кетип баратырса жолдың оң жағында жайласқан үлкен бир шәҳәрге көзи түседи. Асан генже ойланады: мен шәҳәрге қалай бараман, үстим болса алым-салым, адамлық сыйқым жоқ, неде болса дүзде өлгенше, қалада өлейин деп Асан генже ойланады. Бул ўақта Асан генжениң, ойынан қыз алып қайтыў мақсети умытылады.

Шәҳәр үлкен екен. Көшесинде адамлар көп. Ана жерде де, мына жерде де саўдалар қызып атыр. Қалада Асан генжедей болып жүрген адамлар да көп.

Асан генже қалаға барып, «баласызға бала, қызсызға қыз боламан» деп шәҳәрди бираз аралайды. Күн кеш болыўға аз қалғанда Асан генже бир нан сатып турған кемпирге келип «баласызға бала боламан» дейди. Кемпир Асан генжениң сымбатына қарап турып:

— Мениң балам да, қызым да жоқ еди, маған бала бolармысаң? — дейди.

— Болайын,— дейди Асан генже. Сөйтип кемпир Асан генжени изине ертип үйине апарады. Кемпирдиң өз баласындай болып хызметин етип жүре береди.

Күнлерде бир күн кемпир азан менен турып Асан генжениң дастығының алдында бир қанша тилланың шашылып жатырғанын көреди. Кемпир уйықлап жатырған Асан генжеге билдирмей тиллаларды жыйнап алады. Ҳәр ўақта Асан генжениң айдарынан алтын тилла таматуғын еди. Буны өзи билмейди. Усылай етип кемпир кем-кем байыйды. Асан генжеге айырым отаў тигип береди.

Асан генже бир күни орнынан ерте турып, далаға шығып қараса, күн шығардан бир күн, күн батардан бир күн шығып тур. Ҳайран болады. Жуўырып келип кемпиринен:

— Күн шығардан шығып турған қәдимги күн, ал күн батардан да бир күн шығыпты. Бул не? — деп сорайды. Кемпир көп ўаққа дейин жуўап бермейди, бирақ Асан генже сорап қоймаған соң:

— Күн батардан шығып турған күнниң мәниси мынаў балам, бизиң елдиң патшасының Мысқал пери деген қызы бар, оны патша сарайға салып, сыртына қараўыл қойыпты. Мысқал пери азанда бир мәртебе далаға шығарылады. Оның сулыўлығынан жүзи күн менен шағылысып күн батар тәрептен күн шығып турғандай болады деп жуўап береди кемпир. Асан генже буны еситкен ўақта өз елинен қандай мақсет пенен шыққанлығы ядына түседи. Ол Мысқал перини қалай да болса бир көриўдиң, сөйлесиўдиң жолын ойланады. Сол күни кеш болады, шәҳәр халқы жатады. Көшелер тым-тырыс, тек анда-санда ийттиң үргени ғана еситиледи. Асан генже ойланып отырса баяғы жолда берген тышқанлардың түги ядына түседи. Дәрҳал түкти отқа тутандырады. Сол ўақта тышқанлардың патшасы Асан генжениң алдында тайын болады.

— Достым, басыңа қандай аўырманлық түсти? — дейди тышқанлар патшасы. Асан генже болған ўақияларды барлығын айтады.— Ендиги сизлерге тапсыратуғын жумыс мынаў,— дейди.

— Мениң усы үйимнен баслап Мысқал перениң жатқан жайына дейин жердиң астынан қазып жол түсирип бериң. Адам сезгендей болмасын, топырағын қаланың сыртына таслайсыз. Қазылатуғын жол адамның төбеси тийместей болсын. Усы жумысты дос болсаң, еки саатта питкерип бер,— дейди Асан. Тышқанлар патшасы қайылшылық билдиреди. Сөйтеди де қараўындағы барлық тышқанларына ертең усы ўақта, усы жерге жетиўин буйырады.

Ертеңине еки саатта Асан генжениң жумысын питкерип, тышқанлар патшасы рухсат алып кетип қалады. Асан генже жердиң астындағы жол менен Мысқал перениң жайына қарай жүреди. Тышқанлар жайдың астынан тесип, Мысқал

перинин жатқан жайының мүйешинен аўыз шығарған екен. Асан генже жайға кирип барады. Жайдың иши күндизгидей. Ҳеш жерде жаныўлы турған шам жоқ, бул қыздың сулыўлығы жайды да күндизгидей етип турған екен. Бул ўақта Мысқал пери уйқыда еди. Бетине сийле жаўып жатыр екен. Асан генже сийлени көтерип, қыздың жүзине қараған ўақта, Мысқал перинин сулыўлығынан, еси аўып қулап қалады. Аздан соң Мысқал пери оянып қараса, қасында бир жигит сулап жатыр. Жигиттиң жүзине қараған ўақта, оған ашық болып, қыз да естен танады.

Бир мәҳәлде, Асан генже есин жыйнап өзине келеди. Естен айрылып атырған қызға ҳеш нәрсе айталмай келген жери менен үйине қайтады.

Таң атады. Мысқал перини күнде азанда патша өлшейди екен, ол қыз туўылғалы аўырлығы бир мысқалдан зият болмайды екен. Ал, ер адамға қыздың жүзи түссе, бир мысқалдай зият болады екен.

Азанда күндеги әдети бойынша патша Мысқал перини өлшейди. Бүгин қыз бурынғыдан аўырлап кеткен. Патшаның қәҳәри келип, қыздың жайын қорғап турған 40 қараўылды дарға астырады. Ертеңине қыздың жайына 100 исенимли адамды қараўыл қояды. Сол түни Асан генже қыздың жайына тағы келеди. Бул күни Мысқал пери уйықламай, қолына қанжар алып отырған екен. Жайға кирип келген Асан генжени көргенде Мысқал пери естен айрылады, Асан генже де талып қалады. Көп узамай олардың екеўи де есин жыйнайды. Мысқал пери жигитти қанжар менен өлтирмекши болып умтылады. Сол ўақта Асан генже.

— Сизге бир аўыз арзым бар, оннан кейин өлтирсеңиз ырзаман,— дейди.

— Айт ондай болса? — деп қыз қәҳәринен қайтып кем-кем босаныса береди. Асан генже өзинин не мақсет пенен шыққанлығын, жолда қандай азап көргенлигин, бул жерге қалай келгенлигин қаддырмастан айтады. Мысқал пери қанжарын алып қойып:

— Сен маған ашық болсаң, менде саған ашықпан, бирақ әкемниң, жаман үш шәрти бар. Сол шәртлерди орынлай алмай көп батырлар, көп шазадалар өлип кетип атыр. Сен зая болмай ақ қой. Бәри бир ол шәртлерин орынлай алмайсаң. Ендигиден былай бул жерге келме, бир рет өлимнен азат еттим,— дейди. Бирақ Асан генже:

— Әкенниң қандай шәртлери болса да орынлайман. Мениң басым сениң жолыңда қурбан болады,— деп қоймаған соң, Мысқал пери қолындағы алтын жүзикти Асан генжеге береди. Сен ертең мениң әкеме адам жиберип айттыр. Ол үш шәртти айтар. Сол үш шәртиниң биринширси мынадай: «Патша қаланың адамларын сарайдың алдындағы далаңлыққа жыйнайды. Ашық жерде еки ин бар. Сол инди саған көрсетип, «ал шәртти орынла» дер. Сен инниң биреўине алтын қайнатасаң, биреўине гүмис қайнатасаң, индеги алтын менен гүмис қайнап бир-бирине қосылады. Сонда патша шәрти орынланады дейди. Сол ўақта белгили жерде сызық бар, соған дейин қашасаң, сызыққа жеткенше адамлар «ал хә күйеў бала» деп, сени түйе басты етер. Усылардан қутылып сызыққа жетсең биринши шәртти орынлағаның. Бул шәртти орынлаўға мен көмек ушын жүзикти берип отырман. Усы жүзикти патша «ал шәртти орынла» деген ўақта адамларға билдирмей арқадағы инге салып жибер де, қарап тур. Иннен алтын ҳәм гүмис қайнар. «Шәрт орынланды» деген ўақта қолыңды қубладағы инге тық та, жүзикти ал да қаш. Адамларға жеткермей сызыққа жетиўиң мүмкин, мине усыларды умытпа. Енди сол шәртти орынлағанша бунда келме. Екинши, үшинши шәртлерди әкем айтады. Оны орынлаў өзиң менен болады. Шәртлерди орынлаўыңа тилеклеспен деп, Мысқал пери хошласып қалады.

Азанда Асан-генже кемпирин патшаға жумсайды. Бирақ кемпир: — Балам патшаның үш шәрти бар қусайды. Ол шәртлерди орынлай алмай көп адамлар өлип кетти. Сен ол қызды айттырғанды қой,— дейди. Асан генже жалынып коймайды. Ақырында, баласы қоймаған соң патшаның алдына барады:

— Патшайым, арзым бар?

— Арзың болса айт! — дейди патша.

— Мениң балам бар еди, ер жетип адам болды. Енди ол сизиң шәртлериңизди орынлайман деп қоймай баратыр. Соған келип едим,— дейди.

Ондай болса баланды жибере ғой,— дейди патша. Кемпир үйине келип, патшаның айтқанларын Асан генжеге айтады.

Асан-генже патшаның алдына барады да келген жумысын айтады.

— Бала, сен өзиң жассаң, сен түўе не бир ғошкақ жигит-

лер шәртти орынлай алмай, жоқ болды. Сен қалай орынлайсаң? — дейди патша.

— Қалай орынласам да орынлайман. Өлсем өлимиме ырзаман, маған шәртлериңизди айтың? — дейди Асан-генже.— Болады дейди де, патша Асан генжеге Мысқал перинин айтқан биринши шәртин айтады. Ертең келип сол шәртти орынлаўға кирисиўин ескертип жибереди.

Ертеңине шәртти орынлаў ушын Асан генже айтылған жерге келеди. Адамлар толып қалған. Асан-генжениң бир өзи сонша адамлардың ортасында турады. Патша «ал шәртти орынла» деген де Мысқал перинин айтқанындай ислейди. Сызыққа дейин қашып та қутылады. «Биринши шәрти орынлады» деп хабарлайды патша. Енди екинши шәрти үш күннен кейин орынланыўы керек екен. Бирақ, Асан-генже патшаға:

— Екинши шәртти айт? Ертең орынлайман,— деди.

— Екинши шәрт мынадай: қаладан сыртқа шығып, бир танап тақыр жерге бир батпан тары септиремен. Алыстан қоршап адам қояман. Тарының саны белгили, сол тарыны кеш болғаннан азанға дейин терип бересен. Бир батпаннан кемис болса да, бир батпаннан бир дәни кем болып шықса да өлимдарсаң. Егер терип берсең, екинши шәртти орынлағаның,— дейди. Асан-генже үйине келип, ойланады. Ақырында, қумырсқалардың берген белгиси ядына түседи. Сөйтип Мысқал перинин жайына барады. Екеўи көп сөйлесип отырады. Таң атыўға жақынлайды. Азанда үйине келип Асан-генже патшаның шәртин орынлаў ушын патшаға барады.

Айтылған жерге тары апарылады. Асан-генжениң көзинше өлшенеди ҳәм саналады. Сөйтип бир танап жерге тарыны сеўип таслайды да, патша ҳәм адамлары менен кетип қалады. Асан-генжениң бир өзи қалып қояды. Күн батып қараңғы түседи. Сөйтип қумырсқаның белгисин отқа түтетеди. Демниң арасында жер жәҳәнди быжнаған қумырсқа алып кетеди. Қумырсқаның патшасына шәртти тапсырады да, «еки саатта орынла», дейди.

Қумырсқаның патшасы шәртти орынлаўға қумырсқаларға буйрық береди. Қумырсқалар тарыны әкелип ыдысқа сала береди. Арадан бир саат өтпей ақ, тарыларды әкелип болады. Тарыны өлшейди,— дурыс келеди. Санайды, бир тары кемис. Барлық қумырсқа сол бир тарыны излейди, табылмайды. Қумырсқаның патшасы қумырсқаларды түўеллейди. Бир қумырсқа кем келеди. Енди сол қумырсқаны излейди.

Оны да таўып алады. Ол Қумырсқаның аяғына кесек түсип кетип, аяғы ақсап, аўзына тарыны тислеп, тәрезиге жете алмай жатырған екен.

Шәрти орынланатуғын болған соң Асан-генже қумырсқаларға рухсат берип, тарыны дастанып уйықлап қалады.

Сәскеде патша адамлары менен келсе, Асан-генже уйықлап атыр. Оятып тарысын санайды, дуп-дурыс, өлшейди, дуп-дурыс келеди. Екинши шәрти де орынланады.

Енди үшинши шәрти мынадай; қаланың сыртындағы таўда бир әйдарҳа бар. Сол әйдарҳа қаланы жутыўға таярланып атырған. Соны өлтирип, елди апаттан қутқарыў. Асан-генже шәртти орынлаў ушын сол күни кетеди. Таўға жетеди. Жолбарыстың берген түгин тутандырады. Жолбарыслар тайын болады, ҳәм шәртин айтып, өзи таўдың бир жырасында отырады. Еки жолбарыс әйдарҳаның еки жағына шығып, биреўи екиншисине ылақтырып, екиншиси бириншисине ылақтырып, кулласы әйдарҳаны өлтирип тыныш табады. Асан-генже әйдарҳаны еки жолбарыстың үстине артып, өзи ең жоқарысына минип қалаға келеди. Қала халқы «әйдарҳа жутыўға киятыр» деп, көринген тесикке кирип кетеди. Патша талып қалады. Әйдарҳаны патшаның сарайының алдына қойып, Асан-генже патшаға кирип барады. Патша жаңа есин жыйған екен. «Шәртти орынладым» дейди. Патша, «мынаў бәлеңди көзиме көрсетпе, узаққа жоқ қыл», дейди. Буны жолбарысқа буйырып, олар менен хошласып қалады. Патшаның нағыз күйеўи болып алады. Патша 40 күн той, 40 күн ойын етип Мысқал перини Асан-генжеге береди. Асан генже менен Мысқал пери қосылады. 7 жылға дейин усы патшаның елинде өмир сүреди. Бир балалы болады.

Бир күнлери Асан-генжениң ядына ата-анасы, туўған, туўысқанлары ҳәм баяғы кемпирге берип кеткен ўәдеси түседи. Асан-генже «енди елге қайтқым келип жүр. Кетейик, келип кетип турармыз» — дейди. Мысқал пери келисим береди. Сөйтип патшадан рухсат алып, екеўи баласы менен елине қайтады. Оларды патшаның әскерлери сол елдиң шегарасына дейин шығарып салады.

Асан-генже оғада шаршайды. Сөйтип шегарадан шыққаннан кейин жолдың шетине шатыр қурып булар дем алады. Сөйтип жатып, катты уйқыға кетеди.

Мысқал перинин елинде үш қарақшы бар еди. Олар Мысқал периге өл деп ашық еди. Бирақ қалай етип алыўдың жолын билмей жүретуғын еди. Бул үшеўи Мысқал перини

урлап алыў мақсетинде Асан-генже патшаның елинен қайтқалы изинде жүрди, қай жерде қайымы болар екен деп аңлыды.

Асан-генже менен Мысқал перинин уйықлап жатырған жерине келип, қарақшылар Мысқал пери менен баласын өзлериниң атларына мингизип Асан-генжени байлап, дүзге таслап кетеди. Арадан үш күн өткеннен кейин Асан-генже уйқысынан оянып қараса, қасындағы ҳаялы менен баласы жоқ. Атлар да жоқ. Қолы байлаўлы. Бир бәлениң болғанын биледи. Енди пиядалап, дийўана болып, Мысқал перини излеп кете береди. Арадан бир ай өткен соң баяғы атасының қаласына барады. Қалада патша өлип, орнына патша көтериў ушын дәўлет қус дегенди ушырып атыр екен. Дәўлет қус келип Асан-генжениң басына қонады. Патшаның ўәзирлери дийўананың басына қонды деп қайтадан ушырады. Бәри бир Асан-генжениң басына қона береди. Ақырында, Асан-генжени халық патша етип тиклейди.

Асан генже патшалықты қолына алғаннан кейин, қалаға жар урдырады:

— Қимде-ким қарақшы болса, өзиниң еткен қарақшылығын айтқан адамға ғәзийнеден тилла беремен,— дейди. Буны еситкен қарақшылар өзлериниң еткен урлығын айтып патшадан тилла ала береди. Қарақшы емеслер де алдаў менен тилла алады. Бирақ елдеги барлық қарақшылар келип болса да, Мысқал пери жөнинде ҳеш хабар болмайды. Патша жәллатларын жыйнап, елдеги қарақшылардың болғаны ма ямаса барма? — деп сорайды. Бир жәллат турып:

— Таўдың етегинде үш қарақшы бар. Оннан басқа қарақшылардың барлығы келип болды,— дейди. Сол үш қарақшыға адам жиберип алдырады. Қарақшылар келгеннен кейин патша:

— Қәне, өмириңизде қандай қарақшылық еттиңлер? — дейди.

— Өмиримизде еткен қарақшылығымыз оғада көп, солардың бәрин айтайық па ямаса соларға жарып болғандай бир қарақшылығымыз бар, соны айтайық па? — дейди олар.

— Соңғыны айта ғойың? — дейди патша.

— Бизлер усы елдиң сеннен бурынғы патшасының қызы Мысқал перини урлап едик. Күйеўи уйықлаўы менен қалды. Мысқал перини алып келген соң усы үшеўимиз таластық. Бирақ бизлерге тиймейтуғынын айтты. Ҳәзир қарындасымыздай болып отыр,— дейди қарақшылар.

Асан-генже дәрҳал буларды зинданға таслатады да, жәллатларға Мысқал перини әкелиўди буйырады. Мысқал пери Асан-генжени әдеп танымайды. Олар пинҳамы жайға барып, Асан-генже бетиндеги перденн ашып жибергенде Мысқал пери таныйды. Сөйтип олар патшалықты ўәзирине берип, түнниң ишинде адамға билдирмей елине қайтады. Бир неше күн жол жүрип баяғы кемпирдиң үйине жақынлайды. Ол мәстан кемпир екен. Сол ўақта Мысқал пери Асан-генжеге:

— Асан-генже, мен усы жерде қалайын, сен атыңды қатты шаўып, терлетип кемпирдиң үйине бар. Ол кемпир мени, сени қашан келер екен деп жайының басына минип күтип отыр. Бар да жайдың ишине кир. Там басына шығатуғын зәңгиде бир кептер отыр. Сол кептерди кемпир алып қоймастан бурын бар да басын жулып ал. Тек шаўқым сала бер. Ат жарамай Мысқал пери жолда қалды дей бер. Соған алаң болған кемпир кептерди ядынан шығарады. Кептердиң басын жулсаң, ол кемпир өледи. Бизлер сонда ғана қосыла аламыз. Егерде ондай етпесең, бәри бир ол мени де, сени де тирилей жейди. Себеби кемпирдиң үш дәў баласы бар еди. Олар мениң жолымда шәртти орынлай алмай өлип кетти. Соның ушын меннен өш алайын деп сени маған жумсаған деп ўәлийлигин айтады. Асан-генже тап усы айтқанындай ислейди. Кемпирдиң үйине шаўқым салып барады. «Ат таўып бер ҳә, ат таўып бер» дейди. Кемпир Асан-генжени көреди де зәңгиге жуўырады. Бирақ зәңгидеги кептерди Асан генже бурын алады да, басын жулып алады. Кемпир сылқ етип жерге қулап түседи.

Мәстан кемпирди өлтирип, Мысқал пери менен қосылып, Асан-генже өзиниң елине келип, ата-анасы, ағалары менен көрисип, 40 күн той, 40 күн ойын берип, мурады-мақсетине жетеди.

АЛТЫН ТАУЫҚ

Бурынғы өткен заманда ҳәўли-ҳәрем, бағ-бақшалы, төрт түлиги сай, бир бай болыпты. Байдың еки ҳаялы бар екен. Байдың үлкен бәйбише ҳаялынан туўған Әсен, Үсен, соңғы тоқаллыққа алған ҳаялынан туўған Есен деген үш улы болыпты. Олар ҳеш нәрседен хабарсыз азаннан кешке шекем ойын-күлки менен өмирин өткерип жүре берипти.

Бир күнлери бай бақшаның ишин аралап, ҳәр бир түп шийениң көринисинен денеси балқып, мәз-мәйрам болып жүрсе, бир түп жүзимниң жартыланып қалғанын көреди, әрибери жүзим бағының әтирапын айналып көз салады, бирақ ҳеш нәрсе таба алмай, үйине қайтады. Үш баласын шақырып алып, бүгин жүзим бағына кирдиңизлер ме деп сорайды, олар «барған жоқпыз» дейди. Бай буған инанбай олардың жалаң аяқ изин шөп пенен өлшеп те көреди. Оның менен турмай, балаларын жүзим бағына ертип барып, көзиңизге не илинсе, соны услап алың, деп алдын ала ескертеди. Булар, ҳәммеси бағдың ишин жапа-тармақай қарап, я адамның, я басқа бир заттың жүргенин көрмейди. Ақырында, бай балаларына қарап: «Маған ким душпанлық қылыўшы еди, буны биреў қасахана ислеп жүрген шығар» деп, бир нәрсениң хабарын сезгендей таңлана сөйлейди. Балалар да атасының әлленелерди ойлап турғанын билип, үшеўи жүзим бағын гезеклесип қорыўға атасынан рухсат алады. Бул сөз байға да мақул түседи.

— Бүгинги түн бағды қайсыңыз гүзетип шығасыз? — дейди ол. Сонда үлкен баласы Әсен:

— Ата, биринши гезекти маған бер? — деп белсенип турады. Бирақ жүзим бағын түн жарпысына дейин қорып отырып, таң алдында көзи илинип кетеди, орнынан турып қараса, уллы сәске болып қалған екен. Аяғын әлтек-тәлтек басып, бағды серлесе, жүзимниң белгилеп қойған орнының басқа жеринен тағыда омсырайтып жеп кеткенин көреди.

Әсен жүзимди не жегенлигин биле алмайды. Шаңқай түсте атасына барып болған ҳәдийсени ашық баянлайды. Бай баласының ислеген жумысларына кеўли толмай, оған ашыўлы түрде кейип, екинши баласы Үсенди шақырып алып: «Балам, гезегиңе жүзим бағып бүгин сен қорып шығасаң» — деп буйырады.

Бала атасының усы сөзи бойынша келеси күни қолына бир шелек суў алып, жүзим бағына келеди. Ол да түни менен гүзетип, қәпелимде уйықлап қалады. Күндеги ўақты бойынша қус келип, жүзимди жеп кетеди. Сөйтип бул күни де оның қандай мақлуқ екени анықланбай қалады. Бала муңайып, болған аўҳалды атасына жасырмастан айтып береди. Бай балалардың қылған исине өкинип, не қыларын билмей турса, бул аўҳалдан хабары бар кишкене баласы Есен атасының алдына жуўырып келеди де: «Енди жуўапты бизге бериң, бүгинги түн ди мен гүзетип шығайын» — деп соранады. Бай «сени жин урып кетер, қорқарсаң» деп ҳә дегенде Есенге жуўап бере қоймайды. Өзиниң еле жаслығына да қарамай, қоярда қоймай соранып отырған соң, бай да «барсаң бара ғой, балам» дейди.

Есен жүзим бағып бир ақшам гүзетип шығыў ушын, қолына бир шелек суў менен тас шыра алып, күндеги ағаларының гүзеткен жерине келип, тура береди. Шелектеги суўды бир түп жүзимниң түбине қойып, шыраны жағып, белгисиз қустың келиўин күтип отырады. Түн жарпы аўа бергенде, қубладан бир нәрсе қанатын узақтан сермеп келип, жүзим бағының қақ ортасына қонады. Бирақ бала бунның қандай қус екенин таң қараңғысы менен айырып таный алмайды. Қус жүзимди тәўирақ тойғанынша жеп, ең соңында суў турған шелектиң ернегине келип қонып, ҳеш қәўипленбестен шелектен суў ише баслайды. Оның барлық ҳәрекетин сырттан бақлап, аңлып турған бала әсте артынан билдирмей барып, қусты бас салып услап алады. Таң атқаннан соң қандай қус екенин анықлап көрмекши болып талпынып, қусты беккем усламай, услағанына мәс болып жүргенде Есенниң қолынан жаздырылып, тикке ҳаўалап ушып кетеди. Бирақ қустың саўрысынан еки пәри жулынып қалады. Бала усы көринислердиң ҳәммесин қыпса сақламастан, басы бирикпеген қысқа сөзлери менен тутлығыңқырап, атасына жеткереди. Бай Есенниң шулдирлеп қуўанышы қойнына сыймай айтқан ҳәр бир сөзин күнт пенен тыңлап, күле шырай берип, муртын қыймылдатып отырып, сол қусты қайдан

болса да излеп келиў ушын балаларын сапарға атландырады. Байдың үлкен ҳаялынан туўған баласы Әсен, Үсен кишкене инисин изине ертпей, бөлек кетеди. Ағаларының берген хорлығына иши күйип Есен де жол жүрип отырып бир қалың тоғайлықтың ишинен кесип өтпекши болады. Жол бойы жүрип киятырып, Есен бир қасқырға ушырасады. Бул қасқыр адамдай болып, Есен менен сөйлесип, булманға не ушын келдиң, бизге бир мезгиллик аўқат ушын келдиң бе?» дейди. Есен оған «мениң бир шыбын жанымды өзиме олжаға берсеңиз, сонда ғана айтаман» дейди. Қасқыр келисим береди. Есен болған истиң жөнин баянлаў менен бирге, қасқырға өз жумысының да мәнисин түсиндиреди.

— Мениң әкемниң жүзим бақшасы бар еди, соған күнде бир қус келип жеп кете беретуғын болды, билетуғын адамлардың айтыўынша бул Ҳәмир патшасының алтын таўығы қусайды. Сол алтын таўықты алып келиў ушын атамыз бизлерди усы жолға буйырды. Соның ушын мен де гез келген қыйыншылық болса, талайымнан көрермен деп сапар етип жүргеним еди,— дейди. Сол жерде Есен қасқыр менен айрылмас дос болады. Булар әбден мәмле болып, сырласып истиң жөнине түсингеннен кейин, қасқыр: «Саған алтын таўықты таўып алып бериўдиң жолы бар, сен мениң үстиме минсең, мен сени Ҳәмир патшасының елине алып бараман» деп баланы исендиреди. Есен де ҳаўлықпастан қасқырдың үстине минип алып, бир неше күнлерден кейин Ҳәмир патшасының елиниң шетине келип түседи.

— Мынаў турған Ҳәмир патшасының ели,— дейди қасқыр балаға,— геўгим жабыла сен ел шетине бар, анаў минардың берги астында патшаның алтын таўығы туратуғын жайы бар, барағойсаң тек алтын таўықтың өзин ғана алып қайт, егер кетегине қызығып онда қосып аламан десең, онда тутылып қаласаң, жора,— дейди қасқыр.

— Жақсы достым, солай ислеймен,— деп Есен патшаның алтын таўығы жатқан жайына белгисиз ўақытта кирип, таўықты алады. Бирақ таўықтан да кетеги сондай сулыў болғанлықтан, буны жубы менен қоса алайын деп ойланып, кетекке қол урғанда қатты сес еситиледи. Артынан еки жигит келип, Есенди лаппа ұслап алады. Жигитлер Есеннен бул истиң дәрегин сорап, не ушын урлық қылғанын билмекши болады хәм уры деп айыплап патшаның алдына алып барады. Патша оннан саўал сорап бул жерлерге не

мақсет пенен келдиң, не қаралы адамсаң, не ушын мениң алтын таўығыма қол салдың деп баспалата берген соң Есен:

— Бизиң атамыздың жүзим бағы бар еди, күнде сол жүзимди қус келип жеп кете беретуғын болды, соң сорастырып қарасақ сизиң алтын таўығыңыз екен. Сол қусты излеп усыманнан дәрегин еситип, бүгин келип отырғаным еди,— дейди.

— Егер сизге таўық керек болса, мен сени бир жерге жумсайман, сол исимди питкерип келсең, онда сизге алтын таўықты кетеги менен берер едим,— дейди патша. Сен буннан әдеўир күн жол жүрип Рәҳим патшаның елине барсаң, патшаның бир орасан жүйрик суў тулпары бар, мине сол тулпарды ер-турманы менен әкелип колыма қуўыстырсаң, сол тапсырмаларымды бежерсең, алтын қусымды аласаң, егер бул жумысты орынламасаң, бир шыбын жаныңнан үмит үзип, гелледнен айрыласаң!

Бала гүллән ислердиң болажағын еситип, болғаннан кейин, өзиниң досты қасқырға ойласады. Есен достының ақылын алып, патшаға қайта барады да, ҳәмириңизди бәржай етип питкерип келиўге жуўап берсеңиз деп патшадан рухсат алып, қасқырдың үстине минип, жолға раўана болады. Булар бир неше күн жол жүрип, Рәҳим патшаның елине жетеди. Қасқыр Есенге жолдың түрин айтып, бир қанша кеңеслер береди. «Буннан кетип сарайға кирегойсаң, тек тулпардың шылбырын кесип ал да жүре бер, ер-турманларына көз де салма, қол да тийгизбе, тутылып қаларсаң достым» — дейди. Есен бул сөзлерди еситип, қупа-күндиз тулпардың турған жерине кирип, айтылған сөз ядынан шығып, неде болса тулпарды барлық заты менен ала кетейин деп, ер-турманына умтыла бергенде қатты сес еситилип, ҳә демей ақ артынан қараўыл келип Есенди услап алады. Қараўыл «Сен не қылып жүрген урысаң, сени булманда қоймай дарға астырып өлтиремиз» деп, урып-урып Рәҳим патшаның алдына алып барады. Патша баладан бираз сораў сорап болғаннан кейин, Есен де қандай жумыслар менен елинен шыққанын бастан-аяқ айтып береди. Рәхим патша баланың келген жумыслары менен танысып болып Гафур патшаның елине жибериўди ойлайды. Ол суў перилердиң басшысы екен. Оның лақабы жер жарған жалғыз сулыў қызы бар екен. Рәҳим бул қызға бир неше жыл ашық болып, қолға түсире алмай, ақырында гүдер үзип қойған екен. Есенге усы суў периниң қызын алып келиўди буйыра-

ды ҳәм балаға «егер есабын тауып, сапарың оңына келисип, маған Гафурдың қызын әкелип берсең, суў тулпарымды ер-турманы менен беремен» деп ықрар етеди.

Есен патшадан мәўлет алып, қасқыр менен бирге белгисиз қыздың елине қарай көрингеннен жолдың бағдарын сорап кете береди. Қулласы кәлам, қасқыр жерден мурнын көтермей ийискелеп жүрип отырып, қыздың аўылына жақынлайды. Сөйтип Есенди жаўырынынан түсирип «енди жағында қандай ҳийлең болса тартынбай қоллана бер» дейди де, өзи солмандағы дүт тоғайға кирип кетеди. Қайтып ушырасар ўақтын белгилеп, бала менен хошласады. Оннан соң Есен де қарап жатпай, өз ғамын жеп күни-түни қыздың ҳаўызға баратуғын жолын бақлап, бир күни аңлаўсызда қолға түсирип алады да, ҳешкимге билдирмей қызды изине ертип қаладан шығып кетеди. Сол жүрис пенен баяғы қасқырдың қалған жерине келип, үшеўи қайтадан қосылып, жүрип кете береди. Болажақ ислерди алдын ала ойлап қойған қасқыр жол бойы баратырып Есенге ақыл айтады. Көп сөз бенен узақ сапарды қысқартып, көз ашып жумғанша Рәҳим патшаның сарайының алдына барып түседи. Қәпелимде, қасқыр бир силкинип жибереди де сулыў қыз сыпатына кирип, баланың алып киятырған пери қызы болады да, Есенге:

— Сен ҳәзир мени патшаның отырған жерине ертип барып: «буйрығыңызды орынладым, тақсыр, енди маған суў тулпарыңызды ертурманы менен берсеңиз екен», деп сорасаң, ол саған ирикпей өзиниң айтқан шәрти бойынша тулпарын берер. Буны алғаннан соң, қызды артыңа мингестирип, кешеги жолдың сүлдери менен жайырақ жүрип кете берерсең. Ал мен болсам еки үш күн той тарқағанша келиншек болып кирип-шығып хызмет ислеп жүрермен ҳәм көп кешикпей булманнан қалай болса да қарамды батырып, сениң изиңнен қуўып жетермен,— дейди.

Солай етип қыз кәлпине келген қасқырды Есен патшаға алып барады. Патшаның кеўли сондай хош болып, балаға сарпайлар жаўып, көп ҳасыл затлар ҳәм тулпарын берип, Есенди олжалы, жоллы жигит қылып қайтарады. Бул да жаңағы таслап кеткен ҳақыйқат пери қызын иле шала атқа мингизип алып, қасқырды күтпестен илгери жүре береди.

Арадан бир неше күн өткен соң, патшаның бергизип атырған тойының изи тарқамай атырғанда үйден кирип-шығып жүрген жаңа түскен келиншек қас қаққанша әбеший түрге енип кеткенин қасындағы қызлар сезип қалады. Ҳәммесиниң төбе-шашы тик турып, келиншектиң жанындағы адамлар майданға тура-тура қашады. Бундай сумлықты еситкен патша ҳайран болып, «жин бе, шайтан ба өзи, көриңлер» деп халқына хәмир етеди. Бирақ көрген, билген адам болмай патша пәнт жеўи менен жағасын услап қалады.

Қасқыр өз жөнине ылағып, ҳә демей ақ Есенлердиң изинен еки күнде қуўып жетеди. Сол жүристен Ҳәмир патшасының елине келеди. Бул жерде қасқыр ырас киснесе жер қозғалған, қуйрығы сала қулаш бир тулпар болады. Бала қыз бенен суў тулпарды қалдырып, тулпар болған қасқырды минеди де, тар көшениң ортасы менен түрли жүрислерге салып, қаланың ишинен арман-берман шаўып мақтаўын әбден патшаға жеткереди. Ҳәмир патшасы адам жиберип, баланы шақыртып алады да, өзиниң алтын таўығын кетеги менен қоса оған береди. Есен патшаның буйрығын орынлағанына шадыман болып, тулпарды сарайманларға тапсырады да, өзи жуўап алып кейин қайтып, шын суў тулпар менен қыздың қасына келеди. Олманда көп егленбестен, бала өзиниң туўылған елине жол тартады.

Әдеўир күннен кейин қасқыр да Хәмир патшасының сейислериниң қолынан жырылып, Есенлер менен қайта табысып, өзиниң әзелги тоғайдағы орнына келгенде, баладан жуўап сорап қалып қояды.

Ендиги гәпти баяғы байдың үлкен ҳаялынан туўған Әсен менен Усеннен еситиңлер. Олар Есеннен айрылысып кеткен соң баспаған жери, көрмеген көли қалмай, ең соңында биргe қайтайық деген ой менен, кишкене инисиниң жолына айдай қарап күтип жатыр еди. Бул ағаларының үстине Есен де бир күни бара кетеди. Олардың усти-басының тозып, өзлериниң де корениш тартып қалғанын көрип. Есен ағаларына әдеўир ғамхорлық жасап ҳүрмет етеди. Бирақ еки ағасы оған жаманлық етип, алып киятырған ҳасыл затларын, перининң сулыў қызын, тулпар атты оннан қызғанып, Есенди алдарқатып аңлып отырып пышақ урып өлтиреди. Қыласынды қылып, ислерин питкерген жигитлер алды-артына қарамастан, аўылдың жолы қайдасаң деп, барлық олжаға түскен дүнья-малларды баўырына басып, елине аман-есен жетеди.

Жол бойында лашы қалған Есенниң геўдесине ҳәккениң палапаны менен қарғаның палапанлары қонып, минип ту-

сип үлкен «той» ислеп атырғанының үстине баяғы қасқыр досты келип қалады. Шаўқымды еситип, жол менен жортып киятырған қасқырдың көзине бир шетте жатқан адам өлиги түседи. Аңлап қараса бөксесине минип алып, тумсығын ол жаққа, бул жаққа сүйкеп, хәкке менен ғарғалардың бар күшин тумсыққа жыйнап шоқып турғаны достының денеси екенин таныйды. Буған қасқырдың қатты қәҳәри келип, шақалақлап күлип турған бир ҳәккени услап алады да, оннан Есенди ким өлтиргенин сорайды.

— Мен қайдан билейин... Тек мениң жазығым өликтиң үстине гезлесип қалған соң, буннан бир нәҳәрленип аўқатланайын деп отырғаным, оннан басқаны билмеймен, ал, жүдә шын-шынға кетип анығын сорасаң, ондай түкке турмайтуғын нәрсени биле бериўге қолым да тиймейди,— дейди ҳәкке. Ҳәккениң сөзиниң зәҳәрин сезген қасқырдың қаны қайнап, оны бурынғыдан да бетер азаплайтуғынын айтады.

— Енди сен адам баласын тирилтетуғын бир ғана шөп бар, ол таўда өседи. Соны таўып әкелип бересең, болмаса бир шыбындай жаныңнан кешесең! — дейди. Ҳәкке де ерибери суўқылдаўынан пайда түспеген соң қасқырдан қорыққанынан жаңағы кәраматлы шөпти таўып келиўге ушып кетеди. Қасқыр болса достының жанында отырып қала береди. Бираз ўақыттан кейин ҳәкке айтылған сөз бойынша ем ушын буйрылған шөпти аўзына тислеп алып келип, шөптиң суўын мурнына ийискетип, Есенди қасқыр досты тирилтип алады.

Есен қасқыр менен қушақласып көрисип, екеўи жолға раўана болып, ағаларының изинен бул да аўылына қайтады. Таңның атысын, күнниң батысын кәр етпей жүрип бир неше күн дегенде Есен өзиниң елине келип түседи. Келсе үйинде той басланып атыр екен. Той тарқап изи саўалған соң Есен атасына барып сәлем берип, болған ўақиялардың бәрин тап өзиндей етип айтып береди. Бай буған ҳайран қалады. Сөйтип усы ислериңниң тағдийриң өзиң шеш, балам деп Есенге ақ пәтиясын берип, дүньядан өтипти.

Есен ағаларының барлық гүналарын кеширип, пери қызды Әсенге, суў тулпарды Үсенге берип, өзи алтын таўықты адамзат қәлпине келтирип үйленипти. Бәри бир буннан кейин де ағалары оны сыйдырмай, елден көширип жиберипти. Соннан соң Есен алтын шашлы хаялының уқыплылығы арқасында және бир елге барып, узақ жыллар өмир сүрипти, дейди.

ҚОРҚЫНЫШТЫ ЖЕҢГЕН АДАМ

Бурынғы өткен заманда Оразымбет деген қорқақ адам болыпты. Оның еки ҳаялы болыпты. Оразымбетти сол еки ҳаялы әлпешлеп, бурынлары далаға шықса көтерип шығарады екен. Ҳаялларда аўҳалдан бийзар болған.

Бир күни Оразымбет ҳаялларына мени далаға шығарың дейди. Олар да далаға шығарып таслайды да, үйине қашып кирип тәмбисин басып ҳеш киргизбейди. Оразымбет — «ал мен өлетуғын болдым, есикти ашың» деп тыпыршылап бақыра береди. Ақыры ашылмайтуғынын билген Оразымбет енди дым болмаса мениң шолақ мылтығымды алып бериң деп даўыслайды. Ол биресе қапыны, биресе әйнекти урып қоймаған соң, ҳаяллары шолақ мылтығын әйнектиң тесигинен алып береди. Енди ишке ҳаялларының киргизбейтуғынын билген қорқақ илажсыздан қолына шолақ мылтығын алып, тоғайға аң аўлаўға кетеди.

Бир күни тоғайда аң аўлап жүрсе, алдынан бир қоян қашады, қоянды көп узамай ақ силесин қатырады. Атқан қоянын қалтаға салып, өз үйинен үмитин үзген Оразымбет аўылындағы бир темирши устаникине барады. Атқан аңын темиршиге береди. Темирши Оразымбеттиң бурын жүрсе саясынан қорқатуғынынан, далаға шықса еки ҳаялы көтерип шығатуғынынан хабары бар еди.

— Ҳаў, Оразымбет, бул қоянды биреў атып берди ме саған? — дейди.

— Устаке, өзим атып алдым,— дейди.

— Ондай болса сизиң мылтығыңыздың қундағына батырлық бир белги жазып берейин деп «Оразымбет батыр, бир атқанда он дәўди жатыр» — деп ойып жазып береди. Бир күни Оразымбет тағы аң аўлаўға тоғайға шығып кетеди. Тоғайды аралап жүрип бир дәўге жолығады. Дәўди көриў менен қашарға жер, панапаўға ҳеш нәрсе таба алмай «тышқан тесиги мың тилла» болып турғанда, қасындағы бир

оқпанға жуўырып барып жесе аяғымды жесин, дәўди көзим көрмесин деп басын оқпанға тығып жата береди. Дәў Оразымбеттиң қатаң мерген екенлигин мылтықтың кундағындағы жазыўынан билип, оның менен жараспақшы болады. Ҳаўлыққанынан Оразымбет батыр «мен сизди қонаққа шақырып келип турман»,— дейди. Оның қорыққанын билген Оразымбет оқпаннан шығып алып, дәўдиң үйине қарай бирге жүре береди. Дәўдиң үйине қарай жақынлағаннан кейин: — Сен озыңқырап бар да маған он бир қойдың етин таярлап қой, мен сениң изиңнен бара берермен,— деп Оразымбет жолда иркилиңкиреп қалады. Ол озып кеткен соң Оразымбет не қыларын билмей, қайғырып киятырса, алдынан биресе ушып, биресе қонып жүрген бир қаторғайдың палапанын услап алады, оны қойнына тығып дәўдиң үйине жетеди. Ол дәўдиң барлық аўқатларын да жерге жайластырып, табақларын босатып береди. Сөйтип Оразымбет батырсынып, енди дәўдиң өзин маған жибериңлер деп аспазларға дәпинеди. «Батыр» айтқан соң табақшыларда жан бар ма, жуўырыўы менен дәўге барып сизди Оразымбет шақырып атыр дейди. Дәў келгеннен соң Оразымбет:

— Дәўеке, сизди шақырғандағы мақсетим, дәўдиң бүргеси қара шыбындай болады деп бурын биреўлерден еситип едим. Қәне, бизлер бүрге ушырысып көрейик,— дейди. Дәў сол бойына бүргесин жайдың ишине ушырып жибереди. Ал бизиң бүргени де көриң деп, баяғы жолдан услап алып койнына салып жүрген қараторғайын Оразымбет те ушырады. Бунық қараторғай екенин билмеген дәў оған қатты ҳайран қалады. Усылай етип жүрип, Оразымбеттиң елден шығып кеткенине бир неше күнлер өтип кетеди. Енди аўылға қайтыў керек, сизиң менен танысқанымызға да әдеўир ўақыт өтти деп Оразымбет дәўден жуўап сорайды. Дәў Оразымбетти түрли ҳасыл затлар менен сыйлап, өзиниң елине қайтарады. Ол бир неше күнлер жол жүрип, өзиниң үйине келип дәўдиң берген дүньяларын Оразымбет керекжарағына жумсап, үлкен бас хожалық болып, халық қатарына қосылады.

АЛТЫН БАСЛЫ ӘЙДАРҲА

Бир бар екен, бир жоқ екен. Бурында бир балықшы ғарры болыпты. Жасы 90 ға келип, сақал шашы аппақ болғанда, еки баласының аўлаған балықларын үнем қылып, кемпири менен бәзим қурып жата береди екен. Арадан бир неше айлар өткенде балалары үлкен бир жайын тутып келип, ғаррыға мақтаныпты. Ғарры айтыпты:

— Балаларым, бул жайын емес, бизлерге шабақтай көринеди,— депти. — Қәне қайыққа миниң, мен сизлерге жайын көрсетейин,— деп үлкен бир арқан алдырып, қайыққа минип атырғанда қоңсы үйдиң баласы да бармақшы болып, қайыққа отырыпты. Даўыл турса, я ийрим ойнаса қарап боламыз деп басқа балықшылар барып көрмеген бир көк ала көк теңизге түсип, туўры күн шығарға тартып отырыпты. Арадан бир мезгил өткеннен кейин ғарры балаларға:

— Не көринеди? — депти. Балалар абайлап қарап:

— Бир қараўытқан кеме ме, бир нәрсе бар,— депти.

— Онда туўры соған тартың. Тартып кетипти. Кеш болғанда өлип-талып жетсе, кишкене бир атаў екен. Қайықты байлап, атаўға шығып сол ақшам менен жатып азанда ғарры:

— Ал балаларым, усы атаўдың дөгереги жайнаған жайын. Солардың ишинен басын туўры күн батарға қаратып жатқан биреўин шаншың. Шанышқыны бәриң бирден урың. Шанышқылардың сабының ушына арқанларды әбден байлап, бир ушын қазықтың басына байлап алың,— деп, барлық тәсиллерин балаларға үйретип, қайыққа түседи. Қоңсы үйдиң баласы қайыққа мине алмайатырғанда қайықтың түбинде жатырған бир үлкен жайынды ғаррының кишкене баласы дәлбиреклеп жүрип шаншып алады. Будан пайдаланып, еки бала да шанышқысын урады. Жайын суўды қуйрығы менен қақ айырып ала жөнеледи. Қайық суўдың үстинде зымырап кетеди де, қоңсы үйдиң баласы қыйқыў

салып жылап, атаўда қала береди. Ал жайын сол тартыўы менен теңизди тас-талқан қылып, жағаға келип бир соғады ҳәм сол жерде қайырға шығып қалады. Қайықта ғаррыдан басқа отырған еки жигит екеўи де қорыққанынан еси кетип, талып қалған екен. Аўыл адамлары жыйналып, жайынды бөлисип алыпты. Бир тайпа ел сол жайынды бир ай аўқат етипти.

Енди атаўда қалған жигитке келейик. Күни менен зарыгирияң болып, атаўдың қыр дөгерегин жағалап, хеш илаж таба алмапты. Енди мениң усы атаўда өлгеним ғой деп шанышқысына сүйенип турып жылап-жылап, ахыры шаршап сол жерде уйықлап қалады. Оянса кеш болып қалған екен. Қәпелимде ол қуўаныш сезеди. Себеби, сол алыста бир от жанып турма, я бир нәрсе батып баратырған күн нурына шағылысып тур ма, «гәрези сол от жақынлап келеди. Мине келип қалды. Бала қараса, бир алтын баслы әйдарҳа атаўға тартып киятыр. Оның жүреги суўлап кетеди, «енди өлимге дуўшар болдым аў» деп жылайды. Әйдарҳа келип атаўға минеди де, жигитти айланып-айланып жатып «үстиме мин» дегендей ишарат қылады. Жигит қорқып басын шайқайды. Әйдарҳа әсте келип баланы тислеп өзиниң үстине салады да, теңизге түсип кетеди. Суўды қақ айырып таң атқанда жағаға шығады. Ол қурғақшылық пенен өзи алдында жүрип, жигитти кейнине ертип бир мезгил жол жүрген соң бир таўға жетеди. Соның арасынша үңгирден бир әйдарҳа ақырып шыға келеди. Әйдарҳа муңайып жигитке бир қарайды да, жаңағы алдынан шыққан әйдарҳа менен алысып кетеди. Ол әйдарҳа жигиттиң жолдас болып келген алтын баслы әйдарҳасына үстем келип, ҳәдегеннен ақ астына басып жулқылай баслайды. Астында ыңырсып жатқан өзиниң жолдасын көрген жигит мен усы әйдарҳа болмағанда, сол атаўда өлген болар едим. Бул, әлбетте меннен бир жақсылық күтип келген шығар, ол өлген менен бәри бир мына әйдарҳа мени аман қоймас, кел тәўекел, қайда болса да, бир өлим ғой дейди де, шанышқысын қолға алып, ҳайт-ҳайтлап жүрип, таныс емес әйдарҳаны бастан бир түйрейди. Ақырып балаға топылғанда, алтын баслы әйдарҳа астынан шығып, бас салады да, оны тислеп өлтирип таслайды. Шанышқысының қанын сүртип, «енди не болар екен» деп күтип турған жигитке келеди де, әйдарҳа бас ийип миннетдарлығын билдиреди. Сөйтип әйдарҳа үңгирге бир кирип, қайтып келип дүр-дүр силкинип, бир перийзат қыз болады. Қыз жигитке қарап:

— Баўырым адамзат, мен сениң бул хызметиңди ақлай алсам болар еди, Мың-мың рахмет, сизге миннетдарман. Мынаў үңгир мениң ғәзийнеханам еди, биз де, бул әйдарҳа да перилермиз, бул пери күшлилик қылып мениң ғәзийнемди басып алған еди. Енди биротала сол атаўда жалғыз жасайын деп барып сени ушыраттым. Адамзаттың қолынан келмейтуғыны болмайды, күшли, ақыллы болады деп еситетуғын едим, исендим. Ғәзийнеге кир, не қәлесең ал,— деп жигитти үңгирге ымлайды. Бала ишке кирген соң пери жигитти әжайып липаслар менен кийиндирип, аўқатландырыпты. Жигит тек еки қалтасын толтырып алтын алыпты да, бир қылышқа ышқы кетип, соған тигилипти. Жигиттиң қылышқа зейни кетип турғанын билип, пери қылышты тағы басқа жарақлар, бир сырлы дүмше берип турып:

— Әй, адамзат, пери халқы мийримсиз болады, бирақ өлимнен азат еткениң ушын саған күтә рейимим келип кетти. Енди, мине, жаў-жарағың менен жеңилемен деп ойлама, бул Сулэйман патшадан қалған нусқа. Мынаў дәстүрқан саған өлгенше ырысқы. Тек «ашыл дәстүрқан» десең болды, не қәлеген аўқатларың таяр болады. «Қайна дүмше» десең, мына дүмшеден қәлегениңше теңге аласаң. Арқама мин, жол алыс, елиңе апарып таслайын,— депти пери қыз баяғы жылан липасына кирип. Жигит те миннетдарлығын билдирип, рахмет айтып, әйдарҳаға минип елин силтепти. Неше күнлер жол жүрип, елине жақынлағанда әйдарҳа тоқтап, «ал түс» депти. Солай етип жигитке:

— Жигит, мынаў елиң, қай ўақ меннен жәрдем күткиң келсе, мына гәўҳар тасқа мына қағаздағы дуўаны оқып, бир дем ур, мен тайын боламан,— деп бир гәўҳар тас, бир қағаз берипти. «Дуўаны үйренип алып қағазды өртеп жибер, ҳешким үйренип алмасын, хош» депти де, әйдарҳа шыйратылып, аспанға оқтай бир атылып көзге көринбей кетеди.

Жигит елине келип дәслеп бай, соңынан султан болыпты, дейди. «Қайнар дүмшеден тиллалар төгилип, ол жигиттиң елинде жесир қатын мың қой айдап елине жаў шабалмайтуғын абадан: тынышлық болыпты. Ал алтын баслы әйдарҳа болса, жигитке қысылғанда жәрдемге келип, өз үңгиринде маза қылып жасай берипти, дейди.

БҮКИР ШАЛ

Бир бар екен, бир жоқ екен. Бурынғы өткен заманда кемпир менен ғарры бар екен. Ғарры тоғайдан отын әкелип сатып күн көреди екен. Ғарры отыннан кешигип қалса, кемпири «бүкир шал» деп шақырады екен. Бир күни кемпири «бүкир шал» деп шақырып жүрсе, оны түлки еситип, ол сыйқырлық пенен адам түсине енип ғаррының алдынан шығыпты. Түлки ғаррыға:

— Бүкир шал, мен сениң улың болайын? — дейди. Ғарры түлкини үйине алып келеди. Бир күни ғарры тоғайда отының арқалай алмайды. Соннан кейин «Түлкибай, түлкибай» деп қышқырады.Түлкибай жетип келеди.

— Не ушын кешиктиң? — дейди ғарры Түлкибайға.

— Анам айтты бар деди.

Отын терип кел деди,

Аннан тердим он құшақ,

Қырдан тердим қырқ құшақ,— дейди Түлкибай.

Түлкибай ержетип кемалына келгеннен кейин:

— Ата, маған патшаның қызын айттырып кел? — дейди.

— Ҳәй балам, бизиң хеш нәрсемиз жоқ ғой. Патша қызын береме? дейди. Сол ўақытта кемпири:

— Мен барып патшаның есигин сыпырайын. Патша хабарласқандай болса қызын сорайын,— дейди. Кемпир патшаның есигин сыпырады. Ол күни ҳешким хабарласпайды. Ертеңине және барады. Онда да ҳешким хабарласпайды. Үшинши күни барғанда патша кемпирди тутып алады да, шаўып таслайды. Кемпир тирилип кете береди.

Соннан кейин патша кемпирден жумысын сорайды.

— Шырағым, Түлкибай деген балам бар еди, соған қызыңды сорап келдим,— дейди. Сонда патша.

— Қырқ түйеге алтын, алпыс түйеге гүмис артып әкелсең қызымды беремен,— дейди. Кемпир буған қапа болып үйине қайтады. Кемпир үйине келип, патшаның сораған қалың малын айтады баласына.

— Әй апа, сен оған несине қапа боласаң. Патшаның сораған қалың малы ҳәзир-ақ тайын болады,— деп, Түлкибай қырқ түйеге артқан алтын менен алпыс түйеге жүклеген гүмисти тайын етеди. Кемпирди үстине мингизип патшаға жибереди. Кемпир келининиң қалың малын патшаға тапсырады.

Патша қызын той-тамаша менен Түлкибайға узатады. Түлкибай үйине келгеннен кейин бир силкинип жибергенде сулыў жигит болып шыға келипти. Бул пери екен.

Бир күни аўылдың қыз-келиншеклери Түлкибайдың келиншеги менен түлки терисин көрейик деп келипти. Түлкибайдың түлки терисин көрип тартысып атырғанда, терини отқа түсирип алады.

Сол ўақытта Түлкибай үйге кирип келип, ҳаялына:

— Енди сен маған жоқ, мен саған жоқ. Егерде көргиң келсе, мен керек болған болсам қолыңа темир ҳаса алып, аяғыңа темир геўиш кийип, ҳаса ийнедей, ал геўиш жоқ болған ўақытқа шекем жүрсең табарсаң. Мени Шийшадағ деген таўдан таўып ушыратарсаң,— деп түлки көзден ғайып болады.

Ҳаялы жылап-еңиреп, қолына темир ҳаса алып, аяғына темир геўиш кийип түлки күйеўин излеўге раўана болады. Сөйтип ҳаял түлки күйеўин излеп шығыпты. Ҳаса ийнедей, геўиши желинип жоқ болған ўақытта, Шийшадағқа жетипти. Таўға барса, түлки күйеўин көреди. Сол жерде қосылып, иззет-хүрмет пенен мақсет-мурадына жетеди.

ҚУЛАМЕРГЕН

Бир бар екен, бир жоқ екен, бурынғы өткен заманда Қуламерген деген палўан болыпты. Ол палўаншылық етип жүрип Адешер деген патшаның Қалбийке деген қызына үйленеди. Қалбийкеден бир қыз, бир бала туўылады. Қызының атын Меҳрихан, ал баласының атын Жоямерген қояды.

Қуламерген бир уйықласа жети күн, жети түн уйықлайды екен. Ал Қалбийке болса Қуламерген уйықлаған уақытта оның атын суўғарып, от салып бағып турады екен.

Бир күни Қалбийке дәрьяға ат суўғарыўға барғанда шашын жуўып отырса, еки тал шашы дәрьяға түсип ығып кетипти. Еки тал шаш сол ығыўдан бир патшалыққа барып жетипти.

Сол патшалықта бир ғарры дәрьяға аў салып балық аўлайды екен. Қалбийкениң шашы ғаррының аўына илинипти. Ғарры шашты алып қараса, биресе алтын, биресе гүмис болып дөнип турғанын көрип ҳайран қалыпты. Ғарры «бул шашты патшаға алып барсам, маған көп сыйлық бермес пе екен» деп, шашты патшаға апарыпты.

Патша шашты көрип ҳайран қалады. Ийесине ашық болып, «Усы шаштың ийесин кимде-ким маған таўып берсе, бойындай алтын беремен» деп жар шақыртады. Мен табаман деп ҳешким шықпайды. Сол елде арқасы қозған еки дизеси қулағынан озған бир кемпир бар екен. Сол кемпир патшаның алдына келип:

— Балам, мениң насыбай пулымды жеткерсең, усы шаштың ийесин тап қасыңа алып келип берер едим. Жақын жерде бир ҳаял бар. Оның шашының бир талы алтын, бир талы гүмис. Бул елатта оннан басқа қатын жоқ. Бир болса соныки болар,— дейди. Сонда патша:

— Ол қайжерде? дейди.

— Эй, балам, ол Адешер деген патшаның журтында,— дейди кемпир.

— Ол ким дегенниң ҳаялы?

— Сениң сорамына жақын жерде Қуламерген деген палўан турады. Ҳаялы күнде дәрья бойына келип, Қуламергенниң атын суўғарып, өзиниң шашын жуўады. Ал Қуламерген болса, бир уйықлағанда жети күн, жети түн уйықлайды,— дейди кемпир. Патша:

— Оны қалай етип әкелесен? — дейди. Сонда кемпир:

— Мени Қуламергенниң турған жерине жеткерип тасласаң, мен ҳаялын айландырып өзиме қаратаман. Соннан кейин мен саған хабар беремен. Сол ўақытта сен ләшкериң менен келип Қуламергенниң уйықлап атырған ўақтында байлап өлтиресең. Басқа ҳеш жолы жоқ. Егер сондай ҳийле менен алмасаң сен түўе барлық ләшкерлериңниң де күши жетпейди,— дейди. Патша кемпирди Қуламергенниң турған жерине әкелдирип таслайды.

Ендиги сөзди Қалбийкеден еситиң. Қалбийке күндеги әдети бойынша Қуламергенниң атын суўғарып, өзиниң шашын жуўып отырса, бир кемпирге көзи түседи. Сонда Қалбийке:

— Эй, кемпир, не қылып жүрсең? — дейди. Кемпир турып:

— Балам, мениң немди сорайсаң? Барарға жерим жоқ, батарға көлим жоқ, мен бир жүрген ғәрип кемпирмен,— дейди.

Қалбийкениң кемпирге реҳими келип:

— Кемпир, олай болса, бизиң үйге жүре ғой,— дейди. Қалбийке кемпирди ертип, атты жетеклеп үйине қарай кетип баратырса, ат кемпирди тислей жақ болады. Сонда Қалбийке атын урып:

— Сен неге үйге киятырған мийманды тислейсең? — дейди. Кемпир сол күннен баслап атқа жем берип, от салып өзине үйрете баслайды. Ат кемпирге үйренисип тиймейтуғын болады.

Кемпир Қалбийке менен сөзге кирисип, оны Қуламергеннен айырыўдың жолына түседи. Қулласы, кемпир Қалбийкени айландырып, патшаға апармақшы болады. Қуламерген усы ўақытта уйықлап атырған екен. Кемпир дәрриў Қуламергенди шынжыр менен байламақшы болады. Сол ўақытта Қуламергенниң ҳаялы — Қалбийке:

— Апа, оны шынжыр менен байлама үзип кетеди. Өзиниң пилдиң жон терисинен өскен арқаны бар, соның менен бай-

ласаң үзе алмайды. Соннан кейин барып өлтиресең,— дейди.

Кемпир дәрриў сол аркан менен байлап таслап, патшаға хабар береди. Патша ләшкерлери менен келип, Куламергенди көтерип, байтерекке байлап таслайды...

Бир күни Куламерген уйқыдан оянып қараса, өзинин байлаўда жатқанын көреди. Усы ўақытта Куламергеннин баласы Жоямерген қыз апасына:

— Қыз апа, жүр, әкемниң қасына барайық,— деди. Сонда қыз апасы:

— Жоқ, бармайман. Мениң әкем ол емес, мениң әкем патша,— дейди. Буннан кейин Жоямерген жылап әкесинин қасына барады. Сонда Куламерген:

— Балам, қапа болма. Мениң пил соятуғын пышағым бар. Сен апаңа барып әкемниң пил соятуғын пышағын бер, таяқ кесип ат қылып ойнайман дегейсең. Сөйтип мына арқанды кес,— дейди. Бала пышақты әкелип арқанды кеседи. Куламерген баласының маңлайынан сүйип, «балам, мени бир өлимнен куткардың» деп баласына разы болады.

Куламерген байлаўдан босанып, патша ҳәм оның жәллатларын өлтирип, қатынына:

— Кийин! — дейди. Куламерген ҳаялы менен қызын кийиндирип болып атына қараса, аты жоқ екенин көреди. Кемпир Куламерген байлаўдан босанған ўақытта атты минип кетипти. Кемпир атты Көк таўға апарып, аяқларын байлап, үстине тас басып кеткен екен.

Куламерген атын таўып алып, қатыны менен қызын ертип атасының үйине алып барады. Барғаннан кейин Куламергенниң баласы патша дайысына анасының басқа бир патшаға тиймекши болғанлығын ҳәм әкесине жаманлық еткенлигин айтып береди. Қыз апасының да анасына қосылғанлығын айтыпты. Патша бул хабарды еситкеннен кейин қызын хәм жийен кызын да дарға астырады. Усыннан кейин патша Куламергенге киши қызын некелеп берип, Жоямергенге тай мингизип, көп дүнья менен шығарып салады.

Патшаның киши қызы тырнағына қараса дүнья жүзин көреди екен. Бир неше күн жүргеннен кейин Куламерген өзиниң елине қайтпақшы болып ҳаялы менен баласына:

— Сизлер кейнимнен бара бериң,— дейди де өзи озып кетеди. Куламерген кетип баратырса алдында жылап жатырған бир баланы көреди. Куламерген баланы көрип: «бул бала тири болса балама жолдас болады ғой» деп

атына мингизип алып киятырса, алдынан бойы минардай, көзи үңгирдей, қулағы қалқандай бир дәў пайда болады. Куламерген дәўди шаўып өлтирейин деп бөктергидеги жарағына қол салса, жарағы жоқ. Куламерген сол жерде дәў менен айқасып қала берсин, ендиги сөзди изинде қалған ҳаялы менен баласынан еситиң.

Куламергенниң ҳаялы жолда киятырып тырнағына қараса, Куламергенниң дәў менен алысып атырғанын көреди. Куламергенге қарағанда дәўдиң бәсым екенлигин көреди. Сол ўақытта Куламергенниң ҳаялы баласына:

— Балам, сен тез әкеңниң изинен жет. Әкең өлер алдында жатыр. Бар да дәўдиң көзинен ат. Ол саған «мәрт болсаң және ат» дер, сонда атыўшы болма. Егер және атсаң дәў тирилип кетеди,— дейди.

Жоямерген әкесиниң изинен барса, айтқанындай әкеси қолсиреген екен. Жоямерген дәрриў дәўдиң көзинен атады. Дәў сонда «Мәрт болсаң және ат?!» деп жалынады. Жоямерген атпайды. Дәў өледи. Куламерген орнынан ушып турелип баласын сүйип, «балам, мени еки өлимнен құтқардың», дейди. Ҳаялы да излеринен жетип, саў-саламат елине келеди.

— Куламерген елине келгеннен кейин бир күни аң аўлаўға шықпақшы болады. Сол ўақытта ҳаялы тырнағына қарап:

— Сен аңға шықпай-ақ ғой. Сен өлтирген дәўдиң жети баслы анасы бар. Сол бүгин сени излеп киятыр. Шаңасы, балаң менен екеўиңди өлтирмей тынбайды. Сол ушын сен Көк таўдың етегиндеги тегис алаңлыққа барып атыңды келдирип жүре бер. Келеғойса изине салып жиберермен. Сен қашып кутыларсаң. Егер кутылмастай шамаң болса, изиңнен Жоямерген барып арашалап алар,— деп Куламергенге урықсат берип, Жоямергенди жасырып қояды.

Куламергенниң ҳаялы бир өзи отырса жети баслы мәстан келип:

— Куламерген қайда?— дейди.

— Аңға кетти,— дейди ҳаялы.

— Жоямерген қайда? — дейди кемпир.

— Ол да кетти,— дейди анасы.

Жети баслы мәстан кемпир Куламергенниң изинен қуўалай береди. Куламергенниң ҳаялы тырнағына қараса, кемпир Куламергенниң изинен жетейин деп жүргенин көреди. Баласын қасына шақырып алып:

— Балам, мәстан кемпир әкеңниң изинен жетиўге карапты. Сен изинен барып, мәстан кемпирдиң ортаңғы гелесин гөзеп атқайсаң. Кемпир жәнe ат деп жалынады. Сонда атпағайсаң. Атсаң күш бермейди. Оннан кейин атсаң да, шапсаң да өлмейди,— деп Жоямергенди Қуламергенниң изинен жибереди.

Жоямерген әкесиниң изинен барып, кемпирдиң ортаңғы басын гөзеп атады. Кемпир жығылып жатып, «Мәрт болсаң жәнe ат» деп жалынады. Жоямерген атпайды. Кемпир өледи. Қуламерген келип баласының бетинен сүйип:

— Балам, үш өлимнен қутқардың. Мен саған өлгенше разыман,— деп баласының маңлайынан сүйеди. Сөйтип олар үйлерине барып, тыныш жасап, мурады-мақсетине жетеди.

АЙЫЎЛЫ-АЛПАН

Бурынғы өткен заманда бир киси ҳаялы менен бир дәрьяның жағасында өмир сүрипти. Бирақ булардың ҳешбир баласы болмапты.

Бир күнлери екеўи де түсинде айыўдың баласын көрипти. Азанда чай ишип отырып түсинде көргенлерин екеўи бир-бирине айтады. Ҳаялының уйғарыўы бойынша атын Айыўлы-Алпан деп қояды. Бала үй жумысына көмек бере баслайды. Қысқасы 7 жасында үй-хожалықты өзи меңгереди. Бир күнлери Айыўлы-Алпан үйине отын әкелиў ушын кемпирине:

— Аўылдағы үйлердиң барлығының арқанын жыйна, мен сизлерге отын әкелип берейин,— депти. Кемпири оның айтқанын ислейди. Отынға баратырып жолда арқасын гөне тамға тиреп керилип-созылады. Пахсалардың бәри Айыўлы-Алпанның күшине шыдамай жығылып қалады. Сол жерде ол өзиниң күшли екенлигин биледи.

Кеште аўылға жыйналған халық күн шығар беттен киятырған бир тоғайлықты көреди, Не екенин айыра алмай турғанда Айыўлы-Алпанның шешеси қорыққан халыққа қарап:

— Ҳәй халайықлар, қорықпаң, бул мениң балам, маған ҳәм сизлерге отын алып киятырыпты,— дейди. Халық тынышланып үйлерине тарқасады.

Бир күнлери Айыўлы-Алпан бир ылағын жойытып излеп баратырса алдындағы еки таўды еки қолына услап ойнатып отырған бир дәўди көреди.

Дәў балаға:— Мениң атым Таўды-Талқан. Ал өзиңниң атың ким? — дейди баладан.

— Мен Айыўлы-Алпанман, — деп жуўап береди бала. Екеўи келиспей, жәнжел шығады. Оған дәўдиң ашыўы келип, сени мылжалап өлтирип таслайын деп, балаға умтыла-

ды. Бирақ Айыўлы-Алпан дәўдиң қолынан услап басынан асырып ярым шақырым жерге ылақтырып жиберди.

Буннан қорыққан дәў жалынып Айыўлы-Алпан менен дос болады. Сөйтип екеўи кетип баратырса, алдыларынан бир көлдиң суўын бир көлге қотарып отырған бир дәўди көреди. Ол да ерегисип күшиниң жетпейтуғынлығын билип дос болады. Енди үшеўи бирге кете береди.

Неше таўлы қырларды өтип, бир үлкен сахараға дуўшар болады. Сахарада толған кийик, қулан бар екен. Қараса бир киси бул аңларды ҳеш жаққа қашырмай отлатып жүр, өзиниң еки қолы жоқ. Буны көрип булар ҳайран болады. Жанына жақынласып сәлемлесип ат-жөн сорасады, дос болады.

Күнлерде бир күн сол елдиң патшасы: «Егер ким қызымды алыўды қәлесе, онда биринши мениң тулпарым менен жарысып бәйгиден озсын; Екинши, мениң дәў палўаныма жықсын; Үшинши бай терегимниң басына бир шелек суўды төкпей шығарып ҳәм алып түссин; төртинши темир тамға киргизип сыртынан от беремен, соннан аман қалса қызымды алады»,— депти.

Булар ойласып, оған қайыл болады. Биринши бәйгиге патшаның тулпары менен еки қолы жоқ жарысқа кетеди 40 күншилик жолды 3 күнде өтип патшаның тулпарын жолда қалдырып еки қолы жоқ сызықтан өтеди.

Енди патшаның дәў палўаны менен Таўды-талқан гүреске түседи. 7 күн Таўды-Талқан айқасып патшаның палўанын жығады.

Үшинши шәрти бойынша Айыўлы-Алпан толтырылған шелекти алып бай терекке өрмелейди, бул да шәртти орынлайды. Енди темир тамға кириўди талап етеди. Суўлы-Сур-Хан аўзына еки көлдиң суўын толтырып төртеўи бирге тамға киреди. 40 арба шеңгел жыйнап от береди, темир там қып-қызыл болады. Суўлы-Сурхан суў жиберип отты өширип отырады. Буған кирген адам аман шықпайтуғынлығына исенген патша қуўанып, кәне қуўырдақ болды ма екен деп кеште от өшкен соң хабар алыўға келсе, темир тамнан төртеўиниң аман шығып киятырғанын көреди. Қорқып зәр-реси ушып илажсыздан қызды береди:

Сөйтип дәў ағалары патшаның қызын Айыўлы-Алпанға берип, той ислеп, мурат-мақсетлерине жетиседи.

МУРАТҚАН

Ақ тас елинде жасаған, отын тасып күн көрген Муратқан деген жигит болыпты. Күнлерде бир күн тоғайда отын шаўып атырса бир қус келип, оның төбесине қонып сирә кетпепти. Ең изинде қустың изинен көп атлы келип Муратқанға бир еки қамшыны урып қусты алып кетеди. Бир ет писирим ўақыт өткеннен кейин бағанағы қус Муратқанның төбесине тағы қонады. Баяғы атлыларда келип тағы әкетеди. Муратқан ойланып бул не ҳәдийсе, мени бир бәлеге шатар деп ол орнынан жылысып басқа бир путаны паналайды. Баяғы қус тағы тап болады. Атлылар келип баланы да, қусты да жыйналған көптиң алдына апарады. Бул қус сол Ақтас ўалаятының патшасының дәўлет қусы екен, Патша өлип дәўлет қусты ушырып қайтадан патша тиклемекши екен.

Жыйналған халық Муратқанды ортаға шығарып, «сен енди усы елдиң патшасы боласаң. «Шын келген дәўлет тебиңлесең кетпес, шын қайтқан дәўлет қанша созсаң да жетпес» деген сөз бар. Шынында патшалықты бизлер бережақ емесбиз. Бирақ мына ҳарам өлгир дәўлет қус сени тапты. Енди сизиң пухараңыз боламыз, тах сизге миясар болсын» деп ақ кийизге салып алтын тахтың үстине отырғызады.

Муратқан патша болып жылағанды жубатып, жетим менен жесирге үлестен пайын берип, сөзин орынға отырғызып әдил заман орнатады. Күнлерде бир күн патша еригип ишқыста болады. Ўәзирлерин шақырып алып: «Кәне ўәзирлер, ертең сәрсенби күни сәскеде ат тоның менен жүйрик тазы, қыран кусың менен таяр болың. Шикарға шығамыз»,— дейди. Буған ўәзирлери де мәз майрам болып тарқасады. Ертеңине сәскеде ўәдели ўақты жеткенде бәри жәм болады. Үлкен салтанат пенен ийти, қусын алып, патша шикарға атланады. Қус ушса қанаты күйген, қулласы адам бет-

лей алмайтуғын қалың тоғайларды аралап аң аўлап, тамашалап жүрсе, патшаның қусы өз-өзинен жутынып алға қарай умтылып, ықтиярға қарамай ушады да кетеди. Қус ушқан бағдарға қарап ҳәммеси ат қояды. Қус кем-кем араны алып алыслай береди. Муратқан қырық жигитинен шабандоз жигитлерди терип, қалғанларына да бәрбазды берип қусты таўып қайтыў мақсетинде тағы жүрис етеди. Бир ўақытлары ўәзирлериниң аты жарамай, Муратқан жалғыз өзи далбайын былғап шаба береди. Ол арадан алты күн өткенде, Ақ дәрьяға жеткенде үлкен бир бай теректиң басында жутынып отырған қусын көреди. Барып қараса бай теректиң, саясында қус пенен де, хан менен де иси жоқ геллесин қолына алып, алтын шашын тарап отырған бир перизатты көреди. Патша тиллесиўге келмей-ақ ақыл ҳуўшынан айрылып талып қалады. Арадан үш күн өткенде баяғы ўәзирлери жетип патшаны кийизге орап елине әкеледи.

Патша есине келип көрген-билгенин айтады. Ақылгөйлери патшаға ақыл берип, сол қызды табыў ушын отыз күн ойын, қырық күн той бериўди қояды. Патша келисим берип, сол тойға нашар әўлады болса жыйнап, патша бир алма, бир жүзим ҳәм алтын әребекти узын ағашқа илдирип қояды. Соған қайсы қыздың қолы жетсе, ямаса ақыллылығы менен үзбей түсирсе, сол қызды алатуғын болады.

Барлық қызды алдынан өткереди. Ҳеш биреўиниң қолы я ақылы менен исленген ис болмайды. Ең кейнинде шоры сыяқлы, қыйсық аяқлы, бети сепкил, ғақ-ғақ жөткерип киятырған көксаў биреў қол созбастан алманы түсирип, маңлайына бир тийгизип өте береди. Патша өз өмирин өзи тәрик ете алмай, орнынан турып кете алмай, мақсетине жете алмай ақылынан айрылып лал болады. Сол түңилиўи түңилиў болып патша ҳеш кеўил бөлмейди. Қыз әри күтеди, бери күтеди, ханның кеўли жибимейди. Ақырысында қыз патшаның тулпарын минип, бетиндеги липасын алып патшаға қарап: «мениң елим гүлистан, ҳәрким елинде султан. көрмек болсаң дийдар жамал, ақылсыз туўған Муратқан» деп атына бир қамшы урып көзден ғайып болады.

Муратқан патшаға бул ислер түс көргендей болады. Муратқан барлық мал-мүлкинен кешип, етек-жеңин кесип, қалтасының да түбин тесип, Гүлистан ели қайдасаң деп жолға раўана болады. Неше жылларда Гүлистан елине жетеди. Ел аралап жүрип еки адамның басы қосылған жерге барып сөзине қулақ салса, «Ақтас елиниң патшасы ақылсыз екен, аўзына түскен астан айрылыпты. Өткен иске өкиниш етип, өз елин таслап кетипти», деген сөзди қайсы жерге барса да есите берипти. Бул сөз қалай тараған ҳеш түсине алмапты.

Муратқан елдиң бир шетинде отырған бир ғаррыға бала болып баяғы кәсибин ислеп отын тасып жүре берипти. Бир күни азанда ерте турса, еки жақтан еки күнниң шығып турғанын көрипти. Келе сала ғаррыдан сорапты. Ол күнди көрсетип:

— Балам, биреўи қәдимги күн, биреўи патшамыздың қызының жүзиниң сәўлеси. Ол ҳәптеде бир күн сейил етип, бай терек деген жерге барып басын жуўады. Сол күни ай менен шағылысып, күн менен уласып турады. Еси жарым есинен айрылады, ақыллылар албырайды, сол қыз шығар,— деп жуўап береди.

— Буны ким айттырады, ким алады? — дейди.

— Эй балам, буны ҳеш ким де алмайды, хеш ким де айттырмайды. Себеби, шашын жуўған күни ким көрсе, сол алады. Қыздың шарты да сол. Ол шәртке бул өмирде ҳеш ким де жетип болмайды. Қәлемеген адамына көринбейди. Көрипсе де жеткермей диңкесин қуртады. Кеўли сүйген адамына күншилик жолдан көринип, жер танабын қуўырып келе қалады деседи. Сондайлардың бири Ақтас елиниң патшасы екен. Бирақ ол да қолына қондырса да алжасып қалыпты,— дейди ғарры. Бала барлық истиң өзинен болғанын билип атасынан рухсат алып сол байтеректиң түбине барыўды ойлап кете береди. Ай өтеди, күн өтеди. Өлиў ҳәлетине жеткенде байтерек кем-кем жақынлап қыздың дийдар жамалына көзи түседи. Қыз баяғы көргенинен де бес бетер сулыў.

Ашықлар алысады, бирин-бири шалысады. Бирин-бири алаалмай, бир неше күннен соң екеўи еки жерде отырып айтысып, өкпе-гийнени қойысып қосылысады. Екеўи еки елди қосып Муратқан Ақтас пенен Гүлистан елине патша болады. Мурат-мақсетине жетеди.

АҒАШ АТ

Бир заманларда бир дәў бир жигит пенен дос болыпты. Бирге болады, бирге қыдырады. Не тапса бирге жейди. Бир күни жигит дәўге:

— Сениң менен он бес жыл бирге болдым, сениң менен дос болған ўақта он үш жасымда едим, ҳәзир жигирма сегиз жасқа шықтым. Он бес жылдан бери адамзатты көрмедим, ата-анамның ҳалы қалай болып атыр, билмедим. Мүмкин болса маған рухсат етиң, мен бир ел-журт жақты барып көрип келейин,— дейди.

— Жақсы барып көрип келе ғой,— дейди дәў. Бала ойланып:

— Мен елге барып келиў ушын маған тез барып келиўге жәрдемлес. Егер бир жерде иркилип қалсам көмеклесип шығаратуғын бол,— дейди.

— Мениң ағаш ат деген атым бар, керек емес ўақта бүклеп кисеңе салып қойсаң, керек болған ўақытта кисеңнен аласаң да «мени баратуғын жериме апар» деп үстине минесең, сөйтип көзиңди жумып отырасаң, қайда бараман десең алып барады, ҳешкимге берме, қолыңнан жаздырма» дейди дәў оған. Жигит ағаш атқа минип алып кете береди. Әдеўир жүрген соң алдынан бир ел шығады. Дәрриў бүклеп қалтасына салады да, узақ жерден киятырған жолаўшы усап ол елге де иркилмей өтип кетеди. Арман шыққан соң дәўдиң берген ағаш атын кисесинен шығарып жерге қояды. Қәпелимде ол бир гүр-киреп киснеген ат болады. «Кәне жәниўар мени үйге апар, жылдам ата-анамның дийдарын көрсет» — деп секирип үстине минип көзин жумады. Бир ўақытта ат «көзиңди аш, келдиң» дегендей қатты оқыранып киснейди. Жигит көзин ашып қараса, өзиниң үйине келип турғанын көреди. Тез аттан түсип атты жыйнап кисесине салып үйине кирсе, хешким жоқ, үйдиң иши жым-жырт, Жайдың дийўаллары қулап қалған, ата-анасының, ел-журтының қайда ҳәм

ким жаўлап алып кеткенин ҳешким билмейди. Жигит биразнан кейин ата-анасының Күлмес хан деген патшаның елине айдаўға түсип кеткенлигин еситеди. Ол елинен кетиўден баслап-ақ Күлмес ханның адамлары баланың журтын шаўып, дүнья-мүлкин талан-тараж етип кеткен екен. Буған шыдамай жигит ағаш атты кисесинен алады да, ырғып үстине минип, көзин жумады. Ағаш ат баланы ҳәмзаматта ата-анасының алдына түсиреди, жигит сол жерде ата-анасы менен қушақласып көрисип, бир-еки күн болып маўқын басқаннан кейин олардың аўҳаллары менен жақсы таныс сады.

— Балам, әсир болып келген елдиң адамларының не ҳалын сорайсаң. Әйтеўир геўде де жаны бар демесең, өмиринше төсек тартып жатқан аўырыў адамлардан артық жери жоқ. Күлмес хан деген ханымыз бар. Өмиринде жүзи жылып күлмейди. Жегенимиз таяқ, көргенимиз қорлық,— дейди.

Жигит қәҳәрленип айдаўдағы елдиң адамларының биреўин қалдырмастан келген жерине көширеди де, өзи үстине жыртық шапан кийип, басына жумыры, аяғына шарқ кийип, бир кемпирдиң үйине барады. Кемпирге өзиниң жайжағдайын айтып, өмирлик бала болады. Оның жалғыз қысыр сыйырын отлақлы жерге жетеклеп бағып, азаннан қара кешке шекем соны ермек қылып жүре береди. Кемпир сол елдиң ҳүрметлеп сыйлайтуғын тәўиби екен. Шенде-шен биреў наўқаслана қойса, усы кемпирге келип ушықлатып, тамырын услатып дегендей жийи-жийи қатнап қатық-сүтин әкелип турады екен. Жигит кемпирге өмирлик бала болған ўақытта Кемпир Күлмес ханның ержеткен асыраў қызы Әнийпаны емлеп, қарағышлап жүреди екен. Әўелги күнлери кемпир күндиз барып емлеп, кейин ала сол қызды түни менен де гүзетип, үйине ымырт жабылғанда ғана қайтады екен. Сөйтип жүргенде арадан онлаған күн өтеди. Жигит күнде тамақты өзи писирип ишип, әптен жалығады. Бир күни жигит:

— Апа, күнде түнде болмайсаң, сорамай-ақ қояйын деп едим, болмады, employment сораўға туўра келди. Сен усы түнде қаяққа барасаң?— деп сорайды. Кемпир әўел айтпайды, бала сорағанын қоймайды. Ақыры кемпир:

— Балам, саған айтпай-ақ қояйын деп жүрип едим. Күлмес ханның бир ержеткен қызы бар еди, оны үш айдан бери емлеп жаза алмай жүрмен. Аўырыўы күннен күнге

улғайып баратыр, өлетуғын түри бар. Емлегеним жазылмай қалмаған еди. Усы қыз мени тәўир албыратып тур,— дейди.

— Кемпир, сен оннан ғам жеме. Бир күни, болмаса бүгин ақ кеште ҳаял кийимин кийгизип мени алып бар. Жазыла ма, жазылмай ма өзим айтаман саған, қолдан келсе кеселин жазып, сениң абыройыңды көтеремен апа,— дейди жигит.

— Жақсы балам, егер сениң ондай тәўипшилигиң болса ертип барайын,— дейди. Қыздың кийимлерин таўып, жигитти жақсылап ҳаял кийими менен кийиндирип, геўгим түскен соң қыздың қасына барады. Есиктен атлап киреберген жерде кемпир қалады да, жигит ишке кирип кетеди. Дәслеп қыздың тамырын көреди, қолын уўқалайды, басын қысады, бара-бара бетин еки қолы менен услап турып, қыздың аўзынан сүйеди. Егер қыз тәўир болса, бас ушындағы шыра қыздың аяқ ушына қойылсын, ал жүзи берман қарап тәўир болмаса, шыра өз орнында қалады деген жигит пенен кемпирдиң алдын-ала ойласқан сөзи бар еди. Жигит тап солай ислеп, майданға шығып кетеди. Кемпир ишке кирип қараса, қыздың күлип атырғанын, аз-маз бетине қан жүўырғанын көреди. Кемпир, қалайсаң қызым, тәўирмисең деп қыздың кеўлин сораса, қыз:

— Жақсыман. Мениң қасыма жаңа ким келди. Егер сен мени жазаман десең, мени сол келген ҳаял қарасын, мени тек сол ғана жаза алады,— дейди.

— Жақсы шырағым, ол мениң қызым еди. Онда мен соның өзин-ақ жиберейин,— деп кемпир де сыртқа шығады. Кемпир менен жигит үйине келеди. Кемпир:

— Балам, сен қызға не ислеп единң. Ол ғой аўзы-жағы тынбай, сени жоқлады да жатты, сорағышлай береди.

— Әй апа, менде ем көп, оның несин сорайсаң, әйтеўир сол қызды жазаман,— дейди жигит.

— Жақсы балам, жазағой. Сен жаздың не, мен жаздым не. Абырой бир, намыс бир, сөз қылатуғын неси бар. Сени тезден келсин деп қалып еди. Сол қызды емлеп адам қатарына қоссаң болғаны гой,— дейди де, кемпир жигитти қыздың үйине жибереди. Жигит күнде қыздың үйине барып бир заман отырып, бетиниң алмасынан бир сүйип қайта береди. Қыз күннен күнге семиреди. Арадан бир ай өткенде қыз барлық аўырыўынан биротала жазылып, кәдимгидей болып саўалып кетеди. Бирақ қыз емлеп жүрген ер ме, ҳаял ма билмейди.

Жигит те өзиниң ҳаял емес екенин қызға билдирмейди. Жигит:

— Ал қызым, енди сен жазылдың, мен енди кетемен. Егер мен керек болсам меннен бурынғы тәўип кемпирдиң үйинде боламан,—дейди. Қыз көп дүнья берип, сарпай жаўып жигитти қайтарады. Жигит көп дүньялы болып кемпирдиң үйине келеди. Үйди жақсылап дүзейди. Сыйыр алады, кемпир байып кетеди, үйинде биреўлерди сақлайды. Сөйтип жүрип кемпир бир күнлери ҳеш күлмейтуғын, сөйлемейтуғын кимде-ким үш күлдирсе, үш аўыз сөз сөйлетсе соған тийемен деген бир қыздың хабарын еситеди ҳәм сол сөзди жигитке айтады. Буны қулағы шалып кеткен жигит қалай да болса сөзсиз алып қайтаман деген жуўмаққа келеди де, кемпирге «сен дигирман тартқызып, нан жаптырып таярлық көрип тура бер, келген соң той беремиз» деп жаңағы даңқы шыққан қыздың елине атланады. Жигит кеткеннен кетип отырып, сөйлемейтуғын қыздың үйине барады. Сәлем берип үйге киреди. Қыз кәттиң үстинде үндемей жата береди. Жигит отырады. Қыз аржағына аўнап жатады. Жигит әри отырады, бери отырады, қыз қарамайды. Ақыр соңында жигит орнынан турады. Бир қабақты алады да үстиндеги шапанын қабаққа жабады, басына бес гүллини тартады. Есикти тасырлатып:

— Әй, кел қошшым Жәмийла, аман саў барсаң ба,— дейди.

— Шүкир, саўмыз, сен қаяқтан келдиң? — дейди Жәмийла.

— Отыр, сөйлесейик,— дейди жигит. Сол ўақытта кәттеги жатқан қыз Жәмийланы көрип күледи.

— Еркектиң шапанын кийип, ҳаялдың орамалын жамылған да қыз бола ма екен,— дейди.

— Жигит келгенде үндемейтуғын, күлмейтуғын қыз бола ма екен,— дейди жигит. Қыз тағы терис қарап жата береди. Жигит орнынан түргелип, қабақтың мойнына түңликтиң баўын байлап қабақты шаңарақтан ишке қарап жиберип, жиптиң ушын услап:

— Ассалаўма әлейкум Бердан аға, ҳәй Бердан аға, есиктен кирмей шаңарақтан түскениңиз бе,— дейди.

— Ҳәй-ҳәй тоқта, әстенирек сүйе, жығылып кетпейин, кәтте биреў бар ма,— дейди Бердан. Қыз шаңараққа қарап түсип киятырған қабақты көрип күледи. Қабақтан да Бердан аға бола ма екен дейди,— қыз.

— Жигит келгенде, кәтте жата беретуғын да қыз бола ма екен,— дейди жигит. Қыз үндемейди, терис қарап жата береди. Жигит әри-отырады, бери отырады және бир тамаша етейин дейди. Қабақты босағаға байлайды. Бираздан кейин:

— Сен не деп келдиң? — дейди жигит өз-өзине.

— Ҳе, сен келген жерге мен келмеймен бе,— дейди және өзи.

— Ҳә, ҳә, сен енди мениң кейнимнен келетуғын болғаның ба,— дейди жигит.

— Кейниңнен келмей не қыламыз кеткениңе бес күн болды, өлиңди билмесек, тириңди билмесек, үйге келмейсең,— дейди ҳаял болып.

— Жақсы, өли, тирини көрсетемен саған, сен меннен таяқ жемей ҳәддиңнен әбден асқан екенсең,— деп қабақты сабайды. Қабақ «ўақ өлдим» — дейди. Қыз әстен қарап күлип:

— Ҳәй, жигит, сен нени сабап атырсаң, ҳаялың болса үйиңе барып саба,— дейди.

Жигит:

— Неде болса күлдирип, үш сөйлеттим, шәртиң ядыңа түсти ме? — дейди. Қыз шәртинен утылғанын билип, «утылдым» дейди.

Қыз үлкен бир патшаның қызы екен. Шәртинен жеңилген соң ели-журтын жыйнайды, жети күн, жети түн той береди, жеңилип тийген жигитин ели-журтына таныстырады. Жети күн, жети түн өткен соң қыз өзине тийисли он түлик малын, саны жоқ қой-ешкисин, дүньяларын қырқ түйеге жүклеген пул ҳәм азық-аўқатларын, падашы, шопан ҳәм хызметкерлерин алып, жигиттиң кейнине ереди. Елине келип неше күн той берип, ағаш атлы жигит мурадына жетеди.

ҲАЙЎАНАТЛАР ҲАҚҚЫНДА ЕРТЕКЛЕР

ШОНТЫҚ ТҮЛКИ

Бурынғы өткен заманда бир түлки болыпты. Түлки бир күни киятырса, жолдан жарты уршық тауып алыпты. Ол жарты уршықты алып бир үйге келипти де:

— Уршық қасында уршық турсын,— дейди.

— Турса турсын,— депти сол үйдиң ҳаялы. Түлки тауып алған жарты уршығын сол үйге қалдырып кетипти. Түлки ертеңине келип уршығын сораса, сол уршық қойып кеткен үйдиң ҳаялы:

— Биз сеннен уршық алғанымыз жоқ,— деп түлкиниң уршығын бермепти. Буннан кейин түлки сол үйдиң пүтин уршығын ала қашады да, және бир үйге барып:

— Уршық қасында уршық турсын,— дейди.

— Турса турсын,— дейди сол үйдиң ҳаялы. Түлки уршығын қойып кетеди. Ертеңине келип уршығын сораса:

— Сеннен уршық алдым ба,— дейди. Сол уақытта түлки.

— Жолдан тауып алдым жарты уршық,
Жарты уршығым бир уршық,
Бир уршығым бир нан,

деп дәстүрханда турған бир нанды алып қашады. Түлки нанды алып қашыуы менен бир үйге барып:

— Нан арасында нан турсын,— дейди.

— Турса турсын,— дейди үй ийеси. Түлки сол үйге наның қойып кетеди де, бир айланып келип, қойып кеткен наның сорайды. Сонда түлкиниң наның алып қалған үйдиң ҳаялы:

— Сеннен нан алдым ба деп наның бермейди. Сонда түлки:

— Жолдан тауып алдым жарты уршық,
Жарты уршығым бир уршық,
Бир уршығым бир нан,
Бир наным бир тоқлы,—

деп қорада турған бир тоқлыны ала қашады. Түлки тоқлыны және бир үйге апарып:

— Қой арасында қой турсын,— дейди.

— Турса турсын,— дейди үй ийеси. Түлки түнде келип таслап кеткен тоқлысын сораса, үй ийеси «сеннен қой алдым ба» деп қуўып жибереди. Сонда түлки:

— Жолдан таўып алдым жарты уршық,
Жарты уршығым бир уршық,
Бир уршығым бир нан,
Бир наным бир тоқлы,
Бир тоқлым бир сулыў қыз,

— деп сол үйдиң, бой жетип отырған қызын қапшыққа салып алып қашады. Түлки сол кетистен бир үйге барып:

— Қапшық ишинде қапшық турсын,— деп сорайды.

— Турса турсын,— деп үй ийеси қапшықты алып қалады. Түлки кеткеннен кейин бул не нәрсе екен деп ашып қараса, бир сулыў қыздың жатқанын көреди. Буннан кейин қызды қапшықтан шығарып алады да, орнына тазыны салып, аўзын тас қылып байлап таслайды.

Түлки ертеңине келип қойып кеткен қапшығын алып кетейин деп келсе, қапшығының өз орнында турғанын көрип:

— Пай, жақсы екен, күнде хәр нәрсем хәр жерде қалып азап көретуғын едим, бүгин қойып кеткен затым өз орнында. өз күйинде тур,— деп қапшығын арқалап бир дәрьяның бойына келеди.

Түлки қапшықтың аўзын шешип ишиндеги қызды шығарайын деп атырғанында, ишинен ешектей тазы шыға келеди. Түлки тазыны көриўден қаша жөнеледи. Тазы түлкиниң изинен қуўып қуйрығын жулып алып қалады. Түлки өлдим азар дегенде тазыдан қутылып, қуйрығы шонтыйып жолдасларына қосылады...

Шонтық түлки қуйрықтан айырылып шонтыйып келгеннен кейин оның жолдаслары «шонтық, шонтық» деп ермек етип күлип қоймайды. Оннан кейин шонтық түлки жолдасларына өкпелеп басқа жаққа кетип қалады. Шонтық түлки жолда киятырса, алдында бир топар адамлардың киятырғанын көреди. Буннан кейин ол усы адамларды алдап, бир нәрсесиң алып қалайын деп, жол бойында өлген түлки болып жата қалады. Бул киятырған адамлар узатылатуғын қыздың кийим-кеншеклерин алып киятырған қыз-келиншеклер екен. Алда киятырған бир келиншек жолда жатырған түлкини көрип, аттан түсип алады да, бөктергидеги алып киятырған хасыл кийимлериниң ишинен орап алып кете береди. Түлки келиншектиң алып киятырған хасыл кийим-кеншеклерин мойнына орап түсип қалады да, баяғы өзиниң жолдасларына келеди. Жолдаслары шонтық түлкиниң алып келген затларын көрип қайдан алғанын сорайды. Сонда шонтық түлки:

— Бир көлдиң суўы бар екен, соның суўы қатып муз болып қалған екен. Мен қуйрығымды үкиге малып отырдым, қуйрығымның шонтығына қарамай алғаным мынаў, егер қуйрығым сизлердиң қуйрығыңыздай узын болғанда, буннан да жақсырақ затлар алатуғын түрим бар еди,— дейди. Буннан кейин оның жолдаслары «бизлер де алып қалайық» деп түни менен үкиге қуйрығын малып отырады. Азанда алып көрейин десе, қуйрықлары музға қатып алынбайды. Усы ўақытлары азанда суўға келген адамлар үкиге қатып қалған түлкилерди көрип, биреўлери бел, биреўлери жаба алып урып атырса, баяғы шонтық түлки:

— Шонтық, шонтық дедиң бе, шонтықтан пәнт жедиң бе,— деп күледи. Адамлар түлкини үйлерине алып келеди. Шонтық түлки баяғы қыз-келиншеклердиң жолын аңлып және алдайын деп жүре береди.

Ендиги сөзди баяғы қыз-келиншеклерден еситиң. Олар қыздың үйине барып, әкелген кийим-кеншеклерин берейин деп қараса, кийим де жоқ, түлки де жоқ, келиншеклер уялғанынан бетлерин басып, дым индемей кейинлерине қайтады. Шонтық түлки булардың киятырғанын көрип, және өлген түлки болып жолда жата кетеди. Баяғы келиншек жолда жатырған түлкиниң өзин алдаған түлки екенин билип, таяқ пенен урып өлтиреди де, сол жерде терисин сыйырып алады. Сөйтип шонтық түлкиниң сумлығы өз басын жутады.

ҲИЙЛЕКЕР ҚОРАЗ

Бурынғы өткен заманда бир қораз ағаштың басында таң ала геўгимде шақырып турған екен, бунын даўысын бир шағал еситип, қораздың қасына келипти.

— Ҳаў, қораз жора, сиз ерте турып қыйқыўлап кимлерди шақырып турыпсыз? — депти қоразға шағал. Сонда қораз:

— Жолдасларымды аўқамласып жумыс ислеўге шақырып атырман,— депти.

— Олай болса, қораз жора, төменге түс екеўимиз бирге жолдас болып барайық,— депти шағал қоразға.

— Ҳәзир мениң жерге түсиўге қолым тиймейди. Усы шақырыўым менен уйқыда жатқан жолдасларымды оятыўым керек. Егер сениң де аўқамға қосылып, жумыс ислегиң келсе, анаў алдында көринген жайдың қасында басшымыз тауықларды күтип отыр, сен де сол кәраға бара бер. Мен де сизиң изиңизше бараман,— депти.

Шағал қораздың силтеўине қуўанып, көп тауықтың үстинен шығатуғын болдым деген үмит пенен қораздың силтеген жерине барады. Шағал тауықлардың қасында шоңқайып отырған бир тазыны көрип, бирден тапырақлап қашыпты. Шағалдың қашып баратырғанын көрген тазы бас салып қуўып, шағалды тутып алыпты. Сонда шағал тазыға:

— Бир аўыз сизге айтатуғын арзым бар,— деп жалыныпты.

— Арзың болса, тез айт? — деп тазы шағалды жаздырыпты.

— Мени мына қоңсыңыздың қоразы кеше аўқамласып жумыс ислеўге шақырып еди. Қоразға хабарлассам, «сен көп кешигип қалыпсаң, басшымызға тезирек жет» деди. Соның менен асығып киятырғаным еди, ийманлы болғайсыз, мени жибериңиз,— деп жалыныпты. Сонда тазы шағалға:

— Сизди жиберген қоразға рахмет, мениң төсегимниң тозып жүргенин билип, сизди бизге жиберген екен. Сол таўықларды бәрҳа қорғап жүриўши басшысы биз боламыз,— деп шағалдың бел омыртқасын үзип, оны өлтирип, терисин төсек етип алған екен. Ҳийлекер қоразға ҳәм тазыға таўықлардың бәри де рахмет айтыпты.

ТҮЛКИ МЕНЕН ШАҒАЛ

Бурынғы өткен заманда бир түлки менен шағал дос болыпты. Екеўи бирге кетип баратырса, алдынан бир бөлек тоң май шығыпты. Майды түлки де, шағал да жегиси келипти. Сөйтип шағал түлкиге:

— Сен жей ғой, жора,— деп мирәт етипти. Түлки сумлық ойлап:

— Мениң аўзым ораза ғой, жора, майды сен жей ғой,— депти. Соннан кейин шағал майды жейин деп тумсығын соза бергенде, мойнына қақпан түсип қалыпты да, май ушып кетипти. Түлки майды қағып алып жеп қойыпты. Сонда шағал:

— Ҳаў, түлки жора, сениң аўзың ораза емес пе? — депти.

— Оразам сениң мойныңа түсти,— деп түлки жөнине көте берипти.

СУМЛЫҚЛЫ ШАҒАЛ

Бир күни қасқыр жолда кетип баратырса, алдынан бир шонтық шағал қасқырға «екеўимиз жора болайық» депти. Қасқыр «болсақ болайық» депти.

Сөйтип екеўи кетип баратырып, жолда қасқыр шағалға:

— Жора, сениң не кәриң бар? — депти. Шағал оған:

— Мен постын тигемен,— депти. Сонда қасқыр:

— Олай болса маған жақсылап бир постын тигип бер, неше териден болады? — депти. Шағал ойланып турып:

— Он териден болады,— депти. Буннан кейин қасқыр әўели бес қойды әкелип,— постын шыға ма? — депти.

— Жақ,— депти. Алтыншы қойды әкеледи.

— Постын питти ме? — депти.

— Жақ,— депти. Жетинши қойды әкелип:

— Постын питти ме? — депти. Сол ўақытта шағал қасқырға:

— Сен енди екинши рет есиктен қара ма, қарасаң постын бузылады,— деп және қойға жибереди.

— Тоғызыншы қойды әкелип:

— Постын питти ме? — депти.

— Жақ,— депти. Оныншы қойды әкеледи.

— Постын питти ме? — депти.

— Ертең келегой,— депти. Сөйтип сумлықлы шағал он қойды да жеп болып, тоғайға барады. Тоғайдан қырық шағалды жыйнап ҳәммесиниң де қуйрығын кесип, өзи де солар менен араласып жүре береди.

Қасқыр ертеңине постынын алайын деп шағалға келсе, шағал жоқ. Қасқыр тоғайға излеп барса, шағаллардың ҳәммесиниң қуйрықлары шонтық. Сөйтип қасқыр баяғы он қойын жеген шонтық сумлықлы шағалын табалмай пәнт жеп қайтыпты.

МАҚТАНШАҚ ҚАСҚЫР

Бир топар қасқырлардың ишинде басқаларына қарағанда күшлирек бир аш қасқыр бар екен. Ол жанындағы қасқырларды несибесинен айырып, оларға күн бермейтуғын болыпты. Оннан кейин аш қасқыр жоқ ўақытта қасқырлар бир жерге жыйналып ойласыпты. «Қай жерде көрсекте аш қасқырды «жолбарыс» деп атайық деген бир пикирге келипти.

Аш қасқыр келген ўақта ўәде бойынша қасқырлар оны «жолбарыс» деп атапты. Бул сөз аш қасқырға оғада унапты. Енди бурынғыдан бетер гәрдийип, дүньяда меннен зор, меннен күшли ҳайўан жоқ деген киялға кетипти.

Күнлерден бир күни қасқырлар топарланып кетип баратырса, далалықта жайылып жүрген сансыз қойлардың үстинең шығыпты.

— Эй «жолбарыс» сен күшлисең, сен батырсаң,— деп мақтапты қасқырлар аш қасқырды.— Бизлерге бир неше қойды өлтирип берсең, тойып алар едик. Бул олжаны көрип, көзлериңиз жайнап кетти ғой.

Ол қайылшылық билдирипти де, қойлардың жайылып жүрген жерине жалаңлап барып, еки қойдың қарнын жарып таслапты. Қасқырларға оң түсип, ҳәр қайсысына бир саннан тийип тойыпты да алыпты.

Булар жолын даўам ете берипти. Сол жүристен жүрип, бир сейисханаға ушырасыпты. Ишке үңилип қараса, бир әреби ат тур екен. Қасқырлар және дә өзлериниң «жолбарысына» қарап:

— Әй палўанымыз, көрип турмыз, сизиң көзиңиз жайнап кетти. Бул надан аттың қарнын да жарып тасласаң, бир тойып алар едик,— депти.

Аш қасқыр өзинше мардыйып, байлаўлы аттың қасына жетип барыптыда, оның санына жабыса берипти. Әреби ат қасына келген қасқырдың қолайын алыпты да, тап қақ маңлайынан келистирип бир теўипти. Аш қасқыр аттың туяғының пәти менен үш адымдай жерге барып домалап түсипти. Оны көрип турған қасқырлар жүреги жарыла жазлап, басының аўған жағына қарай қашыпты.

Бир неше сааттан кейин баяғы аш қасқыр өзине келипти. Бирақта енди оны ҳешким «жолбарыс» деп шақырмапты. Орнынан сүйретилип турып үйине зордан жетипти.

— Ҳәй кудай, бундай көз тийгеннен өзиң сақлайгөр,— деп үйинен шықпастан жататуғын болыпты.

ТҮЛКИ МЕНЕН ҚОРАЗ

Бир түлки өзиниң күндеги әдети бойынша бир аўылға келип, аў қыдырып жүрип еди, қәпелимде қораның уша басында отырған бир қоразды көреди. Көзи қызады. «Бой жетпес жерде екен» деп өкинеди. Неде болса бир ҳийле қылып көрейин деп қыйпақлап түбине барып, сәлем береди. Аман-түўел алысты, ҳал сорасты. Қораз да өзиниң саўлығын, мәс болып жүргенин айтты. Түлки бундай сөзлерди өситпегенге салып:

— Жора, мен қартайыппан, қулақларым еситпейди, сениң менен бир гүрриңлесип суҳбет қылайын деп едим, сен болсаң дымнан жоқарыда отырған екенсең. Сөзлериңди еситe алмай, пәнт қумар болып турыппан, төменге түс жора, екеўимиз муңзарымызды айтысып бир заман гүрриңлесейик,— дейди.

Төменге түсе ғойса бир сойқанның болажағын аңлаған қораз көп асықпай оған:

— Төменге түскенде сеннен қәўпим болмаса да, басқа жабайы ҳайўанлардан қорқаман,— соның ушын жоқарыдан турып сөйлесе берейик,— дейди.

— Ол кәрасынан сирә қорықпа, ҳеш бир жәниўар басқа әзиз биреўине «зақым қылмасын» деген жақында патшадан буйрық болды. Бул күнде әрқайын, ол буйрықты еле сен еситпеген екенсең, ғой,— дейди түлки.

— Түлки жора, сөзиң ырас уқсайды, анаў киятырған еки ийттен сениң тайсалмай турғаныңа қарағанда сөзиң дурыс. Сәл сабыр ет; солар келсин, қосыла гүрриңлесейик,— дейди қораз.

Түлки ийтти көриўден қорқып қуйрығын қысып, айдай береди.

— Ҳәй, буйрық қайда? — дейди қораз түлкиге.

— Олар еле буйрықты еситпеген шығар — деп түлки артына қарамастан бәдәр кетипти.

ЗОҢ ҒАРҒА

Бурынғы өткен көп қарғалардың ишинде бир тумсығы узын зоң ғарға мың жасапты. Ол пүткил өмирин күл таслаған шуқанақларда, өлимтиктиң басларында, егин писик күнлери атыз-шелди қоймай аралап, жүўери қамыр болғаннан баслап, шоқып жеп күнин кеширип, ҳәр жылда бир түлейди екен. Бир күнлери зоң ғарғадан басқа жасы киши ғарғалар сен бул мың жыл ишиндеги тиришлик өмириңде урпақларыңа есте сақлап қаларлықтай не қалдырасаң, нелерди көрдиң деп сорапты. Сонда зоң ғарға:

— Бир сапары жолым қус базарының үстине түсти. Соннан соң аз-маз тыныс алайын деп қайрылсам, қуслардың ишинде меннен сықылсыз, меннен патас жаманы жоқ екен. Аржағындағы узақ жолдан өлейин деп шалығып ушып келгенимди қәйтейин, көзлери моншақтай жаўдырып, қаўырсын пәрлери жылтырап, ғаздай қатарласып отырған қусларды көргенимде жүрегим шай тартқандай сызлап, мийим айланып, көзимниң алды тынып кетти. Қанатым жарбаңлап орнымнан қалай көтерилгенимди билмей де қалыппан... Өзиниң сықылынан өзи түңилгеннен хорлық, оннан ызалы ҳеш нәрсе жоқ екен деп қасындағы узақшаларға қарап жылап қоя берипти.

Удайына жерди тырмалап жемеек толғандай напаққа қарап жүргенде бармақларына түймедей тоң қатып қалған екен. Аяқлары балпаңлап, дир-дир етип сәл қомпаңлаңқырап және бир көргенимди айтайын деп қолтығының астына узын тумсығы менен түртип-түртип қойыпты.

— Бир күни үлкен даракта қонақлап отырып, уйықлап кетиппен. Көзимди ашып қарасам қуйрығым жаўған қарға ярым белинен батып қалған екен. Мойнымды созыңқырап илгери умтылдым да, жылдам қанатымды сермеп, жоқары путаққа барып қондым. Ишим қалтырап арман-берман теңселип қалғып отырып тағыда уйықлап қалыппан... Тепкириме бир

нәрсе жабысқандай болды, соннан бирден сескенип кетип, бир силкиндим де арқамда үйилип қалған көмпек қарды түсирип, теректиң дым уша басына барып отырдым. Мен жаңа жайылған қанатымды жыйнап, қуйрығымды төменлетип сарқып қона бергенимде, арқадан гүўлеп ескен самал бағанадан берги жаўған қарды бир майданда сыпырып алғандай, еритип жиберди. Буны тек мен көрдим, меннен басқа ҳеш ким де көрген жоқ. Ол ўақытта ҳәмме уйықлап атыр еди деп зоң ғарға сөзин питкерипти. Сол жылы егин питик болыпты.

МАҚТАНШАҚ ТЫШҚАН

Бир тышқан бир ура тапты да, оның бир қапталынан қазып өзиниң инине шығады. Уранық ийесиниң қабы жоқ па, болмаса өзи ўайымсыз бир адам ба, билмеймен, урадан хабар алмады. Тышқан ураны өзи меншиклеп, өз мүлкиндей көрип, түўесилмейтуғын ғәзийнеге ийе болғандай байлық сүре береди. Қонақ шақырды, басқа тышқанларды жыйнап, сыйлап тойғызып турды. Сыйланған тышқанлар буның әдебин тутып, ҳәр сөзине «бәлий» деп туратуғын болды. Баяғы тышқан болса, кутә ғоддаслап, ардақлап кетти. Бир күни көп қонақ шақырды, ҳәмме жыйналғаннан соң хызметкерлерине буўдай келтирмеге буйырды. Урадан буўдай таппай келди. Өзи барып көреди, уранық тек өзи бос тур.— Ҳаў буған не болған!?

Буўдай ийесиниң қабындағы ғәллеси түўесилип, ишкендей буўдай алайын деп ураны ашса, кемип қалыпты. «Ураны тышқан алған екен» деп биротала алып басқа орынға жайлаған еди. Бай тышқан қонақларының алдында шерменде болды. «Ҳәддиңди билмей саған конақ шақырыўды ким қойыпты» деп дәлкек етиў болды, аўызларын пырлата-пырлата қонақлар шығып кетти. Сол күннен баслап бай тышқанның базары түсти. Басында ҳешким қалмады. Сөзин мақуллаўшы болмады. Оннан соңғы өмири «әттен, әттен ай» менен өтти. «Көрпеңе қарап аяқ узат» деген екен.

ЕШКИ, ҚОЙ ҲӘМ ӨГИЗ

Бурынғы өткен заманда бир кисиниң жалғыз ешкиси болыпты. Ол адам ешкисине ҳәр күнде тек бир қысым ғана қуўрақ шөп салып бәрҳә байлап қояды екен. Тек жети күннен бир далаға өриске жибереди екен. Ешкиниң қабырғалары сай-сай болып арықлықтан өлиўге келипти. Ал ийеси ешкини саўып ҳәр күнде бир кесе сүт алады да, өз аяғынан отлаған күни еки кесе сүт алады екен. Ешкини от салмай бәрҳә байлап қоя бергеннен кейин, күнде желини қуўрап, сүти де азая береди.

Бир күнлери кесеси де толмайды. Ешкиниң емшегин урып-урып қағып саўып көрсе, ылағын да жарытпайтуғын сүт шығады, өлиўге келеди. Ешки жети күннен бир күн гезеги келип отлап жүрсе, жабағы жүни терисине жабысқан бир арық қойды көреди.

— Ҳә, қой жора, аўҳалың қалай, дениң саў ма, жүдә төменлеп кетип сен ғой? — деди.

— Аўҳалларымды сорама, мен бир сорлының жалғыз қойы едим, маған күнде бир қысым кепек береди де, қозымды да емизбей, қағып саўып алады. Жети күннен бир күн босатады. Тек сонда ғана отлап шығаман,— дейди қой.

— Уай бийшара ай, сен де мениндей ғәрип екенсең ғой, ал енди бул азаптан қутылыўдың жолын излейик,— деп екеўи мәсләҳәт етеди. Ешки гәп баслап;

— Әкем өлмесинен бурын күн батыс жақта бир таў бар, оның шай-пешеги, от-шөби мол, ҳаўасы да салқын, суўы мазалы, бәле-мәтери де жоқ, соған барсаң рәҳәт табасаң,— деп еди, сол таўға барайық дейди қойға.

Қой да бул сөзин мақул көрип, таўға қарап жол тартып киятырса, алдынан бир қара көринеди. Ешки менен қойдың жүреги суўлап қорқады. Сонда да неде болса көрермиз деп жақынлап келсе, тирсеклери шалысып, аяқлары қаңысқан

ири арық өгиз екен. Қой менен ешки өгизге сәлем береди, аман түўел сорасады. Өгиз өзиниң аўҳалын ешки менен қойға баян етеди.

— Мен бир байдың өгизи едим, күни менен қосқа, түни менен арбаға қосып нәрсе от салмайды, мениң арықлықтан өлейин деп турғанымды көрип турсызлар ғой, ҳәптеде бир күн дем алыс береди, тек сонда ғана отлап шығып тамақ асырап өлмей жүрмен,— дейди.

Ешки, қой, өгиз үшеўи солманда қушақласып дос болады. Сөйтип таўға келсе, шөби мазалы, суўы шийрин, ҳаўасы жақсы екен. Үшеўи аўқатланып, жақсы дем алып, жанлары рәҳәтленип қалады. Арадан көп күнлер өтеди. Үшеўи де жүнлери жылтырап семиреди. Бир күни таўдың басқа жақларын көриўге мәсләҳәтлесип, бирге жүрип кетеди. Таўды аралап жүрсе, жаңа ғана жүрип кеткен қасқырдың, түлкиниң излери шығады. Арражырақ барса, өлип атырған қасқыр менен түлкиниң териси жатыр екен, оны алып өгизге арта жүреди, таўдың бир үңгирине көз жиберип қараса, жолбарыс пенен қасқыр түлкини қысып атыр екен.

— Бизлерге алып келген сарпайларың, дәстүрқанларың қайда? — дейди жолбарыс пенен қасқыр түлкиге ақырып.

— Күни-түни излесем де сизлерге базарлық ҳеш нәрсе таба алмадым,— деп атырғанда, ешки, қой, өгиз үшеўи үңгирге кирип келеди. Ешки қой менен өгизге қарап:

— Излеп жүргенлеримиз буннан табылды ғой, бизлерден қашып усы жыраға келип тығылған екен аў булар, көп излетпей табылғаны жақсы болды, күни менен алған қасқыр, жолбарыслардың териси жаман еди, мыналардың терилери таза ҳәм епке келгендей екен. Келиңлер, дәрриў сойып алайық,— дейди.

Жолбарыс, қасқыр, түлкиниң көзи әлле-пәлле болып далаға шығады. Есиктиң алдында жатырған жолбарыс, қасқыр, түлкиниң терилерин көрип, зәрреси ушып, алды-артына карамай, зыңғый береди. Түлки келмей кешиккеннен соң, изинен қасқыр да шығады. Ол да үйилип атырған терилерди көрип, бәдер кетеди. Жолбарыс бир өзи әри-бери түлки менен қасқыр келмегеннен соң, далаға шыға бергенде, өгиз мүйизи менен көтерип жарға жығады. Қой кейин шегинип ырас дүгеди, ешки сүзеди. Үшеўиниң ортасында жолбарыс өлиўге келеди.

— Сизлердиң кереклериңиздиң бәрин таўып берейин, мени өлимнен қутқарыңлар,— деп жалынады жолбарыс ешки, қой

ҳәм өгизге. Булар жолбарысты босатып жибереди. Сөйтип баяғы өзлериниң «мәканына» келеди. Қой менен өгиз таўдан үңгир қазып алады. Ешки далада теректиң басына минип жатады. Жән-жағына шығып қараса, жолбарыс, қасқыр, түлкиниң сөйлесип отырған даўысын еситеди. Ешки дәрриў жолдасларына хабар береди. Өгизди теректиң басына миндиреди де, қойды үңгирге киргизеди. Ешкиниң өзи теректиң түбинде отырады. Жолбарыс, қасқыр, түлкилер де жетип келеди. Келе ешкиге аўыз салады, сол ўақытта өгиз пәт пенен бирден умтылғанда теректиң шақасы сынып кетип, жолбарыстың жаўырнына түседи. Қой да үңгирден шыға умтылады. Сөйтип булар қасқыр, жолбарыстың қарнын қақ жарып мақсетине жетеди.

АРЫСЛАН МЕНЕН ҚОЯН

Бир тоғайда көп қоянлар ўатан тутқан еди. Буларға ғалаўыт беретуғын душпаны жоқ, лийкин көпке татыйтуғын бир душпаны бар, олда болса, өзиң сол тоғайлықтың «патшасы» деп есап еткен бир зор арыслан еди. Қоянлар бул арысланнан аўылы менен пәтенге келген еди. Ўатанын таслап кетежақ болса, қайда барса да қоянға сондай бир күн. Бийзар болған қоянлар елши жиберип арыслан менен жарасық қылған еди. Күнде бир қоянды бермек болған екен. Қоянлар күнде шек салып, аты шыққан қоянды жиберип туратуғын еди. Бир күни шек бир зийрек қоянның атына шықты.—Мени жибериўде көп қыстаңбаң, пикирим туўры келеғойса, өзим аман қалып, бул бәледен сизлерди де қутқарайын,— дейди.

Қоянлар разы болды, бир заман кешигип, арысланның алдына барды, узағырақтан сәлем берди. Аш болған арыслан, қуйрығын жерге урып турып, буннан сорады: — Қыражыңыз қәне? Қоян:

— Мен алып киятыр едим, жолда бир арыслан тартып алды, патшамыздың нәҳәри десем, жаман сөзлер айтты. «Патшаңыз кетсин, болмаса басына саўда саламан»,— деди.

— Маған көрсет,— деди Арыслан.

Қоян баслап кетти, бир жерлерге барып тоқтады, қалтырады, анаў арысланнан қорыққанын айтты. Арыслан: — Қорықсаң мениң қушағыма кир, маған көрсет? деди.

Қоян алып барып бир қудыққа үңилдирди. Қуйының тынық суўында арыслан өз сүўретин көрди, қушағында көринген қоян өзине берилген қоян екен деп ойлады да, қоянды көрип өзин қудыққа таслады. Зийрек қоян аман келип жолдасларынан сүйинши сорады.

БӨРИ МЕНЕН ИЙТ

Бир бөри менен ийт екеўи бир күни ушырасып қалып сөйлесипти. Бөри жүдә арық, жүнлери сабалақ-сабалақ зордан сөйлей алатуғын ҳалы бар екен. Ийт болса биреўдиң тәрбиясында болған, өзи семиз, көзи тас төбесинен қарап жүнлери жылтыллап турады екен. Булардың арасындағы сөз де сол бөриниң арықлығы менен ийттиң семизлиги ҳаққында болады.

Ийт бөриге қарап: — Сен өзиң ғайратың бар ҳәм шаққансаң, тислериң өткир, не себептен буншелли арық болдың? — десе, бөри: — Журт сақ, аңлып алайын деп турған аңынды да алдырмайды, қайта изиңе түсип қуўады, өлдим-талдым дегенде зордан қутыласаң, ара-тура биреўин ала ғойсаң, қызыл тумсық болғанда айырып алады. Солай етип күнде қуўғынға түсип, аўызға маза бергендей бир тамаққа жарымай сүргинниң ишинде жүрмен. Сонда мен арық болмай ким арық болсын. Ал сен қалай семиз болдың? — дейди ол ийтке.

— Биреўдиң есигиндемен. Өзи не жесе, маған соны береди. Тамағым тоқ, қайғым жоқ, мен семиз болмай ким семиз болсын,— дейди ийт.

— Сен өйтип оған не хызмет қыласаң?

— Тек есигин қорыйман, басқа қылар исим жоқ.

— Мен қорыссам, маған да тамақ берерме екен?

— Береди, сени көрген ийт тай келе алмас, пайдан көп тийер, қайта саған көп берер.

— Олай болса мени де алып бар? — дейди, бөри.

— Жақсы, бирге жүреғой, бирге жүрермен болып жақын келип қараса, ийттиң мойнында қарғысы бар екен. Сонда бөри:

— Мойнындағы не?

— Қарғы.

— Оны не қылады?

— Күндиз байлап қойып, түнде ғана босатып жибереди.

— Бәнтте турып, бенде болып семиз болғанша, өз аяғыма арқайын жүрип, арық болғаным абзал, кештим бундай рәхәтлигиңнен,— деп бөри өз жөнине кетеди. Бирақ көп узамай аштан өлипти.

ТУРМЫС ЕРТЕКЛЕРИ

ОПА САЎДАГЕР

Бурынғы өткен заманда бир Опа деген саўдагер болыпты. Опа саўдагер күнлерден бир күн басқа патшалыққа барып саўда ислеп қайтыў ушын түйелерге ҳасыл затларын артып, жолға шығып кетеди.

Опа күн-түн демей жүрип, қалаға кетип, апарған затларын сатып болады. Керекли затларын алып, түйелериниң жүгин питкерип, қаладан шетирек жерге барып қонады. Опа саўдагер өзинен өзи ой ойлайды. «Атыма минип, қалаға қыдырып қайтайын, бүйтип жата бергеним жараспас» деп қалаға кетеди. Қаланы аралап киятырса, еки қабат жайдың айнасын ашып қойып, алтын кәттиң үстинде отырған ап-аппақ, жуҳқа додақ, узын бойлы кең қушақ, ғаз мойынлы бадам қабақ, әне сондай бир қызды көрип, ақылынан аласып, зиңкийип турды да қалды. Арадан көп ўақыт өтти. Бул ўақытта сол қыз айна алдында турған Опа саўдагерди көрип:

— Әй жақсы жигит, көп турдыңыз ғой, бул қалай? — дейди.

— Сиз кимниң қызы боласыз? — деди Опа саўдагер. Қыз иркилместен:

— Патшаның қызы боламан,— деп жуўап берди.

— Айып етпеңиз, қарындасым, екеўсизбе, я биреўсиз бе? Сонда қыз турып айтты:

— Екеў болыў алдағы ис, ҳәзирше биреўмен,— деди.

— Араға адам салып, сизди айттырсам қалай болар екен? — деди Опа саўдагер.

— Ол өзиңиздиң жумысыңыз,— деди қыз.

Бул сөзлерди еситип, Опа саўдагер елине қайтқанды қойып, сол қалада қалып қойды. Арадан бир неше ай өткеннен кейин Опа сол патшаның бас ўәзири менен танысып, патшаның қызына ашық екенин айтады ҳәм сол қызды айттырып алып бериўге жәрдем етиўин сорайды. «Ондай кеўлиң болатуғын болса, патшаға айтайын» деп ўәзир ўәде етти. Ўәзир сәрсенби күни сәскеде истиң барлық мән-жайын патшаға түсиндирип айтып берди. Сонда патша:

— Патша болған адам қара пухараның қызын айттырса, баласына бериўи керек еди, соның ушын саўдагерди бул мақсети менен ойларынан қашырыў керек. Оның илажы былай болады: Жүз бас түйе, жүз бас жылқы, жүз бас ешки, және жүз тиллә теңге берсин дегейсең, усыны айтсаң өзинен-өзи қашады,— дейди.

Ўәзир патшаның сораған қалың малын Опа саўдагерге айтып барды. Опа саўдагер бир неше күн мәўлет алып, барлық малы менен гүмис теңгесин тайын етип, арада жүрген ўәзирден берип жиберди. Патша илажсыздан қызын береди.

Опа сол елде жүрип қызлы болды. Қыз алты жасқа шыққанда ҳаялы қайтыс болады. Буннан кейин Опа саўдагер қолында қалған алты жасар қыз қашан он төрт жасқа шыққанша ҳаял алмасқа шәрт етеди.

Айдан ай өтти, жылдан жыл өтти, қыз он төрт жасына жетти. Сол жылы Опа саўдагер өзиниң туўған елине барып қайтыўды әрман етти. Сөйтип қолындағы он төрт жасар қызын патша атасының қолында қалдырып кетиўге ҳәм урықсат сораўға патша атасының алдына барды. Сонда патша:

— Бул қыздың қәдирин билип, тәрбиялайтуғын адам жоқ, сен қызыңды үлкен ҳәзирет уллы пирге тапсырағой, өзиң келгенше пәрмана болып сақлап берер,— деп кеңес береди.

Әне, патшадан бул кеңести алып, Опа саўдагер үлкен ҳәзирет уллы пирге келип, келген жумысын айтады. Сонда үлкен ҳәзирет уллы пир «усы медиресениң жанынан қызыңа жай сал, өзиң келгенше жейтуғын напақасын таярлап бер, сөйт те кете бер» деди. Опа саўдагер ҳеммесин таярлап, гилтти де екеў етип соқтырып, биреўин қызына қалдырды, екиншисин уллы пирге берди. Опа саўдагер Мысыр шәҳәрине жөнеп кетти.

Күнлерден күн өтти, айлардан ай өтти, ал ҳасыл арадан бир жыл өтти. Азық-аўқат таўсылды. Қыз қалаға барып, азық-аўқат алып келетуғын болды. Бир күни, пийшемби күни песинде қаладан азық-аўқат алып киятырған қызға уллы пирдиң көзи түсти. Үлкен ҳәзирет уллы пир қолына суў қуйып турған суўпысынан бул киятырған қыздың ким екенин сорады. Суўпы Опа саўдагердиң қызы екенин айтты. Уллы пир

ишинен ҳым-ҳым деди де, қызды қолға түсириўдиң жолын ойлады. Ол арадан көп ўақыт өтпей ақ, бир нәрсе ойлап тапқандай суўпысына:

— Ҳаў Тоқымбет, сениң ҳал жағдайың қалай? Сизиң үйге барыўға бизиң елти күтә ҳәўес болды,— деди уллы пир.

— Жүдә қуп, тақсыр, бара ғойсын,— деди Тоқымбет суўпы.

— Онда ертең барады,— деп уллы пир мыйығынан күлип қойды. Уллы пир үйине келип:

— Елти, сизди Тоқымбет суўпы қонаққа шақырды, қалай көресең? деди.

— Суўпы үйине шақырған болса, жүдә барайын,— деди ойында ҳеш нәрсе жоқ елти. Елти қонаққа кетти.

Уллы пир Бекимбет деген суўпысын шақырып алып:

— Сен палаў ас, палаў пискеннен кейин еки табаққа сал. Биреўин өзиң ал, биреўин маған бер,— деп жумыс буйырды. Суўпы бир табақ палаўды әкелип берди. Уллы пир палаўды алып, қыз жатқан жайға келип, есигин ашып ишке кирди. Қыз уллы пирди көрип, ырғып орнынан турып, ишарат пенен сәлем берип, қол қаўсырып алдында турды.

— «Қызым, бир жылдан бери сеннен хабар алмай, меники айып болыпты. Палаў астыртып алып келдим, кел бирге отырып жейик,— деди уллы пир жуўҳаланып. Қыз уллы пир менен отырып палаў жеди. Пәтия оқып болғаннан соң, қыз уллы пирдиң қолына суў қуйды. Усы ўақытлары уллы пир ҳарам нийетин баслап, қыздың қолынан шарыппа услап, денесине қол созды. Ҳеш нәрсе ойында жоқ қыз, уллы пирдиң бузықлық нийетин сезип, қолындағы қуман менен уллы пирдиң маңлайына керилип бир урды да, жайдан шығып қашып кетти. Уллы пир басы жарылып, сол жерде жатып қалды.

Ендиги гәпти үлкен ҳәзирет уллы пирден еситиң. Уллы пир, есин жыйнап болған соң, басын таңып патшаға келди. Патша уллы пирдиң келген жумысын сорады.

— Патшайым, Опа саўдагер сизиң қызыңыздан қалған қызды маған тапсырып кеткенине мине бир жыл болды. Усы бир жыл мениң жетпис жыллық жасыма татыды. Медиресеге бир жигит келсе, бир жигит шығып долыхана болды. Сол жигитлерге келме деп кейигенимде қылғаны мынаў,— деп уллы пир таңыўлы басын көрсетти. Патша истиң анығына шықпай, жалған сөзге ерип, қызды дарғазап қылыўға буйрық берди.

Патшаның көп ўәзириниң ишинен бир ўәзири шығып, патшаға былай деди:

— Тақсыр, арзым бар,— деди.

— Не арзың бар? Айт! — деди.

— Бул қыздың қандай жазығы бар, гүнасин мойнына қойыў керек, болмаса өлтириўге болмайды,— деди. Сол ўақытта екинши бир ўәзир турып:

— Бул қызды адам бармастай бир шөлистанлыққа апарып таслаў керек, оннан кейин ол өзи ақ өледи ямаса жолбарыс, қасқыр жеп кетеди,— дейди. Бул сөз патшаға мақул түсип, қызды шөлистанлыққа апарып таслады. Қыз қуў далада қалып, жеўге тамақ, ишерге суў таппай, бир ағаштың түбинде жата береди.

Ендиги гәпти басқа бир патшалықтан еситиң. Бир патшаның баласы қасына қырқ жигит алып аң аўлап жүрсе, алдыларынан бир кийик қашады. Патшаның баласы қолындағы қусын жибереди. Қус кийикке карамайды да, өз жөнине ушып кете береди. Патшаның баласы қасындағы адамлары менен бирге қусының изинен қуўып кете береди. Қырқ жигиттиң аты болдырып, жолда қалады да, патшаның баласы жалғыз қуўып кете береди. Күнлерден бир күн патшаның баласы қусының бир ағаштың басына қонып отырғанының үстинен шығады. Қолына далбайын алып шақырса, қус далбай менен иси жоқ, күн батар жаққа қарай қылғынып қарай береди. Бул жақта не бар екен деп қараса, бир буктиң түбинде қызарып жатқан бир нәрсени көреди. Бала қорқа-қорқа қасына барса, өлип атырған қызды көрди. Бала атынан түсип, бул қандай ҳәдийсе деп, қыздың аўзына қылышын тутса, қыздың жаны бар екенин биледи. Оннан кейин ердиң басында илиўли турған ыдысты алып, қыздың басын оң дизесине қойып, аўзына пал тамызады. Қыз кем-кем тамсанып жута баслайды. Алҳасыл, қыз қәддин тиклеп, аман-есенликке келеди. Қыз өзиниң басынан кешкенлерин ҳәм Опа саўдагердиң қызы Қундыз екенин айтады.

Қыз бас ушында отырған жигиттиң ғамхорлық еткенин билип, өзиниң сүйиўшилик сезимин билдирип:

— Сиз қыз алыппа едиңиз? Егер үйленбеген болсаңыз, даладан таўып алдым демесеңиз, мен сизге бас қосар едим,— дейди. Патшаның баласы қыздың сулыўлығы менен ақыллығына кеўли болып, өзиниң үйленбегенин айтады ҳәм өмирлик жолдасы болыўға ўәде береди.

Жигит қызды алып елине келеди. 40 күн той, 30 күн ойын берип қызды алады. Арадан бир неше ай, бир неше жыллар өтип, еки уллы болады. Бирақ усы ўақытқа шекем әкесинен

хабар болмағаннан кейин сағынып, мунайып отырғанының үстине патшаның баласы келеди. Жигит неге қапа болып отырғанын сорайды. Қундыз әкесин сағынып отырғанын айтады ҳәм елине барып қайтыўға рухсат сорайды. Буннан кейин жигит Қундыздың қапталына қырқ жигит берип, биреўин басшы етип, үйине барып келиўге жибереди.

Қундыз бир жерлерге келип қонады. Балаларын уйықлатып болып самаллап жүрсе, қырқ жигиттиң басшысы Қундызға зорлық етиўди ойлайды да, орнынан турып Қундыздың қасына келеди. Ол Қундызға зорлық етпекши болады. Қундыз бақырайын десе, адамлар оянып кетер деп буннан қутылыўдың жолын излейди. «Сен усыкәрада тура тур, мен балаларымды көрип келейин» деп қашып кетпекши болып еди, жибермеди. «Мен өзим жайластырып келемен» деп балалардың басын қылыш пенен шаўып таслайды. Қундыз не қыларын билмей, балаларынан айрылып, айтканын қылмаса өзиниң де өлетуғынына көзи жетеди. Ол неде болса усыдан қутылыўды ойлайды.

— Сен балалардың илажын табаман деп, өлтирип тындың. Балаларым өлип атырғанда бул ис келиспес, мен балаларымды ақ жуўып арыў кепинлеп жайғастырып келейин, сиз жата турың,— деп Қундыз жылап-сықлап жүрип балаларын жайғастырып болып, кашыўға таярланады. Қундыз адамларға сездирмей үстине еркек кийимин кийип, қара жорға атты минип жолға түсип, әкесиниң үйине қарай кете береди.

Азанда адамлар турып қараса, Қундыз ҳәм оның балалары жоқ екенин көрип ҳайран қалысады. Олар «ол адам емес, пери» деп, усы болған ўақыяны патшаға айтып бармақшы болып кейин қайтады. Қырық адам бир неше күн жол жүрип елине келеди. Олар патшаның баласына «Қундыздан айрылып қалдық, ол адам емес пери екен» деп жабырласады.

Бул хабарды еситкен соң патшаның баласы қатты қапа болады. Ақырында кәсте болып, бунның кеселине ем табылмайды. Патша сол елден палкер, қоррандоз коймай пал аштырады, ҳеш дәртине даўа болмайды. Сол елде бир адам патшаға келип, «сениң балаңда кесел түўе ҳеш нәрсе де жоқ, сениң келиниң пери емес, адам еди, сол ушын балаң сол ҳаялын таўып алмағанша, дәртине даўа болғандай ем жоқ» дейди. Бул хабарды еситкен патша баласын шақырып алып, қасына исенимли бир жигит қосады ҳәм ҳаялын таўып алыўға урыксат етеди. Жигит дийўана кийимин кийип, қасына баяғы Қундыздың қасына басшы етип жиберген жигитти де қосып алып, «ҳуў-ҳақ», деп, ҳаялын излеп жолға раўана болады.

Ал баяғы қара жорға минген, өз журтына киятырған Қундыз қара түнниң ишинде тоғай арасында шыққан жақтыға келсе, қырқ қарақшының үйи екен. Урылар Қундызды көрип, бир байдың баласы екен, кудай айдап келгенине қара деп, бөктериўли турған қоржын-қолаңын шешистирип, өзин аттан түсирип, үйге кириўге ишарат билдирди. Қундуз урылардың қолынан өлип қутылатуғынына ямаса есабын таўып қутылмаса қутыла алмайтуғынына анық көзи жетти. Урылар келген адамды не қыламыз деп ойласыўға далаға шығып кетеди. Усы ўақытта Қундыз асыўлы турған қазанға уў таслайды да, тым-тырыс отыра береди. Урылар ишке кирип тамақ жейик деп, биреўи қазандағы аўқатты табаққа бөлистирип алдыларына қояды да, тамақ жеўге кириседи. Урылар Қундызды тамаққа шақырады.

— Жоқ, мен тамақ жемеймен, шөллеп отырман,— деп кейин шегинип отырады. Урылар тамақларын жеп болып, «Уйқымыз келди» деп жата баслайды. Олар турмастай уйқыға кетеди.

Қундыз урылардан аман қутылып, қара атына минип алып, жолға рәўана болады. Жолда киятырса, қой бағып жүрген шопанға ушырасады ҳәм әкеси Опа саўдагердиң дерегин сорайды. Шопан сол елдиң шопаны екенин айтады.

— Олай болса, мынаў ат, қоржын-қолаңның бәри сеники болсын, маған үстиңдеги кийимлериңди бер. Мен сениң орныңа шопан болып, Опа саўдагердиң үйине бараман. Бул сырды ҳеш кимге айтпа,— деп Қундыз шопанның кийимин кийип әкеси Опа саўдагердиң үйине барады. Усы ўақытлары Опа саўдагер есигиниң алдында жүр екен. Қундыз әкесиниң алдына барып тәңир сәлемин береди. Әкеси сәлемин алып:

— Балам, қайдан киятырсаң,— деп жол болсын сорайды.

— Ата, мен Шын ўалаятынан киятырған адамман. «Бийкардан тәңирим бийзар» деген, Опа саўдагер деген аш-арыққа қайырлы деген менен, сизиң қолыңызда талап ислемекке киятырман,— дейди. Әне, сол күннен баслап, өзин сездирмей әкесиниң үйинде жүре береди.

Әне, күнлерден бир күн Опа саўдагердиң үйине «ҳуў-хақ» деп үш қәлендер келеди. Опа саўдагер қәлендерлерди үйге киргизип жайғастырады да, елиндеги патшасын ҳәм баяғы үлкен ҳәзирет уллы пирди шақыртып қонақ асы бермекши болып, қой сояды. Булар узақ отырғаннан кейин бир-бирине

гәп тауып отырың деп мирәт салысқан менен ҳеш ким гәп басламайды. Сол ўақытта есик жақта от жағып отырған шопан бала «рухсат етсеңизлер, мен айтайын» дейди. Төрде отырған уллы пир «сеннен кандай сөз шығатуғын еди» деп кағытады. Сол ўақытта патша «көп жасаған билмейди, көрген биледи ямаса еситкен биледи» деген, айта бер, балам» деп Қундызға рухсат етеди.

— Шын ўалаятында бир жетим бала болған екен,— деп баслайды сөзин Қундыз,— сол бала күнлерден күн, айлардан ай, жыллардан жыл өтип ер жетип саўда жумысына араласады. Буннан кейин аўылындағы жетим, кәмбағаллардан адам жыйнап басқа жаққа саўда ислеп қайтыў ушын сапар шегипти,— деген ўақытта Опа саўдагер:

— Сөзиң дәртиме дәрман екен, айта бер, шырағым,— деп бир қозғалып қойяды.

— Апарған затларын сатыстырып, өзлерине керекли затларын алып елине қайтыпты. Қаланың шетирегине қонып, саўдагер қаланы бир аралап келейин деп атына минип қаланы аралап киятырса, әйнектиң алдында отырған патшаның қызын көрип соған ашық болыпты. Саўдагер қызды көргеннен кейин елине қайтпай, сол шәҳәрде дүкан ашып, алдында отырған патшаға қарап, өзиң қусаған патшаның қызын айттырыпты,— деген ўақытта патша:

— Айта бер, шырағым, сөзиңниң қәтеси жоқ,— деп бул да орнынан қозғалып қойыпты.

Патша саўдагерге қызын бермеў ушын, қара пухараға кыз бермеймен деп айтыўға қолайсыз көрип, айттырып барған адамға: «100 бас түйе, 100 бас жылқы, 100 бас қара мал, 100 бас қой, 100 бас ешки ҳәм 100 тиллә берсин» деп жиберипти. Саўдагер усыларды таўып беретуғын болып ўәде берипти. Қулласы айтылған қалың малын таўып берип қызды алыпты,— дей бергенде Опа саўдагер:

— Дәртиме дәрман болды ғой, айта бер, шырағым,— деп балаға жақынырақ келип отырыпты.

— Әне, сол патша қызын алғаннан кейин бир жылдан соң бир қызлы болады. Қыз алты жасына келгенде анасы өлип, жетим қалыпты. Саўдагер усы қызым 14 жасқа шыққанша үйленбеймен деп шәрт етипти. Қыз он төрт жасына шыққан ўақытта, саўдагер өзиниң туўған жери Шын қаласына барып қайтыўға мынаў патша атама кусаған атасынан урықсат сорайды. Он төрт жасар қызды атасына алып қалыўды өтинеди,— деген ўақытта;

— Айта бер, балам, дәртке даўа болғандай сөз екен,— дейди патша менен Опа саўдагер ықлас пенен тыңлап.

— Шырағым, бул қызды бизиң үйге қалдырып кетпей ақ ғой, оның қәдирин билетуғын адам жоқ. Сиз анаў үлкен ҳәзирет уллы пирге тапсырып кет депти. Соннан кейин саўдагер бир жыллық азығы менен, уллы пирдиң медиресеси жанынан жай салып сонда қалдырады да, уллы пирге бир гилтин, қызына бир гилтин берип, Шын шәҳәрине кетипти,— деген ўақытта, төрде отырған уллы пир:

— Қойсаңа бала, усыннан да сөз болып па,— дейди.

— Айта бер шырағым, айта бер, дәртиме дәрман болатуғын түриң бар,— дейди Опа саўдагер.

— Күнлерден күн, айлардан ай өтип, өлшеўли бир жыл да болады. Қыздың бир күни ғәрежетин таўысып базардан азықаўқат алып киятырғанын үлкен ҳәзирет уллы пир көрип қасындағы бир суўпысынан кимниң қызы екенин сорапты. Суўпы «баяғы сизге қалдырып кеткен саўдагердиң қызы» деп жуўап берипти. Сол ўақыттан баслап уллы пир ҳарамылық ойлап қыздың жатқан жерине бир табақ палаў астырып әкелип бирге жейди. Палаўды жеп болғаннан кейин қыз уллы пирдиң қолына суў қуйып атырған екен, уллы пир қыздың билегинен шарыппа услап алып, денесине қол салыпты. Сол ўақытта қыз оның ҳарам нийетин билип, қолындағы қумғаны менен басына бир урыпты да қашып кетипти. Уллы пир сол жерде басы жарылып жығылып қалады. Қыз қашыўы менен сиз қусаған патша атасының үйине барады,— дейди бала патшаға қарап. Сол ўақытта уллы пир:

— Қойсаңа, бәдбақ, усындай да өтирик болама екен,— дейди. Ал отырған патша:

— Айта бер, шырағым, дәртиме дәрман екен, айт,— деп жақынлаңқырап отырыпты.

— Арадан көп ўақыт өткеннен кейин үлкен ҳәзирет уллы пир орнынан турып, басын таңып, патшаға барыпты. Ол болған истиң мән-жайын былай айтқан екен: «Сизиң қызыңыздан калған қызды саўдагердиң маған қалдырып кеткенине бир жылдан аслам болған еди. Бир жылдың ишинде медиресеге бир жигит кирсе, бир жигит шығып үстимиз үлкен соқпақ болды. Сол жигитлерге екинши рет келме дегенимде, қылған иси мынаў» деп басын көрсетипти дейди. Буннан кейин патша қызды дарғазап қылып, дарға асыўға буйырыпты. Бир ўәзир қызға жақсылық ойлап, қызды дарға астырмай, шөлистан-

лыққа апарып таслаўды өтинипти. Патша келисим бергеннен кейин қызды шөлистанлыққа апарып таслапты.

Қыз куў далада ишерге суў, жерге тамақ таппай бир жерлерге барып, бир ағаштың саясына жетип қулапты. Усы ўақытларда басқа бир патшаның баласы қус салып жүрсе, сол өлейин деп жатырған қыздың үстинен шығыпты. Жигит қызды көрип, аўзына пал тамызып, қәддин тиклетипти. Қыз тилге келип, бир-бири менен танысқаннан кейин, бир-бирин сүйип қалады. Жигит аларман болады да, қыз тийермен болады. Жигит үйине апарып қырық күн той, отыз күн ойын өткерип хақ некесин қыйдырыпты. Арадан еки-үш жыл өткеннен кейин еки балалы болыпты. Күнлерден күн патшаның баласының ҳаялы әкесин сағынып, күйеўинен үйине барып кайтыўға рухсат сорапты,— деген ўақытта қәлендер сыпатындағы күйеўи:

— Айта бер, қосшым, сөзиң дәртиме даўа болғай,— деп жақынлап отырады.

— Әне, жигит ҳаялының қапталына қырық жигит қосып, биреўин басшы етип әкесиниң үйине жиберди. Қыз жолда киятырып бир жерде қонып жатырғанда, оған алып киятырған қырық жигиттиң басшысы зорлық етпекши болыпты. Сол ўақытта патшаның келини буның жаман пыясалын билип, буннан аман кутылыўдың жолын излейди. «Сен усы жерде тура тур, мен балаларымды жайғастырып келейин» деп қашып кетиўди ойлаған екен, ол адам «жоқ, сен қозғал ма, балаларыңның жағдайын өзим ислеп келемен» деп балаларды шаўып өлтирипти. Тап усы ўақытта алдында отырған қәлендердиң биреўи:

— Қойсаңа, бала, тап усындай да лап бола ма? — деп жекиринипти. Сонда екинши қәлендер:

— Айта бер, иним, дурыс, гәп,— деп сөзин қошлап қойыпты.

— Ҳаял «балаларымды ақ жуўып арыў кепинлеп келейин »деп жылап-сықлап жүрип, балаларын сол жерге жерлепти де, байлаўлы турған қара атты минип жөнелипти. Қырық жигит азанда турып қараса, келиншекте, балалары да жоқ екенин көрип, түндеги ўақыялардан хабары жоқ адамлар «бул адам емес пери екен» деп кейнине қайтып кетипти.

Әне, келиншек жолда киятырып, қырық қарақшыға ушырап, оларға уў берип өлтирип, оннан да аман қутылыпты. Бир елатқа жақынлаған жерде қой бағып жүрген шопанға ушырасады. Сөйлесип қараса, сиздей саўдагер атама қусаған саўдагердиң шопаны екен. Келиншек шопанға өз кийимин берип, өзи шопанның кийимин кийип, мына саўдагер атамдай саўдагердиң үйине барып, жумысын ислеп жүре берипти. Усы ўақытлары саўдагердиң үйине баяғы қызды тирилтип алған патшаның баласы ҳаялының дәртинен кәлендер кийимин кийип, қасына баяғы келиншектиң балаларын өлтирген адамды да ертип, усы саўдагер атама қусаған саўдагердиң үйине келеди. Сол саўдагердиң үйинде баяғы үлкен ҳәзирет уллы пир, мына патша атама қусаған патша да келип бас қосқан екен. Усы отырыспа да сол адамлардың басынан өткенлерин сөйлеп берген тап сол қыздың өзи екен,— деп Қундыз сөзин таўысады да, шопан кийимлерин шешип, өзиниң ким екенин танытады. Сол ўақтында Опа саўдагер өзиниң қызы екенин билип, патша, үлкен хәзирет уллы пир қызды танып естен танып қалады. Қәлендер сүўретинде жүрген патша баласы өзинин ҳаялы екенин көрип, жылап жибереди.

Булар бир ўақытлары есин жыйнап болғаннан кейин бир-бири менен танысады. Буннан кейин патша үлкен ҳәзирет уллы пирди, патша баласы қасына ерип келген мийримсиз жолдасын услайды. Патша ертеңине халқын жыйнап, жыйналған халыққа Опа саўдагердиң қызының бундай аўҳалға түсиўине кимниң айыплы екенин сорайды. Жыйналған халық «биринши ретте үлкен ҳәзирет уллы пир мийримсиз адам айыплы. Жоқ болсын үлкен ҳәзирет уллы пир ҳәм мийримсиз қара көкирек адам» деп халық шуўласып қоя береди. Халықтың тилеги бойынша үлкен ҳәзирет уллы пирди ҳәм баланы өлтирген мийримсиз адамды ат қуйрығына байлап ийт өлими етип өлтиреди.

Қәлендер сүўретинде жүрген жигит ҳаялы — Қундызға қосылады. Опа саўдагер үлкен той берип, тойға қудасын шақырады. Той тарқағаннан кейин, қызын қайтадан узатады. Сөйтип бир қыздың себебинен еки ел ағайин-қарындас болып татыў қарым-қатнаста жасайды.

ШАЙХЫ-АББАЗ

Бурынғы өткен заманда дин мусылман аманда, бөдененин аяғын аннан-саннан бир басып, жорғалаған ўақтында Шаҳаббаз деген патша өтипти. Шаҳаббаз патшаның 40 қатыны болыпты. Қырық қатынының ең кишкентайынан бир бала болған екен, оның атын Шайхы-аббаз деп қойыпты. Шайхы-аббаз ер жетип кәмалына келгеннен кейин, атасы өз алдына сарай салып берип, Шайхы-аббаз қырық жигити менен сонда бола берипти.

Күнлерден бир күн өткеннен кейин бала өз-өзинен ойланып «атамның дәўлетине қызығып жата бергенше, шикарға шығып ўақты хошлық етейин» деп қасына қырық жигитин алып, қусын көтерип шикарға шығады. Шайхы-аббаз қус салып жүрсе, алдынан марал қашады. Шайхы-аббаз қусты жибереди. Марал қусқа алдырмайды да, қашыўы менен бир таўдың етегине көшип келип атырған аўылдың шетинде тигиўли турған қосқа кирип кетеди. Маралдың кирген қосына Шайхы-аббаз ҳәм кирип барса, бир сулыў қыздың отырғанын көрип, еси аўып қулап қалады. Шайхы-аббаз бир мәҳәллери көзин ашып қараса, басын сүйеп отырған сулыў қыз бенен аяқ ушында отырған қыздың шешесин көреди.

— Сизлер қаяқтан келген адамларсыз? — дейди Шайхы-аббаз.

— Биз қақмақтың ханы әдилсиз болып, Шаҳаббаз әдил патша деген менен көшип келип атырған елмиз,— дейди. Жигит сол жерде қызға ашық болады. Қыз да Шайхы-аббазға ашық болады. Шайхы-аббаз сарайына қайтады. Шайхы-аббаз атасына барып, бир топар елдиң көшип келип атырғанын ҳәм сонда бир қызға ашық болғанын айтады.

— Бизиң журтқа келип атырған ел болса, сениң тилегинди орынлаймыз. Ол бизиң алдымызға бир келер, балам,— деди. Айтқанындай көшип келип атырған бай «Шаҳаббазға

барып көшип келгенимди билдирейин, жаз жайлаў, қысқа қоныс жай сорайын. Малдан закатымды, патшалыққа төлейтуғын салығымды берейин» деп Шаҳаббаз ханның алдына келеди. Бай патшаның алдына келип, келген жумысын айтады. Патшаға баяғы Шайхы-аббаздың айтқан сөзи мәлим, келген байға «есигинди жел ашып, жел жапсын» деп көшеге жар урдыртып, ғәзийнеханадан тон жаўып, сарпайлап жибереди.

Патша байға бизиң менен қуда бол деўге бир көрген адам болғаннан соң уялып, бир ўәзирин шақырып алып, қудалықты соған тапсырады. Ўәзир байға патшаның қуда болатуғынын айтады. Бул сөз байға күтә мақул түседи. Бай қуда түсип барыўға патшаға жети күнге ўәде қылып, патша менен қуда болатуғынына қуўанып, албырап-далбырап үйине келеди. Бай үйине келгеннен кейин кийген сарпайы менен еситкен әңгимелерин кемпирине баян етеди. Кемпир бул гәпти еситкеннен кейин тас-талқаны шығып:

— Ҳаў, кешеги патшаның қояншық баласына қызымды бергенше, апарып қалмақтың патшасына бергеним көп артық. Түйенди жыйна, көшинди тарт! — деп байдың келген пәтин қайтарып таслады.

Бай ҳеш илаж ете алмай, көшип кетти. Бирақ қыз көшеринде, отырған жериндеги қара тастың астына хат жазып таслап кетти. Хатта былай деп жазған: «Бизди апарып қалмақтың ханына бермекши. Усыннан үш айшылық жолы бар. Мен барғаннан кейин, 40 күн той бергизермен, ең жетпесе сонда жетсин».

Ўәдели жети күни жеткеннен кейин патша қуда түсиўге 700 лашкерин ертип, Шайхы-аббаз 40 жигити менен, нақырасырнайы менен байдың үйине келсе, үйи түўе журты да жоқ. Шайхы-аббаз баяғы қызды көрип жығылған жериндеги қара тастың бар екенлигин биледи екен, ҳеш болмаса маған хат жазып таслап кетпеди ме екен деген ой менен қара тасты көтерип қараса, жазылған хатты көрди. Оқып қараса, қызыл сыя менен жазған хаты бар, Шайхы-аббаз деген аты бар, төрт ай он күн белгилеген ўақты бар.

Сол жерде бала қапа болып, кеткен көштиң кейнинен қуўыўға атасынан урықсат сорайды. Шаҳаббаз баласына урықсат етпейди. Бала атасының сөзин тыңламай кетпекши болады. Шаҳаббаз баласының кетермен болғанын билип, «жалғыз өзиң кеткенше изиңе бес жүз нөкер ертип кет» дейди. Шайхы-аббаз қасына бир де адам ертпей, жаў-жарағын асынып, кеткен көштиң изинен қуўып кете берди. Нешше күн

жол жүрип, бағ-шарбақлы, ақылына уғрас келместей бир ҳәўлиге ушырады. Шайхы-аббаз бул ҳәўлиде қандай адам зат турады екен деп бирим-бирим аралап, ең төрдеги жайға барса, баяғы өзиниң ашық болған қызынан он есе сулыў бир қыздың өзиниң шашы менен өзин буўындырып, өлейин деп атырғанын көрди. Шайхы-аббаз жуўырып барып қызды босатты ҳәм буўынып атырғанының себебин сорады.

— Жибер мени, өлемен! — деди қыз.

— Жоқ, жибермеймен, өлиўиңниң себебин айт?

Мен саған жәрдем етемен! — деди Шайхы-аббаз.

— Өлиўимниң себебин айтсам, мениң бес ағам бар еди, бесеўи де батыр еди. Соның ишинде ең үлкен ағам төртеўине барабар еди. Ағаларым қалмақтың патшасы менен қырық күннен бери урысып атыр еди, бүгин сол урыста үлкен ағам өлди. Енди қалған төрт ағамды шөп шелли көрмейди, соннан соң қалмақ мени алып кетеди. Оннан кейин сүймеген адамға тенемди бағыш еткенше, буўынып өлейин деп атырғанымның себеби сол еди,— деди қыз.

— Ондай болатуғын болса, сол ағаларыңның урысып атырған жерин айт, төрт ағаңа жәрдем берип, сени азатлыққа шығарайын,— деди Шайхы-аббаз. Қыз ағаларының урысып атырған жерин силтеди. Шайхы-аббаз қыздың ағаларын излеп кетти. Излеп барса, айтқанындай урысып, дем алып отырған қыздың ағаларын көрди. Шайхы-аббаз барып тәңир сәлемин берди. Сәлемин алды.

— Сизлерге жәрдемге келдим,— деди Шайхы-аббаз.

— Келгениңиз жүдә мақул, бурын бесеў едик, биреўимиз өлип, төртеў болып едик, енди сениң менен бесеў болдық,— деди.

Ол заманның урысы сап тартып жекпе-жекке шығады екен. Қалмақтың патшасы туўын көтерип, сап тартып келип, жекпе-жекке палўанларын шығарды. Бул бесеўи де сап тартып турып алды. Қалмақтың батыры менен жекпе-жек урысқа шығыўға Шайхы-аббаз қыздың төрт ағасынан жуўап сорады. Олар урықсат етти. Шайхы-аббаз ҳәр түрли урыс өнерлерин қолланып, қалмақтың жети палўанын өлтирди. Қалмақлар урыстан жеңилип, кейнине қайтты. Булар да душпанын қайтарғаннан кейин бесеўи қосылып, өзлериниң ҳәўли-ҳәремине қайтты.

Жолда киятырып, қыздың ағалары Шайхы-аббаздан бөлинип, екеў ара сыбырласа берди. Шайхы-аббаз булардың сыбырласа бергенинен гүман етип:

— Сизлер неге сыбырласып киятырсызлар? Урыс керек болса, урыс майданына шығың! — деди. Сол ўақытта қыздың ағалары:

— Жоқ, иним, олай емес, бизлер бес ағайинли жигит едик. Бесеўимиздиң ортамызда бир қарындасымыз бар еди. Сол қарындасымызды алыў ушын мынаў қалмақтың патшасы урыс ашып, усы урыста үлкен ағамыз өлди. Сиз келип бизлерди қалмақтан қутқардыңыз. Бизлердиң сыбырласып киятырғанымыз усы қарындасымызды сизге бағыш етсек қалай болар екен деп, сөйлесип киятырғанымыздың мәниси усы еди. Сиз буны қалай көресиз? — деп балаға саўал қойды.

— Мақул болар, бирақ мениң екинши некелим болсын,— деди. Шайхы-аббаз киятырған бағытын бирим-бирим баян етти. Сол күни Шайхы-аббазды мийман алып, қарындасы менен екеўин бир жайға жиберди. Шайхы-аббаз жатарда, қыз бенен екеўиниң арасына қылыш таслап жатты. Бала жети күн жатып дем алды. Шайхы-аббаз сегизинши күни кетермен болып, қыздың ағаларынан жуўап сорады. Қыздың ағалары:

— Сениң бир өзиңнен гөре жолдас жақсы болар, сениң менен бирге бизлер ҳәм барсақ қалай болар екен? — деп сорады.

— Жоқ, бир өзим кетемен,— деди. Шайхы-аббаз бул жерден хош аллияр айтысып жүрип кетти. Нешше күн жол жүрип, дағыстанлыққа салынған бир жайға көзи түсти. Бул жайда қандай адамзат бар екен, бурылып кетейин деп сол жайға қайрылды. Жайға кирип барса, ҳеш адам жоқ. Жайды аралап жүрсе, қайдан шыққаны белгисиз, астында аты, жаўжарағы бар бир бәдбашар келип, Шайхы-аббазға найза урыўға айланды. Сол жерде екеўи урысқа кирисип кетти. Екеўи бирин-бири алалмай, тынбастан үш күн урысты. Төртинши күни Шайхы-аббаз бәдбашарға басым келип, өлтирейин деп атырғанда, ол бас кийимин алып, Шайхы-аббаздың алдына басын ийди. Шайхы-аббаз алдына қараса, бәдбашар деп жүргени бир сулыў қыз екенин көрди. Сол жерде қыз тенесин жигитке бағыш етти. Дүньяға шығып, кәмалға келгенде «өзиме күши тең келген жигитке тенемди бағыш етемен» деген қыздың шәрти бар еди. Қыз өз шәртине жетип, Шайхы-аббазға қайылшылық берди.

— Сиз үшинши некелим боласыз,— деди Шайхы-аббаз қызға. Жигит сол күни қыздың үйине мийман болып, бунда да араға қылыш таслап жатты. Шайхы-аббаз усы жерде үш күн мийман болып, төртинши күни қыздан урықсат сорады.

— Сиз мени де ала кет, тарыққан жериңде керек боларман,— деди қыз. Шайхы-аббаз қыздың күшине исенип, қызды ертип жүрип кетти. Булар нешше күн жол жүрип, баяғы ашық болған қыздың үйи көшип барған қалмақтың елине барды. Қалмақтың шәҳәрине кирип, бир үйди жаллап алып, сол жерди мәкан-жай етти. Шайхы-аббаз:

— Сизиң елде не гәп, не ўақыя бар? — деди үй ийесинен.

— Бизиң елден гәп сорасаңыз, бизиң патшамыз бүгин отыз сегиз күн болады, үйлениў тойын берип атыр. Қалыңлығын неке қыйып алыўына бүгин еки күн қалды,— деди.

— Сизиң елдиң тойына қандай адам барады? — деди Шайхы-аббаз.

— Патшаның тойына бақсы-жыраў болсаң, сазенде-гөйенде болсаң, тамаша беретуғын болсаң бара бересең,— деди. Шайхы-аббаз қалмақтың тойының сырын билип алып, патшаның тойына кетти. Шайхы-аббаз өзи сазенде, өзи қошаўаз еди. Патшаның отырған жерине барып қандай бақсы-жыраўлар бар екенин көрейин, жетиссе бир-еки аўыз қосық айтайын деп патшаның отырған жерине барса, патшаның бақсысы дем алып отырғанын көрди. Ишкериге кирип, патшаға тәңир сәлемин берди. Шайхы-аббаз патшаға:

— Ғайыптан келген бақсы едик, бизге дуўтар берсеңиз, биреки аўыз қосық айтып берсек қалай болар еди? — деп рухсат сорады. Патша бақсының дуўтарын алып берип, қосық айтыўға рухсат етти. Шайхы-аббаз түрли намаларға салып қосық айтып еди, баланың айтқан қосығы менен сазы патшаның қулағына жақты.

Қыздың үш дос қызы бар еди. Қыз ҳәр күни қалада не гәп, не сөз бар, сырттан келген бийтаныс адам бар ма, деп күнде бир қызын жиберип туратуғын еди. Үш қыздың ишинде тили шүлжиңирек бир қызы ең жақын досты еди. Сол күни усы қыз қаланың барлық жерин аралап, сырттан келген адам ушырата алмай киятырып, неде болса, патшаның үстинен хабар алып кетейин деп барса, бийтаныс бақсының даўысын еситти. Сондай қошаўаз, сазенде. Қосығын тыңлап қараса, бир жеринде атым Шайхы-аббаз деген сөзин еситти. Қыз сол жерден ғырра кейнине қайтып, көрген-билгенлерин, Шайхыаббаздың келгенлигин айтып қыздан сүйинши сорады. Буннан кейин қыз Шайхы-аббаздың келгенин анық билди. Қыз бир кәнизекти шақырып алып, «патшамыз бақсыны өзи тыңлай бере ме, ғайыптан келген бақсысын бизге бир ақшам берсин. Оннан кейин патшалығына жар урдырып, күн батқаннан кейин бир адамды да далаға шығармасын, шыра жақтырмасын» деп кәнизекти патшаға жиберди. Патша қыздың бул тилегин қабыл етти. Патша қалаға жар урдырып, далаға бир адам шықпайтуғын, түнде шыра жақпайтуғын етип, қырық қызы менен бир ақшам ўақты хошлық етиўге бақсыны берип жиберди. Қыз ғайыптан келген бақсыны алдырып, түни менен қосық айттырды. Қасындағы қырық қызға шарап ишкизип мәс етип, сол ақшам қыз Шайхы аббаз бенен қашып өтә кетти.

Булар сол кетистен бир жерлерге барып бай теректиң түбинде дем алыўға жатты. Шайхы-аббаз уйқыға кетти де, баяғы палўан қыз кейнимизден куўғыншы келер деп уйықламай қараўыл турды. Бир ўақлары жаўдың келер бетине қараса, есабы жоқ туў көтерип киятырған көп лашкерди көрди. Қыз кейнинен жаўдың қуўып киятырғанын билип, неде болса усы жаў менен өзим урысайын деп Шайхы-аббазды оятпады. Қыз киятырған жаўдың алдына қарсы шығып, сол жерде қалмақлардың ләшкерин қырғынға ушыратты. Қыз жаўды қайтырғаннан кейин келип Шайхы-аббазды оятып, жаўды қырғынға ушыратқанын айтып, өликлерин көрсетти. Шайхы-аббаз сол жерден кетип нешше күн жол жүрип, баяғы үшинши некелисиниң үйине жетти. Сол күни усы жерде мийман болды. Палўан қыз Шайхы-аббазды шақырып алып:

— Шайхы-аббаз, сен биринши некелиң менен бағда қыдырып келиң, мен сениң екинши некелиңе ойын көрсетейин,— деди. Шайхы-аббаз биринши некелиси менен бағқа шығып кетти. Батыр қыз Шайхы-аббаздың екинши некелисин сынап көриў ушын жанына барып қолынан тартып, өйер-бүйерин услайын деп әри-бери тартып еди, қыз ҳеш жолатпады. Сол ўақытта батыр қыз бунық Шайхы-аббазға қатты кеўили кеткенин билип, үстиндеги липаларын шешип таслап, өзиниң Шайхы-аббаздың үшинши некелиси екенин айтты.

Шайхы-аббаз екинши некелисиниң ағаларынан рухсат алып елине қайтты. Шайхы-аббаз атасының салып берген қаласына келип жата берди. Бир күни Шаҳаббазға баланыз келипти, бир қыз емес үш қыз әкелипти деген хабар жетисти. Шаҳаббаз бул хабарды еситкеннен кейин «балам үш қызды өзине әкелдиме екен, ямаса бизге әкелдиме екен, соны билип келиң» деп бир жәллатын баласы Шайхы-аббазға жиберди. Шайхы-аббаз бул хабарды еситкен соң «үш қызды ҳәм өзиме әкелдим, атама беретуған қызым жоқ» деп келген адамды қайтарып жиберди.

Шахаббаз әкелген қызының биреўин бермегенине қатты ашыўы келип, баласын өлтирип, келинлерин өзи алыўдың жолын ойлады. Баласының аман келгенине де, келинли болғанлығына да той бермеди. Шахаббаз баласын өлтирмекши болып «Шайхы-аббаз келинлерим менен қонаққа келсин» деп еки рет шақырды. Шайхы-аббаз бармады. Буннан кейин ҳаяллары Шайхы-аббазға:

— Атаң еки рет шақырды бармадың, үшинши рет шақырып отыр, бизлер бармай ақ қояйық, өзиң барып қайта ғой. Бирақ атаң сени өлтириў ушын шақырып отыр. Атаңның шақырығына барғанда, мына күшик пенен пышықты қалдырмағайсаң. Атаңның үйине жақынлағанда күшикти алдыңа салып, күшик секирсе сенде секир, аяғын басса, сенде аяғынды басып үйге киргейсең. Ал егер тамақ жейтуғын болсаң, дәслеп пышыққа жегиз. Пышық жеген жерден жегейсең, жемесе сен де жеме,— деди. Соның менен Шайхы-аббаз атасының шақырығына кетти. Шайхы-аббаз атасының жайына киреңде күшигин алдына салып еди, күшик есиктен атлап кетти. Күшиктиң атлаған жеринен бул да атлап атасының жайына кирди. Шахаббаз есиктиң алдына үлкен ор қазып, найзаларды қадап, үстин гилем менен жаўып қойған екен. Шайғы-аббаз сол орға түсип, найзаға шаншылып өлсе, келинлеримди өзим аламан деген пәм менен ислеген екен. Шахаббаз буннан баласының аман өткенин көрип, аспазшыларына тамаққа уў салып әкелиң деп буйырық етти. Аспазшылар тамаққа уў салып, уў салынған жағын Шайхы-аббаздың алдына қаратып қойды. Шайхы-аббаз өзи жеместен бурын алдындағы тамақтан алып пышығына салып еди, пышық жемеди. Буннан кейин табақты айландырып жиберип, уў салған жағын атасының алдына қаратты. Атасы да жемеди. Шайхы-аббаз тамақты жеп болғаннан кейин, қайтыўға рухсат сорады.

Шахаббаз бунда да баласын өлтире алмады. Патша баласын өлтириўдиң басқа жолын ойлап:

— Балам, халық Шахаббаз патшаның баласы Шайхы-аббаз күшли деседи. Мен сениң күшли екениңди өз көзим менен көргим келеди. Ҳәзир сениң еки бас бармағынды қосып байлайман. Усыны үзсең сениң палўан болғаның ҳәм барлық дүнья-мүликтиң, тажы-тахтымның ийеси сен боласаң,— деди. Шайхы-аббаз атам маған жаманлық етер дейсең бе деген ойға кетип:

— Байласаң байлай ғой, ата,— деди. Шахаббаз баласының қолын жипек жип пенен тас қылып байлап таслады. Шайхы-аббаз үшке шекем тартынып еди, үзе алмады. Патша сол ўақытта жәллатларды шақырды. Жәллатлар тайын болды.

— Шайхы-аббаздың еки көзин ойып алың да, шөлистанға апарып таслаң! деп ҳәмир етти. Жәллатлар баланың еки көзин ойып алды да оң көзин сол қалтасына, сол көзин оң қалтасына салып, Шайхы-аббазды елсиз, суўсыз далаға апарып таслады.

Шайхы-аббаз шөлистанда бир байтеректиң түбинде баўырын жерге берип жата берди. Бир ўақытлары сол Шайхыаббаз жатқан байтеректиң басында қонып отырған суймырық қустың қасына және бир қус келип сөйлесе баслады. Олар бир биринен «ҳәзирги ўақытта дүньяның жүзинде қандай ҳәдийселер болып атыр екен» деп сорасты. Сонда биреўи турып:

— Дүньяның жүзинде не болып атырғанынан хабарым жоқ. Бирақ кешеги алжыған Шахаббаз патша баласының еки көзин ойып алып, келинлерине ашық болыпты дегенди еситтим,— деди.

— Олай болса баласын қаяққа апарып таслапты, сен билесең бе? — деди биреўи.

— Қәйерге апарып таслағанынан хабарым жоқ. Бирақ сол бала усы байтеректиң астында болса, жерди қармалап жүрип бизлердиң пәримизди таўып алағойса, сөйтип көзлерин өз орынларына салып пәр менен бир еки рет сүйкесе көзи ашылар еди,— деди екиншиси. Шайхы-аббаз еки қустың сөйлескен сөзин еситип қуўанып кетти. Жерди қармалап жүрип, суймырық қустың пәрин таўып алып «япырмай, бала, көзимди қалтама салып жибермедиме екен» деп қалтасына қолын салып жиберген еди, көзи былқ ете қалды. Шайхы-аббаз оң қалтасындағы көзди оң көзине, сол қалтасындағыны сол көзиниң орнына салып, көзин үш рет суймырықтың пәри менен сүйкеди. Көзи шайдай ашылды. Бирақ еки көзи атласып кеткенликтен шатырашланып түсти.

Шайхы-аббаз көзи ашылғаннан кейин басының аўған жағына қарай кете берди. Қалың тоғайдың иши менен киятырса, алдынан шығып турған түтинди көрди. Неде болса усы үйге барайын деп кирип барса, отырған ғаррыны көрди. Шайхыаббаз ғаррыға сәлем берди. Ғарры сәлемин алды.

— Не қылып жүрген баласаң, балам? — деди ғарры.

— Мен бир адасып жүрген баламан. Улсызға ул, қызсызға қыз боламан, — деди бала.

— Ондай болса мениң улым да жоқ, қызым да жоқ. Ма-

ған бала бола ғой, балам,— деди. Әне Шайхы-аббаз ғаррыға бала болып, екеўи сол жерде бола берди.

Ғаррының қылатуғын кәри Шаҳаббаздың шәҳәрине ешек пенен отын тасып күн кеширеди екен. Шайхы-аббаз бир күни:

— Ата, сен шаршаған шығарсаң, бүгин отынды мен шаўып келейин? — деп сорады.

— Қой, балам, ғарры атаңның еле отын шапқандай күши бар,— деп Шайхы-аббазды отынға жибермеди. Шайхы-аббаз ғаррыдан балтаны жасырып алып шығып, бир майданның ишинде таўдай қылып отынды үйип таслады. Ғарры Шайхы-аббазды таба алмай тоғайды аралап жүрсе, бир айда тасып бола алмайтуғын отынның сулап атырғанын көрип, сол жерде ғарры балада бир нәтийжениң бир екенин билди. Әне, бала ғарры менен күнелтип тура берсин, ендиги сөзди Шайхы-аббаздың кейнинде қалған ҳаялларынан еситиң.

Шаҳаббаз баласының еки көзин ойып алып қуў далаға апарып таслатқаннан кейин, «келинлерим маған тенелерин бағыш етсин» деп жәллатларын жиберди. Шайхы-аббаздың ҳаяллары «биз тенемизди бағыш ете алмаймыз, урыс керек болса урысына шыға берсин» деп жиберген жәллатларын қайтарып жибереди. Бул хабарды еситкеннен кейин Шаҳаббаз патшаның қатты қәҳәри келди. «Келинлердиң биреўин батыр деп еситип едим, буларды урысып алмасам, өзлигинен қайылшылық бермес» деп он сегиз мың ләшкерин жыйдырып келинлери менен урысыўға шықты.

Шайхы-аббаздың ҳаяллары да урысқа таярланып атыр еди. Батыр қыз үстине әжайып липасларын кийип, урыс майданына бул да шықты. Шаҳаббаз патша урыстан жеңилгеннен кейин, шәҳәрине барып қайтадан ләшкер жыйнады. Патша әскер жыйнаўын жыйнаса да, буған урыс усылын үйрететуғын адам табалмады. Усы ўақытта ойына баяғы тоғайдағы отыншы ғарры түсти. Бул ғарры Шаҳаббаз патшаның бурынғы әскер басшысы еди. Патша картайдың деп әскерликтен шығарып жиберген еди. Ғаррының қартайғанша патшаның әскерлик хызметинде болып, бала-шағасыз, перзентсиз болыўы усыннан екен. Әне, патша сол ғаррыны шақырып кел деп еки жәллатын жиберди. Жәллатлар ғаррыны патшаға шақырып келди. Сол ўақытта Шайхы-аббаз ғаррыдан:

— Ата, сизди патша неге шақырып атыр? — деп сорады.

— Эй балам, бизди шақырғанының себеби патша келинлери менен урысып, он сегиз мың ләшкеринен айрылыпты дегенди еситемен. Қайтадан әскер жыйнапты. Соларға урыс

усылын үйретиўге адам таппай, бизди шақыртқан шығар деймен, болмаса патша мени не қылсын,— деди.

— Ата, егер патша саған урыс жолын үйрет дейтуғын болса, мен картайдым, меннен он есе күшли балам бар, сол баланы жиберейин. Бирақ балама Шайхы-аббаздың жаў-жарағын, атын бересең, сениң жаўыңды сол балам алып берер, деп сорағайсаң,— деди.

— Әжеп болар, балам,— деди де ғарры патшаның алдына барды. Патша ғаррыға:

— Сени шақырғанымдағы себебим, сен бурынғы хызметиңде ислеп, тазадан алған әскерлериме урыс усылын үйретесең,— деди.

— Патшайым, өзим болсам қартайдым, ат үстинде отырыўға шамам келмейди, көкирегим қысады. Енди мени қозғап не қыласаң. Мениң бир балам бар, өзи меннен он есе күшли. Сениң жаўыңды бир қайтарса, сол балам қайтарып берер. Бирақ оған Шайхы-аббаздың аты менен жаў-жарағын берсең урыса алар да, оған басқа ат шыдамас,— деди. Бул сөз патшаға да мақул түсти.

— Олай болса, сол баланды жибер. Шайхы-аббаздың аты менен жаў-жарағын беремен. Жаўымды алып берсе, тахтымның жартысын беремен,— деди де ғаррыға рухсат етти.

Ғарры үйине келип, Шайхы-аббазды атасы Шаҳаббаз патшаға жиберди. Бала патшаға келип:

— Тақсыр, патшайым, кешеги ғаррының баласы биз боламыз,— деди.

Патша баланы кийиндирип, астына өзиниң аты менен жаў-жарағын берип урысқа жиберди. Бирақ Шаҳаббаз өзиниң баласы екенин танымады.

Шайхы-аббаз өзиниң ҳаяллары менен урысқа шықты. Азаннан кешке шекем урысып бирин-бири алалмады. Ҳаялы урысып атырғаны Шайхы-аббаз екенин таныса да, көзиниң қыйсықлығына келгенде танымай қала берди. Ақырысында булар дем алыўға өз жайларына қайтты. Шайхы-аббаз атасына барып арыз етти.

— Мен атама барып зиятлап қайтпасам урыса алмайман,— деп Шаҳаббаз атасынан урықсат алды. Шайхы-аббаз ғарры атасына бараман деп, кеш болғанда ҳаяллары жатқан сарайдың дәрўазасын урды. Күни менен урыстан шаршап келген батыр ҳаялды уйықлатып, еки ҳаял қараўыл тур еди.

— Кимсең деди.

— Шайхы-аббазбан,— деди.

— Жоқ, Шайхы-аббаз қашшан өлип қалды. Сен Шайхы-аббаз емессең,— деди ҳаяллар. Ҳаяллары даўысын Шайхы-аббазға усатып, дәрўазаны ашса, түри-түси усаған менен көзи усамайды. Шайхы-аббаз сол жерде өзин танытып, ишкериге кирди. Түни менен ҳаяллары менен бирге болып, көрген-билгенлерин айтысып, жай-жағдайлар сорасты. Шайхы-аббаз ҳаялына:

— Ертең урыс майданына шыққанда, песин ўақтында сени ат үстинен жығып, найза менен басып турып патшаны шақырайын. Патша аттан түсип сени өлтириўге келгенде, мен найзаны көтерип жиберермен. Сен орныңнан ушып тур да, патшаның геллесин қылыш пенен қағып тасла. Мен өз атамды өзим өлтирмейин,— деди. Бул ақыл ҳаялларына мақул түсти.

Шайхы-аббаз азанда ерте менен атасының шәҳәрине келди. Әскерлерин жыйнап алып, сол күни ҳаялы менен жекпе-жек урысқа шықты. Песин ўақты болғанда, Шайхы-аббаз ҳаялын аттан қулатып, найза менен басып турды да:

— Шап душпаныңды! — деп, атасын шақырды. Он сегиз мың аламаннан айрылған ашыўлы патша, атынан секирип түсип көзди ашып жумғанша қылышын жалақлатып жетип келди. Сол ўақытта Шайхы-аббаз найзаны көтерип жиберип еди, батыр ҳаял найзаның астынан зып етип шығып, патшаның геллесин шаўып таслады.

Шайхы-аббаз атасынан кегин алып, саў-саламат ҳаялларына қосылды. Атасының орнына патша болып, қырық күн той берди. Халықты әдиллик пенен сорап, мақсет-мурадына жетти.

ЖАҚСЫЛЫҚ ҚЫЛСАҢ ӨЗИҢЕ, ЖАМАНЛЫҚ ҚЫЛСАҢ ӨЗИҢЕ

Бир ҳаял бир данышпан адамға барып:

— Биреўге биреў жақсылық қылса не қылады? — деп сорапты.

Сонда данышпан адам:

— Жақсылық қылсаң өзиңе,— деп жуўап берипти. Оннан соң және:

— Бир адамға бир адам жаманлық қылса не қылады? — деп сорайды. Оған да жаңағыдай етип «жаманлық қылсаң ҳәм өзиңе» деп жуўап береди. Ҳаял ойланып бул киси ғой «жақсылық қылсаң өзиңе, жаманлық қылсаң өзиңе» дейди. Мен биреўге жаманлық қылып көрейин, өзиме ол жаманлығым қалай келер екен? деген ой пайда болады.

Кешке жақын жаңағы ҳаялдың үйине «ҳуў-ҳақ» деп бир сайыл келди. Ҳаял да бир нанды уўға басып услата қойды.

— Берекет тап, балам,— деп сайыл жөнине кетти. Сол кетиси менен дийўана адасып, елдиң шетине шығып кетипти. Қаңғып жүрсе, алдынан киятырған кәрўанға жолығады. Кәрўан азық түлигин таўысып жүдә ашырқап киятырған екен. Бас салып дийўананы талап, дийўанашылық етип тапқан нанларын басып алыпты. Сол жерде кәрўанлар дийўананың нанын үлесипти. Уў жағылған нан кәрўан басы менен оның баласына тийипти. Кәрўан басы менен баласы нанды жеўден сеспестен қатыпты. Бул өлгенлер уўға басқан нанды дийўанаға берген қатынның баласы ҳәм байы екен. Патшаға усы аўҳал туўралы хабар жетисип, саўдагерлерди тергей баслайды. Саўдагерлер жолда киятырып аш болғаннан кейин алдынан шыққан дийўананың нанын талағанын ҳәм усы нанды жегеннен кейин кәрўан басы менен баласының өлгенлигин айтып береди. Патша дийўананы таптырып алып, нанды қайдан алғанын сорайды. Дийўана уў салған нанды алған үйин

таўып береди. Патша қатыннан не ушын дийўанаға уў салған нанды бергенин сорайды. Қатын өзиниң де не мақсетте ислегенин айтады. Сөйтип данышпан адамның айтқан «жақсылық қылсаң өзиңе, жаманлық қылсаң өзиңе» деген сөзи дурыслыққа келипти. «Биреўге гөр қазсаң, өзиң түсесең» деген соннан қалған екен дейди.

ӘДИЛ ПАТША

Бурынғы өткен заманда бир патша болыпты. Бир күни патша арыз сорапатырғанда бир жигит келипти. Патша жигитти көрип:

— Не арзың бар? — деп сорапты.

— Талапкер едим, ата,— деп жуўап берипти жигит. Сонда патша:

— Ҳаў балам, биз патша, ал сен болсаң талапкерсең, бизлерге күнликши салыў мүмкин емес, талапкер болсаң журтта бай көп, соларға барып мәп ете бериң,— дейди. Бала сонда:

— Жоқ тақсыр, мен жолдастан жарлыман, туўған-туўысқаннан жарлыман. Бул жерге келгенимниң себеби бар. Ертең биреў мениң ҳақымды бермесе, ямаса зорлық қылса, я бир жаладан асылса, мениң шағынатуғын адамым жоқ. Сол ушын сизге белгили болыў ушын келип отырман,— дейди. Патша ойланып отырып, бул бир ақыллы жигит екен деп:

— Балам, бизикинде бир-еки күн қонақ бола тур,— дейди. Бала патшаның үйинде бир неше күн болғаннан кейин, бир күни патша баланы шақырып алып: — Балам, сениң атың ким? — дейди.

— Атым Әдил,— дейди бала. Патша:

— Атыңда жақсы екен, балам, және бир-еки күн үйде бола бер,— деп мийманханаға жибереди.

Бир күни патша ҳаялына: — мына жигиттиң сөзи дүзиў екен, аты да жақсы екен, үйде бола берсе қайтеди. Үйде қыз бар, бәри бир биреў алады, қызымызды усы балаға берсек қайтеди? — дейди. Бул гәп ҳаялынада макул түсти. Сөйтип бала патшаның қызына үйленеди.

— Әдил патшаның бир баласы болғаннан кейин, арзагөйлер патша жокта Әдилге де арыз етип, арзасын питкерип қайтатуғын болады. Бул жағдайларды еситкеннен кейин, пат-

ша бир күни Әдилди шақырып алып, өзиниң орынбасары, ең жақын ўәзири болыўды усынады.

Әдил патшаның күйеў баласы болып турып, ҳәмел алғысы келмейди ҳәм келисим бермейди. Оннан соң патша Әдилдиң өз алдына ел бөлип берип, өз алдына бөлек хан қылып жибереди.

Бир күни патша жыллық есабында халықтан өнетуғын салықты есаплап қараса, жүдә азайып қалғанын көреди. Себеби халық Әдил патшаның әдиллигин еситип, сонда көшип кетипти.

Бир күни патша оның әдиллигин өз көзи менен сынап көрмекши болып, әпиўайы адам сыпатында кийинип алып, жолға раўана болады. Кетип баратырса, алдынан бир көп кәрўанлар ушырасады.

Патша кәрўан басынан:

— Қайда барасызлар? — деп сорайды. Олар:

— Әдил патшаның журтына барамыз,— деп жуўап береди.

— Онда мени де алып кетиң? — дейди патша. Кәрўан басы:

— Әдил патшаның елине алып барсам, не бересең? — дейди.

— Менде сизлерге бергендей ҳеш нәрсе жоқ,— деп жуўап береди патша.

— Онда алып кетпеймиз, биз биреўди аға деп миндирсек, биреўди ини деп миндирсек, бала-шағамызды қалай асыраймыз,— деди кәрўан басы. Патша: «көк етимнен кесип бермесем, басқа беретуғын затым жоқ» дегенде, кәрўан ийеси оған қайыл болады. Сөйтип еки қадақ етин кесип алыўға оған келисим алады. Бирақ патша: «Мениң етимди алатуғын болсаң, Әдил патшаның алдында ал» дейди.

Кәрўан басы Әдилдиң елине әкелип, анаў Әдилдиң үйи деп көрсетип, баяғы келискен етин талап етипти. Патша: «Сен мени патшаның алдына апар, керегиңди сол жерде ал» деп қанша өтинсе де қылмапты. Кәрўан басы пышағын қынынан шығарып патшаға топылады. Жан татлы деген, патша тура айдапты. Қашып баратырып бир кишкене қорғаннан секирген екен, караса астында бир ғаррының жатканын көреди. Патша секиргенде көлеңкеде уйықлап жатырған ғаррының жүрек аўзынан басып, ғарры сол жерде сеспестен қатқан екен.

Өлген ғаррының үш баласы бар екен. «Үш жигиттиң әкесин бир гезип жүрген дийўана теўип өлтирипти деген халықтың насақ сөзине қалмаймыз» деп булар да патшаны услап Әдил ханға барады. Хан дәслеп кәрўан басының арызын қарапты.

Әдил хан патшадан:

— Сениң еки қадақ етимди беремен дегениң распа? — деп сорапты. Ол «рас»,— деп жуўап берипти. Соннан соң кәрўан басыға «сен усы нәрсени қояғой, адамның етинен ет кесип алыў деген қыйын нәрсе» деп тәўелле етипти. Кәрўан басы ҳеш келисим бермепти. «Онда ертең арыз ўақтына келе ғой»,— деп рухсат етипти.

Әкеси өлген үш жигит ханға арыз етипти. Әдил хан патшадан өлтиргениң рас па деп, сорайды. «Кәрўан басыдан қашып киятырып бир дийўалдан секиргенимде бир адамды өлтиргеним рас» — деп жуўап берипти. Буған да Әдил тәўелле салады. «Сизлер қояғойың, ғаррының әжели шығар, бәри бир кайтып тирилмейди» дейди. Булар ҳеш келисим бермеген соң буларға да ертең келиўге рухсат етипти.

Ертеңине кәрўан басы арызға келип, еки қадақ гөшин талап етеди. Сонда Әдил тәрези әкелдирип, еки қадақ тас салып: «Енди кес. Бирақ саған мынадай шәрт қояман. Бир кескенде еки қадақ ет кесесең, артық кессең де өлтиремен, кем кессең де өлтиремен» дейди. Кәрўан басы ойланып турып, бул бир қыйын ис екен деп патшадан жуўап алып жөнине кетипти.

Енди әкеси өлген үш жигит келеди. Әдил буларға «әкеңиздиң әжели шығар, әкеңизди жерлей қойсаңыз болмайма!» — деп тәўелле салады. Булар лебизинен кайтпайды. Сонда хан: — Мен усы ғаррыны сениң әкеңниң жатқан жеринде шалқасынан жатқараман. Усы киси секирген дийўалдан биреўиңиз секиресиз. Жүрегиниң аўзына түсип, өлтирсеңиз өлтиргениңиз, егер де өлтире алмасаңыз, өзиңиз өлимдар боласыз,— депти.

Балалар ойласып келип: «Буны өлтире алмаспыз, гүнасын кештик» — деп үйлерине қайтысыпты. Буларға кеўли толған қәлендер болып келген патша атасы өзин таныпыпты:

— Меннен сениң Әдиллигиң өткен екен. Барлық журтты сен сора, балам,— деп Әдилге рухсат етипти. Әдил еки патшалықты бир қосып, ақылы менен жарлыдан патша болады. Әдил патша патша атаның мурат-мақсетине жетипти.

БЕКИМБЕТ БАҚЫЛ

Бурынғы өткен заманда Бекимбет деген бир киси болыпты. Ол адамның бақыл деген лақабы бар екен. Сонлықтан да адамлар оны Бекимбет бақыл деп айтады екен. Бекимбет бақылдың үйинде үш баласы менен бир кемпири, бесеўи бирге турады екен. Бир күнлери кемпир қатты кәсте болып аўырып, арадан он күн өткенде қайтыс болыпты. Бекимбет бақыл тек үш баласы менен қалады. Кемпиринен айрылған бақыл енди мени үш балам асырар-аў деп үйиндеги бар дүньясының еркин балаларына береди. Сөйтип балаларына: «Мен енди үйимдеги бар дүньямды сизлерге бөлип бердим, енди мен дүньяны бурынғыдай етип қысып жумсамайман, енди дүньяны сизлер өзлериң алыңлар, өзлериң жумсаңлар, мен сизлер турғанда қор болмаспан» дейди.

Балалары әкесиниң барлық дүньясын өз қолларына алғаннан кейин, әкесине қарамайды. Дүньяның күши менен күнитүни той-мереке излейди.

Бар дүньясының еркин үш баласына берип, дүньядан айрылған Бекимбет бақыл, баласы қарамаған соң қаңғырып далада қалады. Әри-бери балаларым қайрылар аў, мени бағар аў, деп ойлайды, бирақ ҳеш қарамайды.

Балаларының қарамайтуғынлығына көзи жеткен Бекимбет бақыл балаларына бир сумлық ойлайды. Сөйтип ең үлкен баласын бир күни шақырып алып мынадай дейди:

— Саған бир сөзим бар, егер қалған еки балама айтпасаң,— дейди, Бекимбет бақыл.

— Айтпайман,— дейди баласы.

— Онда мениң усы отырған төсегимниң астында бир гүзе алтын бар, мен өлген соң соны сен ал, анаў екеўине айтпа,— дейди Бекимбет бақыл баласына. Үлкен баласы әкем өлсе, бир гүзе алтын алады екенмен деп әкесин ҳеш кимге айтпай бағa береди.

Оннан кейин Бекимбет бақыл ортаншы баласына айтады: — Мына мениң төсегимниң астында бир гүзе алтын бар, егер мен өлсем соны ал, бирақ ол туўралы ана екеўине айтпа,— дейди. Буған ортаншы баласы да қайыл болады. Ол да әкеси өлсе, бир гүзе алтынды алады екенмен деп ҳеш кимге айтпай әкесин бағa береди.

Бир күни Бекимбет бақыл ең кишкене баласын шақырып алып, оған да жаңағы еки баласына айтқандай етип айтады. Оған кишкене баласы да қайыл болып, әкем өлсе, бир гүзе алтын алады екенмен, деп ол да адамға айтпай бағa береди. Сөйтип қарамай кеткен балалары алтынды айтқан соң әкесине қайырқом болып, бағa берипти.

Арадан бираз ўақытлар өткен соң Бекимбет бақыл да дүньядан қайтыпты. Әкесин ақ жуўып, арыў кепинлеп үш баласы жақсылап көмипти. Әўлийеден кишкене баласы, ана екеўинен гөре үйине ертерек кетипти. Еки ағасы келсе, кишкене инисиниң үйде атасының отырған жерин қазып атырғанын көреди. Еки ағасы, оннан «не қылып атырсаң» деп сораса, иниси айтады: «Маған әкем усы отырған жеримде бир гүзе алтын бар, мен өлген соң соны сен аларсаң деп еди»,— дейди. Үлкен ағасы турып «маған да солай деп еди» дейди. Ортаншы ағасы «маған да бир гүзе алтын бар, соны аларсаң»,— деп еди дейди. Оннан кейин үшеўи келисип, алтынды бөлисип алыў ушын бирге қазады. Бир ўақытлары адам бойлы жерден бир өгиздиң шақы шығады, сол өгиздиң шақының ишинен қағазға жазылған хат таўып алады. Алып оқып көрсе, әкеси мынадай етип жазған екен дейди:

Бекимбет бақы,

Әкениң көп болар балада ҳақы,
Балаларым мени асырайды ғой деп,
Бар дүньямды,
Үш балаға тең бөлип,
Өзи далада қараўсыз қалған,
Бекимбет бақылдың өнменине,
Усы өгиздиң шақы!

деп жазған екен дейди. Сол ўақытта Бекимбет бақылдың үш баласы «ўақ» әкемизге қарамаған екенбиз аў, ол даналық пенен бизлерди өзине қайырып алған екен, сөйтип өлсем қарамай кеткенлери ядына түссин деп ақыллылық пенен ислеген екен, алтынның өзи емес, алтындай нәрсе қалдырған екен» деп бурынғы ислерине өкинип турса, сол аўылдың көп адамлары булардың үстине келеди. Келген адамлар өгиздиң ша-

қына тығып, адам бойлы жерге көмип жазып таслап кеткен хатын ҳәмме көреди, ҳәмме оқыйды.

Буны еситкен Бекимбет бақылдың балалары жүдә пәнт жепти. Енди не ислеймиз деп үшеўи турып ойласыпты. Сонда ең кишкенеси турып айтыпты: «бизлер үшеўмиз де адамларға барайық, сөйтип енди не қыламыз деп ойласайық» — депти. Оның сөзи ҳәммесине мақул түсипти. Үшеўи де адамларға барып, олардан кеңес сорапты.

Адамлардың бул балаларға мийрими келип, дослық ҳәм дурыс мәслаҳатларын айтыпты:

— Барлық ўақытларда да ата-ананы ҳүрметлеп, оларға жақсы хызметлер етиў керек, сонда ғана халыққа хызмет ете аласызлар. Балалардың ата-анаға мийримли екени сонда белгили болады.

Ата-анадан туўылған балалар аўыз бирликли болып жасаў керек, сонда олардың арасында: ҳүрмет-сыйласық, дослық ҳәм татыўлық болады.

Халықтың усы мийримли ҳәм дурыс мәсләҳәтларынан кейин, Бекимбет бақылдың балалары бир-бирименен дос ҳәм ҳүрмет-сыйласықлы болып жасапты. Ата-ананың балаларының бәри де солай жасағаны жақсы.

СӘЛИМЖАН

Бурынғы өткен заманда Сулейман деген байдың Сәлимжан деген баласы болады. Сәлимжан жасына толып, қыз таңлайды. Бир күнлери Сулейман бай баласын шақырып алып, мынадай нәсият айтыпты.

— Ҳаял алатуғын болсаң, үш нәрсени есиңде тутқайсаң. Биринщиден, байынан айрылған ҳаялды алма, екиншиден, еки сөйлейтуғын қызды алма, үшиншиден үйинде отырып ҳаял болғанды алма,— дейди. Сәлимжан қыз таңлап жүре береди. Бир күнлери бир қызды қәлеп, атасына айтып келеди. Сулейман бай дәрриў қуда түсип, көп узамай келинин узатып әкеледи.

Сулейман бай қартайып, өлер шағына келгенде, келинин шақырып алып, барлық дүнья-мүлкиниң, турған жайының гилтин берип, усы мүликке сен ийелик етесең, тарыққанда аўқат етерсең, деп баласынан жасырып көмип қойған алтынның турған жерин де айтыпты. Күнлерден күн өтип Сулейман бай дүньядан қайтыпты. Әне, Сәлимжан атасынан қалған дүнья-мүликти сатыстырып жеп жата берипти.

Бир күнлери сататуғын ҳеш нәрсе қалмай, аўқаттан тарыға баслапты. Сәлимжанның ҳаялының қыз ўағында жүрген бир байдың баласы бар еди. Ҳаял Сәлимжанды соған жүз тилләә қарыз励ораўға жиберейин, көз көрген жигит, мени есине алып берсе, берип жиберер деген ҳаялда ой пайда болды.

— Сәлимжан, атамнан қалған дүнья-мүликти де сатыстырып жеп болдық. Енди бир жолы бар, мына жақта пәленше деген байдың баласы бар, өзи де сақый дейди. Сен соннан жүз тилләә сорап кел. Берсе береди екен, бермесе сениң нең кетеди,— деди. Сәлимжан илажсыздан сол байдың баласына барды.

— Достым, мен Сулэйман деген өзиңдей байдың баласы едим. Атам өлип қалғалы, дүньяны да жеп болдық. Маған

ўақытша жүз тилла берип турсаңыз қалай болар екен? — деди. Бурыннан өзиниң таныс қызын алған жигит екенин билетуғын байдың баласы:

— Ҳаў жора, жүз тилла деген не, керек болса, оннан да көп алыңыз. Қарыз болса бере жатарсаң,— деди. Сәлимжан жүз тилләны алып келип, ҳаялы менен екеўи аўқат қылып жата берди. Бир күнлери алған жүз тилләси да таўсылып қалды. Сәлимжанның ҳаялы жигитти байдың баласына жиберип, және жүз тилла алдырды. Ҳаял Сәлимжанға былай деди:

— Биз болсақ, байдың баласынан еки жүз тилла алдық. Ол қашанға дейин бере берсин, оннан қайта оны усы ақшаның барында үйге шақырып, танысып қал, екинши рет және алыўыңа жақсы болар. Сен үйге шақырғанда, барлық ғарежетимиз бар да, бирақ арақ-шараптан кемиспиз дегейсең. Соннан кейин ол усы жағын түйинин өзи алып келер,— деди. Сәлимжан байдың баласын үйине қонаққа шақырыўға кетеди.

— Достым, мен сени бүгин үйге қонаққа шақырып келдим, сениң менен от басында отырып танысқым келеди. Бирақ, барлық ғарежетимиз болған менен арақ-шараптан уятлыман,— деди.

— Ўай-ўай жора, сен ол жағынан ҳеш қысынба, оны өзим алып бараман,— деп Сәлимжанды үйине қайтарып жибереди. Үйине келип ҳаялына байдың баласының қонаққа келетуғынын айтады. Кеш болғанда байдың баласы да келип жетеди.

Сәлимжан далада хызмет қылып жүре берсин, сөзди Сәлимжанның хаялының мәккарлығынан еситиң. Ҳаял байдың баласының мойнынан қушақлап:

— Мен саған қалай қосылыўдың жолын таппай жүр едим. Сәлимжанның болса мынаў жүриси, сизден де қарыздар болды. Дүнья-мүликтен бунда айрылды. Енди бир жолы бар: сеннен алған жүз тилләны да жеп боламыз. Оннан кейин Сәлимжанға айтаман, қайта-қайта қарыз сораўға болмас, жайды сатайық деймен. Жайдың баҳасын елиў тиллаға кесерсиз, сен мың тилләға шекем зыятын айтып алғайсаң. Оны да жеп таўысармыз. Оннан кейин, бул болмас, мени сат дермен. Мени де зыятын айтып мың тиллаға аларсаң, ал қалғанын соң айтаман. Ол ушын сен көптен бери арақ ишпей жүрген Сәлимжанға көбирек берип, мәс қыларсаң, соннан соң таң атқанша екеўимиз сөйлесемиз,— деп ҳаял шығып кетеди. Сәлимжан булардың айтысқан сөзлерин еситип, ҳаялының бузық қыялының бар екенин биледи. Неде болса, бүгин усылардың сынайын деп, Сәлимжан көйлегиниң ишинен малдың ашшы ишегин байлап алып, қонақ пенен бирге тамақ жеўге отырады. Байдың баласы менен Сәлимжан арақ ишиўге кириседи. Байдың баласы Сәлимжанға көбирек қуйып берип отырады. Бир ўақытлары Сәлимжан еси-түсин билмеген адамдай отырған жеринде өзин-өзи таслайды. Байдың баласы менен ҳаялы Сәлимжанды жатқарып таслап, заўқы-сапа сүрип сөзге кириседи.

— Әне, жайдан бир айрылып, меннен және айрылып, басының аўған жағына кетеди. Екинши жағынан бизлердиң көретуғын пайдамыз атам өлеринде он мың тилла қалған жайдың гилтин берип, турған жерин айтып кетти, әне соны да аламыз,— деди. Сәлимжан буны да еситеди. Бир ўақытлары ҳаял байдың баласын ертип, алтын турған жайға киреди. Сәлимжан да булардың изинен қоса киреди. Олар қайтарда Сәлимжан олардан бурын келип жатып қалады. Әне, Сәлимжан алтынның қайда турғанын да көреди.

Байдың баласы азанда хош аллияр айтысып қайтып кетеди. Сәлимжан ҳеш нәрсе билмеген адамдай байдың баласынан алған жүз тилласын жеп жата береди. Бир күнлери алған жүз тилланы да жеп болады.

Енди болса бул жүз тилланы да жеп болдық. Байдың баласы және барғаның менен бермес, оннанда жайды 50 тиллаға келсе сатсаң қайтеди? — дейди ҳаялы. Сәлимжан ойланып:

— Сатсақ сатайық, ол айтқаның жүдә мақул,— дейди. Сәлимжан жайының сатылатуғынын өткен-кеткенлерге хабарлап, саўдалаўшылар көбейе береди. Қулласы, баяғы байдың баласы жайды мың тиллаға алады. Сәлимжан байдың баласына:

— Сен болсаң жайды алдың, жай сеники болды. Енди мынандай шәрт бар, қырық күнге шекем жайдың маңайына келмейсең, 40 күннен кейин жайыңды аласаң, соған дейин бизики,— дейди.

— Ол жағынан қыстанбаң, бир жылға дейин де отыра бериң,— дейди байдың баласы. Бир күнлери Сәлимжан ҳаялының келисими менен ҳаялын да сатпақшы болады, қулласы буны да байдың баласы мың тиллаға алады. Сәлимжан байдың баласы менен шәрт жазысып:

— Егер 40 күнге шекем мениң үйиме келсең, ямаса жайымның қасынан жүрип өтсең саған жай да, қатын да жоқ.

40 күн питкеннен кейин жай менен ҳаял сеники болады,— деп қазыға барып шәртлерин дурыслатады.

Сәлимжан ой ойлайды, мен болсам жайдан да айрылдым, ҳаялдан да айрылдым, енди атамнан қалған он мың тилланы қалай алып кетер екенмен деп ойланып отырғанда, атасының бир досты бар еди, сол есине түседи. Неде болса сол адамға барайын, ҳал-жайымды айтайын деп Сәлимжан атасының достына барып, басынан өткен ўақыялардың ҳәммесин бирим-бирим айтып береди. «Атаң өлсе де, атаңды көрген өлмесин» деген сөз бар еди, мен Сулейман бай менен жақсы яр-дос едим, бунық баласын бүйтип қоймайын, кел, қызымды берип, бир балам етип алайын» деген ойға келеди. Бай кемпирин шақырып алып:

— Мынаў келген бала Сулейман деген байдың баласы еди, атасы мениң ең жақын яр-досым еди, атасы өлгеннен кейин ҳаялы бузақы жолға түсип хожалығын бузыпты, усы балаға қызымызды берип, бир баламыз қылып алсақ, қалай көресең? — дейди. Кемпири мақул көреди. Бай қызын Сәлимжанға берип, той-тамашасын тарқатып, бир баласы етип алады. Бир күни Сәлимжан қайын атасына барып:

— Ата, маған тоқсан түйе менен үш қарыўлы жигит берсең, мен бир жерге барып қайтайын? — деди. Бирақ атасы қанша сораса да, Сәлимжан анығын айтпады. Атасы тилегин қабыл етип, түйе менен үш жигитти тайын етти. Сәлимжан тоқсан түйени жетегине алып, үш жигитти қасына ертип, баяғы өзиниң жайына барады. Сәлимжан бир түнниң ишинде ҳаялының жасырып қойған, атасынан қалған дүнья-мүликти, 10 мың алтын тилланы 90 түйеге жүклетип, қайын атасының үйине апарып түсиреди.

Әне, баяғы байдың баласы қуры жай менен ҳаялға ийелик етип қала берсин, ендиги сөзди Сәлимжаннан еситиң. Сәлимжан атасының достының қызын алып жата береди. Бир күни Сәлимжан атасына барып:

— Мениң қуры жата бергеним жарамас, маған 40 түйеге жүк таўып берсең саўда ислеп қайтар едим? — деди. Атасы Сәлимжанды 40 түйе менен саўда ислеўге жибермекши болады.

— Балам, сен ертең жолға шығып кетерсең, сонда бир неше күн жүргеннен кейин жол айрылады. Сен сол жолдың оң тәрепиндеги ямаса сол тәрепиндеги жол менен кеткейсең, ал ортаңғы жол менен кетиўши болма. Егер барғаның менен

жақсы иске ушырамайсаң,— деп Сәлимжанды жолға шығарып салды.

Сәлимжан сол кетистен бир неше күн жол жүрип, баяғы атасының айтқан үш айырық жолға барады. Жигит сол жерде турып ой ойлады, атам тууры жолға жүр ме деп еди, қандай жаманлық ис бар екен, неде болса көрейин деп тууры жол менен кете берди. Сәлимжанның кәрўаны бир неше күнлеп жол жүргеннен кейин, үлкен бир қалалыққа ушырап, кәрўан сарайға түседи. Кешки тамақларын жеп болған ўақытта, сол елдиң патшасынан еки жасаўыл келип:

— Мийманлар, хош келипсиз. Бизиң елдиң патшасының тәртиби бойынша келген кәрўанлар бизиң менен ойын ойнасады. Егер ойнамаса өзи өлимдар, мүлки талаўда болады. Ойынымыздың түри мынандай: усы жерде кемпир бар, ол кемпирдиң бир пышығы бар, кемпир сол пышығына түни менен таң атқанша шыра услатып қояды. Пышық шыраны қыймылдатпай услап шықса, сизлер барлық түйелериңди, дүнья-мүлкиңди бересиз, егер пышық шыраны жерге түсире қойса, сен кемпирдиң қолындағы барлық дүнья-мүликти утып аласаң. Әне, бизиң ойынымыздың түри усындай,— деди. Сәлимжанның атасының айтқан қәўипли жағдайы усы еди. Сәлимжан таң атқанша пышық шыра услап туралатуғын ба еди, ойнасам ойнай қояйын деген ойға кетти. Пышықтың қолына шыраны услатып, таң атқанша ҳеш қайсысы уйықламастан пышыққа қарап отыра береди. Пышық шыраны түсирместен алып шығады. Сәлимжан ойыннан утылып, барлық дүнья-мүлкинен қағылып қалады.

Сәлимжан барлық затынан айрылып қалғаннан кейин елге барыўға бети шыдамай, басының аўған жағына қарай кете береди. Сәлимжанның жолдаслары елине жеткендей азық-түлик алып, бир-бир түйесин минип, булар елине қайтады.

Әне, Сәлимжан сол кетистен кетип, бир патшалыққа барады. Сол елдиң аспазшысына барып, кол бала болып, жумысын ислеп жүре берсин, ендиги сөзди Сәлимжанның ҳаялынан еситиң.

Сәлимжанның ҳаялы бул хабарды еситип, нешше күнлерге шекем тышқанды үйретип, атасынан күйеўин таўып келиўге урықсат сорады. Атасы урықсат етти. Қыз бирнеше күн жол жүрип, баяғы кемпирдиң кәрўан сарайына барып түсти. Сол елдиң патшасының әдети бойынша еки жасаўыл келип, қызға кемпирдиң пышық ойынын айтты.

Қыз ойнаймыз деди. Соның менен кемпир шыраны пышықтың қолына берип, пышығына қарап отыра берди.

Қыз пышыққа бир, кемпирге бир қарап отыра берди. Бир ўақытлары таң саз берип киятырғанда, кемпирди уйқы басып, қалғып кетти. Усы ўақытлары қыз қойнындағы тышқанын жеңинен шығарып жибереди. Тышқан пышықтың алдынан жылт етип жуўырып өтеди. Пышық көрсе де қозғалмайды. Кемпир және қалғып кеткенде, тышқанды және жибереди, онда да қозғалмайды. Үшинши ирет жибергенде, пышық шыраны таслап жибереди. Кемпир қараса, пышығының шыраны жерге таслағанын көреди.

Әне, кемпир ойыннан утылып, барлық дүнья-мүлкинен айрылып қалады. Қыз Сәлимжанның уттырған затларын утып алып, кәрўан сарайдан жүрип кетеди. Бир неше шәҳәрлерге барып, Сәлимжанды ҳеш жерден таба алмайды. Бир шәҳәрге барып, кәрўан сарайда жатса, баяғы күйеўи үстибасы жупыны кәрўан сарайда жатқан адамларға хызмет ислеп жүргенин көреди. Сәлимжан ҳаялын танымайды. Қыз Сәлимжанды шақырып алып:

— Жигит, бул жерде не талап қыласаң? — деди.

— Мен усы сарайда жатқан адамларға базардан тамақ әкелип беремен, сөйтип күнелтип жүрген адамман,— дейди.

— Ондай болса, бизге де тамақ әкелип бер, ҳәр күни қолыңа бир тилла алтын беремен, ал жақсы хызмет ислесең, оннан да көп беремен,— дейди. Жигит ойланып турып: — ҳаў, күнине бир тилла алтын берсе, жақсы ислесем, оннан да көп беремен десе, буған хызмет қылмай, кимге хызмет қыламан» деп, күнде қыздың хызметинде жүре береди. Қыз да буған аямастан ақша бере береди. Сәлимжан аз күнниң ишинде бираз ақша тапты. Бир күни кыз ой ойлады: бизиң елге жүресең бе, деп айтсам, бул жерде өзимди таныткан менен уялып бармас, деди. Қыз жигитти шақырып алып:

— Жигит, бизиң көп затларымыз бар еди, сол затларымызды елге апарыссаң қалай болар еди? — деди. Жигит мақул көрди.

Қыз түйелерине жүклерин артып, Сәлимжанды бир хызметкери етип, елине қайтыўға жолға шықты. Бир неше күн жол жүргеннен кейин қыз елине жақынлайды.

— Ал сизлер бара бериң, мен сизлерди күтип отыраман,— деп елин силтеп, қыз кетип қалады. Үйине барып, үстиндеги кийимлерин шешип қыз болып отыра береди. Сәлимжан көп узамай қыздың силтеген шәҳәрине барып, жүклерин түсиреди.

Сәлимжан қараса, баяғы жигит жоқ, ҳаялының үстинен шығады. Сол жерде апақ-шапақ болып қосылады. Сәлимжан басынан өткен аўҳалларын айтады.

— Мына затлар кимниң заты? — дейди ҳаялы.

— Бул бир байдың аманаты еди, өзим келип алып кетемен деп, меннен озып кетти, ҳеш ким тийип жүрмесин,— дейди. Қыз Сәлимжанға бул да басынан өткенин айтып, сол жигиттиң өзи екенин айтады. Қыз не көргенин, кимге ушырасқанын ҳәммесин айтып береди. Сәлимжан ҳаялының алдында қатты қысынып, еткен қәтелиги ушын кеширим сорайды. Сәлимжан соңғы ҳаялының ақыллылығы менен мурат-мақсетине жетеди.

ЖАРЛЫНЫҢ ҚЫЗЫ

Бурында бир хан болыпты. Ол халқынан ақыллы адам таппақшы болып, үш сораў сорамақшы болыпты. Бул сораў мынандай екен: дүньяда не қатты, не жүйрик, не мазалы? Бирақ бул сораўға халқынан жуўап бергендей адам табылмайды.

Күнлерден бир күн бир жарлының қызы еситип «ханға мени апар», деп әкесинен өтинипти. Жети жасар жарлының қызы ханның алдына келип сораўына жуўап бериўге урықсат сорайды. Хан жуўабынды айт деп қызға урықсат етипти.

— Ханымыз, сиз «дүньяда не қатты» депсиз. Мениң мынаў ғаррым күнде арқалап отын тасыйды. Үйге келген ўақытта ийниндеги бир тырмышын жаздырса, екинши тырмышын жаздыра алмайды. Соған қарағанда, дүньяда жоқшылық қатты ма деймен. Ал, екинши сораўында «дүньяда не жүйрик» депсиз. Ғаррым түнде аўқатқа тойып алып, ертең үш-төрт арқа отын әкелип таслайын, дейди. Ал ол айтқаны болмай, бир арқа отынын зорға әкеледи. Соған қарағанда, дүньяда тил жүйрик шығар деймен. Үшинши сораўыңызда «дүньяда не мазалы» депсиз. Мени түнде ғаррым менен кемпирим ортасына алып жатады. Ал азанда оянып қарасам, шетте жатқанымды көремен. Соған қарағанда, дүньяда бир-бирин сүйген ашықлық мазалы ма деймен,— деп қыз жуўап береди. Хан қыздың ақыллылығын билип, өзине ҳаяллыққа алмақшы болады. Сөйтип қызға үй-иши менен жети жыл жейтуғын азықаўқат берип қайтарып жибереди.

Күнлерден күн, айлардан ай өтип, қыз он төрт жасына келеди. Хан қызға жаўшы жибереди. Жаўшылар қызға барып «Сизди патшаға айттырып келдик, қалың малына не берсин» депти. Сонда қыз:

— Он бес орақ, жигирма бес кетпен, елиў ғарға, алпыс шымшық берсин. Ал үйиндеги жалғыз қозысын берсе берсин, бермесе өзи билсин. Ханыңа усыны айтып бар,— депти. Буны жаўшылар ханға айтып барады. Хан буған ҳайран болып, Мәтеке ақыл деген адамды шақырып алып ойласады.

— Сен ақылдан адасқан ахмақ екенсең,— дейди Мәтеке.

— Ҳә, не себеп олай дейсең! — депти хан жекиринип.

— Себебин айтаман,— деп Мәтеке сөз баслайды.— Он бес орақ дегени — жигит он бесинде орақтай кескир болады; жигирма бес кетпен дегени — жигит жигирма бесинде кетпендей кеседи, елиўде адамның ғарғадай ақ ҳалы болады, алпыста болса сиздей ақылсыз ханның шымшықтай ақ ҳалы болады. Үйиндеги жалғыз қозысын берсе берсин, бермесе өзи билсин дегени — үйиндеги жалғыз баласына алсын, алмаса гәпин қойсын,— дегени депти.

Хан буны еситип, пушайман жепти ҳәм баласына алып бериўге келисим береди. Сөйтип ақыллы Бийбиш қыз өзиниң ақылы менен ақ беденин ақылсыз картайған ғарры ханнан қутқарып, өзиниң теңи жас жигитке тийеди. Жигит пенен кеўилли турмыс кеширип, балалы-шағалы болып мурат-мақсетине жетеди.

АҚ КЕЎИЛЛИ ЖИГИТ

Бир күни бир жигит жаптың жағасына барып бет-қолын жуўып, самаллап отырса, суўда ығып баратырған бир алмаға көзи түседи. Жигит алманы алып, алманың ирилигине, хошҳүрейли ийисине мийри қанып жей баслайды. Жигит алманың жартысын жеген ўақытта жигиттиң басына бир ой келеди. «Мен ғой бул алманы ҳеш кимнен сорамай жеп атырман. Булай еткеним қалай? Мүмкин бул алманың бир жерлерде ийеси бар шығар. Еле де болса ийесин ыразы етип жейин» деп жигит алманың қалғанын қолына алып, жапты жағалап келе береди.

Бир жерлерге барғанда, жаптың бойында өсип турған бағды көреди. Сол бағда бир түп алма жағаға күтә жақын өсип турған екен. «Бул алма сирә дә усы бағдан шығар» деп ойлайды жигит. Бағқа кирип барса, алма қағып жүрген бир ғаррыны көреди. Жигит ғарры менен көрисип, ҳал-аўҳал сорасқаннан кейин өзиниң не ушын бул жерге келгенин айтады. Ғарры жигиттиң сөзин еситип:

— Балам, азанда алма қағып атырғанда бир алма суўға түсип кетип еди, сол алма шығар. Түри де бизиң бағдың алмасына қусайды. Балам сениң бул ақ кеўилиңе ыразыман. Енди мына бағда қәлегениңше қыдыр, қәлегениңше же!? депти. Соннан кейин ғарры:

— Балам, мениң еки аяғы, еки қолы, еки көзи, еки қулағы, тили жоқ — сондай бир тақылеттеги бир қызым бар еди, сизге соны миясар көрдим,— депти. Жигит буған қайылшылық береди. Сөйтип ғарры жигитке қызын көрсетсе, ай десе аўзы, күн десе көзи бар бир перийзаттай қызды көреди. Сол ўақытта жигит:

— Ҳаў, сизиң буныңыз қалай? Сиз маған еки аяғы, еки қолы, еки көзи, қулағы, тили жоқ деп едиңиз. Ал бул қызыңыз олай емес, ай десе аўзы, күн десе көзи бар перийзат ғой. Мен

бул қызыңызды алмайман. Маған айтқан қызыңызды таўып бериңиз,— депти.

— Бәрекелле балам, сизге мениң еки аяғы жоқ дегеним — биймезгил көшеге шықпайды, еки қолы жоқ дегеним — нәмәрәмниң қолынан алмайды. Ал еки көзи жоқ, еки қулағы жоқ дегеним — нәмәрәмниң жүзин көрмеген, биймҳасылдың сөзин еситпеген еди. Ал тили жоқ дегеним — ҳеш кимге қатты сөйлеп, қатты сөз айтпаған еди,— депти ғарры.

Буннан кейин жигит қызға қосылып, ғарры үлкен той берип, еки жастың ҳақ некасын қыйдырады. Буннан соң жигит қызды алып, жарты алманы бөлисип жеп аўылына алып қайтады.

ӨЖЕТ БАЛА

Бурынғы өткен заманда үш ағайинли жигит бар екен. Олар жүдә жарлы болыпты. Күнлерден бир күн булар ойласып, талап етпекши болыпты. Үлкен ағасы талап ислемеге басқа бир ауылға кетип, бир байдың үйине барады. Бай турып:

— Сен не ислеп жүрген жигитсең? — дейди.

— Талап излеп жүрген адамман,— дейди жигит.

— Талап излесең менде талап бар, бирақ бир шәртим бар, соған көнсең жумыс беремен,— дейди бай.

— Айт, қандай шәрт?

— Ҳәр ким ашыўланса, өлтиргейли болсын, шәртим сол,— дейди бай. Жигит ойланып турып:

— Шәртинди қабыл алдым, ислейин,— дейди жигит. Бай ертеңине жигиттиң алдына еки жүз мал салады да, ҳәр күни түйениң көзиндей зағара менен бир қуман суў берип турады. Жигит бир неше күннен кейин ашлықтан малға ере алмайтуғын аҳўалға ушырайды. Бурынғы күнинен де жаман болады. Бай баяғы шәрти бойынша, усы ўақыттан пайдаланып, жигитти «малға жете алмайсаң» деп азаплайды. Жигит:

— Күнине бергениң түйениң көзиндей нан, мен қалай малға жетейин,— деп ашыўланады. Бай жигитти ашыўланғаны ушын өлтирип таслайды.

Күнлерден бир күн өлген жигиттиң ортаншы иниси ағасынан хабар болмай кеткеннен кейин, «ағамды излейин ҳәм талап ислейин» деп киятырып, баяғы ағасын өлтирген байға тап болады. Бул да байдың малын бағып жүрип, ашлықтан ашыўланғаны себепли байдың қолынан өлип кетеди.

Еки ағасынан хабар болмағаннан кейин ағаларын излеп, ең киши иниси жолға шығады. Бала ағаларын өлтирген байдың ауылына келип, ауыл шетинде бир үйдиң жанында турған бир үлкен адамға ушырасып, киятырған жумысының жөнин айтыпты:

— Ата, мениң еки ағам талап излеп кетип еди, ҳеш қандай хабар болмады, бул жерге ондай адам келгенин билермисиз? — дейди. Сонда жасы үлкен адам былай дейди:

— Шырағым, саған бир сыр айтайын. Анаў турған үйде бир бай бар, ким талап излеп келсе, соның үйине барады. Бирақ ким ашыўланса, өлтиретуғын шәрти бар. Жақында еки жигит келип, усы байдың хызметин иследи. Бай ашыўландырып, екеўинде өлтирди. Мәгар болса, сол еки адам сениң ағаларың болар. Бирақ саған мениң пәндиў нәсийҳатым, мени айтты деп журме,— деп жигитти байдың үйине силтеп жибереди.

Әне, бала байдың үйине келеди.

— Ҳә бала, не қылып жүрсең? — дейди бай.

— Талап излеп жүрмен,— дейди бала.

— Талап излеп жүрсең менде жумыс бар, бирақ мениң бир шәртим бар, орынласаң ислейсең,— дейди.

— Айт шәртинди? Орынлайман! — дейди жигит.

— Кимде-ким ашыўланса, өлтиргейли, әне мениң шәртим,— дейди бай. Жигит ойланып турмастан:

— Жақсы, жумысың болса ислейин,— дейди.

Бай жигиттиң алдына еки жүз бас мал салады да, қолына түйениң көзиндей зағара менен бир қуман суў берип малға жибереди. Бир тислем нан узақ күнге не болсын, жигит малларды өриске айдап жибереди де бир өгизин сойып жейди. Кеште қосығын айтып малды айдап қайтып келеди. Бай малларды түўеллесе, бир өгизи жоқ болып шығады.

— Өгиз қайда? — дейди бай баладан.

— Бергениң түйениң көзиндей жалғыз зағара, ол не болсын маған. Аш болдым, оннан кейин өгизди сойып жедим. Ҳә, бай аға, ашыўландыңба? — дейди бала.

— Жоқ шырағым, ашыўланғаным жоқ,— дейди бай ишинен күйинип.

Әне, усы әдети бойынша бала еки жүз малдың ҳәммесин сойып жейди. Бай барлық малынан айрылғанына ашыў қыстағанынан жарылайын деп отырғанының үстине байдың бир тентек баласы келип тентекшилик етипти. Бай усы ўақытлары «усы баланы жерге тартып урарма еди» — деп айтып аўызын жумғанша болмай, жигит баланы пақсаға тартып урады. Бала сеспей қатады. Сол ўақытта бай турып:

— Бул не қылғаның! — дейди ашыўланғанын билдирмей.

— Өзиң ғой тартып урар ма еди деген. Бай аға, ашыўландың ба? — дейди жигит билмегенсип.

— Жоқ, несине ашыўланайын, ашыўланғаным жоқ,— дейди бай.

Бай баласын жайғастырыў ушын әўлийеге алып баратырып балаға:

— Сен үйден кетпен менен бел алып жүр,— дейди. Бала кетпенди таслап белди алып барады.

— Кетпен қайда? дейди бай.

— Кемпириң бермей қалды,— дейди бала.

— Ҳәсений, сол кемпирдиң маңлайына уратуғын кемпир да. Бар кетпенди алып кел, шеңгел шабамыз,— дейди. Жигит жуўырыўы менен байдың үйине барады да, кетпен менен кемпирдиң маңлайына бир урып, сеспестен қатырады. Сейтип кетпенди әкелип береди. Бай баласын жерлеп болғаннан кейин үйине келсе, кемпириниң өлип атырғанын көреди. Сол ўақытта жигит:

— Бай аға, ашыўландың ба? — дейди.

— Ҳаў, саўмысаң өзиң, буған да ашыўлана ма екен, ашыўланғаным жоқ,— дейди бай.

Өзи қылғанға өкинбес деген, бай анасын жайғастырып болғаннан кейин байдың мақтаўлы бир аты бар екен, сол аты шаншыўлап аўырады.

Бай атым тер қыстаў болған шығар деп, баланы шақырып алып:

Мына атты қыздырып, терлетип әкелип орнына байла,— деп атын қаңылтақ ертлеп баланың қолына береди. Бала атты өрден ыққа шаўып, әкелип орнына байлайды. Ат көп узамай жан тапсырады.

— Бул не қылғаның? —дейди бай ашыўланбаған пишин билдирип.

— Бай аға, ашыўландың ба? — дейди бала.

— Жоқ, ашыўланғаным жоқ,— дейди бай. Кеште бала уйықлаған болып жатып қалды. Бай ҳаялына:

— Бизиң енди ҳеш нәрсемизди қоятуғын түри жоқ, бул бәледен кашып қутылайық, болмаса екеўимизди де өлтиреди, бул сөзсиз. Сен ҳәзир баўырсақ писирип, аршаға салып таярлап қой, бийеге артып қашамыз,— дейди. Байдың ҳаялы баўырсақ писирип, аршаға да салып, ҳәммесин таярлап қояды.

— Ал, енди не қыламыз? — дейди, байдың ҳаялы.

— Азырақ уйықлап алайық, оннан кейин кетемиз,— деп олар уйықлап қалады. Бай менен ҳаялы уйқыға кетти аў деген ўақытта бала орнына келинди әкелип қояды да шапанын жаўып, өзи баўырсақ салған аршаға кирип, жатып алады. Бай таң азаннан турып ҳаялына:

— Жүр, мына бәле уйықлап атырғанда кетип қалайық,— деп баўырсақ салған аршаны көк байталға артып, жолға раўан болады. Көп жүристен кейин бир ағаштың саясына барып:

— Ҳаял, енди бәледен қутылдық, баўырсақ алып жейик, байталдан аршаны түсирип ал,— дейди бай. Байдың ҳаялы аршаны байталдан түсирип, баўырсақ алайын деп атырғанда, ишинен баяғы бала шыға келеди. Бай аршаның ишинен шыққан баланы көрип:

— Ҳаў, сен де киятырсаң ба? — дейди.

— Аўа, жалғыз өзим сизлерден қалғым келмеди. Ҳә, бай аға, келгениме ашыўландың ба? — дейди бала.

— Жоқ, келгениңе ашыўланбайман, — дейди бай. Булар сол кеткеннен бирге кете береди. Бир аўылға жақынлағанда бала көп адамлардың жыйналып атырғанын көреди.

— Бай аға, мен сол адамларға барып, не ушын жыйналып атырғанын билип келейин! — дейди.

— Барағой,— деп бай рухсат етеди де, «барғаныңнан келмегейсең» деп ишинен қарғап қалады.

Жигит жыйналған көпке барса, сол елдиң патшасының баласы аўырып өлим алдында жатқан екен. Усы адамлар соған келген адамлар екен. Сол ўақытта бала патшаға былай дейди:

— Сениң балаңның емин мен айтаман, егер соны ислесеңиз тәўир болып кетеди,— дейди. Патша жигиттен қандай ем екенин сорайды.

— Анаў кетип баратырған көк байталлы байды услап әкелиң. Астындағы байталын сойып, өкпе-баўырын балаға жегизсеңиз, балаңыз ҳәзир ақ турып кетеди,— дейди. Патша еки жасаўыл жиберип байды қуўдырып әкелип, астындағы байталын баласына сойып береди. Солай етип бала байдан өшин алады ҳәм патшаның ең исенимли ўәзири болып, мақсет-мурадына жетипти.

КҮНЛИКШИ

Бурынғы өткен заманда бир патша бар еди. Күнлерден бир күн патша патшалық кийимин таслап, үстине жай адамның кийимин кийип, халықтың турмысын көриўге шығыпты. Патша көп жерлерди аралап киятырса, бир байдың намбарын аўдарып атырған күнликшиниң үстинен шығады.

— Ҳаў жора, бир күнге неше теңге алып ислеп атырсаң? — дейди патша өзиниң ким екенин сездирмей.

— Бир теңге алып ислеймен,— деди диййқан.

— Бир теңге көп ғой, оны не қыласаң?

— Әй жора, теңге төрт шайы болады. Оны өзиң билесең. Бир шайыны қарызыма беремен, бир шайыны қарызға беремен, бир шайыны ҳаялымызбенен аўқат қыламыз, ал бир шайыны суўға таслайман, соның менен төрт шайы орнын табады. Бир теңге көп бола ма? — деди.

Әне, патша ойланып «бир теңгени қарызға береди, қарызына бере ди, ҳаялы менен аўқат қылады ҳәм суўға таслайды, шынында бул алған ҳақысы көп емес екен. Ертең шақырып алайын, буның мәнисин сорайын, егер айтпаса дарға асып өлтирейин» деп патша сарайына қайтты. Патша ертеңине бир адам жиберип, диййқанды алдына алдырды. Диййқан тәртип сақлап, патшаның алдына келди.

— Қәне диййқан, кешеги айтқан сөзиңниң мәнисин айт. Өзи төрт шайы, ол да жетпейди дейсең. Бирин қарызына, бирин қарызға, бирин аўқат қыламан дейсең, ал бирин суўға таслайман дейсең. Жетпесе не ушын суўға таслайсаң? — деди патша.

— Қуллық тақсыр, бир шайыны қарызыма беремен дегеним мениң үйимде ата-анам бар, олардан қарызым көп, бир шайыны солар ушын жумсайман. Бир шайыны қарызға беремен дегеним мениң балаларым, қызларым бар, солар ертеңги күни қартайғанда мени асырайды. Соның ушын бир шайыны

солар ушын жумсайман. Бир шайыны ҳаялым менен аўқат қыламан. Бир шайыға дуз алып, суўға саламан, ҳеш татымайды. Сизиң патшалық дәўириңизде дуз күтә қымбат, бир шайым суўға кеткен менен барабар,— дейди диййқан.

Патша диййқанның бул сөзин еситип, сол ўақытлардан баслап халық пенен санасып, не кереклери болса, өз ўақтында жеткерип беретуғын болыпты. Халық ақыллы жигиттиң әдил сөзи арқалы кем кемнен абадан турмысқа жетисипти.

ЖЕТИМ ҚЫЗ

Ертеде бир заманда бир жарлы дийқан болыпты. Оның бир ҳаялы, бир қызы ҳәм мал дегеннен бир көк сыйыры болыпты. Күнлерден бир күн дийқанның ҳаялы өлип, қызы жетим қалады. Бир күни дийқан ҳаялы өлгеннен кейин изинде бир қызы бар ҳаял алады. Ол ҳаял жетим қызға қатал зулымлығын өткерип, отырса басына, турса аяғына урып күн бермейди де, өз қызына сондай жайма-шуўақ жақсы болады. Ақырында өгей ана жетим қызға көк сыйырды жетегине берип бақтырып қояды. Оның менен қоймай, кеште келгенде сен баққалы сыйырдан сүт шықпайды деп урады, суў ишпегенликтен сыйырдың шақы қыйсайып кетипти деп және урады. Ал ғәрез басынан таяқ айрылмайды.

Бир күни жетим қыздың өгей анасы «жығылғанға жудырық» дегендей, көк сыйырды бағып жүрип, жип етип ийирип келесең деп қолына бир шуўмақ пахта береди. Жетим қыз көк сыйырды жетелеп, бир шуўмақ пахтаны қолына алып, далада жылап-еңиреп жүре береди. Сол ўақытта көк сыйыр «шырағым: сен жылама, мен қолыңдағы пахтаны жеймен, оннан кейин арт жағыма шығып жипти келеплеп ала бер» деди. Жетим қыздың көз жасы қабыл болып, пахтаны көк сыйырға берди де, арт жағынан жипти келеплеп ала береди. Кеш болды. Қыз көк сыйырын жетелеп үйине келип, келепленген жипти өгей анасына берди.

Жетим қыз жипти өгей анасына берип жақсылық таппады. «Сен бул жипти қайдан алдың» — деп және урды. Ертеңине сол жипти қыздың қолына берип турып: «сен усы жипти бөз етип алып келесең», деп бир шаппат урды. Қыз жылап сықлап сыйырын жетелеп шығып кетти. Көк сыйыр қызға «сен жылама, жипти маған бер, мен бөз етип шығараман» — дип жипти жалмап-жалмап жутып жиберди. Қыз сыйырдың артына шығып, бөзди қарылап ала баслады. Жетим қыз кеште

бөзди өгей анасына әкелип берди. «Сен бул бөзди қайдан алдың?» деп қызды тағы урды.

Әне, сөйтип жүргенде жетим қыз он бес жасқа, өгей анасының изине ерип келген қыз да он бес жасқа келди. Бир күни жетим қыздың өгей анасы «усы көк сыйырда бир бәле бар шығар, буны жоқ етейин» деп жортаға аўырып, байына:

— Сен сыйырды сойып бермесең мениң тәўир болатуғын түрим жоқ,— дейди. Буннан кейин қыз көк сыйырдан айрылатуғынына қапа болып жылап жүргенде, көк сыйыр қызға «сен жылама, мени ертең сойғаннан кейин етимди жеме. Оннан кейин сүйеклеримди далаға шығарып тасла дер, сен бир ағаштың түбине апарып көмгейсең. Сүйеклерим сениң кийетуғын кийимлериң болар» дейди. Ертеңине көк сыйырды сойып, етин асты. Қыз еттен жемеди. Ҳәмме жеп болғаннан кейин қыз сыйырдың сүйеклерин жыйып-терип, бир ағаштың түбине апарып көмип таслады.

Әне, қыз көк сыйырдан да айрылды.

— Сениң енди бағатуғын сыйырың жоқ, мынаны айыр,— деп өгей анасы қызыл тары менен ақ тарыны араластырып, бир қап тары әкелип береди. Қыз буны қалай айырарын билмей, жылап-еңиреп отыр еди, қыздың бурын дән салып жүрген таўықларының ишинен бир ақ таўық пенен қызыл таўық келип, «жылама, әжепа, бизлер көмек беремиз» деди. Қыз бир қап тарыны төгип жибереди. Таўықтың биреўи ақ тарыны, биреўи қызыл тарыны айырып бир заманда терип болды. Қыз кеш болғанда бир қап тарыны айырып өгей анасына әкелип берди.

Күнлерден бир күн сол аўылда үлкен той болды. Жетим қыздың өгей анасы өзиниң қызына жақсы кийимлер кийиндирип, тойға алып кетпекши болды да, жетим қызға:

— Мынаў таўық қурық болып жүр, усының астына он бес мәйек салып, мен келгенше шөже етип шығартып қой, болмаса меннен өлесең,— деп қурық таўықты көрсетти де, өзи қызын ертип тойға кетти. Бир күн ишинде шөже шығарыў оңай ма, қыз жылап қала берди. Қыз не қыларын билмей жылап отырғанының үстине, баяғы көк сыйырын бағып жүргенде, ара-тура жарма-жаўған ишип туратуғын бир таныс кемпири бар еди, сол кемпир келди. Кемпир жылап отырған қыздың ҳал жағдайын сорады. Қыз өгей анасының тапсырып кеткен жумысын айтты.

— Қызым, бул ушын ҳеш қыйналма, бунның илажын өзим ислеймен,— деп, таўықты услап алып астына он бес мәйекти

салды. Оннан кейин үйине барып жаңа ғана шығарған он бес шөжени тауықтың астына әкелип салды да, мәйеклерди шағып-шағып тауықтың қапталына таслады. Тауық шөжелерин ертип далаға шығып кете берди.

Әне, қыз тапсырылған жумысты питкергеннен кейин, тойға барып қайтайын десе, үстинде таза кийими жоқ қапа болып отырғанында, баяғы көк сыйырдың сүйеги есине түседи. Қыз жуўырып барып, сыйырдың сүйегин ашып қараса, ҳәр түрли ҳасыл кийимлердиң турғанын көреди. Қыз ҳасыл кийимлерди кийип, тойға барады. Той басқарып жүрген адамлар қызды көрип, өйге киргизип, төрден орын береди. Бул үйде баяғы өгей анасы менен қызы отыр екен, олар есик бетке шығып кетеди. Бир майдан отырғаннан кейин қыздың өгей анасы қызы менен екеўи есик бетке шығып кеткенлигине өкпелеп тойханадан шығып, үйине қайтты. Бирақ жетим қыздың көп отырыўға шамасы бар ма, өгей анасы кеткеннен кейин асығып бул да кетеди. Сөйтип асығып-албырап жүргенде, бир аяғының зерли кеўиши түсип қалады. Қыз жуўырыўы менен өгей анасынан бурын келип, үстиндеги кийимлерин шешип таслап отыра береди. Өгей анасы үйине келип, баяғы шөжелерди көреди. Сол ўақытта жетим қызды шақырып алып бир күнде тауық шөже шығара ма, бул өтирик деп өлгенше урады. Қыз таяққа силейип жылап жатып қалады.

Әне, сол ўақытта сол елдиң патшасы өлип, оның орнына патша болатуғын адам табылмай тур еди. Усы ўақытта баяғы қыздың түсип қалған тақ геўиши ўәзирдиң қолына түсип, «усы геўиш кимниң аяғына болса, соны патша етемиз»,— деп жар урдырады. Бираз қызлардың аяғына кийгизип көрип еди, ҳеш болмады. Соның менен баяғы жетим қыздың үйине келеди. Өгей ана қызғанып, қызды тандырдың ишине салып жасырады. Усы ўақытлары баяғы қызыл тауық тандырдың басында қоқақлай береди. Буны жасаўыллар билип, тандырдың ишине үңилсе, бир қыздың жатырғанын көреди. Жасаўыллар қызды тандырдан шығарып алып, аяғына тақ геўишти кийгизип көрип еди, аяғына шаппақ болды. Геўиш усы қыздың геўиши екенин биледи. Жасаўыллар қызды алып кетип, халықты жыйнап патша қояды.

Әне, қыз патша кийимин кийип, елге жетим қыз Әдил патша болып, халық абаданлықта жасады.

ҚАРА АТЛЫ БАЛА

Бурынғы өткен заманда бир ғарры болыпты. Оның бир баласы болыпты. Ол өзи батыр, өзи палўан, қайтпас қара дәў болады, жасы жигирмаға келеди. Баланың мурнына жигитлик шамалы енип, өзиниң бойына ылайық яр излейди. Ҳәр жерлерге барып өзине миясар яр таба алмайды.

Әне, бир күни бала уйықлап жатыр еди, түсинде үш қызы бар патшаны көреди. Оның ең кишкенеси күтә сулыў, көрген жанның ес-ақылын алатуғын бир перийзат екен. Бала оған ашық болып машақатланып атырғанда оянып кетеди. Оянса түси екен.

Әне, бул қыз жатса түсинен, оянса ойынан шықпайды. Соның жолында жапа шегип сарғайды, қапалық пенен қарайды, ақыл-ҳуўышын алып естен айрылды. Ең болмағаннан кейин бала ата-анасына көргенлерин айтып, тилек билдирди.

— Мен сол қызды таппаған шелли көңлим қарар табатуғын емес, сизлер маған урықсат бериң, мен сол қызды излеп тауып, бақтымды сынайын,— деди. Ата-анасы баладан айрылып қалармыз деп қәўипленсе де, баласының ашықлық дәртинен жапа шеккенинен сарғайып кеткенин көрип, ҳақ пәтиясын берип, урықсат етеди.

Бала ашықлық дәртине түсип, жападан жалғыз жолға раўана болады. Бир неше күн жол жүрип ийттиң мурны батпас тоғайлыққа келеди. Бала ҳарып-шаршап дем алып отырса, тоғайдың ортасында ыңырсыған жолбарыстың сестин еситеди. Бул не екен деп бала аяғын аңлап басып жақынлап қараса, аяғына жийдениң шеңгели кирип, жүре алмай азап шегип атырған жолбарысты көреди. Бала жолбарысты аяп, жуўырып қасына барады да, аяқларын сыйпап, уўқалап өлдим азар дегенде аяғынан шеңгели суўырып алады. Баланың жолда жермен деген азғантай сары майы бар еди, көйлегинен жыртып, сары майды жағып, жолбарыстың аяғын тас

қылып орап таслады. Бир неше күннен бери тынышлық көрмеген жолбарыс уйықлап тыныш тапты. Бала да сол жерде отырып аўқатланып дем алды.

Жолбарыс уйқыдан оянса, қасында бир адамның отырғанын көрип, оның жақсылық еткенин билди. Ол былай деди:

— Сиз маған жақсылық еттиңиз, мен сизиң жақсылығыңызды умытпайман, сиз мениң желкемнен бир қысым жалымды кесип алыңыз, тарыққаныңда усының биреўин түтеткейсиз, мен тайын боламан, мениң қолымнан келер жақсылығым усы,— деди де жолбарыс көзден ғайып болды.

Бала буны түси екенин ямаса оңы екенин билмей,— аңтаң қалып алға қарап жүрип кете берди. Бир неше күн жол жүрип, ақырында жүриўге ҳалы келмей, бир жерге барып жығылды. Усы жерде баяғы жолбарыстың берип кеткен бир қысым жалы ядына түсип, биреўин түтетип еди, жолбарыс «не жумысың бар» деп тайын болды.

— Маған қарыў-жарақ, бир ат, бир қус, бир тазы тайын қылыңыз! — деди. Жолбарыс ҳәммесин тайын етти. Бала атты минип жаў-жарақты ийнине илип, кусты қолына қондырып, тазыны ертип жолға раўана болды. Қус салып, аң аўлап излеген қыздың елине келгенин де билмей қалды.

Бала атын тойындырып, қусын жемлеп жата берди. Бирақ қалаға кириўдиң есабын табалмады. Әне, бала отырып ой тапты.

«Қолымдағы қусымды, астымдағы атымды, қарыў-жарақларымды жоқ қылмайын, таз кебине түсип қойшы болайын, сөйтип ҳәмелин таўып қалаға кирейин»,— деди. Сөйтти де жолбарыстың бир жалын алып түтетип еди, жолбарыс тайын болды.

— Өзимнен бир хабар болмағанша усы атты, жаў-жарағымды тоғайға апарып, сыртынан қараўыллап жүре бер! — деди. Жолбарыс-мақул деди. Бала басына таз кебин кийди. Үстине алба-далба шапан кийип, самайы ағарған бир қуў таз болды да қалды. Ол заманда ана қала менен мына қалаға кәрўан жүриўши еди, бала қой айдаған шопан болды да сол кәрўанлар менен бирге қалаға кирип кетти.

Бала қаланы аралап жүре берди. Сол ўақыт қаўын писиктиң ўақты екен. Бала сөйтип жүрип патшаның қаўынын бағып отырған ғаррыға жолықты. Бала сол қаўыншы ғаррының қол баласы болып жүре берди.

Ендиги гәпти патшаның қызынан еситиң. Патшаның үш қызы бар еди. Ең кишкене қызы ақыллы, ай десе аўзы, күн

десе көзи бар сулыў қыз еди. Ол уйқылап жатып түс көрди. Түсинде, астында қара аты бар, үстинде қарыў-жарағы, қолында қусы, изинде тазысы бар, өзи жигирма бес жасында, түр-сымбаты келискен бир жигитти көрип, соған ашық болды. Оянып кетсе, түси екен. Түсинде көрген жигити көз алдында елеслеп, қыздың көңлинде ашықлық оты лаўлап, сол жигиттиң жолында ашығыў зар болды. Қыз, жигиттиң бул елатқа келип, қаўыншы ғаррының қасында жүргенин билмейтуғын

Бир күни қыз жигиттиң түр-түсин айтып, көшеде болсын, ел арасында болсын, қайда болмасын маған таўып әкелип бериң деп қолына алтын менен гүмис берип, ел арасына жансыз да жиберди, бирақ ҳеш жерден табалмай қайтып келди. Қыздың ашықлық дәрти күннен-күнге артып, жүзи запырандай сарғайды. Ақырында, елдеги қоррандозларға қорра таслатып та көрди, олар:

— «Ол жигит ҳеш жақта емес, өзиңниң ояқ-буяғыңда. Ол да саған ашық болып, сени түсинде көрип, бир көриўге интизар болып жүр екен. Ол өзи бул жердиң адамы емес, узақ жерден келген екен, өзи баҳадыр, қошҳурей жигит екен. Усы күнлери үстиндеги кийимлерин таслап, түри-түсин билдирмей таз кебине түсип жүр. Усы жигитти қаўыншы ғаррыңнан бир сорап көр» деди. Қыз усы сөзди еситип, биреў болмаса биреў көрип қояр, өзим анықлап көрейин, деп қаўыншы ғаррының қасына барды. Қаўыншы бабаның қасында кәли самайына түскен, еңсеси жоқары қарай өскен, ҳәр көзлери ботаның көзиндей бир мүсиндей жигитти көрди. Қыз түсинде көрген қара атлы, салтанатлы жигиттиң усы екенин, өзин сездирмеў ушын таз кебине түсип ҳийле менен жүргенин билди.

Әне бир күни патша тахтында отыр еди, қаўын жегиси келди. Үш қызын шақырып алып:

— Балаларым, мениң қаўын жегим келди. Қаўыншы атаңа барып, бир-бирден қаўын алып келиң! — деди. Үш қыз әжеп болады деп, қаўыншы бабаға барып, патша атасының қаўынға жибергенин айтты. Сол ўақытта бала қызларды көрип, түсинде көрген қызға көңли кетти.

Бала үшеўиниң де бой жеткенин көрип, қызлар менен бой жеттим деп атасына қалай айтсын, мен қызларының бой жеткенин патшаға билдирейин деп, палызға барып, ирип писип кеткен қаўынды үлкен қызға, соған жете қаба қаўынды ортаншы қызға, толығып пискен қаўынды кишкене қызға әкелип береди.

Үш қыз қаўынды көтерип атасына апарып берди. Патша

үлкен қыздың әкелген қаўынын жарып еди, жеўден өтисип кеткен екен, ортаншы қызының қаўыны жеўден өтисиңкиреп баратырған екен, ал киши қызының қаўыны нағыз писип жетилискен екен. Патша ойланып отырып,— бул сырға түсинди. «Хә, үлкен қызымның ирип-писип кеткен қаўынды әкелгени, мен бой жетип, ўақтым өтип баратыр дегени екен, ортаншы қызымның да мен де сондай болдым дегени екен, киши қызымның дәл писken қаўынды әкелгени, бой жетип, шағыма толдым дегени екен» деп ойлады.

Патша ертеңине қызлардың анасын шақырып алып, болған исти айтады.

— Мен сизге қызлар ер жетти деп қашшан ақ айтпадым ба, сиз тыңламаған едиңиз, алдыңызға келди ме. Енди сизге мениң тилегим, қызлар енди кимди қәлесе, соған бериңиз! — деди қызлардың анасы. Патша қызларын шақырып алып, үшеўиниң қолына үш алма берди.

— Сизлер қәлеген жигитиңизди алма менен урың, мен сизлерди сол урған жигитиңе беремен,— деди. Патша ертеңине жар урдырып, барлық елатын жыйнады. Адамлар қызлардың алдынан өте баслады. Енди жетпис, сексен жасар ғаррылар да қалмай келип, патшаның қызларына таламан болды. Патшаның үлкен қызы ўәзирдиң баласын, ортаншы қызы байдың баласын урды, ал кишкентай қызы ҳеш кимди урмады. Қыз айтты:

— Ата, қалаңызда еле келмей атырған бала бар, соны алдырың? — деди. Патша ўәзирлерине буйрық етти.

— Патшайым, сизиң қаўыншы ғаррыңыздың жанында бир кәл бала қалды, оннан басқасы келип болды,— деди ўәзир. Патша сол баланы алып келиң деп ҳәмир қылды. Ўәзирлер баланы зирилдетип қыздың алдына қуўып келип еди, қыз кәл баланы алма менен урды. Патша қызының кәлди урғанына қатты ашыўы келди.

Патша үш қызын үш жигитке қосты да, үлкен қызы менен ортаншы қызына еки отаў тигип берди, ал киши қызына ҳеш нәрсе бермеди. Бул еки ғәрип мал байлаўтуғын сейисхананың бир мүйешин алып, екеўи сонда бола берди.

Бир күни патша аң етин жегиси келип, еки күйеў баласын аңға жиберди. Буны бала билип, бул да ешекке минип изинен жүре берди. Бала аўылдан шетирек шығып, баяғы жолбарыстың жалын түтетип еди, жолбарыс баланың атын, жаўжарағын алып жетип келди. Бала кешке шекем жүзлеген қоян-қырғаўыл атып алды, ал ана екеўи ҳеш нәрсе аталмады.

Бала ат-жарағын жолбарысқа таслап, алған аңларын ешегине артып киятырса, алған соқыр қоянн жоқ, сүмирейип киятырған еки бажасын көрди. Еки бажасы бос барыўдың иләжын таппай, баладан тоғыз-тоғыздан қарыз бериўге қоянқырғаўыл сорады. Бала буларды масқара етейин, еки бастан патша мени менсинбей, мал менен тең санап сейисханадан орын берди. Буларға ақ отаў тигип берип, меннен артық көрди деп, былай деди:

— Жақсы, мен қарызға бермей ақ қояйын, бирақ, қолымдағы жүзигимди қыздырып қуйрықларыңа басайын, оннан кейин екеўиңе тоғыз-тоғыздан қоян, қырғаўылберейин,— дейди. Еки мырза ойласыпты. «Қуйрығымызды биреў көрип атыр ма, бизиң бос барғанымыз уят болар», деп жүзикти қуйрықларына бастырды. Сөйтти де олар тийисли қоян, қырғаўылларын алып кете берди.

Үшеўи үйлерине келип, кешқурын патша атасын үйлерине тамаққа шақырды. Патша үлкен қызы менен ортаншы қызының асқан тамақлары ашшы болғанлықтан, жей алмайды. Ал киши қызының үйинен жеген аўқаты мазалы, жеген сайын жегиси келе береди. Патша аўқатланып үйине қайтты. Бир күни сол елде үлкен той болды. Патша менен еки күйеў баласы ҳаяллары менен түрли ҳасыл кийимлерин кийип тойға кетти. Бала ҳаялы менен екеўи тойға шақырыўсыз қала берди. Буннан кейин бала: мен буларды қызық қылайын деп ойлайды. Ол ҳаялын тойға жиберди де, өзи баяғы қара атын минип, жаў-жарағын асынып тойханаға барды. Той ийеси узақтан киятырған жолаўшы екен деп, тойханадан орын берип, ҳүрмет етти. Бала той пайын жеп болғаннан кейин:

— Сизлердиң жас уллыларыңыз қайда болады, мен бир қул қашырған адам едим, сол қулларымды усы тойдан таўып отырман,— деп баяғы еки бажасын көрсетеди. Сол ўақытта патша қулым деп отырғаны, еки күйеў баласы екенин көрип:

— Қандай белгиң бар? — дейди.

— Қуйрығында басқан жүзигимниң белгиси бар,— деп қолындағы жүзигин көрсетеди. Шешиндирип қараса, рас екен. Патша аң-тан қалады. Буннан кейин бала сол жерде патша атасына ислердиң ҳәммесин бирме-бир айтып береди ҳәм өзиниң ким екенин таныстырады. Патша өзиниң киши қызының күйеўи екенин билип, отыз күн ойын, қырық күн тойын берип, сән-салтанаты менен қызын узатады. Бала бир неше күн жол жүрип елине келип, ғаррысына аман қосылып, бай дәўлетли, перзентли болып, мурат-мақсетине жетеди.

ҲӘКИМ-УЛЫҚПАН

Ҳәким-Улықпан патшаға жаманатлы болып зинданға тасланып, үстин тақталап жер етип жиберген екен. Бир неше жыллар өткеннен соң, ол патша өлип, орнына басқа патша болыпты. Бир күни жаңадан болған патшаның тамағына сүйек кетипти. Тәуип қоймай қаратыпты. Ҳеш ким даўасын таппапты. Сол елде бир билгир адам бар екен, соны шақыртып алдырыпты. Патша келген адамға өз аҳўалын айтып берипти. Сонда ол адам:

— Әттеген ай, бул қыйын саўда екен. Буннан бир неше жыл бурын Ҳәким-Улықпан деген адам өтип еди. Сол киси болғанда бул кеселиңниң даўасын табар еди, бирақ оны таўып алыў қыйынлаў ғой,— депти.

Сонда патша:

— Ҳаў, аға, неге қыйынлаў болады? — депти.

— Ол адамды сизден бурынғы патша ғазап қылып, жердиң астына көмип таслап, үстин жер етип жиберип еди. Соны таўып алыў қыйындағы,— дейди.

Патша ертеңине барлық халқын жыйнап, Ҳәким-Улықпанды излеўге тапсырады. Оны излеп жүрсе, бир жерден кишкене ойық табылады. Соны кеңейтип қараса, Ҳәким-Улықпан зинданда жатыр екен. Жаңағы билгир адам, тесикке басын тығып: «Улықпан» депти. Ҳеш сес шықпапты. Үшке дейин бақырыпты, ҳеш сес еситилмепти. Соннан соң: «Улықпан қорықпай ақ қой. Саған ғазап қылған патша өлди. Оннан бери бираз жыл өтти. Орнына басқа адам патша болды. Тазадан болған патшаның тамағына сүйек кетип, сени таўып алыў ушын халқын жыйнап излеп атыр», деп қатты бақырыпты. Сол ўақытта зинданнан: «жаным бар, тиримен, бирақ ҳәлсизбен. Олай болса, патшамызға айтып барың, бизди шығарып алсын»,— деген саза еситиледи.

Патша бул хабарды еситкеннен кейин Ҳәким-Улықпанды дәрҳал шығарып алдыртады. Ҳәким-Улықпан бес-алты күн патшаның сарайында болады. Соннан кейин:

— Патшамыздың тамағына сүйек кетип еди. Оның ҳалы қыйын, соны қарайсыз,— дейди ўәзирлер. Сонда Ҳәким-Улықпан:

— Мен 30 күн дем алайын, жердиң ҳәўири урып кеткен екен,— дейди. Улықпан 30 күн дем алады. Оннан соң тәўир болып, патшаны қараўға кириседи. Улықпан патшаға айтады:

— Сизиң дәртиңизге даўам сол нәрсе, балаңызды төбеңизге қойып шаламыз,— оннан басқа ем жоқ,— дейди. Патша баласын өлтириўге наразы болады. Соннан кейин Ҳәким-Улықпан патшаның ўәзирлерин оңаша шығарып алып: «патшаның баласын шалмаймыз, патшаны ҳәр түрли сөзлер менен қайыл қылыңызлар. Мен баласын алдына әкелемен де, арт жағына шығарып, бир серкени шаламыз»,— дейди. Ўәзирлер патшаға:

— Патшайым, халық сизиң тилегиңизде, бир балаңның қанынан кешиңиз, бөтен жас ҳаял алып, балалы боларсыз,— деп өтиниш етип, патшаны көндиреди.

Баланы еки жигит патшаның алдынан өкиртип алып өтип, сыртына айлана бергенде, әкелип қойған серкени шалып жибереди. Патша «Ўаҳ, баладан айрылдым»,— деп жығылады. Күйинип, қыйналған патшаның аўзынан «ўаҳ» дегенде тамағындағы сүйек, анадай жерге «торс» етип түседи. Патша ес-ақылынан айрылып, талып қалады. Ес-ақылын жыйнапғаннан соң халық келип, «балаңыз тири» деп сүйинши сорайды. Патша аман-саў қалғанына той-тамашалар берип, Ҳәким-Улықпанды қатты сыйлайды.

АҚЫЛЛЫ ҚАТЫН

Ертегим ертек, қулағы шертек, бири рас болса, бири өтирик, әйтеўир бурында бир ғарры, кемпир жасапты. Ортасында бир баласы болыпты. Баласы ананы анадай, мынаны мынадай етип исле десе ислеп, ал өзлигинен билип, ҳеш нәрсе ислемейди екен.

Ғарры қартайып өлер ҳалында баласын шақырып алып, былай депти:

— Ал балам, енди мен қартайып өлер ҳалыма келдим. Мен саған ҳәзир үш нәсийҳат беремен, мен өлгеннен соң, соларды бузжытпай орынла, бул сениң бахытлы болыўыңа жәрдем етеди. Биринншиден, өзиңнен үлкен адамның төменинде, өзиңнен киши адамның жоқарысында отыр. Екиншиден майда сөйлеме, ириден сөйле, ал үшиншиси болса, ҳәптесине бир рет үстиңди жаңалап кий. Ал, балам, ақылдан адасып, қысылған жериңде қатыныңнан ақыл ал. Мениң нәсийҳатым усы, усыларды ядыңнан шығарма,— депти. Ғарры баласына қыз алып берип, көп узамай ақ дүньядан өтипти.

Бала атасы өлгеннен кейин қонаққа ямаса отырыспаға барған жеринде, адамлардың үлкен кишисин парықламай төрдеги жыйнаўлы төсектиң үстине шығып отырады екен. Жоралары «бул не қылғаның» десе, «әй жоралар, атамның берип кеткен нәсийҳаты еди»,— деп жуўап береди екен. Ол усынысы менен турмай «үлкен-үлкен арбалар, үлкен-үлкен жоллар, үлкен-үлкен түйелер» деп қайта-қайта аўзына келгенин айтып сандыраклай береди. Жоралары урысса, «әй жоралар атамның берген нәсийҳаты болғансоң айтып жүрмен», деп жуўап береди екен. Және ҳәптеде үстиңди жаңалап кий деген атасының нәсийҳаты бойынша, ҳәптеден бир жаңа кийим сатып алып, бурынғы кийимлерин адамларға үлестирип жибере берипти. Сөйтип атасынан қалған бары-жоқ ғәрежетин де жоқ қылып болыпты.

Жигит бары-жоғынан айрылып ҳәм жораларына масқара болғаннан кейин баяғы атасының қатыныңа ойлас деген нәсийҳаты есине түсип ҳаялына келипти.

— Атамның нәсийҳатын тыңлайман,— деп үлкен бәлеге қалдым, ендиги жағына өзиң ақыл бермесең, әўере болдым,— депти. Сонда ҳаялы:

— Әй шабазым, енди өз ақылың менен бара бер, ақыл беретуғын жағдайдан өтип кеттиң, өйткени сен атаңның дурыс ақылын терис түсиндиң. Сен өз ўақтында мениң менен ақылласпадың, енди не қылсаң сол қыл, мениң саған беретуғын ақылым жоқ,— депти. Сонда жигит:

— Өткен иске өкиниўдиң кереги жоқ, өткен ис өтип кетти. Енди маған ақыл бер, мени дурыс жолға сал, енди мен не ислеўим керек, айтқан ақылыңды ислейин,— деп жалыныпты. Ҳаялы күйеўиниң қәтесин мойынлағанына исенип:

— Шабазым, олай болса, сен тыңла. Сен атаңның берген нәсийҳатына түсинбей, көп ақылсызлық еттиң. Атаңның өзиңнен үлкенниң төменинде, өзиңнен кишиниң жоқарысында отыр дегенин терис түсинип, ақылсызлық етип, жүктиң үстине шығып отырдың. Ал атаң саған үлкенди ҳүрметле, оның төменинде отыр, ал үлкен басыңды киширейтип өзиңнен кишиден төменде отыр ма, жоқарысында отыр, жоқарыда болғанда жүктиң үстинде емес, ал төрге шығып отыр деген еди. Атаңның майда сөйлеме, ириден сөйле дегенин сен ақылсызлық етип, үлкен-үлкен түйелер, үлкен-үлкен арбалар, үлкен-үлкен жоллар деп сандырақладың. Ал ол олай емес еди, үлкен сөйле дегени не болса соны көпирип айта берме, тек ғана өзиңе гәптиң келген жеринде тыянақлы етип бир-еки аўыз айт та қой, көп сөйлесең, журтқа жек көриниўли боласаң дегени еди. Ал ҳәптесинде бир рет үстиңди жаңалап кий дегенде, ҳәптесинде кийимиңди жуўдырып кий дегенди терис түсинип, ҳәр ҳәптеде таза кийим сатып алып, бары-жоғымызды да жоқ еттиң, таза кийимлер алыўға көп ақша жумсалды,— дейди.

— Ал енди хожалықты тиклеп алыўдың жолын өзиң таппасаң, мен билмедим,— депти.

— Әй шабазым, бунның ушын енди көп ойлан ба, ҳеш гәп болмас, хожалығымыз төменлесе, бара-бара тикленип кетер. Бунның ушын сен бес-алты қуман, чайник-кесе тап,— депти.

— Ҳаў, оны не қыламыз? — депти күйеўи.

— Қоңырат пенен Хожелиниң жолының орта дәрбентинде чай қайнатып отырамыз. Сөйтип өткен-кеткеннен бир-еки тең-

ге алып күнелтемиз. Ал бермегени болса, әйтеўир жақсылық-
ты билер, халыққа қолымыздан келгенше хызмет етейик, шар-
шағанлар дем алып, шөллегенлер чай ишип рәҳәтленип, ал-
ғысын айтар, усылай етейик, шабазым,— депти ҳаял жигитке.
Солай етип олар жолдың дәрбентинде чай пурышлық етип
отыра берипти.
Бир күнлери Хийўа ханының салық жыйнаўшылары Қо-
цыраттан салық өндирип қайтыў ушын киятырып, жолда чай
ишип, дем алып кетиў ушын булардың үйине қайрылыпты.
Ханның салық жыйнаўшылары чай-суўын ишип болып, кетип
баратырғанда, жигит ҳаялының сөзи менен кәрўанның кейин-
ги түйесин тиркеўден билдирмей алып қалыпты. Жигит түйе-
ни жетелеп, аўылдың шетиндеги бир қумшылықтың арасына
апарып, басын қублаға қаратып, тура алмастай етип байлап
таслапты. Ханның адамлары бир ўақытлары түйениң биреўи-
ниң жоқ екенлигин билип, чай ишкен жерине келип ҳаялдан
түйениң дерегин сорапты. Сонда ҳаял:
— Әттегене ай, үйде ерим жоқ еди, ол болғанда пал аша-
туғын еди,— деп түйениң жойылғанына бул да қыйналып оты-
ра берипти.
Жигит келгеннен кейин пал аштырыпты. Жигит түйениң
ийесине:
— Түйеңиз сизлер усы жерден шығыўдан ақ киси қоллы
болыпты. Уры түйеңди бир қўмлықтың ишине апарып, басын
қублаға қаратып шөгерип туралмастай етип байлап таслап-
ты. Ал алған адам қорқып, басқа жаққа қашып кетипти,—
депти.
— Ўай, берекет тапқыр көзи ашық екен ғой өзи,— деп
ҳәммеси мақтай берипти. Сөйтип палшы жигит қасына бес-
алты адам ертип түйени излеп кетипти. Булар барса, жигит-
тиң айтқанындай болып жатыр екен. Кәрўан басы түйесиниң
табылғанлығына қуўанып, түйениң үстиндеги алтыннан бир
ләген алтын берипти. Сонда жигит:
— Ал енди байыўға қарадық, мына алтынға не аламыз,
депти. Оған ҳаял:
— Эй шабазым, сен еле буған мәсирме, буны жумсасақ
қарнымыз тойғаннан кейин сәл жерде сырымызды ашып қо-
ярмыз, соның ушын буны ҳәзирше жумсамайық. Ҳәзирше
тапқан ақшамыз бенен бурынғымызша турмыс кешире бе-
рейик. Буннан енди Қоңыратқа көшейик, жай салып алып,
үйли-жайлы болайық,— депти. Сөйтип Қоңыратқа көшип
келипти.

Баяғы ханның салғырт жыйнаўшылары Хийўаға келсе, ханның ғәзийнесинен алтын урланып, патша елде палшы, қоррандоз болса бәрин жыйнап, ҳеш ким табалмай атыр екен. Булар да ханға барып, баяғы палшы жигитти нағыз барып турған көзи ашық, бир тапсы сол табады деп мақтай берипти. Хан жасаўылын жиберип, палшы жигитти таўып келиўге жиберипти. Жасаўыл Қоңыратқа келип, жигитти таўып алып, ханның жиберген жумысын айтыпты.

— Ҳәй, қатын, мени арылмас бәлеге салдың, өлетуғын жериме жаңа келдим,— депти де, ханның шақыртқан жумысын айтыпты.

— Эй шабазым, ҳеш қапа болма, бәриниң де есабы табылар. Хан шақырған екен, бара бер. Хийўаға бир күнлик жол қалғанда, алдыңнан кишкене көлатлық шығар. Сол жерге барғанда, ханның жасаўылына, «енди мен ханыңа бармайман, усы жерде отыраман, маған тутылмаған отаў, үш күнлик жейтуғын аўқатымды берип жиберсин дегейсең. Хан усыларды жиберер. Сен сол отаўда отыр да бириншн күни биреўи келди, екинши күни екеўи келди деп үш күнге шекем отыр, ал қалған жағының ирети болар»,— деп ҳаял күйеўине урықсат етеди.

Жигит Хийўаға бир күнлик жол қалғанда қасындағы ханның жасаўылына ҳаялының айтқанларының бәрин айтып ханға жиберипти. Хан айтқанының бәрин берип жиберипти. Жигит отаў тайын болғаннан кейин үш күнге шекем бул дөгеректе адам жүргизбейсең, деп тәртип бергизипти. Жигит отаўда жалғыз өзи отырып, биринши күни «биреўи келди, екеўи қалды» деп қайта-қайта айта берипти. Усы ўақытлары баяғы ханның алтынын алған урылар буның даўысын еситип, биреўин аңлыўға жиберипти. Урының биреўи келсе, палшы жигит «биреўи келди, екеўи қалды» деп отырғанын еситип, жуўырып жолдасларына барыпты.

— Хә, не бәле болып қалды,— депти жолдаслары қорқысып.

— Не болғаны қурысын, мениң барғанымды, сизлердиң қалғаныңды билип айтып отырыпты. Өлимимизге енди тап болдық,— депти. Екинши күни урылар исенбей екеў болып барыпты. Келип тыңлап турса «екеўи келди, биреўи қалды» деп отырғанын еситипти. Булар қайтып келип, ертеңине үшеўи бирден барыпты. Үшеўи келип тыңласа жигиттиң «үшеўи келди, енди не ҳалда келмеди» деп отырғанын еситип, енди өлетуғын жаққа қараған екенбиз, бул барып турған көз

ашық екен, енди неде болса, бунын алдын алайық, хәр қайсымыз алты жуптан алтын әкелип берейик, болмаса урлап алған алтынымызды ақ әкелип берип, ҳеш болмаса жанымызды аман алып қалайық» деп ойласыпты. Сөйтип ҳәр қайсысы алты жуптан алтын алып, бас ийип сәлем берип жигиттиң алдына келипти. Урылар әкелген алтынын берип жанымызды аман қалдырың деп жалына баслағаннан кейин, жигит алтынды алған урылардың өзлери екен деп қатты ашыўланыпты.

— Алған алтынларды мына көлдиң ишине көмиң де, ҳеш кимге сездирмей үйлериңе қайтың, болмаса ханға услап беремен,— деп қорқытыпты. Урылар алтынды көлдиң ишине көмип, таң атпай үйлерине қайтыпты.

Азанда ханның жасаўылы келип, алтынның дерегин сорапты. Сонда жигит:

— Урлаған алтынды таптым, бирақ урыларын таба алмай атырман. Себеби, олар аяқ жетпес жерге қашып кетипти. Ал енди ханына айтып бар, көлик әкелип алтынын алып кетсин,— депти. Жасаўыл алтынның табылып, урылардың табылмаған хабарын айтқан екен хан «Мениң уры кеселим жоқ, алтыным табылса болар», деп өзи келип көлдиң ишинде көмиўли жатқан алтынын алыпты. Жигитке көп алтын берип, сарпай жаўып ҳүрмет етипти. Солай етип жигит ҳаялының ақыллылығы менен бай болып мурады-мақсетине жетипти.

ШЕШЕН БАЛА

Қарақалпақлардың Хийўа ханына бағынышлы болып турған ўағы екен. Қарақалпақтың он төрт бийи Хийўа ханының шақырығына кетип баратырып, жолда адасыпты. Олар бир қумның етегинде қой бағып жүрген бир балаға гезлесипти ҳәм оннан жол сорапты:

— Жетер жерде ел жоқ. Бүгинше бизиң ылашыққа миймап болағойың,— депти, бала.

Бийлер баланы дәлкек етипти:

— Қонсақ не сойып бересең? — депти. Бала таяғына сүйенип турып:

— Тапсам биреўин, таппасам екеўин сойып беремен,— депти.

— Ҳаў, мына баланың дени саў ма? — дейди бийлердиң биреўи: — Тапсаң биреўин соясаң, ал, таппасаң қалай екеўин соясаң? Ол қалай? Бала үндемепти. Сонда тағы биреўи турып мурнын гәрдийтип:

— Ылашығың тар, жайғаспаймыз! — бизлер он төрт адамбыз,— депти.

— Өзимниң кеўлим тарлық етпесе, ылашығым кең, сарайдай, түсе бериңлер,— депти, бала тақ-тақ етип.

— Қой, оңлырақ бир жер табайық, Жүриңлер! — депти бийлердиң биреўи зәңгиге ширенип. Атлар тепсинип ала жөнелипти.

— Бара бериң, қараңғы түскен соң «әттегене-ай» дегенниң үйине жетерсиз, сонда ҳәзлесерсиз,— деп бала таяғын услап қала берипти.

Бийлер бир неше саат жол жүреди. Атлары қара суў болады. Қызыл қия қум, көзге ҳеш нәрсе көринбейди. Тастай қараңғыда жол таппай жөн алды қарабараққа соғып жүре алмайды. Бийлердиң биреўи:

— Эй, эттегене ай, жаңағы баланың үйине қонып-ақ кетиўимиз керек екен,— дейди. Буның, сөзин басқалары да мақуллап, «еле де сол балаға барып, ылашығында қонып, азанда жол сорайық. Ол бала тегин бала емес, қумды гезген бала, бир нәрсе билер,— деп ҳәммеси атларын кейин бурып, түн жарпы аўғанда өлип-талып, атлары ақ көбик болып баланың ылашығын таўып алыпты. Уйықлап атырған бала аттың дусирлисинен шоршып оянып, сыртқа шықса, қайтып келген бийлерди көреди. Бала ләм-мим деместен бийлердиң атларын жайғастыра береди.

Бала ҳәмме атлардың жабыўларын алып, ылашығының алдына төсейди. Бийлер чай ишип отырғанда, көп ўақыттан кейин бала бир өлген ылақты қушақлап бийлердиң алдына келип:

— Отағасылар, мен тапсам биреўин, таппасам екеўин сояман дегенимде күлип единлер, мениң еншиме тийген бир ғана туўшам бар еди, өзи де генже буўаз еди. Әне, басқа мал таппаған соң сойып едим, мынаў соның ишинен шыққан ылағы,— деп ешкисиниң жары гөшин асып, жарысын кәбап ислеп берипти.

— Мына қойлар кимдики, өзиң кимниң баласысаң, атын ким? — деп бийлер жабырласып сорай баслапты.

— Қойлардың бәри де пәлеңкес-байтики. Өзим «Қалбай көкжал» дегенниң баласыман. Әкем Хийўа ханынан ақ пышақ алған киси, барып турған өжет еди,— дейди бала. Бийлердиң биреўи:

— Ал әкең қайда, өзиң неге елсиз шөлистанлықта қой бағып жүрсең? — дейди.

— Ўай отағасы, оның өзи узақ әңгимей ғой,— депти бала

Сонда бийлер:

— Таң узақ, айта бер иним, тыңлаймыз,— деп жабырласыпты.

— Яқшы онда, сизлер жалықпасаңыз, мен айтыўға еринбейин,— деп бала күнге күйген қара көзлерин бийик қумға бир қадап, әңгимеге кирисипти.

— Мениң ата журтым анаў теңизде, бир атаўда әкем балық услап, анам шыпта тоқып күнелтип отыратуғын еди. Әкем барып турған өжет еди.

Бир күни байдикине Хийўа ханынан салық жыйнаўшы келипти деген менен әкем жай-жағдайды айтайын деп аўыл балықшылары менен барса, ол заңғар сәлем берип қолын созған адамларға оң айағын усыныпты. Барлық адамлар буның ту-

тымына таңланса да, бир нәрсе деўге баталмай, усынған аяғына қолын тийгизип «сәлемлесип» кете берипти. Сәлемлесиў гезеги бизиң әкеме де келипти. Әкем барып «Қәне тақсыр, қолыңызды бериң» деп қолын созса, қол орнына пешеханаиы көтерип бир аяқ шығыпты. Өжет адамның буннан басқа енди қайерде ашыўы келеди, дейсең, қалтасынан шолақ шаққысын суўырып алып басбармақтан салып жиберипти де, олжаға түсирген бармағын қалтасына салып дуўры үйге қайтыпты. Тыңлап отырған бийлер «ың... ...ң ...аўа» деп хошлап қойыпты. Бала әңгимесин айта берипти.

Соннан кейин ашыўына буўлыққан бий «Қалбай көкжалды байлаң» депти. Келген жасаўылларға бизиң ағам: «Сизлер мени байламаңлар: бийдиң алдына өзим бараман» деп биреўиниң артына мингесип бийдиң алдына келипти.

«Бий аға, сиз қапа болмаң, маған бир ат бериң, мен өзим барып Хийўа ханы менен сөйлесип келемен» дегенде, бий ашыўланып: «Мә саған, Хийўа ханы! Ҳаў, адам сойып ҳәм ханнан жарлық алып қайтатуғын сен кимсең? Қәне, көп былшылдама, жазаңды беремен. Ҳаў жигитлер, байлаң мына атаңа нәлетти! Буның ханды бассынғандай не күши бар екен? — деп ғәзепленипти. Бирақ умтылған жигитлердиң бәрин жығып салып, ағам белдеўдеги бий менен метердиң қос атының бирин минип, турып: «Ҳә, шабазым, мен Хийўаға баратырман, бес айда келе алмасам, дарға асылып өлгеним. Онда ас-абатымды берип, ишиндеги бала болса, атын Жалғызбай қоярсаң, қыз туўсаң, өзиң бил»,— деп атқа қамшыны басып тартып кетипти. Сонда усы қумларды басып өтипти,— деп бала қумның бийигиндеги шаншыўлы турған куў сырықты көрсетипти. Бирақ бийлер сырыққа қараса да, баланың сырына түсинбей, ың-... ң... десип тыңлап отыра берипти. Бала сөзин даўам ете берипти.

— Әкем усы қумларды басып өтип, қос атты алма гезек минип, салқын менен жүрип отырыпты. Неше күнлер жүрип ҳарып-талып Хийўаға жетипти. Оны хан сарайы алдында дәрўазабанлар күтип алып, сорай баслапты. Сонда әкем: «Қарақалпақтың бийимен, хан шақыртқан екен, соған келдим» — депти. Таңырқаған дәрўазабан: «Ҳаў қарақалпаққа бий болсаң, мына үстиндеги ләттелериң не? Қой, сен бий емес, ууры шығарсаң, сениң бул турысыңнан бий болмақтан, патша болсаң да ханымыз қабыл етпейди, тур айда» депти. Ызаланған әкем: «Жолда урыларға жолығып өлтиретуғын болған соң кийимлеримди, теңгелеримди берип, зорға қутылып кия-

тырман, жибериңлер, ишке кирип азырақ тынығайын» деп дәрўазабанларды алдап, зорға ишке кирипти.

Тар қапылы кең сарайлардан өтип, ханның алдына барып, сәлемин берипти.

— «Тақсыр, бизиң елге бир метериңизди жиберген екенсиз. Барып сәлем берсек, бәримиз бенен де пешеханада жатып аяғы менен сәлемлеседи. Барған адамға аяғын сүйдиреди, қолын бермейди. Соннан кейин усынған аяғының бас бармағын кесип алып, жалғыз өзим келип отырман, тақсыр», деп ханның алдына бас бармақты шығарып қойыпты.

Хан сол күнниң ертеңине қос жасаўыл жиберип, баяғы тәкаббир метерди куўдырып алып, дарға астырыпты. Бизиң әкеме хан бийлик дәрежесин берип, сарпай жаўып елине қайтарыпты.

Халық бурынғы залым бийдиң келмеске кеткенине куўаныпқалыпты. Бирақ арадан бир неше күн өткеннен кейин баяғы кекли бийдиң гәззаплары әкемди аңлып жатып өлтирип кетипти. Әне, соннан қалған Жалғызбай мен едим. Анаў жалғыз қәбир мениң әкемниң қәбири,— деп бала еңкилдеп жылап жиберипти.

— Балам, оннан соң бул жерге қалай келдиң, айта бер,— деп бийлер жабырласып сорап қоймаған соң бала солығын басып:

— Өлген хабарын еситип, излеп, елден шығып кеттим. Келсем, гөшлерин ғарға-қузғын жеп, тек саўсаған сүйеклери қалыпты. Бәрин жыйнап сол төбеге көмип, елиме кеттим. Елиме барғаннан соң еки айдан кейин анам да өлди. Оны да жайғастырып, енди қайда кетеримди билмей өлген әкемниң кәбириниң басына келип жатсам, түсимде әкем маған «оң тәрепиңде күнниң астына бир күн жол жүр. Бир байға ушырайсаң, соған шопан болып, отлы жер таптым деп усы жерге қойларыңды айдап кел, сөйт те жата бер, балам» деди. Айтқанындай байды таўып алып шопан болдым, мынаў қой-ешкилер соныки,— деп бала сөзин аяқлапты.

Бийлер қула дүзде жападан жалғыз өзи өмир сүрип жүргенине, оның ақылына, даналығына ҳайран қалып, азанда ойласып бийлер алып кетиўди мақул көреди. Солай етип қойларын байға тапсырып, баланы алып Хийўаға жол тартады. Бала жолда кетип баратырып Хийўа ханының теңиз бойында, Хийўадан узақта жасаўшы пухараларына «яғбыңды киснетпе, алмаўыты байталым иш таслайды», деп әжиўа қылатуғын сөзлери ядына түсип, Хийўа ханына бир пәнт берейин деп ойлады. Нешше күн жол жүрип Хийўаға жетеди.

Бала қаланың шетинде бир жерге бийлерди тоқтатып, бир мылтық, бир түйе, бир ешки әкелип бериўди сорайды. Бийлер ҳәммесин тайын етеди. Бала көше бойлап ийт көринсе өлтире береди. Бул хабар ханға жетип, хан баланы шақыртып алады. Буннан кейин бала түйеге минип, ешкини алдына өңгерип сарайға кирип барыпты. Ғазапланған хан балаға:

— Қайдан келген баласаң, неге ийтлерди атып жүрсең? — депти. Бала:

— Мен теңиз етегиндеги узақтағы пухараңыздың бириман. Ийтлериңниң даўсынан бизлер тыныш уйықлай алмадық. Оннан кейин келип атып атырман,— депти. Хан ашыўланып:

— Ҳаў, ахмақ бала екенсең ғой, туў алыстағы сизиң елге Хийўаның ийтлериниң даўсы қалай жетеди,— деп баланы сөгипти.

— Тақсыр, бизиң ябылардың киснегени сизиң алмаўыты байталыңыздың қулағына жеткенде, ийтлериңиздиң даўысы бизлерге жетпей ме,— депти. Баланың мына сөзине тутылған хан не дерин билмей, төмен қарапты. Сонда ханның «ақыллы» ўәзири:

— Эй бала, сен жеккемисең я жасы үлкениң бар ма? — депти. Бала түйени көрсетип:

— Мынаў мениң жасы үлкеним,— депти.

— Ҳаў, жасы үлкен дегенниң мәнисин де билмейтуғын бийшара екенсең аў, алдыңда сақалы селкилдеген жасы үлкениң бар ма деп сорап отырман? — депти ўәзир.

— Ҳа, сақаллы жасы үлкенди сорайсыз ба,— деп ешкиниң сақалын услап турып: — Мине сақаллы жасы үлкенимиз,— депти. Усы ўақытта тунжырап отырған хан күлип жиберип, қасындағы шешен ўәзириниң де баладан жеңилип қалғанына ҳайран болыпты.

Хан қасына баланы шақырып алып:

— Бала, сен узақтан теңиздиң бойынан келген болсаң ким дегенниң баласысаң? Бунда неге келдиң? — деп сорай берипти.

— Тақсыр, әкем Қалбай көкжал деген, өз атым Жалғызбай. Мениң сизден тилегим: усы ўақытқа шекем бизиң елди қорлап, адам қатарына қоспай келдиңиз. Жылда салықты да басып салып, халықты қыратуғын болдыңыз. Мине, сонша ғәзийнелериң толы алтынды халыққа жумсамай, қуры сақлап

қойыпсыз, өзиңиз өлген соң соннан буйыратуғыны бир кепинлик шыт. Халқың аш-жалаңаш болып атырғанда, сизиң алтын сақлап отырғаныңыз адамшылыққа туўры келеме, тақсыр,— депти.

Соннан кейин хан да, ханның ўәзирлери де бул баланың данышпанлығына, шешенлигине, мәртлигине ҳайран қалыпты. Неше күнлер ханның шешенлери менен айтысып, бәрин жеңипти. Бала теңиз бойындағы еллерди Хийўа ханының бир жылғы алым-салығынан қутқарып, сөйтип әкесиниң бийлик сүрген жерине өзи бий болып келипти. Халық тоқ, ғурғынлы жасап, мурат-мақсетине жетипти.

ҚЫРЫҚ АЎЫЗ ӨТИРИК АЙТҚАН ШОПАН

Бир патша 40 аўыз өтирик айтқан адамға, қызымды беремен депти. Сонда елден 40 өтирик айтқандай адам табылмапты. Бир күни бир шопан келип, «мен айтаман» депти.

— Тақсыр, бир қоян урып алып едим, ишинен бир ярым батпан май шықты. Етигиме жағып едим, биреўине жетип еди, биреўне жетпей қалды. Соннан етигимди дастанып жатып қалдым. Түнде қарасам еки етигим төбелесип атыр екен. Май жақпаған етигимди еки урдым, май жаққан етигимди бир мәрте урдым.

Азанда турсам, май жақпаған етигим қашып кетипти. Бир етигимди бир аяғыма суғып жүрип едим, жүре алмадым, еки аяғымды бир етикке суғып едим, ана таўдан бир басып, мына таўдан бир басып, бир садақаның үстинен шықтым. Қарасам усы садақада тақ етигим табақ тартып жүр екен. Меннен қорыққанынан қос табақ, сасқанынан үш табақ, бир өзиме бес табақ әкелди. Бәрин ишип-жеп, тойып алып кеттим.

Бир байталым бар еди, сол байталым пошалап кеткен екен. Бийик таўдың басына шығып карасам көринбеди. Сөйтип турғанда, өңиримнен көзи жоқ бир ийне таўып алып, бир аўлақ жерге шаншып, үстине минип қарап турсам, байталым жети қырдың аржағында жайылып жүр екен. Жақынлап барсам, бир дәрья шықты, қынымды минип пышағымды есип баратыр едим, батып кеттим. Пышағыма минип, қынымды ескек етип едим, өттим де кеттим. Барсам, бийем кулынлап қалған екен. Услап алып байталымды минип, қулынымды алдыма алып едим, байталым жата қалды. Қулынымды минип, байталымды алдыма алып, көлге келдим. Байталымды суўғарайын десем, муз қатып қалыпты, тептим-тептим ойылмады. Соннан кейин басымды суўырып алып, кегирдегимнен услап музды урып едим, көлдиң музы ойылды.

Сонда хан: «Көл дегениң бир кишкене көлшик шығар»,— депти. «Көлшик болса көлшик шығар, тақсыр, бир жағынан ушқан қара қус аржағына қанаты талып зорға жететуғын еди», дейди. «Қара қус дегениң жапалақ шығар»,— деди хан. «Жапалақ болса жапалақ шығар, тақсыр, бир үйге қанаты үзик болатуғын еди» дейди. «Үй дегениң жаппа шығар»,— деди. «Жаппа болса, жаппа шығар, есигинен мөңиреген буғаның даўысы төрине тал-тал баратуғын еди» — деди.

— Усыншама өтириктиң бәрин айттың, ал сениң мурның неге пушық, — дейди, хан.

— Хан дегенде 40 жигиттиң ақылы болады дейтуғын еди, тақсыр, сизде бир кисиниң де ақылы жоқ екен. Соншама музды сындырып жүрген баста мурыннан не қалсын,— депти.

Соннан кейин сөзден жеңилген хан, қызын бериўге ырзашылығын берипти.

ӨГИЗ БАҚҚАН ҮШ ЖИГИТ

Өткен заманның бир бурылысында Асқар, Басқар, Айдар деген үш ағайинли жигит болған. Бул үшеўиниң жыйнаған малынан бир өгизи болыпты. Сол өгиздиң оты-суўы, тәрбиясы ушын үшеўиде тақ турыпты. Өгиз дәрьядан ылай суў ишпейди. Сол ушын үлкен бир көл ислеп, соған суў тындырып, айына бир мәртебе суўғарады екен.

Өгиздиң турпаты сондай, суўға апарғанда, ағасы басын жетеклейди, ортаншысы белинде жүреди, кишкенеси изинен айдайды екен. Жолда баратырғанда айдаўшы иниси суўға жеттик бе деп бақырса, ортаншы ағасына даўысы зорға жетеди екен. Ал ортаншысы бақырса, жетеклеп киятырған ағасына даўысы еситилер-еситилмес болады екен.

Өгиз ҳәр ишкенде бир көлдиң суўын таўысады екен. Бир күни өгиз суў ишип турса, көлден бир жайын шығып, өгизди қуйрығы менен қағып алып жутып қояды. Жайын суўдан шығып, үстин кептирип жатырғанда, аспаннан бир қара қус келип, өгизди жутқан жайынды көтерип алып кетеди. Қара қус қонарға кең төбе таба алмай жүрсе, бир шопан ғарры қойларын ийирип таслап жатырған екен. Соның ишинде қойды баслаўшы үлкен бир серкеси бар екен. Сол серкениң еки мүйизиниң арасына қонады да, қара қус жайынға тумсықты урып жей береди. Жайынның ишинен өгиз шығады. Қара қус буны да жейди. Қара қус қонған серкениң көлеңкесинде шопан ғарры көзин ашып-жумып атыр екен, қустың жулып таслаған өгиздиң жаўырын сүйеги ғаррының көзине түсип кетеди.

Ғарры көзин уўқалап кешке дейин жүрип, кеште үйине барып кемпирине:

— Көзиме шөп түскен қусайды, тилиңди салып алып тасла? — депти. Кемпир ғаррының көзине тилин салып, шөптей бир нәрсени алып таслайды.

Сөйтип ғарры малының жайы ушын тағы бир жаққа көшип кетеди. Ғаррының көшкен журтында көзден шыққан жаўырын сүйек қала береди. Сол заманда тоқсан үйли көп санлы көшпели халық көшип жүреди екен. Бир күни қумның ишинде ай тақырға ушырасып, усында қонайық, деп көшлерин түсирип, сонда қонады. Ертели-кеш малға шығып жүрип тақыр жерде бир түлкиниң изин көреди. Сөйтип тақырды жағалай қақпан салып, сол түлкини аўлайды. Ал булардан басқа да бир 12 жасар бала түлкиниң өзин көрип бул да түлкиниң келиў-кетиў жолына қақпан салып аңлып жүреди екен.

Бир күни азанда ерте турып қақпанларын көрейин деп тоқсан үйли көшпели елдиң адамлары киятырса, 12 жасар баланың түлкини сойып атырғанын көреди. Булар шабысып барса, баяғы түлки баланың қақпанына түсип, бала түлкини сойыпатыр екен, адамлар бул балаға келип даў шығарады.

— Бул түлки бизики. Себеби, бизиң отырған аўылымыз мынаў көринген айдын тақырлық. Хақыйқатында бул жер емес, сүйек. Усы сүйекти күнде бир нәрсе қозғап, оңына тиккен үйлеримизди терис айландырып кете беретуғын болды, абайласақ усы бизиң қонған сүйегимизди сүйреп кемиреди екен. Соның ушын бизлер буған қақпан салып аўлап жүргенимизге көп күн болды. Сол ушын түлки бизлердики, бизлер аламыз,— депти.

— Мен болсам бир қақпан салдым, сенлердиң тоқсан қақпаныңның аўзын жаўып қойғаным жоқ. Мен де талапкермен, қақпаныма, түсти, меники болады. Егер сүйегиң түўе етиңди жесе де бермеймен,— деп бала көнбейди.

Көшпели халық көпшилик етип, кейнинде ағайиншиликке келип, «бизлер де талап еткен едик, бос қалмайық», депти. Сөйтип түлкиге бала бир жары, тоқсан үйли көшпели халық бир жары болып түлкиниң терисин екиге бөлип алады. Сол түлкиниң жарты териси тоқсан үйли көшпели халықтың барлык адамына тоқсан ишик ҳәм бир-бир малақай шығыпты. Ал қалған жартысы 12 жасар балаға малақай түўе бир дегелей зорға шығыпты. Ал енди усылардың қайсысы үлкен? Өгиз үлкен бе, көлшик үлкен бе? Жайын үлкен бе, қара қус үлкен бе, серке үлкен бе, шопан ғарры үлкен бе, кемпир үлкен бе, түлки үлкен бе, я болмаса түлкиниң жары териси бир малақайы бола алмаған бала үлкен бе?

НАН УЛЛЫ МА, ҚУРАН УЛЛЫ МА?

Бир күни бир топар адамлар ортасында «қуран уллы ма, нан уллы ма» деген тартыс болыпты. Биреў «қуран уллы, онда қудайдың, пайғамбардың сөзлери, ийман-намаз парызлары жазылған» десе, биреў лери»нан уллы, егер қуран оқымай жүре алсаң да, нан жемей жүре алмайсаң» деседи.

Усы тартыста нанды жақлаўшылардан биреўи ийшанға барып:

— Ассалаўма әлейкум, тақсыр,— деп саққа жүгинип қос қоллап қолынан алып,— тақсыр, биреў меннен «қуран уллы ма, нан уллы ма» деп сорап еди, мен нан уллы дедим, қалай айтаман?»,— деди.

— Ўақ, улым, қәтелесипсиз ғой, қуран уллы ғой, садағаң кетейин қуранға не жетипти,— деп жыламсырап сақалын сыйпап қойыпты.

Жигит ашыўланып ийшан отырған мешиттиң өжиресине қулып урып кетип қалыпты. Жигит азанда кетип түсте қайтып келсе, мешиттиң аўзында турған адамларды көрип, ийшанға нанның қәдирин көрсетейин деп,— сол адамлар менен аўыз бириктирипти. Ийшан иште аштан ыңырсып түн жарпына шекем жатыпты.

— Тақсыр, ийшан, өзиңиз «ҳәр нәрсеге шыдаў керек» деп бизлерди урып, ашқа қамайтуғын едиңиз ғой, өзиңиз де бир шыдап көриң ақыры,— депти адамлар оған тәмбисин берип.

Ертеңине сәскеде жигитлер ийшан жатқан өжирениң пәтигине жарты нанды қойып:

— Мә, тақсыр, нан алып жеңиз! — деп кеткен болып сол жерде аңлып отырады. Аш болып отырған ийшан нанды көрген ўақытта күлип қоя берипти. Ийшан пәтиктеги нанды алайын деп әри-бери секирип ала алмаған соң текшедеги қуранларды текшелеп үйип үстине шығыпты. Онда да

бойы жетпей, жоқары умтыла бергенде, басындағы сәллеси даладағы боқлыққа түсип кетипти. Ийшан сәллесине қарамай нанды алып, үйиўли қуранлардың үстинен түсе бергенде, далада аңлып отырған жигитлер кирип келип:

— Ҳаў, бунның не тақсыр, қуран уллы ма, ямаса нан уллы ма? — деп сорапты. Ийшан сақалын бир сыйпапты да, көзин жумып «биссимилла» деп нанды жей баслапты. Сонда сыртта турған жигитлер:

Садаған кетейин ҳәзирет,
Ийшаным едиң тоқлықта,
Бир күнги ашқа шыдамай,
Сәллең қалды боқлықта,

— деп ийшанның сәллесин тартысып бақырысып күлисе баслапты.

АҚЫЛСЫЗ БАЛА

Бурынғы өткен заманда бир бай болады. Байдың жалғыз баласы бар екен. Бир күнлери бай өлип, ақылсыз бала әкесинен қалған дүньяны шашып, бир жылға жетпей ақ тамам қылады. Енди ишип-жеўге ғәрежет, таппай биреўдиң елинде дийқан жүреди. Буны да келистире алмай, «Қыдыр ата» деген бар дейди, мен соны таўып алып, ишип-жейтуғын дүнья сорайын деп, басының аўған жағына қарай ылағып кете береди.

Ақылсыз бала бир-еки күн жол жүргеннен кейин, алдынан «Қыдыр ата» бир ақ сақаллы ғарры болып ушырасады. Бала ғаррыға сәлем берип қол алысады.

— Балам, қайда жүрдиң? — дейди.

— Қыдыр атаны излеп баратырман, ата. Аш-жалаңаш болдым, Қыдыр атадан дүнья тилейин деп баратырман,— деди.

— Балам, Қыдыр атаны көрсең таныймысаң? — деди.

— Жоқ, танымайман,— деди.

— Балам, излей бер, нийетиң жолдасың болсын, алдыңнан шығар,— деп жөнине кетти. Бала жүрип кетти. Арадан бир неше күн өткеннен кейин, баяғы ғарры және алдынан шықты. Бала сәлемин берди. Ғарры жол болсын сорады. Бала қыдыр атаны излеп баратырғанын айтты.

— Қыдыр ата алдыңнан шығар, балам,— деп ғарры көзден ғайып болды. Бала және алдына қарай жүрип кете берди. Бир неше күн жол жүргеннен кейин, баяғы ғарры және баланың алдынан шықты. Бала сәлемин берип, ғаррыға қыдыр атаны излеп баратырғанын айтты.

— Балам, қыдыр атаны таныймысаң?— деди және ғарры.

— Жоқ, танымайман,— деди.

— Онда танымасаң саған жол силтейин. Усы таўдан асқан жерде, еки жолдың дәрбентинде еки бала сақа менен

асық ойнап отыр. Бар да еки баланы беккем услап ал, сол ўақытта өзим тайын боламан,— деп дәрриў көзден ғайып болды. Ақылсыз бала ғаррының қыдыр ата екенин бунда да билмеди. Бала ғаррының айтқан жерине барса, еки баланың асық ойнап атырғанын көрип, бас салып услап алды. Ғарры тайын болды.. Ол баланың биреўи «бақ», биреўи «дәўлет» еди. Ғарры келип:

— Бақ, қара!— деди.

— Жоқ, қарамайман, кешеги дийқан жүрген байдың үйиндеги ала өгиздиң биреўи едим. Мениң арқама урған шыбығының тамғасы еле кеткен жоқ, қарамайман жүзине,— деди.

— Дәўлет, сен қара,— деди.

— Жоқ, мен ҳәм қарамайман, кешеги дийқан жүрген байдың үйиндеги арбаға қосқан ябы мен едим. Мениң баўырыма урған қамшының изи еле кеткен жоқ, мен қалай қарайман жүзине,— деди.

— Балам, екеўин ҳәм жибере бер, өйткени екеўиниң де сеннен зейини қайтқан екен,— деди ғарры. Бала екеўин де жөнине қоя берди.

— Бул кеткеннен кет, алдыңнан бир бай терек шығар. Бай теректиң көлеңкесиниң қайтқан жерин қаз, қара қазанның қақпағындай алтын шығар, соны ал. Оны алып жолға жүрип кете бер. Алдыңнан бир үлкен жай шығар, жайды аш, ишинде сары, ақ, торы үш ат бар, оннан қәлегениңди ал я алма ол жағын өзиң бил,— деп қолына жайдың гилтин берип көзден ғайып болды. Бала бул адамның қыдыр екенин еле билмеди.

Бала ғаррының силтеўи менен жолға түсип кете берсе, алдынан үлкен бай терек шықты. Бала теректиң көлеңкеси қайтқан жерге шөп шаншып белгилеп, мойнын созып жәнжағына қараса, узағырақта қос айдап жүрген бир ғарры менен баланы көрди. Бала қос айдап жүрген ғаррыға барып:

— Ата, маған бир бел таўып бересең, мына теректиң түбине көмиўли жатқан алтын бар еди, соны ашып алсам, жартысын берер едим,— деди.

— Балам,— ондай болса саған белди де берейин, өзим де барып көмек берейин,— деди. Ғарры изине ерип келип, баланың шөп шаншып кеткен жерин қазып еди, қара қазанның қақпағындай қара тас шықты. Бала жартысын қолтықлап кете берди. Бир жерлерге барғанда, бала «мен усы қара тасты арқалап, маған соншама не азап» деп, кейнине қайтып, қолтығындағы алтынын тас деп ойлап ғаррыға әкелип береди.

— Балам, көп жаса, саған жолда жегендей нан берейин,— деп баланы изине ертип, қолына бир пәтир нан берди. Бала қара тастан усы наным тыйымлы ғой деп, бир пәтир нанды қолтығына қысып кете берди. Бир мезгил жол жүргеннен кейин, бала бир жайға барды. Гилтин қолына алып ашып ишине кирсе, ер-турманы саз үш аттың байлаўлы турғанын көрди. Бала алайын десе, ийеси бар ат болып жүре ме деп қайтып шығып, қулпын урып кете берди. Сол кетистен бир тоғайлыққа ушырады. Тоғайдың иши менен кетип баратырса, жолдың ернегинде табанына тораңғыл көгерип кеткен бир жолбарысты көрди. Жолбарысты көрип бала сескенип, кейин шегинди, жолбарыс:

— Мениң табаныма торанғыл көгерип кеткен гәриппен, мени усыдан қутқарсаң, сениң менен дос болып, не тилегинди жеткеремен,—деди. Бала келип аяғындағы торанғылды алып таслады. Жолбарыс аяғындағы торанғылдан айрылғаннан кейин, ҳәўлеп баланың мойнына асылып:

— Әкеңнен қалған дүньяның қәдирин билмедиң, дийқан жүрип оны ҳәм келистире алмадың, қыдырды излеп, үш рет алдыңнан шыққанда бунда ҳәм танымадың, бақ пенен дәўлетти буны ҳәм билмедиң, қара қазанның қақпағындай алтын берди, бунын ҳәм қәдирин билмедиң. Үш атты берди буны ҳәм келистире алмадың. Ырас ҳәм ҳеш нәрсени келистире алмайтуғын дәўлети қайтқан маңлайы қара екенсең, сен мениң менен де дос болып келистире алмассаң,— деп жолбарыс ақылсыз баланы жеп қойды.

ӘҢҚАЎ ҒАРРЫ

Бурынғы өткен заманда бир кемпир менен ғарры турмыс кеширипти. Бир күни кемпир ғаррысына тезек терип келиўди буйырыпты. Ғарры тезек терип жүрип, бир ийне таўып алыпты. Ғарры ийнени тезек қаптың ишине салыпты да, кемпирине келип:

— Кемпир, кемпир, мен бир ийне таўып алдым,— депти. Сонда кемпири:

— Ол ийне қайда?— деп сорайды.

— Тезек қаптың ишинде, соннан таўып ала ғой,— депти ғарры. Буны еситкен кемпири «қапқа да ийне салама екен» деп шыр-пыры шығып, қапты ақтарып қарай баслайды. Ҳеш жерден ийнени таба алмайды. Әкелген тезеклерин де езип қарайды. Бунда да табалмапты. Буннан кейин кемпир «енди таўып алсаң, жағаңа қыстырып кел», деп ғаррысын және тезекке жибереди.

Ғарры тезек терип жүрип, бир орақ таўып алады. Кемпириниң жағаңа шаныш деген сөзи ядына түсип, «буны ғана тап жағама қыстырайын» деп, жағасына түйреп алыпты. Ғарры қабын ийнине қағып салып үйине келипти.

— Кемпир аў, мен бир орақ таўып алдым. Сениң айтқаның бойынша жоғалтып аларман деп жағама қыстырып келдим,— деп жағасындағы орақты көрсетипти. Кемпири «жағаға да орақ қыстырама екен» деп күйип-писип, жағасын жыртып зорға суўырып алыпты. «Енди орақ таўып алсаң, белиңе қыстырып кел» деп ғаррыны және тезекке жиберипти.

Ғарры тезек терип жүрсе, алдынан бир күшик шығыпты. Ғарры күшикти услап алып, кемпириниң айтыўы бойынша тас қылып белине байлап алады. Ғарры қабын арқалап үйине келип:

— Кемпир, мен күшик таўып алдым,— депти. Кемпир

жуўырып келип белбеўин шешип қараса, күшиктиң өлип қалғанын көрипти. Сонда кемпири:

— Уақ, ғаррым ай, күшикти де белге байлайма екен, изине неге ертип келмедиң,— деп қыйланыпты.

— Уақ, кемпирим ай ядымда бар еди аў, сени бақырар деп белбеўиме байлап едим, енди барсам ядымда болар,— деп жуўап берипти ғарры.

БАЙЛАРДАН ҲАҚЫСЫН АЛҒАН БАЛА

Бурынғы өткен заманда бир шаққан бала болыпты. Ол бала сол заманда байлығы асқан, дәўлети тасқан ағайинли төрт байдың есигинде шопан болып, койын бағып он жыл өмир сүрипти. Күнлерден бир күни бала қой бағыўдан жалығып, шопанлықтан шығайын деп ойлапты. Байлардан он жылғы ҳақысын сорапты. Сонда байлар ҳәм олардың ҳаяллары:

— Мына бала не деп жүр, «тойдырғанның карнына», деген усы да, Бизлер он жылға шекем кийим-кеншек, азық-аўқат берип бағып келсек, ҳақы сорайды ғой. Тур, жоқ бол, көзимизге көринбе!— деп баланы урып, сөгип қуўып жиберели. Жетим бала ҳақысын ала алмай «бизге де бир рети келер» деп жылап кете береди. Сол кетиўден ол бир байдың үйине барады. Барса бай үйинде екен. Ол бул баланың жетимлигин еске алып, үйинде үш жыл жумсамақшы болады. Мийнет хақысына бир тай бермекши болады. Бала көнеди. Сөйтип ол үш жыл дийқан болып, байдың тайын алады. Тай өсип үлкен ат болады.

Жетим бала баяғы он жыл есигинде шопан болып, қойын бағып, ҳақысын ала алмай кеткен байлардан ҳақысын алыўды ойлайды. Усы мақсетте ол атын базарға алып барады. Атсондай жақсы ат еди. Саўдагер сатып алмақшы болып, баланы қоршалап алады. Бирақ бала «аттың ийеси еле келген жоқ» деп оларға сатпай, атын услап тура береди. Бир ўақытта баяғы ағайинли төрт бай келип қалып, атқа көзлери қызып, сатып алмақшы болады. Баланы танымайды.

— Атыңның баҳасы қанша турады?— деп сорайды олар.

— Атымның баҳасы жүз мың тиллә,— дейди бала.

— Жүз мың тиллаға турарлық атыңның қандай қәсийети бар?— деп сорайды олар.

— Атымның қәсийети көп,— дейди жигит мақтап,— атым

алтын тезеклейди. Мен бул атты илажсыздан, нақ ақша керек болып қалғаннан кейин сатайын деп атырман.

— Сен өзиң алтын тезеклетип алдың ба — деп сорайды байлар баладан.

— Аўа, алдым,— деп жуўап береди жигит қолындағы төрт-бес жумалақ алтынды көрсетип. Ол және: — аттан алтын алыў ушын қырық күнге шекем палаў бересен, суў орнына набаттың суўын ишкизесең, астына ғалы төсеп қоясаң, буннан кейин қырық күнге шекем күнниң көзин көрсетпей қараңғы жайға сақлайсаң, бул күнлери өзиң де көрмей, оны еркине қоясаң, сонда алтынлайды. Атым қолдан шығаратуғын ат емес еди, маған тез күнниң ишинде көп ақша керек болып, илажсыздан сатайын деп турыппан,— деп мақтай береди. Байлар жигиттиң сөзине инанып, бирлесип, сол жигитке жүз мың тиллә төлеп, атты алып үйлерине қайтады. Жигит буннан кейин үйленеди, хожалық болады. Байлар болса баланың айтқанын қылып, атты сақлайды. Енди алтын тезеклеген шығар деп барып қараса, аттың өлип атырғанын көреди.

Ағайинли байлар пәнт жеп, «атты сатқан адамнан жүз мың тилләмызды қайтып аламыз» деп излеўге киреседи. Бул хабар жигитке де келип жетиседи. Ол үйине келип, ҳаялына:

— Атты сатып алған байлар ат өлген соң мени излеп жүргенге усайды. Мүмкин олар бизиң үйге келип қалар. Сен ишине қан толған бүйенди тез байлап ал. Олар келген ўақытта сен маған:—«байлар болса мәртебели адамлар, оларды сениң алдағаның әнтек болыпты»— де. Сонда мениң ашыўым келген болып, сенин карныңа пышақ урып жиберемен. Сен қорықпа, бирақ өлген адамға усап сула да қал. Оннан кейин мен дуўтар шертемен, сен сол ўақытта қайта тирилген болып орныңнан тур. Сөйтип дуўтарды да кәраматлы етип байларга сатамыз,— дейди. Олар дәрҳал бир ешкини сойып, қанын бүйенге қуйып, ҳаялдың қарнына байлап үлгергени сол еди, ағайинли байлар бежирейисип үйге кирип келеди.

— Сен неге бизлерди алдайсаң, атың алтынламақ түўе, ҳадал да болмай қалды, жүз мың тилланы тап!— деп олар жигитке ала умтылды.

— Азғана сабыр етиң,— дейди ҳаял байларға. Буннан кейин ол ерине қарап:— Байлар болса мәртебели адамлар. Алдағаның әнтек болыпты. Сен усы адам алдағанды қашан қоясаң,— дейди. Сонда жигиттиң ашыўы келип: «жаў жағадан алғанда, ийт етектен алады» дегендей, сен де маған қарсыластың ба, мә саған деп қолына қанжарын алып ҳаялының

қарнына салып қалады. Қанжар бүйенге тийип, ҳаял қып-қызыл қан болып, өлген адамға усап жерге жығылып қалады. Байлар не қыларын билмей, албырасып қалады.

Ҳаялдың өлиги мойнымызға түспесе болар еди деп қорқысады олар. Буны сезген жигит оларға:

— Сизлер қорықпаңлар. Мениң кәраматлы дуўтарым бар. Ол өлген адамды тирилтеди, ҳәзир мен оны шертемен, хаялым қайта тириледи,— дейди де, қолына дуўтарын алып шерте баслайды. Бир ўақытлары ҳаял:

Астаўпыралла көзимниң алды тынып кетип еди, не болғанымды билмей қалдым ғой!— деп орнынан турады. Буған байлар аң-таң болады. Олар:

— Дуўтарыңды сатасаң ба? — деп сорайды.

— Сатпайман, өзиме керек,— дейди жигит сыр билдирмей.

Байлар «бул дуўтар жүдә кәраматлы қусайды» деп ойлап, жалына баслайды.

— Дуўтарыңды сат, бизлер алайық, — депти.

— Сатсам сатайын,— депти жигит.

— Баҳасын айт?

— Еки жүз мың тиллә.

Байлар еки жүз мың тиллә берип, дуўтарды сатып алыпты. Сөйтип үйлерине келип, дуўтарды сынап көрмекши болып, ҳаялларын өлтирипти. Кейин дуўтарды алып, гезекпе-гезек шертеди. Бәри бир ҳаяллары қайта тирилмейди. Буннан соң байлар жигиттиң үйине қайта келип:

— Сениң дуўтарыңды аламыз деп ҳаялларымыздан айрылып қалдық, кәне, өзиң барып оларға жан бересең, болмаса сени де өлтиремиз,— деп шаўқым салады. Сонда жигит:

— Дуўтардың айтымы бар еди. Сизлер сорамаған соң, мен де сизлерге айтқан жоқ едим, еле де кеш емес, оларды тирилтип алыўға болады,— деди жигит.

— Қандай айтымы бар еди, айтыңыз?— деп жалынады байлар.

— Болады, айтайын,— дейди жигит кеўилли сөйлеп,— ҳәр қайсыңыз жаўырынларыңызды ашыңыз, мен бир-бир шаппаттан ураман, соннан соң дуўтардың айтымын айтып беремен.

Байлар «ҳаялларымызды тирилтиўге болады» дегенге қуўанысып, жаўырынларын тутады. Жигит олардың жаўырынларына шаппаты мене урған болып, билдирмей мөр басып жибереди. Буннан кейин жигит: «дуўтарыма дуўа қыламан, ҳаялыма жан енгизип, қайтадан жан бер!» деп шертиңлер

дейди. Байлар қуўанысып, үйине келип, дуўтарды қайтадан қолына алып, айтымын айтып шертеди. Бәри бир ҳаяллар тирилмейди.

Арадан бир неше күн өткеннен кейин, ағайинли байлар патшаға келип баланың үстинен арыз етеди. Патша баланы тез шақыртып алып:

— Сен мына байларды алдап, үш жүз тилләсин алыпсаң, тез өзлерине қайтарып бер, болмаса өзиң өлимдар, малыдүньяң қазынаға түседи,— дейди байларды жақлап сөйлеп. Сонда бул жигит:

— Тақсыр, булар меннен үш жүз мың тиллә қарызға алған еди, соны қайтарып бере алмай, маған жала жаўып жүр. Тилләни қарыз алғанлары ушын арқаларына мөр басып жиберген едим, инанбасаңыз арқасын ашып қараңыз!— дейди. Патша байларды шешиндирип, жаўырынларын қараса, жигиттиң айтқанындай екен. Патша байлардан үш жүз мың тилләны өндирип алып, жигитке береди ҳәм байларды дарға астырып өлтиреди.

Әне, жетим жигит мийримсиз байлардан ҳақысын усылайынша алып, өз мурат-мақсетине жетеди.

ҲАЯЛЛАР ПАТШАЛЫҒЫ ҲАҚҚЫНДА ЕРТЕК

Бул ўақыя әййемги заманларда болып өткен...

Бул ўақыя бурынғы өткен заманда жердиң, аспанның, адамлардың ҳәм үрип-әдетлердиң ҳәзиргидей емес, ал басқаша уақтында болған екен.

Дүньяда үлкен бир патшалық болыпты. Тек сол патшалық ғана дүньяға бир келген, ал ондай патшалық дүньяда ендигиден былай болмайды. Себеби тағдирдиң ҳүкими менен жоқ болған патшалықтың қайтадан туўылыўы, қайтадан дүньяға келиўи мүмкин емес екен.

Бул халықтың патшасы ҳаял болған. Оның ўәзирлери де, диййўанбегиси де, ләшкерлери де, молласы менен қазылары да ҳаяллардан болыпты. Бул гил ҳаяллар патшалығы еди. Ол патшалықтың орайлық қаласы Самирам деген қала болып, оның ханы Занай деген ҳаял екен.

Ол қала ҳәзирги қалалардай емес, ал ақылға уғрас келмейтуғын әжайып қала болыпты. Ол жердиң үстинде емес, жерден күтә бийикте отыз жети мың бөрененің үстинде орналасқан еди. Ол қалаға ҳеш ким баралмайтуғын болған. Бул қалаға ҳеш ким өз ерки менен кире алмайтуғын, хеш бир түркмен ең бийик аттың үстинде турып та ең узын найзасы ҳәм ең узын арқанлары менен де оған шыға алмайтуғын еди. Соның ушын да бул ҳаяллар узақ өмир сүрсе итимал.

Усы Самирам деген қалада еркеклер де болған, бирақ булар күтә аз муғдарда болған. Бул қаладағы барлық жумысларды ҳаяллар ислейтуғын болған. Кеңес өткеретуғын да, гүнәкарларға ҳүким шығаратуғын да, урыска баратуғын да, аң аўлайтуғын да ҳаяллар болған. Ал еркеклерге болса далаға шығыў қадаған етилген, олар үйлерди жыйнастырып, балаларды жубататуғын болған. Жубатқанда да тек ер балаларды ғана жубататуғын болған, ал қызлардың ҳәммеси ержеткенше

бир жерге, Занай ханның сарайына жыйналып, сол жерде тәрбияланатуғын болған.

Бул ўақытта жаңа туўылған қызлардың ҳәммеси тири қалдырылады екен — дә, ал ер балаларды бир жерге жыйнап бир қатарға дизип жатқарып, олардың жүзден бирин ғана қалдырып, басқаларын жыйнап төмендеги қасқырлардың, жолбарыслардың, арысланлардың ҳәм жыртқыш қуслардың алдына жемтик етип төменге қарай ылақтырып таслайды, екен. Ал тири қалатуғын, дүньяда буннан былай өмир сүретуғын бахытлы баланы бир соқыр кемпир таңлап алады екен. Оннан кейин соқыр кемпир тап тәғдирдиң өзиндей болып баланы қалай керек болса солай жумсай беретуғын болыпты.

Күнлерден бир күн ҳаял патша Занай жүкли болып, туўатуғын ай-күни жақынласыпты. Гүзде аспан көк липасын таслап, сур липасын кийинип жер үстинде көз жасын көл етип төге баслайды. Сонда жерге көз жасы көл болып төгилип дәрьялар тасады, көллерге суў лыққа толады, сонда да аспандағы көз жасы-суў азаймайды.

Занай ханның туўатуғын ўақты жақынлаған ўақытта бир соқыр кемпир тап усылайынша еңиреп жылай берипти. Ол көп ўақыт жылапты. Оның көз жасы көл болып, Самирам қаласының бөренелеринен төмен қарай ағыпты. Бир ўақытлары жылап отырған соқыр кемпирди көрген халық оны қоршап алып:

— Сениң буншама жылаўыңа не себеп болды?— деп сорапты.

Сол ўақытта кемпир жыйналған халыққа қарап:

— Ҳәзирги күнде бизиң басымызға аўыр қайғы-ҳәсирет түсейин деп тур. Бул қайғы-ҳәсирет бизиң ханымыз Занайдың қурсағында... Өйткени ханымыз қыз емес, ал ул туўа ғойса бәрма, жаңа туўылған нәресте бизиң ҳаяллар патшалығымызды куртады.— Кемпир усыны айтып болып бурынғыдан да бетер енкилдеп жылай берипти. Кемпир еңкилдеп жылай-жылай қәпелимде серпилген думандай көзден ғайып болады. Ал кемпирдиң отырған жеринде шаппаттай ҳөл қалады да, ол да ҳә демей ақ қуяшқа кеўип кетеди.

Усы күнлери Занай хан қатты ойлана баслайды. Ал ҳаяллар оннан да бетер ойланады. Бир күни сол қаланың ең ғарры ақылгөйлери жыйналып, усы туўралы отыз жети күн, отыз жети түн отырып ойласық қурады. Бирақ бул ойласықтан ҳеш нәрсе шықпайды. Енди қаланың ең жас ақылгөйлери жыйналып отыз жети күн ҳәм отыз жети түн отырып ойласа-

ды. Буннан да ҳеш нәрсе шықпайды. Буннан кейин жаңа ғана аяқларын апыл-тапыл басып киятырған биргелки балалар менен қызларды жыйнайды. Сол жыйналғанлардың ишинен бир кишкене қыз Занай ханға ҳәм пүткил Самирам қаласының халқына қарап былай дейди:

— Халайықлар, сизлер неге буншама қабырғаңыз қайысып қапаланып ойлана бересизлер? Буның ойланатуғын ҳеш нәрсеси жоқ, егер Занай хан ул туўатуғын болса, баланы алыңлар да, төмендеги қасқыр, арыслан, жолбарыс ҳәм жыртқыш қусларға таслаң. Бул бала ҳеш ўақытта тири қалып қатарға қосылатуғын болмасын!

Қыздың бул кеңесин еситкеннен кейнин пүткил Самирам қаласындағы адамлардың қуўанышы қойнына сыймайды. Олар басларына дөнип турған бул апаттан оңай қутылыўға болатуғынын билип қуўанысады. Булардың ишинде бир адам — бахытсыз ана Занай хан ғана бурынғыдан да бетер ойланып, алтын гилемниң үстинде отыр. Ол айыпкер адам сияқлы халыққа қарай алмайды.

Бир ўақытта адамлар ханның жүрегинде қандай ғулғула болып атырғанын сезип, Занай ханның туўыўын аңлыў ушын дәрриў өзи тас жүрек, өзи қырағы еки жасаўыл ҳаялды таўып келеди. Буннан кейин Занай ханды сол еки тас жүрек ҳәм қырағы жасаўыл ҳаял менен қосып ҳаяллар сарайына апарып қамап қояды. Адамлар Занай хан өзиниң аналық жүреги шыдамай, баласын аяп сақлап қалып, өз патшалығына тағы да апат келтирмесин, деген ой менен сол еки ҳаялға оны күни-түни аңлыўды муқыятлап тапсырады.

Занай хан көпке шекем қыйналады, азап шегеди, бирақ шыдайды. Минекей Занай ханның туўатуғын ўақыт-сәти де жақынлап қалады. Ол туўаман дегенше қуяш тек еки ирет шығып, еки ирет батыўы керек еди.

Бахты қара Занай хан өзин аңлыў ушын қойылған хызметкер ҳаялларын шақырып алып жалына баслайды. Ол тас жүрек ҳәм қырағы еки жасаўыл ҳаялға:

— Сизлерге көтергениңизше алтын, сарайдан үйлериңизге шекемги аралыққа төсегенде қанша ҳасыл зат кетсе, сонша беремен. Сизлерден бир ғана тилегим бар, ол да болса туўған баламның аман қалыўына жәрдем етиңизлер! — деп жалынады.

— Жоқ, биз сизиң бул айтқаныңызды ислей алмаймыз, — деп жуўап береди тас жүрек, қырағы ҳаяллар. Буннан кейин, Занай хан оларға:

— Мен сизлерге шек таслап емес, ал өзлериңиздиң қәлеген жигитлериңизге, унаған жигитлерди ҳаялынан айырып алып бериўге де ўәдемди беремен. Мениң бир тилегим, мениң жаңа туўған жас нәрестемди аман қалдырсаңыз болды! — деп жалынады.

— Жоқ, биз буны ислей алмаймыз, — дейди тас жүрек, қырағы жасаўыл ҳаяллар.

Занай хан не қыларын билмейди, басы мең-зең болады. Көп ойланады. Тек Занай хан емес, ал оның тас жүрек, қырағы жасаўыл ҳаяллары да ойланады.

Занай ханның туўыўына саррас үш саат қалған ўақытта баяғы тас жүрек ҳәм қырағы жасаўыл ҳаяллар оның қасына келеди де сыбырласа баслайды. Усыны сезген Занай ханның жүрегинде булардың кеўилин таптым аў деген қуўанышлы сезим пайда болады.

— Бизлерге усы жердеги еркеклерден емес, төсекте еминеркин жата алатуғын, қалаға кире алмай жүрген жигитлерден күйеў керек. Егер беретуғын болсаң сондай еркеклерден бер! — дейди ҳаяллар.

Занай хан бул ҳаяллардың айтқан тилеклерин орынлағысы келмей көпке шекем шыдайды. Бирақ толғақтың ең ақырғы минутында, жас нәрестениң иңгелаған даўысын еситкен ўақытында:

— Сизлер төменде жүрген еркеклерден қәлеген жигитлеринди алыңлар! Тек бир өтинишим, мениң жас перзентимди аман сақлап қалыңлар, — дейди Занай хан тас жүрек қырағы жасаўыл ҳаялларға. Буннан кейин тас жүрек, қырағы жасаўыл ҳаяллар жаңа туўған баланы алып кетип жасырады да, бир бөбек қызды алып келип, Занай ханның қойнына салады.

Тас жүрек ҳәм қырағы жасаўыл ҳаяллар далаға шығып күтип турған халыққа қарап:

— Халайықлар! Бир аяғы гөрде, бир аяғы жерде болып қартайып отырған алжыған соқыр кемпир жуўҳалық пенен көз жасын көл қылып сизлерди алдаған екен. Соның ушын да ол кемпирдиң жаны жәҳәннемге кетти. Занай хан ул емес, қыз туўды. Инанбасаңлар, минекей, мынаў ҳәзир ғана туўылған қыз. Бул жерде егленбеңлер, Занай ханға қутлы болсын айтыңлар! — деп хабарлайды.

Бул қуўанышлы хабар, шадлық сол Самирам қаласының ҳәмме жерине, пүткил ҳаяллар патшалығына таралады.

Бул хабарды еситкеннен кейин ҳаяллар ҳәр түрли жипек таўарлары, ҳинд орамаллары алтыны, қант, нан-шөреклери менен қутлы болсынға барса, бизыбиреўлери Занай ханға жылқы, қой-ешки, түйелерден — қулласы төрт түлик малдың ҳәр қайсысынан мың бастан айдап апарып береди.

Баяғы барып турған тас жүрек ҳәм қырағы жасаўыл ҳаяллар өзлерине күйеў таңлаўға әлле қашан ақ кирисип кеткен. Төменде анадай жерде еки атлы түркмен жигитин көреди. Олардың басында қара қурашы бар. Көзлери түнги булттан шыққан жулдыздай қара қураштың астында жалт-жулт етеди. Үстилеринде алтын зер шапан, ал атлары басынан туяғына шекем ҳәр түрли қымбат баҳалы таслар қадалған қайыслар менен безелген.

Тас жүрек ҳәм қырағы жасаўыл ҳаяллар жоқарыдан төменге зәңгилерди таслап жаңағы еки жигитти безенген атлары менен қоса жоқарыдағы Самирам қаласына тартып шығарады. Булар Самирам қаласында бола береди. Күн өз ўақтында шығып, өз ўақтында батып, ўақыт өз гезеги менен зымырап өте береди. Күн артынан ҳәпте, ҳәпте артынан ай, ай артынан жыллар өтеди.

Занай ханның туўған баласы басқа бир ҳаялдың қолында саат санап, күн санап өссе, ал усының менен бирге ханның асыранды қызы да бой тиклеп өсе береди. Солай етип Занай алыстан өз баласының бой-сымбатына қарап қуўанып, ҳәкимлик етиў менен жубанып жүре береди. Тас жүрек, қырағы ҳаяллар да өзлериниң төменнен көтерип алған күйеўлери менен апақ-шапақ болып, татыў турмыста жасай береди ҳәм өзлериниң бахытына мардыйып жүреди.

Арадан онлаған жыл өтседе ҳаяллар патшалығының үстине ҳеш жерден бәле ямаса апат дөнбейди, ҳеш қандай қәўип-қәтер де болмайды. Буннан кейин Занай хан ҳәм оның тас баўыр, қырағы жасаўыл ҳаяллары баяғы ўәлий кемпирдиң үстинен күлип масқаралайды.

Занай ханның баласы кәмалға келип, Самирам қаласындағы барлық жигитлерден де сулыў болады. Оған Искендер деп ат қояды. Бундай ат елеге шекем бул қаладағы адамлардың хеш қайсысына да қойылмаған еди.

Бир күнлери аспанда қап-қара түнерген бултлар пайда болады. Бул қара булт тап Самирам қаласының үстинде қаплап турады. Енди бир бәлениң болатуғыны усы қаланың үстин қаплаған қара булттан сезилип турғандай. Даладлықтан ҳәўлеген самалдың даўысынан да апаттың жақынлағанлығы билинип турғандай көринеди.

Самирам қаласында күтә бир аўыр аўҳал пайда болып, қорқынышлы апат сезиле баслайды. Бул апат күтпеген жерден пайда болады. Усы ўақытлардан баслап ерлер бир-бири менен ым қағысып, сыбырласып, ҳаялларға одырайып қарайтуғын болады. Буннан соң олардың ҳәммеси қаланың ортасындағы үлкен бир майданға жыйналады. Олар ханның жасырып қойған баласы Искендерди ортаға алып, оның қыр-дөгерегин қоршап турады. Булардың ҳәммеси бирден жабырласып, уў-шуў болады. Бирақ булардың ишинен айрықша бир адамның ғана даўысы еситилип, бир адам ҳәммениң атынан сөйлеп турғандай болып сезиледи. Ал қалғанлары оны тыңлап турғандай тым-тырыс. Ол адам ханның баласы Искендер екен. Ол ҳәмме ушын бас қатырып ойлап турыпты.

Еркеклер былай дейди.

— Биз ендигиден былай сизлердиң гөнерген ҳаял тәртибиңизге көнбеймиз, ендигиден былай биз сизиң ҳаял ханыңызды мойынламаймыз. Биз өзлеримизге жаңадан Искендерди хан етип сайлап алдық, бизиң ушын енди жаңа хан менен бирге жаңа заман да келди. Буннан былай халықты өзлеримиз басқарамыз, урысқа да, аңға да өзлеримиз барамыз, хаялларды да өзлеримиз таңлап аламыз, ал сизлер, ҳаяллар, бизлердиң орнымызда үйлерде жумыс ислейсизлер, бала бағыў, бизлерге палаў писирип бериў, кийим тигип бериў — ҳәммеси сизлердиң мойныңызда болады.

Соның менен бирге бизиң балаларымызды — жас нәрестелерди төмендеги қасқыр, арыслан, жолбарыс ҳәм жыртқыш қуслардың жемтигине таслаўға жол қоймаймыз. Басларыңыздағы оқ өтпес, қылыш кеспес кийимлериңизди бизлерге бериң, ал сизлер өзлериңиз шойын менен коладан қуйылған қазанға хәм қуманларға ийелик етиңлер. Өткир қылышларды, узын найзаларың менен жуўан арқанларыңды, оқжай менен оқларыңды бизлерге бериңлер, ал өзлериңиз колларыңа ийне, бел, кесеў ҳәм қазан былғайтуғын шөмиш алып үй хызметин ислеңиз. Егерде сизлер өз ериклериңиз белен айтқан нәрселерди бермесеңлер, онда бизлер күш жумсап зорлық пенен аламыз. Пүткил ҳаяллар болып биз бенен урысыўға шығасызлар, кимниң күши басым болса, соның айтқаны болады.

Занай хан ерлердиң бул қылған исине қатты қәҳәри келип, пүткил ҳаяллардан дүзген ләшкерлерин бир жерге топлайды да, өзи қолына қылышын алып ерлер менен саўашқа кирисип кетеди. Отыз жети күн, отыз жети түн қырғын урыс болады. Самирам қаласының барлық көшелери ҳәм майданлары қанға боялады.

Бул қырғын саўашта ҳаяллар ерлерден басым келеди. Себеби ерлер аз. Жүз ҳаялға бир еркектен келетуғын болса, оның үстине ерлер муш пенен урса, ҳаяллар қылыш пенен, найза ҳәм сарыжайлары менен қырғынға ушыратады. Занай ханның ләшкерлери еркеклердиң өлгенинен қалғанларын қолға түсирип, оларды үш тәрептен орап қоршап алады, ал олардың ханы Искендердиң қол аяғын қылдан есилген арқан менен байлап алып кетеди.

Ҳаяллар патшалығының қазылары кеңеске жыйналып, бағынбаған, барлық бәле ҳәм апатқа себепши болған, қаланың ортасындағы дөңгелек майданшада турып, ҳаяллар менен арысландай айқасқанларды жазалаўға кириседи. Көрген адамлардың қорқыўдан төбе шашы тик турсын деген ой менен Искендерди қатты қыйнап, азап ақырет берип өлтириўге ҳүким шығарады. «Оның жүрегин иймектен келген өткир пышақ пенен кесип алып, оны узын найзаның ушына илдирип қаланың үстине қадап қойыў керек. Оннан кейин тирилей териси сыйырып алынсын, терисин сыйырып алғанда да күтә әстелик пенен ҳәр саатта алақандай жери кесип алынсын», деп көрсетилген еди усы шығарылған ҳүкимде. Буннан кейин «өзин-өзи хан көтерген Искендерди Занай ханның өзи өз қолы менен өлтирсин»,—деп уйғарылады.

Искендерди жаўызларша азаплап өлтириўди ҳәмме адам көрсин ҳәм оның өлимине адамлардың кеўли толып қуўансын, деген мақсет пенен оны қаланың ең бийик жерине шығарады.

Занай хан өлим жазасына ҳүким етилген баланың қасына келип, оған тигилип қарайды, бирақ көзи ҳеш нәрсени көрмейди. Ол өзиниң бахытсыз баласын да, жән-жағын қоршап алған дүркин-дүркин адамларды да, өзиниң қаласын да, патша сарайын да, ҳәтте аспанды да көрмейди. Оның көзин нур шашып турған күнниң шуғласы да шағылыстыра алмайды. Ҳәмме нәрсе оның жасқа толған көз алдында думандай болып булдырап көринеди.

Занай ханның еки көзинен аққан жас қызыл қыя қумлар менен қоршалған батыстағы алыс теңизге қарай аға баслады. Ҳәзирги Әмиўдәрья ҳәм Сырдәрья сол Занай ханның еки көзинен аққан жасынан пайда болған, деген аңыз сөз ел ишинде пайда болыпты.

Занай хан ана емес пе, ол қолындағы өткир қанжарын көтерейин десе қолы ләң болып қалғандай қыймылдамайды. Темирдей қатып қалған. Буннан кейин Занай хан өзиниң қол астындағы пүткил ҳаяллардың алдында турып өз қылмысын мойынлап, өкинип былай дейди:

— Халайықлар, шынында мен сизлерди алдаған едим. Мен өзимди де, пүткил ҳаяллар ханлығын да қурттым, бул исте маған мениң садық малайларым болған тас жүрек ҳәм қырағы жасаўыл ҳаяллар жәрдем берди. Мен қыз емес, ал ул туўдым. Мен оны сизлерден жасырдым, минекей мынаў мениң балам, тап өзимниң курсағымнан шыққан балам. Баяғы соқыр кемпир шын гәпти айтқан еди, бирақ бизлер сол дурыс сөздиң үстинен мазақлап күлдик. Мен өз қурсағымнан шыққан баламды, өзимниң туўған перзентимди өлтиргеннен гөре пүткил патшалықты жоқ еткеним, оннан қала берсе усы иймек өткир қанжарды өзиме урғаным абзал. Халайықлар, мен айыплыман, баламның орнына биринши болып өзим өлемен!—деп Занай хан қолындағы өткир қанжарын туўра көкирегине қадап, тап жүректиң қақ ортасынан урып жибереди. Усы ўақытта хан астындағы алтын зер менен нағысланып тоқылған гилемниң үстине шалқасынан қулайды.

Сол заматы ақ аспан селик ете қалып, оны қара булт қаплайды ҳәм ҳаяллар патшалығының қаласы Самирамның бөренелери қышырлай баслайды. Ҳаяллардың бәри бирден аўыр гүрсинеди, ал ерлер ғалаба шадлыққа бөленип, қуўанышы қойнына сыймайды.

Ҳаяллардың үрейи ушып кетти, олардың жан-зәрреси қалмай үйлерине тым-тырақай қашып кетип, қуўыс-қолтыққа барып жасырына баслайды. Ал қурал-жарақларын қорыққанынан көшелерге таслап кетти.

Ерлер сол қурал-жарақларды жыйнап алып, үйлердин есиклерине сыртынан нәхән қулып урып ендигиден былай қалаға өз билгенинше ҳәкимлик ете баслайды. Ерлер ҳаяллар патшалығын өзине бағындырғаннан кейин ҳәмме ҳаялларды өз ара тeңдей бөлисип алды. Бирақ ерлер аз да, ҳаяллар көп еди. Сонлықтан да ҳаялларды бөлискенде бир еркекке жүз ҳаялдан туўа келди. Сол ўақыттан баслап бир ҳаял бир еркекке тийисли болыпты. Бирақ оны да басқа ҳаяллар

менен шериклесин алыпты. Ал еркеклердиң болса бир неше ҳаяллары болып, қайсы ҳаялын жақсы көрсе, сол ҳаялының үйине барып гилемниң үстинде ҳәз етип жататуғын болыпты.

Соның менен ҳаяллар патшалығының алтын дәўири питипти, оның орнына ҳәзирги дәўирдей кеңислик заман емес, ал басқа бир оғада қыйын, зимистан дәўир басланыпты.

Нәҳән аўыр қулыплар, бийик дийўаллар, аўыр қайғылар, көл болып төгилген көз жаслары... отыз мың жыл бурын заман усылайынша басланыпты ҳәм тағы да отыз жети мың жыл даўам ете береди.

Ал усы қулыпларды сындыратуғын, зәўлим бийик дийўалларды қулататуғын, аўыр қайғыдан азат етип, халықтың көз жасын сүртетуғын, бир ғана ҳаял келеди. Ал усы ҳаялдың өзи узақ арқадан ушып келиўи керек. Оның шашы қардай аппақ, көзи теңиз суўындай мөлдир, көкиреги муз бенен қапланған таўдай, бизиң ҳаялларымыздың басынан оның сол аналық көкирегинен ытқып шыққан шыпалы ақ сүти қуйылады [1].

[1] Арқадан болатуғын ҳәм Орта Азиядағы халықлардың барлық турмыс дүзилисин қайта дүзейтуғын қандай да бир қудиретли күш ҳаққындағы болжаўлар, бул жерлерде жасаўшы халықлардың арасында кеңнен тарқалған (*Н. Каразин*).

АДАМНЫҢ ӨМИРИ

Әййемги заманларда жаратыўшы төрт мақлуқат жаратыпты. Олардың ҳәр қайсысына отыз жастан жас берипти. Олардың биреўи адам, екиншиси ешек, үшиншиси ийт, ал төртиншиси маймыл екен.

Күнлерден бир күни бул мақлуқатлар жаратыўшысына өзлерин не себеп жаратқанын айтысыўға барыпты. Биринши ирет, адам:

— Әй жаратыўшы, сен мени не ушын жараттың?— деп сорапты. Сонда ол:

— Сен барлық нәрсениң ийеси боласаң, Қандай күшли нәрсе болса да, сениң алдында хызмет қылады, соңлықтан сени жараттым,— деп жуўап берипти. Жаратыўшының бул жуўабына адам қанаатланады. Бирақта отыз жастың өзине азлық ететуғынын ескертипти. Екинши ешек келип жаратыўшыға:

— Ал жаратыўшы, мени неге жараттың, мен сениң не дәртиңе жарайман?— дейди.

— Сени адамның мүшкили аңсат болсын, деп жараттым. Ол сени узақ жолға минеди, жүк артады. Жүрмесең мойныңа биз суғады, қосқа да, арбаға да қосады. Еркиң адам баласында болады. Сени соның ушын жараттым,— дейди Буған ешек қатты ашыўланып:

— Онда мениң көрген күним қурысын. Мениң өмирим сондай болатуғын болса, жылаў менен өтеди екенмен ғой. Берген отыз жасың қурысын, жигирма жасын қайтып ал, он жас ақ болар,— дейди. Буған келисим береди. Сонда жаратыўшының қапталында турған адам:

— Әй, жаратыўшы, ешектен алған жигирма жасыңды маған бер, мен узақлаў жасайын,— дейди. Сөйтип жаратыўшы ешектен алған жигирма жасты адамға берипти. Адам елиў жасайтуғын болыпты.

Жаратыўшы менен адам, ешек үшеўи гәплесип турғанының үстине ийт келип:

— Эй жаратыўшы, мени неге жараттың? Мен не дәртиңе жарайман,— дейди. Оған жаратыўшы:— Сени адам баласына сақшы болыў ушын жараттым. Сен уйықламайсаң, адам әўладын мудамы бағып турасаң, зиян келтиретуғын душпаны менен өлгенше айқасасаң. Мудам патас жерде жатасаң. Адам берсе ишесең, бермесе жата бересең. Ырысқың наннның күйиги, астың суйығы, жуўындысы болады. Усыларға көнесең,— деп жуўап береди. Бул сөзди еситип ийт қатты қапа болады, жылап та жибере жазлайды.

— Мениң күним бундай болатуғын болса, көргеним қорлық болады екен ғой, берген отыз жасыңның жигирмасын қайтып ала ғой, қалған он жас та болар,— дейди ийт. Жаратыўшы буған да келисим береди. Сонда адам:

— Эй жаратуўшы, ийттен алған жигирма жасты маған берсең болмайма, жетписке шығайын?— дейди.

— Алағой, саған бердим,— дейди жаратыўшы. Сөйтип адам жетпис жасайтуғын болады.

Булардың үстине маймыл келип, ол да жаратыўшыдан өзин не себеп жаратқанын, не дәртке асатуғынын сорайды.

— Сен адам баласының алдында ойнап ҳәз бересең. Адамның алдында ырғыйсаң, секиресең, еркиң адамда болады. Егер ойнамасаң сабайды. Аштан аш торға қамап қояды. Еки көзиң төрт болады. Берсе ишесең, бермесе өлесең. Сениң керегиң сол. Бул сөзди еситип маймыл:

— Мениң өмирим сол болатуғын болса, отыз жасыңның жигирма жасын қайтарып алағой, қалғаны да болады,— дейди. Жаратыўшының қапталында турған адам маймылдың да жигирма жасын сорапты. Оған жаратыўшы келисим береди. Сөйтип адам баласы тоқсан жасайтуғын болыпты.

Адамға жаратыўшының өлшеп бергени отыз жас екен. Отыз жаста адам ертлеўли аттай болады. Төрт жағы қубла, барған жери базар болады екен. Отыздан елиўге дейин мына жер питсин, мынаў дүзелсин деп дүнья қуўып, күн-түн тыным жоқ, жортады да жүреди екен. Бул ешектен алған жась екен. Елиўден ары қарап кеткен соң, биреў буйым сораса бергиси келмей, үйге қонақ қонса, ишип-жеп кетеди деп иши жылап, күйип-жанып отырды екен. Бул ийттен алған жасы екен. Жетпистен ары қарап кеткен соң адамның көзи қызарып ийеги қайқайып, мурнынан суў ағып, бели бүкирейип, қулағы тикирейип журтқа күлки береди екен. Бул ақырғы жасы маймылдан алған жасы екен.

ЖАЛҒЫЗ ҚОЙЛЫ ШОПАН ҲӘМ СӘЎДЕГЕР

Әйемги заманларда, сол заманның қәдиминде, бир бай бар екен. Оның бир шопаны болыпты. Байдың көп қойын сол шопанның бир өзи бағады екен. Шопан қойды бағып жүрсе, қойға бир көкжал қасқыр шаўып, тынышын ала берипти. Шопан күндиз тынбай, түнде жатпай, қасқырға қой жегизбепти, бирақ шаршап өлермен қалға жетипти. Қасқыр да қой жей алмағанына ыза болып, бир күни шопанның алдына келип айтыпты:

— Сен маған бир қой бер, оннан кейин қайтып сениң сүриўиңе келмейин,— депти. Шопан буған ырза болып қасқырға:

— Ертең келе ғой, қойларды иркип тураман, өзиң шаўып биреўин ғана же,— депти.

Ўәде бойынша ертеңине қасқыр айналып келипти. Шопан қойларды бир жерге иркип турып, қойларға қасқырды жибереди. Бирақ қасқырдың аўзына илинген қой шопанның қойы болып шығады. Шопан қасқырға айтады:

— Қасқыр жора, бул қой мениң жалғыз қойым еди. Жыл бойы қой баққан ҳақыма байдан усы жаман арық қойды алып, алты ай жазы бойы бағып, келе қылған едим. Мен қойды тағы иркип турайын, қайтадан шап,— дейди. Буған қасқыр қайыл болады. Үш ретке шекем қасқыр шабады, үшеўинде де қасқырдың аўзына шопанның жалғыз қойы илине береди.

— Қасқыр жора,— дейди шопан,— енди саған несип еткен мениң жалғыз қойым екен, неде болса жейғой, бирақ терисин сойып алайын,—дейди. Қасқыр буған да қайыл болады. Шопан терисин сылып алып, етин қасқырға береди, қасқыр жеп алады. «Байдың көп малының ишинен жарлының жалғыз малына ушпа тийеди»— деген макал да усы шопаннан қалыпты, дегенди айтады. Қасқыр етти жеп алып, кете береди.

Шопан терисин қолына услап қойын бағып турса, жолдан өтип баратырған кәрўанды көреди. Дәрҳал жуўырып барып:

— Аға,— дейди кәрўанбасыға, болған ўақияны баян етип,—сизлер көп елди гезетуғын кәрўансызлар, мүмкин терилиң де керек жери табылар, неге өтседе усы теримды сатып әкеп бериңлер, мен усы жолда бирдейине қой бағып жүремен. Кәрўанбасы терини алып кете береди. Кәрўанлар бир қалаға барып, бир-еки күн болып, саўдаларын питкерип тағы бир қалаға жүрмекши болып турғанда, баланың аманаты ядына түседи. Бул ўақытта базар тарқап, кеш болған ўақыт еди. Сөйтип турғанда бир бала киятыр екен, қолында ойнап киятырған пышығы көринеди. Кәрўанбасы «пышығыңды сатасаң ба», дейди балаға.

— Сатаман,— дейди бала.

Шопан неге өтсе соған бер, дегеннен соң терини пышыкқа алмастырып, пышықты алып кәрўан кете береди. Кәрўан екинши қалаға барса, ол жердиң халқы тышқаннан зиян тартып, телектеги дәнин, атыздағы егинин қалай қыларын билмей сарсаң екен. Ол қаладағы халық пышыкты көп-көп алтынлар берип, сатып алады. Кәрўанбасы ол ақшаны үлкен бир қапқа салып, өз саўдаларын да питкерип елине қайтады. Аз жүрип, көп жүрип баяғы шопанның аўылына бир күнлик ғана қалады. Сол жерге келип кәрўан түнейди. От жағып өйер-бүйерден сөйлесип отырғанда, биреўи сөз қозғайды.

— Жоралар,— дейди ол.— Усы шопанның бизге бергени бир жаман қой тери, оған бизлер бир қап тилла артып киятырмыз, оннан да ол тилланы бөлисип алайық. Шопанға бесалты қара пул берсек болғаны емес пе. Бул сөз барлығына мақул түсип, тилланы тең бөлисип алады. Тамақларын жеп, артыўлы дүньясы менен түйелерди күндегише өз қасларына шөгирип жатып қалады.

Азанда кәрўанлар оянып қараса, астына төсеген алашаларынан басқа ҳеш нәрсе жоқ. Олай-булай излейди. Ҳеш жерден таба алмайды. Усылайынша сарсаң болып отырғанда булардың үстине бир жигит келип, истиң мәни жайын сорайды. Кәрўанлар барлық дүньясы менен түйелериниң жоғалғанлығын айтады.

— Олай болса,— дейди жигит, оларға,— бүгин сизлер қандай жаман ис еттиңиз?

— Ҳеш қандай,— дейди кәрўанлар.

— Жоқ, өтирик сөйлейсизлер,— дейди жигит,— бүгин қандай болса да жаман ис еттиңиз. Себеби, биз қырқ қарақшымыз, бизлер урлап аламыз, тартып аламыз, әйтеўир қарақшылық пенен күнелтемиз. Сизлер елден шыққаннан баслап, бизлер сизиң изиңизди аңлыў менен жүрмиз. Сиздеги түйелер менен дүньяны алыўды ойладық. Сизлер жатқанда ҳәр күн келип кеттик. Қашан келсек те сизиң әтирапыңыз темир қала менен қоршаўлы туратуғын еди, соннан кейин ҳеш ала алмай кете беретуғын едик. Ал бүгин келсек, темир қала түўе ҳеш нәрсе де жоқ, сөйтип алдық та кеттик. Тийкарында қандай болмасын бир кәрамат бар, жасырмай айта бериңлер,— дейди.

Кәрўанбасы бахытсызлықтың қайдан келип шыққанын аңлап, шопанның қосқан аманатын айтады. Темир қала болып турған, аман сақлап киятырған шопанның аманаты екен.

— Олай болса, дейди және, жигит,— бул не кәрамат екен деп қарақшылар мени жиберип еди, бизлер де ырайлап қайттық. Түйелериңизди қайтып берейик, сизлер де тобаға келиңлер, шопан бийшараның мийнет пенен таўып тапсырған аманатын дурыс тапсырыңлар,— дейди.

Кәрўанбасы тобаға келип, түйелерди алып шопанның да аманатын тапсырып, шопанды кәрўанына қосып алып, баяғы тилланы бөлисип алыўға үгитлеген адамды байға шопан қылып берипти.

ЕКИ ДОС

Бурынғы заманда еки дос болыпты. Биреўиниң аты Ешан, екиншисиниң аты Дощан екен. Олар екеўи дос болған ўақытта, өлсек мазарда емес, бир кишкене шуқырда жатқайлы, тири болсақ, арба жол турғанда да, оннан жүрмей бир кишкене соқпақтан жүргейли, бир нан түўе бир түйир дәнди де бөлисип жегейли, бахытлы болсақ та, бахытсыз болсақ та бир-биреўге жәрдемлесип, турмыс кеширгейли деп ўәде байласыпты. Ешан, Дощанға қарағанда дийқаншылыққа епли, ал Дощан оған қарағанда сөзге епли ҳәм қатықулақ болыпты. Сонлықтан Ешан дийқаншылық етип ҳеш жаққа шықпай жатады екендағы, Дощан ел гезип еситкен хабарларын Ешанға айтады екен. Сондай етип екеўи күн көрип жүре берипти.

Күнлерде бир күн Ешан аш болады, қаўын кесип жейин десе, күнде түски аўқатқа келетуғын Дощан келмепти. Ақырында қаўынды кесип, жартысын жеп, тең жартысын Дощанға қойып, өз жумысына кетипти. Бираз ўақыттан кейин Дощан айналып келсе, Ешан жоқ, тек жарты қаўынды көреди. «Достым маған қойып кеткен» екен деп жемекши болып атырса, шыбынлар қонып тынышын ала береди.

— Ал, сизлер ақ жең,— деп Дощан қаўынды алдынан алып қояды. Қаўынға көп шыбынлар қонады.

— Заңғарлар, жеп рақатин көрдиңиз, енди мийнетин көриўге нәўбет жетти,— деп қонып турған шыбынлардың үстине пышақ пенен урады. Пышақтың астында қалған бираз шыбын өледи. Әдеўир ўақыттан соң айналып келген Ешан бул аўҳалды көрип:

— Достым,— дейди ол Дощанға,— сен сөзге устасаң, қәне усы шыбын өлтиргениңди кишкентай қосық қылып шығар.

— Жақсы,— дейди Дощан, түни менен ойланып азанда саған айтып беремен.

Азанға шекем Дощан төмендегидей етип өзин мақтап қосық қылып шығарады:

Өзи күшли өзи мерген,
Батырлықты қудай берген,
Бир силтеўде жүзди өлтирген,
Жигит болсаң, Дощандай бол.

Турысы зил, геўдеси тас,
Алдынан душпан қутылмас,
Урса өлер жайып қулаш,
Жигит болсаң, Дощандай бол.

Жүрмес өзи жаўды қуўып,
Отырса берер қыргын қылып,
Келмес ҳешким жүрек қылып,
Жигит болсаң, Дощандай бол.

Қозғалмас отырған жерден,
Жаўды қырар қарсы келген,
Жалғыз өзи неше оңға тең,
Жигит болсаң, Дощандай бол.

Бул қосықты Ешан ядлап алып, қай жерде жүрсе де бирдей айтып жүре береди. Сондай етип бул қосық әўели пүткил аўылға, оннан соң елатқа, бара-бара пүткил ханлыққа таралып кетеди, патшаға еситиледи.

Бир күнлери Иран деген елдиң патшасынан Дощанлардың елиниң патшасына хат келеди. Бул хатта: «Маған бағынып харж төлейсең, болмаса пәлен ўақытта үстиңе әскер түсиремен, урысқа таяр бол» деп жазылған болады. Иран патшасының хатынан қорыққан патша адам жиберип Дощанды алдырып, оған ҳеш нәрсе айтпастан, патшалықтан жақсы кийимлер кийгизип, жақсы тамақлар жегизип бағa береди. Патшаның неге бағып атырғанын Дощан билмейди, сорайын десе қорқады. Ҳасыл кийимлерди кийип, жақсы тамақларды жеп жүре береди. Иран патшасының әскерлери менен келетуғын күни жақынласады. Патша Дощанды шақырып алып айтады:

— Ҳәзир бизиң елге Иран әскерлери келип, урыс қылмақшы. Сен ҳәм бизиң елдиң адамысаң, әскерлер менен қосылып урысқа барасаң. Ҳәзир өзиң қәлеп ат, саўыт-сайман, қуралларыңды ал, урыста батырлық көрсетип, патшалыққа хызмет етсең, өзимниң ең жақын адамым қыламан, не тилегениңди беремен — дейди. Сөйтеди де Дощанды әўел атлар туратуғын сарайға алып киреди. Ол өзиниң бойы келте болғанлық-

тан, кишкентай ғана бир атты сайлап алады. Оннан кейин, қурал туратуғын жайға алып киреди. Дощан буннан өзине ылайықлы кишкене ғана қылышты сайлап алады. Ең соңында, саўытсайман туратуғын жайға алып киреди. Бул жерден де кишкене саўытты таңлап алады. Дощанның алған қылышы — испиханы деген атақлы батырлар услайтуғын қылыш, аты Дулдул деген тулпар, саўыты — бурынғы батырлардан қалған саўыт екен. Булардың барлығын Дощанның өз бойына ылайықлап сайлап алғанын билген патша ҳәм ҳәмелдарлар: бул жигит тийкарында күтә батыр екен, көп аттың ишинен, көп саўыттың ишинен, көп қуралдың ишинен батырларға ғана ылайықлысын сайлап алды деп, өз ара сөйлеседи.

Әскерлер сап тутып, жаўдың жолына шықпақшы болады. Кететуғын ўақытта Дощан ат алып қашып кетип өлтирер деп қорқып, қасындағыларға:

— Мени уқсатып аттың үстине таңып таслаңлар,— дейди. Көпшилик оның айтқанын қылып, аттың үстине қатырып турып таңады. Әскерлер менен қосылып, Дощан да жолға шығады. Олай-булай журген соң атлардың аяқ сестине шыдамаған тулпар ат Дощанды алып қашады. Басқа атлылар кейинде қала береди. Дощанның бир өзи озып кете береди. Узын қуйын жалғыз өзи шаўып киятырған адамды көрип турған Иран әскерлери ҳайран қалып, қарап турады. Не қыларын билмей, атты тоқтата алмай киятырған Дощанның көзине бир шығыр көринеди. Сол шығырға асылсам атты тоқтата алмаспа екенмен деп ойлап, өлдим-талдым дегенде аттың басын шығырға бурады. Барып шығырдың маслығынан услайды, ат өзиниң шаўып баратырған пәти менен шығырды да қопарып алып кетеди. Буны көрип турған Иран әскерлери: бул адам емес, бәле екен, буның менен урысып, берекет таппасбыз, жолда киятырып ойын қылғанының өзинде шығырды қопарып алды, егер урыс қылса, қыза-қыза бәриңниң мойнынды жулады, бәлким бизлерди қазық қылып қағыў ушын шығырды қопарып, маслық ағашын алып киятырған болыўы керек деп ойласады. Әскерлердиң арасында ғаўға туўып, бир бөлеги сол заматы қашып кетеди. Патшаның наның көп жеген батырлаў адамлары не болар екен деп иркилип қалады. Шапқан сайын шығырдың маслығы атқа тийе береди. Ат ойнақшып-ойнақшып Дощанды көтерип жерге урады. Дощан жанының аўырғанына қарамастан, қорыққанлықтан бир шуқырға тығылып жатады. Ағаштың салдырлысына ҳайран болған ат қайда барарын билмей олай бир, былай бир шабады, ақырында бир жерге тоқтап қарап турады.

Иран әскерлериниң қалған бир бөлеги нәзер салса, үстиндеги адам жоқ, қуры аттың өзлерине қарап турғанын көреди. Биреўи айтады: бул заңғардың өзи де, аты да көрине келген бәле екен, аты бизлерди излеп тур, өзи болса бизге билдирмей, бир жағымыздан киятырған шығар. Бул бәле менен урыс қылып бизге теңлик жоқ, қашайық, тириликке ҳеш нәрсе жетпес, ал бәри бир жатқан менен де босқа қырыламыз. Бул сөз бәрине де мақул түсип, «ҳайт» қойып қашып өтә кетеди.

Көп ўақыттан кейин Дощанның изинде қалған әскерлер жетисип, Дощанды таўып алып, атына мингизип алып қайтады. Жаўдың қашып кеткенлигин, жаў қашып кеткеннен кейин ғана әскерлердиң жетисқенлигин, Дощан патшаға барып айтады. Барлық әскерлер де патшадан суйинши алады, бир өзи ғана барып жаўды жеңди деп Дощанды мақтайды.

Патша, өзиниң басында патшалықтың калғанына, жаўды жеңгенине 7 күн, 7 түн той береди. Дощанды көпшиликтиң алдына шығарып:

— Бул жигиттиң батырлығы туўралы айтылып журген қосықты еситип шақыртып алдым. Урысқа жумсадым, жаўды жеңип келди. Бул той Дощан батырдың тойы. Көпшиликтиң алдында не тилеги болса айтсын, ҳәммесин беремен,— дейди. Сол ўақытта ғана Дощан истиң мәни жайын тусинеди. Патшадан өзиниң досты Ещанды қасына алып келип, екеўине жай салып бериўин, екеўин де уйлендириўин сорайды. Патша бул тилегин қабыл қылып, сол ўақыттың өзинде патшалықтың бир жайын берип, бир ўәзирдиң қызын Ещанға, бир ўәзирдиң қызын Дощанға неке қыйдырып және үш күн той етеди. Дощанды әскербасы қылып белгилейди. Солай қылып еки дос мурады — мақсетине жетеди. Дощан әскербасы болып турған ўақытта ҳеш қандай урыс-қағыс болмайды.

АҚ КЕЎИЛЛИНИҢ АТЫ АЗБАЙДЫ, ТОНЫ ТОЗБАЙДЫ

Бурынғы өткен заманда бир бай болған екен. Натуўрыға кас екен, дуўрыға дос екен. Оның үш баласы бар екен. Бир күнлери бай қатты аўырыпты. Балаларын шақырып алып, «шырақларым, мен бул аўырыўдан тәуир болатуғын түрим жоқ. жаман қорқып турман, мен көзимниң тирисинде сизлерге мал-мүликти, бағ-бақшаны, ғәзийнехананы бөлистирип берейин деп едим» депти. Сөйтип үлкен баласына «сен қайсысын қәлейсең» десе, мен «мал-мүликти қәлеймен, шарўа боламан» депти. Ортаншы баласы бағ-бақшаны қәлеп алыпты. Ең соңында кишкене балаға ғәзийнехана қалыпты. Әкеси балаларына баҳасы жоқ бир нәсият берипти. «Балаларым, қумарпаз болмаң, кисиниң ҳақын жемең, дурыслы болың» депти. Тағыда әкесиниң бир ҳасыл жүзиги бар екен, соны қайсы баласына берерин билмей, ҳайран болыпты.

Әкеси өлгеннен кейин үлкен ағалары төрт асық ойнап, барлық нәрсесин уттырады. Кишкене баланың ғәзийнесин де басып алып бир гезеги келгенде оны да уттырып жибереди. Кишкене бала бул жердиң қолайын таппай, басқа жаққа кетип қалады. Бир күни қалада базарлап жүрсе, еки ағасының ҳәр кимниң таяғын жеп, жылап жүргенин көрип, рәҳими түсип, үйине ертип келеди. Ағаларын алып киятырғанда еки ағасына қарата бир ақ күшиги қарсы шығып шабаланып үре берипти. Бираз күн үйинде жүрип тойынғаннан кейин, еки ағасы кишкене иинисин пышақлап, ийтти де пышақлап өлтирип, бар дүнья малын алып кетеди. Бирақ, бала өлмей қалған екен. Ўақиядан кейин бир адам келген соң бала мениң қалтамда бир жүзик бар, сол жүзик пенен қарнымды сыйпа депти. Сөйтип жаңағы адамға қарнын сыйпатып, бала тәуир болыпты. Бала ийтин де сыйпап оңалтыпты. Буннан соң бала басқа қалаға кетип баратырып, жолда аш болыпты. Жол жүриўге жарамай ҳалы кетип атырғанда, ийти еки нан таўып әкелип берипти. Соның жәрдеми менен екинши бир қалаға барыпты. Ол жерде қуўырдақшы болып, күн кеширип жүре берипти. Оның қуўырдағын байдың қызлары жейтуғын болып жараның, жақсы турмыс кеширипти. Бир күнлери қалада ҳәр кимлер: мениң анаўымды урладың, мениң мынаўымды урладың деп еки ағасын қуўып урып жүргенин көрип, оларды аяп, ағаларын үйине ертип келеди. Бул күн де ағалары ийти менен өзин пышақлап, үй ишин көтерип кетеди. Бала жүзик пенен өзин ҳәм ийтин сыйпап тәуир болады. Бала бул жерден де безип, басқа бир калаға барса, адамлар жыйналып ўаз айтысып, дәўир қус ушырып атыр екен. Қус ҳаўада пәл-пәллеп ушып жүр екен. Бала барыўдан дәнўр қус баланың басына қоныпты. Көп адамлар ол баланы патша етип сайламаймыз, патшалыққа жарамайды деп қарсылық көрсетипти. Оннан соң бала қалтасындағы жүзикти көпшилик адамларға тийдирип шығыпты. Соның тәсири менен халық бунын тәрепине өтип, бала патша болып сайланыпты. Таққа минип алғаннан соң бала өзиниң баяғы ийтин өзинен де жоқары қойыпты.

Бир күни не бар, не жоқ екен деп базарлап шықса, хәркимлер мениң затымды бер, ақшамды таўып бер деп баяғы ағаларын азаплап жүргенин көреди. Бала патша бул сапары жәллатларын шақырып алып, еки ағасын услатып ҳақысы бар адамларға патшалықтан ақша берип ҳақыларын төлеп, ағаларын дар астына алдырады. Патша көпшиликке: «урлық, урлықтың түби қорлық», «Ақ кеўиллиниң аты азбайды, тоны тозбайды» деген деп, ағаларының өткендеги өзине ислеген қыянатларын жыйналған халыққа айтып, дарға асып өлтиреди. Өзи халықты әдил сорап, қала береди.

АҚЫЛЛЫ АРЫМАЙДЫ, АЛТЫН ШИРИМЕЙДИ

Бурынғы өткен заманда жалғыз баласы бар бир бай болыпты. Бала әкесиниң «перзентим бар екен аў» дегендей кеўилин толтырмапты. Сонлықтан бай «мениң перзентим жоқ» деп ойлайды екен ҳәм ол баласының жартуўсызлығынан түңилип, адам қатарына да санамайды екен. Бала 27 жасына шыққанша үйленип, өз алдына турмыс қурыўдың жөнинде билмепти. Қулласы әкесиниң берген ақылына, астарлы сөзлериниң мәнисине баласының қылған иси, қайтарған жуўабы уғрас келмепти. Бир күни бай баласына бир пада қойды шопаны менен тапсырып:

— Усы қойларды базарға сатып пулын әкел, сатпай өзин әкел,— депти. Бала қойларды шопанға айдатып, қалаға баратуғын гүзар жол менен мойнына қурық түскендей болып қайғырып кете береди.— Алдын кешлетип, қалаға жақынлағанда тыныс алыў мақсети менен бир жарлы адамның үйине қонады. Ол үй байдың баласы менен қасындағы шопанға тапқанын асып берип жатқарады. Бирақ бала түнде уйықлай алмай ыңырсып, аўдарылып түсе береди. Өзинен-өзи сарсылып, аўыр гүрсинеди. Усы аўҳалды сезген жарлының қызы:

— Қонақ, сиз неге уйықламайсыз, неге қайғылана бересиз, бизиң қонақ асымызға кеўлиңиз толмайатыр ма?— дейди.

— Жоқ, олай емес, қарындасым, уйқымның бөлинип атырған себеби, әкем маған бир пада қой берип: «сатып пулын әкел, сатпай өзин әкел» деп еди. Соны не қыларымды билмей ҳайран болыпатырман,— дейди бала.

— Қойың бурын қырқылмаған болса, ертең қырқып жүнин апар, ол өзи болады, сатып пулын апар — ол қойдың қуны болады,— дейди қыз сәл сыңқылдап күлип қойып.

Бала азан менен қолына қырқлық алып, қойлардың шетинен жүнин қырқып барлығын жыйнап, үлкен бир ала қапқа салып аўзын буўады да, қойларды базарға апарып өткенине сатып келеди. Сөйтип еки аўыз сөздиң мәнисин кеўилдегидей етип шешкенлигине мардыйып қайта береди. Үйине барғаннан кейин бай баласының сөзине инанбай, жаңағы жарлы қызының аўылына жол тартады. Қыздың үйине келип, оған баласын үйлендирмек болып, айттырып ақырында дүнья малға жығып алып қайтады.

Бир күнлери бай атланып, малға қолайлы жайлаў излеп жүргенде көп қарақшыларға ушырасады. Қарақшылар байды тутып алып, өзин өлтирип, астындағы атын, үстиндеги кийимлерин тонап алмақшы болады. Сонда бай қарақшыларға:

— Мени сизлер өлтирип кийимлеримди ҳәм атымды алған менен не болмақшысыз. Мениң төрт түлик малым бар, соның бир түлигин алғанда ҳәзирги қолыңызға түсип турған затлардан он есе артық болады ҳәм бәриңизге де толық жетеди. Сизлер екеўиңиз барып айдап алып қайтың, мен хат жазып берип жиберейин,— депти. Буған урылар да көнипти. Қарақшылар менен мақулласқаннан кейин бай үйине мынадай деп хат жазыпты:

Қырқ қара нарды алдына салып, қырқ қызыл нарды кейнине салып, желмая менен тайлақты ортасына салып айдап қайтың. Олар алдыңызға түсип жүрмесе, есиктиң алдындағы еки байтеректиң биреўин түбинен шаўып жоқ етип, биреўин геллеклеп шырпып келиң деп, хатты еки атлының қолына тапсырыпты. Олар байдан жолдың силтеўин алып, кеш болғанда дийдилеген жерге де жетип, байдың жазған хатын келинине берипти. Баланың ҳаялы оқып көрип, бир қойды сойдырып, қуптан шамасында аўылдың жасы үлкен ҳәм жас жигитлерин шақыртып, қолларыңызға пышақ алып турың деп барлығында тамақландырыпты. Байдың келини аўқаттан соң атамның тарығып жазып жиберген хаты мынаў деп толайым адамға оқып көрсетипти. Хаттың мәнисине ҳешкимде түсинбепти. Оннан соң байдың келини бийәдеплик болмаса мен шешип берейин қайнағалар, қурдаслар деп, хатты қайтадан оқыйды.

Атам бийшара мынаў қарақшылардың қолына түскен екен: «Қырқ қара нарды алдына салып дегени — аўылдың қырқ батырына жол баслатып, қырқ қызыл нарды кейнине салып дегени — қырқ жигитти кейнине салып, желмая менен тайлақ дегени бизлер екеўимизди шақырып, есиктиң алдындағы еки байтеректиң биреўин қырқып, биреўин шырпып кел дегени, мынаў еки қарақшының бирин өлтирип, екиншисиниң

қулақ мурнын кесип, алдыңызға салып, жолды көрсетип келер дегени екен» — дей бергенде, үйдеги жигитлер қашшан биреўин өлтирип, биреўиниң қулақ-мурнын кесип журдай етип қолын артына байлап турған екен.

Азанда шырпылған қарақшыны алдына салып қуўа-қуўа ҳәпзаматта бай турған жерге келсе, булардың дүбирин еситиўден ақ қарақшылар тоғайға сиңип, қашып кеткен екен. Сөйтип байды өлим курығынан ақыллы келини азат етипти. Буған дейин айтылып жүрген «алтын баслы ҳаялдан, бақа баслы еркек жақсы» деген нақыл бийкарға шығыпты. «Ақыллы арымайды, алтын шиによる»

АҚЫЛЛЫ БАЛА

Бурынғы өткен заманда бир патша болыпты. Бир күни патша қасына баласын шақырып алып:

— Балам, мен енди картайдым, мен өлгеннен кейин елге сен басшылық қыларсаң. Сонлықтан «ел ағасында қырқ кисиниң ақылы болады» деген бурынғылар, мен өлместен бурын берген пәндиўнәсиятымды муқыят тыңлап, жақсы үйренип алсаң ҳәм ол ақылларымды орынлы жерине пайдалансаң, хор болмассаң,— дейди. Баласы:

— Ата, айта бериңиз қулағым сизде.— деп атасына қарайды. Сонда патша баласына мына нәсиятларын айыпты:

— Егерде балам бир журтқа баратырғаныңда жолда кеш болса, баратырған жериң узақ болса, жел бойында жатыўға туўра келсе ойда жатпа, дөңде жат. Дуз ишкен жериңе жаманлық етпе. Азанғы асты таслама — мине усы нәсиятларымды ҳеш ўақыт ядыңнан шығарма, балам,— депти.

Бир күнлери патша өлип, орнында баласы қалыпты. Сол жылдың бәҳәри қатты суўық болып, халық егин еге алмай ашаршылыққа ушырапты. Бала атасының жыйнаған дәнлерин халыққа бөлистирип берип, апатшылықтан аман алып қалыпты. Келеси жылы да жазы ыссы ҳәм қысы ерте келип еккен дийқаншылықларынан өнимли ғәлле ала алмай, күн көриси тағыда аўырлай түседи. Енди күн көриси қыйынласқан адамлар патшаның баласына келип арыз етеди. Бирақ баланың сорап келиўшилерге бериўге нәрсеси қалмай, халық ашлықтан өлетуғын болады.

Бир күни патшаның баласы түйелериниң барлығын жыйнатып, үстине ҳәр түрли ҳасыл затлар жүклетип, бул кәрўанға өзи басшы болып, баяғы атасы өлместен бурын қатнасып турған басқа бир журттағы саўдагердиң елине жол тартады. Бир неше күнлер жол жүрип бир жерлерге барғанда, қатты

жамғыр жаўады. Баратуғын жери еле алыс, жақын жерде ел жоқ, хеш илаж болмағаннан соң ҳәммеси сол жерде жатыўға мәжбүр болады. Патшаның баласының қасындағы адамлар неде болса ықлаңқырап жатайық деп ойға жатады да, бала баяғы атасының берген нәсияты бойынша дөңге жатады. Жамғыр да азанда жаўғанын қояды. Бала орнынан турып, кийимлерин кийип, кайтадан жаўынның суўын сығып бурынғысынша кийинип алады. Ана адамлар орынан турып қараса, дөңнен ойға қарап қуйып турған жаўынның суўларының астында қалыпты. Күн шыққан соң баланың усти кеўипти де, қасындағылардың усти ылай-ылай болып сирә кеппейди. Мине, усы жерде бала әкесиниң бир айтқан нәсиятынан пайдаланады. Солай етип бир неше күн жол жүрип, саўдагердиң үйине барады. Барса саўдагер үйинде екен. Барған қонақларды қарсы алып қондырып, жақсылап күтеди. Азанда баланы өзиниң үйинде қалдырып, саўдагер кәрўанға бас болып, баланың алып келген затларын салып, дән алып келиў ушын және бир журтқа кетеди. Булар жол жүрип кете берсин, ендиги сөзди саўдагердиң ҳаялынан еситиң.

Саўдагердиң еки ҳаялы бар екен. Мине сол ҳаялдың кишкенеси жас балаға ышқы кетип ашық болады. Кеш болған соң қатын балаға төсек салып берип атырып, баланы өзине еликтирип алыў ушын ҳәр түрли сөзлер айтады. Бирақ жигит ҳаялдың айтқан сөзлерин жақтырмайды. Ертеңине жаңағы ҳаял, баланы ҳәр түрли жол менен қорқытады:

— Саўдагер қырқ күннен келеди, келгеннен кейин мен сени оған жаманлап өлтиртемен,— дейди. Бирақ жигит қатынға қарап:

— Саўдагер өлтирсе өлтирсин, ҳақтан өлгеним жақсы, бирақ сениң айтқанларыңды орынламайман,— дейди. Буған әптен қырсыққан ҳаял баланы өлтириўдиң жолын ойлап, қырқ күнликши таўып, қырқ арба шеңгел шаптырып тасытады. Бир үлкен тандыр салдырады. Сол тандырға қырқ арба шеңгелди түўел жақтырып, күнликшилерге тандыр қыза келген мәҳәлде саўдагердиң кишкене ҳаялы былай дейди:

— Кимде-ким усы қырқ арба шеңгелди жағып болған ўақытта келсе, сол адамды тандырға тығың да кете бериң,— дейди.

Бул сөз өз жайында тура берсин, ендиги сөзди баяғы сапар шегип кеткен саўдагерден еситиң. Саўдагер кәрўанды баслап, бир неше күн жол жүрип, бир шәҳәрге барады. Сөйтип алып барған затларының барлығын сатып, дән алып

түйелерге тайлап артып қайтады. Елине келип, алып келген дәнлерин түйелерден түсирип ишке кирсе, кишкене қатынының бет-аўзының бәри жолақ-жолақ қан болып жылап отырғанын көреди. Саўдагер:

— Ҳә, саған не болды, бет-аўзыңды ким қанатты, ким зорлық етти, дәрриў айт?! — дейди. Сол ўақытта ҳаял, баланы өлтиртиў ушын ислеген ҳийлесин байына айтады:

— Тыңлаңыз, шабазым, сиз кеткеннен кейин мына үйге таслап кетен қонағың маған зорлық етти, мен оның айтқанларын ислегеним жоқ, соннан кейин мени урып-сабап бет аўзымды қанатты, егер сен мениң шын ерим болатуғын болсаң сол баланы өлтирмесең саған бул дүньяда разы емеспен, — дейди. Сонда саўдагер ҳаялының сөзине биресе инанып, биресе инанбай:

— Ҳаў, ҳаял, ол бала бундай ислерди ислемейтуған еди ғой. Мен оны ата тегинен бери билмен. Оның бундай ислерди ырастан ақ ислегени ме? Егер шыны менен усы исти ислеген болса, оны өлтириўдиң жолын тезирек таба гөр,— дейди саўдагер. Сонда ҳаялы турып:

— Мен бул баланы өлтириўдиң жолын қашшан ақ таўып қойыппан,— дейди.

— Пай, ҳаял, жүдә ақыллы ҳәм шаққансаң, аў, гөрим. Таўып қойған жолың қандай, айтшы маған? — дейди саўдагер.

— Мен қырқ күнликши жыйнап, қырқ арба шеңгел шаптырып, оны үлкен бир гүлал тандырға салдырып жаңағы шеңгеллерди шетинен өртетип атырман ҳәм күнликшилерге: «Усы шеңгелди жағып болған ўақытта келген адамды жасырынып турып услап алып, тандырға тығып қашып кетиң деп айтып қойыппан». Ҳәзир олар жағып болған шығар, мен балаға тандырды көрип кел, отынды жағып болдыма екен деп айтаман, сонда ол барыўына жасырынып турған күнликшилер баланы услап тандырға таслайды да қашады,— дейди ҳаялы күлимсиреп. Бул сөз ҳаялдың байына да мақул түседи. Сөйтип ол балаға «тандырға барып кел, отынды жағып болдыма екен» деп жибереди. Бала тандырды көриуге кетип баратырса бир кемпир есигиниң алдын сыпырып атыр екен. Кемпир балаға қарап:

— Балам, саўдагер қайнимниң үйиндеги қонақ сиз бе? Ишкерилеп нан же, бир майдан отыр,— деп кемпир жас балаға мирәт етеди. Сөйтип жигит кетейин десе, «қазанда жарма писип тур, соннан аўыз тийип кет балам» деп кемпир

жибермейди. Бала ойланып турып, баяғы атасының өлер алдында берген нәсияты бойынша кемпирдиң қуйып берген жармасын асықпай ише баслайды.

Бул сөз бул жерде қала турсын, ендиги сөз саўдагердиң ҳаялынан. Саўдагердиң қатыны патшаның баласының күйикгин ийискеп келейин деп, бир гөне шапанды жамылып, жуўырып тандырға бара сала үңилип ийискейди. Сол ўақытта жасырынып турған күйикшилер тарпа басып, ҳаялды бирден тандырға тығады да қашады. Кемпирдиң жармасын ишип болып бала тандырды көрсе, ишинде бир адам күйип өлип атыр екен. Буны көрип дәрриў саўдагердиң үйине келеди. Сол ўақытта саўдагер:

— Ҳаў, сен не қылып жүрсең, сениң күйигинди ийискеймен деп бизиң ҳаял болса тандырға кетти, сен қалай өлмей аман қалдың?— дейди. Сонда бундай қорқынышлы хабардан бийғам бала:

— Мени тандырға салып күйдиргендей не жазығым бар?— дейди.

— Ҳаў, мен сизиң затларыңызды сатып ғәлле қылып келиўге кеткенде, бизиң ҳаялға зорлық етипсиз. Кеўлиндегини таппаған соң, урып-сабапсыз ғой,— дейди саўдагер.

— Жоқ, мен сизиң ҳаялыңыздың айтқанларын ислемедим, ол сиз кеткен соң мени баласынып, ҳәр түрли нәрселер айтып, мени бузбақшы болды. Баўыма өлтиртемен деп те қорқытпақшы болды, бирақ мен оның айтқанларының ҳеш қайсысына да қулақ салғаным жоқ. Себеби, маған атамның— «Дуз ишкен жерине жаманлық етпе» деп айтқан нәсияты бар еди, сол нәсиятты ядымда сақладым. Сөйтип мен сениң ҳаялың қорқытса да, өлтиртемен десе де бузылмадым. Соның ушын ол қырк арба шеңгел шаптырып, мени соның отына тандырға салып өртеп жибермекши болған ғой. Ал жаңа мен тандырға барсам сизин ҳаялыңыз меннен бурын барып өзи күйип атыр екен. Ҳәзир мен оны көрип келдим, «Қазба түсерсең, жақпа писерсең» деген усы. Инанбасаң барып көрсетейин,— дейди саўдагерге қарап. Сөйтип саўдагер менен бала екеўи тандырға барса, саўдагердиң ҳаялы жанып, күл болып кетипти.

Саўдагер ҳаялының асын берип, үлкен ҳаялы менен қалады. Сөйтип баланың түйелерине дәнлерди артып берип, өзи де бир қанша түйеге дән артып баланың елине апарады.

Буннан кейин бала алып барған ғәллелерин ел-халқына үлестирип береди. Халқы дәнлерди алып тамағын асырайды, ашаршылықтан қутылады. Жылдан-жылға еккен дийқаншылығы зор болып, дуўры жоллы ақыллы баланың халқы тоқ турмысқа қәдем басып, бурынғы көрген муңшылығын умытады.

БИЛГИШ ШОПАН

Әйемги заманда бир ғарры кемпир болады. Өзлериниң нәрсеси жоқ, өлермен аш болып, тек жалғыз баласы болыпты. Бала 10— 15 ке келгенше, кемпир менен ғарры әлпешлеп асырайды. Бала ержетип, бир күнлери бир байға шопан жүреди. Шопан қой, ешкилерин бағып, қыя шөлде жүрсе «мен өлдим, маған адам баласы болсаң қол бериңлер» — деген даўыс шығады. Қаяқтан еситиледи деп аң-таң болып қарап турса, даўыстың бир қудықтың ишинен шыққанын биледи. Қудықтың аўзына барып үңилсе, түбинде шырқырап бир ҳаял:

— Мени шығарып алыңлар, мен мүсәпирмен,— деп бақырады Шопан бираз ойланып турады да:

— Қой, бул болмас, бул бийшараны биреў душпанлық пенен өлсин деп қудыққа таслаған шығар, неде болса шығарып алайын деп ойлайды. Ешкилерден, қойлардан жүн қырқып, узын арқан еседи. Қудықтың аўзынан тасты алып, ҳаялға арқанның ушын жибереди.

— Ал усы арқанның ушын белиңе беккем байла, еки қолың менен арқанды усла, мен сени тартып аламан,— дейди. Ҳаял арқанды белине байлайды, еки қолы менен беккем услайды, шопан ҳаялды сыртқа шығарып алады. Қараса сын сымбатлы, келискен бир жас келиншек екен.

— Сен не қылып атырсаң, сени ким қудыққа таслады, не себептен таслады? дейди.

— Мен бир жарлының қызы едим, әке-шешем бир патшаның баласына берип қойып еди, мен оның менен кетпей, бир жарлының баласы менен қашып едим, кейнимнен патшаның баласы қуўып келип, күйеўимнен зорлық пенен тартып алып, усыманға келгенде, усы қудыққа таслап, аўзын тас етип бекитип кетти,— дейди ҳаял. Шопан келиншекти қудыққа

таслап кеткен адамлардың түр-түсин, қаяқтың адамы екенин, ҳаслы затын сорап алады да, келиншекке:

— Жөнекей сен бизиң үйге бар, пәлен жерде турады, сонда бизиң кемпир-ғарры бар, солар менен таныс, бизиң ғаррыға айт, маған шаққан келсин?— дейди.

Келиншек кеткен сон узамай ақ шопанның әкеси келеди. Шопан қой-ешкилерин әкесине таслайды. Көргенше хош бол әке, деп кетеди. Әкеси түсинбей ҳайран болып қала береди.

Шопан бир неше күн жол жүрип, бир елге барса, көп адамлардың бир жерде топланып турғанын көреди. Барып қараса, еки адам гүресип атыр екен. Бир ҳаял гүресип атырған еки адамның биреўиниң аяғының астына күл, екиншисиниң аяғының астына тары шашып жүр екен. Шопан гүресип атырған адамның қасына барып оларды тоқтатады. Бунын бет-әпшерине көзин тиккен басқалар:

— Эй, не қылған адамсаң, неге тоқтатасаң оларда не исиң бар?— дейди.

— Сизлер билмейсиз, ана ҳаялды шақырып, сорайық, гүресип жүрген адамлардың екеўи де бирдей адам. Не ушын мынаның аяғының астына тары, ананың аяғының астына күл шашады?— дейди. Адамлар ҳайран болады, гүрес те тоқтайды. Тары менен күлди шашып жүрген ҳаял шопанның қасына келеди. Шопан ҳаялға қарап:

— Сен не ушын усылай етип жүрсең?— деп үшинши мәртебе сорағанда:

— Дурыс сен бир ақыллы бала екенсең, мениң нийетимди билдиң, ендигисин сорамай ақ қой? — деп мыйығын тартады.

— Жоқ, мен билген менен мына адамлар буған толық түсинбей тур, ҳәмме билсин десе, ҳаял қып-қызыл болып, ламмим ҳеш нәрсә айтпайды. Шопан адамларға қарап:

— Әне көрдиңиз бе? Үндемей турғаннан аңлаң. Гүресип атырған екеўдиң биреўи жарлы, биреўи бай, мынаў ҳаял да байдың қызы, жарлының аяғының астына тайып жығылсын деп, тары шашып жүр, сизлер соны абайламадыңыз,— дейди. Бул сөзге биразлар ашыўланады, биразлар қуўанады. Гүреске жыйналған адамлар екиге бөлинеди. Сөйтип қәпелимде жәнжел басланып, биреўлердиң қолы сынады, биреўлердиң көзи шығады, биреўлер өледи. Баланың сөзин қуўатлаўшылар көбейеди. Ақырында, баланың тәрептарлары жеңеди. Жаңағы ҳаял дарға асылып, жыйналған халықта тарқасады. Бала жолына түсип кете береди.

— Бир неше күнлерден кейин усы жердеги ҳаяллар «бизлер гүрес туттырып тамаша етип атырғанда, бир бала келип, шырышымызды бузды, жыйналған адамларды екиге бөлип төбелестирди, бир ҳаял дарға асылды, сол баладан дарға асылып өлтирилген ҳаялдың қунын талап етемиз деп, елдиң патшасына арыз қылады. Патша арызды дийўанына оқытып, еситкеннен кейин, бул аўҳал қашан болып өтти деп немғурайды сорастыра баслайды. Адамларға қанаатландырғандай жуўап та айтпайды. Арзагөйлер бир-бирине қарасып, «қазыға барсаң, қуры қол барма, бир нәрсе алып бар» деп бурынғы өткен ата-бабалар дурыс айтып кеткен, патшаға қолыңа бир нәрсе қысып бармасаң аўзыңа ылай сүйкейди, ҳеш нәрсе алып әкелмеген соң жумысыңызды да питкермейди деп өкпелеп қайтыпты.

— Бала жүрип отырып, бир патшаның елине барады. Қалаға барып, бир кемпирдиң үйинде қонақ болып отырып, баяғы өзиниң шыққандағы жумысларының бағдарын сорайды.

— Ол усы бизиң патшаның баласы, қудыққа тасланған бизиң патшаның баласының пәтия оқып қойған қалыңлығы еди. Патшаның жиллисымақ немесин қәлемей, бир жарлы менен қашып кетип еди. Патшаның баласы кейинирен барып зорлық пенен алып, қудыққа таслап келип еди,— дейди үй ийелери. Шопан жигит:

— Патшаның сол баласы ҳәзир қайда ҳәм оны қалай көриўге болады?— дейди.

— Мен көрип келейин, егер ол усы әтирапларда болса, сени алып барыўға, оны көрсетиўге жәрдем берейин,— деп кемпир үйден шығып кетеди. Узамай ақ кемпир асығып үйге киреди:

— Балам, бизиң патшаны қудай қарғапты, ол жасы 60 тан өткен ғарры-кемпирлерди өлтириң деп буйрық берипти. Ҳәзир ҳәмме халық кемпири менен ғаррыларын өлтириўге алып баратыр. Мен де жазықсыз өлетуғын болдым,— деп кемпирдиң аўзы кемсеңлеп жылай береди. Шопан жигит:

— Жылама кемпир, мен буған да әмел таўып беремен. Сени өлтирмей аман алып қаламан, ғаррыларды да ўақытсыз өлимнен қутқараман,— дейди де патшаның алдына барады. Қәҳәри келген патша буған да кемпириңди өлтир деп буйрық етеди. Жигит патшаны алдамақ болып, «елиңиздиң шетине жаў келди, оннан да соған күшиңизди салың» деп патшаның бетине бежирейип қарайды. Патша ҳәўлығып, ели-журтын жыйнап, жаў жарағын сайлап урыс майданына атланады... Жаздың күни. Күн ыссы. Сол ыссыда үш-төрт күн жол жүреди. Алдынан ҳеш туў көтерген жаў шықпайды, шөллеген халық қайнаған ыссыда ишкендей бир жутым суў таба алмай, ҳайран болып суў табыўдың жөн-жосағын сорастырып хабар бере баслайды. Сол ўақта баяғы жигит:

— Патшайым, суў табыўдың жолын бизден бурын көйлек тоздырған, турмыстың көп қыйыншылықларын басынан кеширген ғаррылар билиўи керек еди. Оларды да шетинен қырып болдыңыз,— дейди. Патша жигитке:

— Онда қайдан болмасын ғарры тап, кемпир тап, қулласы, солардың ақылы менен суў тап!— деп әмир етеди. Жигит ойланып турып, жақсы суў табайын деп шығып кетеди де, бир майданнан соң айналып келеди.

— Патшайым, бир өгиз табың, сол өгиз суў таўып береди,— дейди. Сөйтип бир өгизди алдына салып алып, жигит жүре береди. Бир жерге барғанда жаңағы өгиз бир түп жантақтың түбин аяғы менен тырнап, мөңирейди. Адамлар сол қараны қазып қараса, суў шығады. Шөллеген халық суўсынын қандырып алғансоң, патша:

— Саған бул ақылды ким үйретти, кимнен билдиң? — деп шопан жигиттен сорайды. Жигит «ғаррылардың берген ақылы менен еткен исим еди»,— деп туўрысын айтады. Патша, мен ғаррыларды билмей өлтирген екенмен, кемпир-ғарры усындай қыйын күнлерде керек екен, бизлерди өлимнен қутқарады екен, деп ендигиден былай кемпир-ғаррыларды өлимнен қутқарыўға буйрық береди. Шопан жигит:

— Патшам, мен сизге елди жаў шабайын деп атыр,— деп айтқанымның усындай мәниси бар еди, тийкарында жаў жоқ, кемпир-ғаррылар өлимнен азат болды, енди кейин қайтсақта болады,— дейди. Патша пәнт жеп ернин тислейди, жигиттен алданғанына қапаланады. Оған жаманлық етейин десе, жигиттиң қолынан ҳәр бәле келетуғынын патша билип, егер мен бул жигитке қиянет етегойсам, бул мени жасатпас, неде болса ҳәзирше үндемей ақ қояйын дейди де, қалаға қайтады. Қайтып киятырып патша жигитке бир гүрриң айта жүр дейди. Шопан жигит:

— Патшайым, көргенимди айтайын ба, билгенимди айтайын ба, я еситкенимди айтайын ба? — дегенде, патша ойланып турып:

— Бәринен де айта бер? — дейди. Сонда шопан жигит:

— Неде болса еситкенимнен айтайын,— деп патшаның баласы жайында аңқаўсырап сөз қозғайды.

— Өткен ўақытта бир патша болған екен, патшаның бир баласы болыпты, оған бир күнлери бир жарлының қызын айттырыпты, ол қыз патшаның баласын қәлемей, биреў менен қашып кеткен екен. «Аты жүрмеген арбасының арысын төбелейди» дегендей, қызды қашып барған жеринен зорлық пенен тартып алып, қуў майдандағы бир қудыққа таслап кетипти деп еситтим. Шын болса патшаның да, баласының да ақмақлығы ғой. Баласына қыз қурыйма екен, ол не қылған ҳайўан адам еди тақсыр,— дейди. Патша өзиниң ислеп отырған исин айтқанына қыйпақ-сыйпақ етип:

— Эй, бул өтирик нәрсе ғой, олай болыўы мүмкин емес,— дейди.

— Өтирик болса, отырған жеримде, я турған жеримде жабысып қалайын де патшайым?— дейди жигит. Шопан жигит жаста болса ойлы, дуўахан, ҳәр нәрсе қолынан келетуғын оқымыслы еди. Биреўди жерге жабыстыраман десе, айтқанын ислей алатуғын еди. Патша бунның сөзине қәҳәрленип, жигитти қамшыға тутпақшы болып тап берип умтыла бергенде, патшаның аяғы жерден қозғалмайды. Оны урыўға қасындағы ўәзирлерине буйрық береди, бирақ оларды да жигит турған жеринде қатырып таслайды. Енди жигит бир өзи қалаға қайтып патшаның сарайларына киреди. Оның баласын да көреди. Патшаның баласы:

— Ким бул мениң жайыма жуўапсыз кирип жүрген!— деп шаўқым салады.— «Жаллат! Бизиң жайға уры келди, услаң ҳә услаң!» деп даўрығады. Бир жағынан патшаның ҳаяллары, көшеден жаллатлар келеди. Жигит бәрин де дуўалап, ийт етеди. Патшаның бир иниси бар еди, оны ат етип үстине ер салып аўзына суўлық салып, үстине минеди. Патшаның ержеткен қызы бар екен, оны артына мингестиреди. Патшаның 15 ўәзирин түйе етип, үстине жүк артады. Баяғы өзи қонған жердеги кемпирди түйеге миндирип өзиниң журтына қайтады. Бираз күнлерде елине келеди, ата-анасы, туўған-туўысқанлары менен көриседи. Баяғы қудыққа тасланған ҳаялды шақырып алып патшаның баласын көрсетеди. Сөйтип билгир жигит хорлық көрген халықты залым патшаның темир торынан азат етеди.

АЛДАР КӨСЕНИҢ ҲИЙЛЕСИ

Бурынғы өткен заманда бир қойшы болыпты. Ол бирдейине қой бағады екен. Сол заманда Сәдирбай деген хан болады. Оның ай десе аўзы, күн десе көзи бар бир сулыў қызы болыпты. Қыздың сулыўлығы қараңғы көшени жарық етеди екен. Ханлардың, байлардың балалары ҳәр жылы мың тилла берип қыздың жарық жамалын көреди екен. Ол аймақта бул қызды мың тилла берип көрмеген тек қойшы менен Алдар көсе қалады. Бул хабарды Алдар көсе еситип қойшыға барады.

— Ҳәй жора, ҳал қалай,— дейди.

— Ҳалдың не қалайын сорайсаң. Өзиң билместей жағдай барма. Күндиз қумды аралап қой бағып, түнде тас дастанып таўдың бужыр тасының үстинде жатаман. Аўқатым айраншалап.

— Қойшы жора, мен бир қыз бар жердиң хабарын еситтим.

— Айт жора, ол не хабар?

— Сәдирбай ханның арыў, сулыў бир қызы бар екен, ҳәр ким ол қызға талабан болса, мың тилла берип көреди, оны көрген де көрмеген де әрманда, дейди. Журттың бәри барып көрипти, енди көрмей тек сениң менен мен қалыппан. Жүр сол қызды бизлер де бир барып көрип қайтайық.

— Қой жора, «Жарлының теңи жарма, балықшының теңи қарма»— деген, бай, ийшан, ханның балалары, султанзадалар, төрелер менен жарысып бизлерге не жоқ. Өзлеримиз маңлайды күн қағып, табанды тас тесип жүрген шопанбыз, оннан да жөнимизге қарап тек жүрейик. Ханның қызына берип көретуғын мың тилламыз тайын турма, бизлерге ханның қызы қайда. Ғарип жолы қайсысаң деп қойымызды бағып жүргенимиз абзал ғой,— дейди шопан.

— Аспанды жерге түсире бермей мениң кейниме еребер, илажын өзим табаман, дейди көсе.

— Қойларымды не қыламан?

— Ийесине тапсыр.

— Ийеси ким?

— Аш қасқырдағы.

— Бай оннан кейин мени бул жағада қоймайды ғой.

— Жүре бер деймен. Өзим бәриниң де есабын табаман.

— Онда өзиң бил аға, барсақ барағояйық, немиз кетипти,— деп Алдар көсеге қосылып, екеўи жолға раўана болады. Таяғын қолға алып, пешин белине шалып бир неше күн жол жүрип, аз ғана емес мол жүрип, ханның қызы Ханшайымның бағына барып, бир жеринен секирип ишке түседи. Бағдың ишинде бир ешкиниң желкесинен пышақты тың қыры менен қыйқалап Алдаркөсе сояды. Ханның қызы Ханшайым бағды сайранлап қыдырып киятырса, алдынан ешкини соя алмай — атырған Алдаркөсе менен шопанды көрип олардың қасына келеди.

— Не қылыпатырсаң екеўиң бир ешкини соялмай, былай турыңлар, өзим сойып берейин,— дейди де, қасына ерип келген жолдас қызларын қайтарып жибереди. Сойған ешкини бир жайға апарып қазан-ошақ таўып асып береди.— Алдар көсе қазанды ошақтың үстине төңкерип, ал қойшы жора суў тасый бер деп өзи далаға шығып кетеди. Қойшы қабақ пенен суў тасый береди. Алдар көсе қазанға суў қуйып, ешкиниң гөшин асады. Бир мәҳәлде ханның қызы қонақларды көрейин деп келсе, қонақлары қазанын төңкерип асып, үстине суў қуйып, жайдың ишин көллетип жибергенин көрип, қазанды қайтадан оңлап асып береди. Алдар көсе қазанның қасында отырады. Қойшы да отты жағып тамақты писиреди. Қазанды түсирип алдына алып жемей отыра береди. Ханның қызы және келеди:

— Сизлер тамақларыңызды жемей неге мелшийип отырсызлар?— дейди.

— Бизлерге тамақты ҳаялларымыз жегизетуғын еди,— дейди Алдар көсе қызға. Қыз ойланып турып:

— Мен жегизсем бола ма?— дейди.

— Оны өзиңиз билесиз,— дейди ол.

Ханның қызы Алдар көсе менен қойшыға тамақты аўызларына салып жегизеди. Ҳәммесин жеп болып қол жуўып питкен соң қыз үйине кетеди. Алдар көсениң бир қалта сөги бар екен, қыз кеткеннен соң жерге шашып жибереди де, төмен қарап шөпшеп отырғанда, қонақларды көриўге тағыда қыз келеди.

— Не қылып отырсыз, шуқыланып, бул жерден тез кетиңиз, енди көреғойса әкем сизлерди өлтиреди,— дейди.

— Сөгимди терип болмай өлсем де кетпеймен,— дейди Алдар.

— Мен сизге бир батпан сөк берейин, соны алда тез жолға түс,—дейди қыз.

— Сениң сөгиң керек емес, өзимниң сөгимди терип аламан.

— Сол сөгиң ушын мың тилла берейин, бул жерден жылдам кет.

— Тиллаң да керек емес.

— Бар еки мың тилла бердим, бар тез кет.

— Жоқ, сөгимди терип болмай ҳаслан қозғалмайман. Мениң шырышымды бузба!

— Бес мың тилла берейин үйден шық дәрриў,— деп қыз жалынады. Алдар көсе бес мың тиллаңы алады, журт ханның қызын мың тилла берип көрсе, Алдар көсе менен қойшы ешейин ақ көреди. Қайта тамақ астырып ҳәм бес мың тилласын алып қайтады.

ЗИЙБА МЕНЕН ЗИЙНЕП

Бурынғы өткен ўақытта бес қала сорамында бир патша болған. Ол патшаның перзенти болмай, жасы елиўден асып, енди дүньядан баласыз өтетуғын болдым деп әрман қылып жүрген ўақытта қатыны жүкли болып, мезгилли күни жеткен соң бир қыз туўады. Патша қатынының саў-саламат туўғанына қуўанып, өз әмелдарларын шақырып, үлкен зияпат-той берип, қызына ойланып отырып ат қояды. Зейним қапа болып жүргенде көрген балам еди, қызымның аты Зийба болсын деп, өз пикирин билдиреди. Барлық жыйналған әмелдарлар бул атын мақул көрип, қыздың аты Зийба болады.

Күнлерде бир күн қыз 6 жасқа шығады, мектепке берип оқытады, 14 жаста қыз үлкен, саўатлы, китап оқыйтуғын молла болады. Қыздың сулыўлығы, оның ақылы көрген адамларды ҳәм ата-анасын таңландырады. Патша атасы ҳәм анасы бул қыз 15 жасына шыққан соң өз алдына бир үлкен сарай салдырып, ол сарайды ҳәр түрли нақышлы өрнеклер менен безеп, әтирапынан адам өте алмастай үлкен ор қаздырып, бир жерден есик дәрўаза қойдырады. Соның менен бирге Зийба жалғыз болмасын деп елден 150 қызды таңлап алып, қасына келтирип қояды. Зийба 18 жасқа шығып, қыз болып ержетип, өз қатары жигит-келең менен ойнап күлиўди есине ала баслайды. Қасына қызларды ертип ҳәр күни сайранлап өзиниң бағында жоқарыда тикленип қойылған көшкисине шығып әтирапқа көз аслайды. Күнлерде бир күн жоқарыдан төменге қарап турғанында көшеден өтип баратырған арбасына қос ат жеккен, ҳасыл жипек кийимлер кийген, белине алтын дегмент, басына қамқа бөрик, аяғына алтын геўиш мәси кийген бир байбатша арбасын тоқтатып жоқарыда турған Зийбаға көзин тигип, сол жерде талтайып қарап тоқтап қалады. Зийба бул жигиттиң тоқтап қарап турғанынан уялып, ишкери кирип кетеди. Жаңағы байбатше

сол қараўында қарап турып қыздың сулыўлығына ҳайран қалып, тағыда бир шықпаспа екен деген ой менен қараңғы түскенше қарап тура береди. Ақырында, қайтып шықпағаннан соң барлық базар жумысынан бос қалып, мурыны салбырап кешке үйине қайтып келеди. Үйине келиўден ата-анасына ҳеш сөз айтпай, Зийбаның ышқында жер баўырлап жатып алады. Байбатшениң Зийнеп деген қатыны бар еди, бул бир кәмбағал ғаррының қызы еди. Зийнеп жүдә ақыллы, зийрек болады. Байбатшениң де атасы ол қызды қараўсыз қалған соң өзиниң қолына алып, ержеткен соң баласына ҳаял қылып бергенине еки жыл болған еди. Қапа болған аўҳалын сорап, сизге не болды, турыңыз сырыңызды айтыңыз, бәлки дәртиңизге даўа табылар десе де, байбатше сол күни таң атқанша сөйлеспей жатып алады. Ертеңине таң атып күн шыққан соң қос ат жеккен арбаны қостырып, байбатше патша қызы Зийбаның сарайына қарап жүрип кетеди. Баяғы келген жерине келип, жоқары көшкиден көзин айырмай қарап тура береди. Зийба қыз байбатшениң келгенин азан менен көрген болса да, кешке дейин бул жерге шықпайды. Күн батыўға жақынлаған ўақытта қыз көшкиге келип байбатшеге қарап бир оралған бир нәрсени таслайды да қайтып үйине кирип кетеди. Басқа ҳеш қандай сөз айтпайды. Байбатше бул ораўлы нәрсени алып қараса, кишкене орамалга оралған бир дана алтыннан буў берилген қақпақлы чайник екен. Бул чайниктиң не мәнисиниң барына түсинбей ҳәм де мени чайниги жоқ, чай ишсин деп берди ме екен, мен чайникке зар емес едим деп ойланып үйине қайтады. Байбатшениң ҳаялы Зийнеп тағыда байбатшениң қапа болып келгенин көрип аўҳалын сорай баслайды. Сол ўақытта байбатше қатынына ашыўланып, сен мениң аўҳалымды билген менен мениң дәртиме ем бола алмайсаң,— дейди. Зийнеп ериниң қысылғанын көрип, өзиниң ақылының қандай мүшкил ис болса да, шешетуғынына көзи жетип:

— Сиз айтың, есабын мен табаман,— дейди. Сол ўақытта байбатше кеше Зийбаға барғанын, күни менен турғанын, Зийбаның қайтып шықпағанын, үйге қайтып келип тағы барғанын, күн батыўға жақынлағанда Зийбаның көшкиге шығып бир чайникти қақпағы менен бергенин айтып, мынаў берген чайниги, басқа ҳеш нәрсе мен түсинбедим,— дейди. Зейнеп тез чайникти қолына алып көрип, сырдың барлығын түсиндиреди. Жуўабын алыў да жүдә қыйын еди. Солай болса да, баста шешимин таўып беремен деген ўәдени берип

қойғаны ушын Зийнеп бул чайниктиң мәнисин айта баслайды. «Қудай қосқан қосағым байбатша сизиң кешеги көргениңиз, патшамыздың қызы екен. Халықта нақыл бар еди: «Ханның қызын ким бурын қасында көрсе сол алады» деген. Хан қызы сизди жақсы көрип сүйген болса керек. Мынаў берген алтын чайник-әкемниң алтын қақпақлы қудығы бар дегени, сол жерге бүгин кешке келиңиз, сол жерде ушырасамыз деп сизге жумбақ қылып берипти»,— дейди.

Бул сөзди еситкен байбатше күн батқан соң айтқан жердеги қудыққа барып патшаның қызын күтеди. Бир заман күткен соң уйқысы бөлинбеген байбатше көзине уйқы тығылып, күтип отырыўға мәдери қалмайды. Қалғып отырып уйықлап кетеди. Байбатше шын уйқыға кеткен ўақытта, ел аяғының дүбири басылған ўақытта қасына еки қыз алып Зийба ўәде берген қудық басына жетип келеди. Келсе байбатше уйықлап атыр. Зийба қыз байбатшениң қасына келип көп ўақыт күтип отырады. Байбатше уйқысынан турмайды, қыз келгенине бир аз капа болса да, өзиниң берген жумбағына түсинип, айтқан жерине келгенине байбатшени ақылы бар ғой деп және бираз күтеди. Бунда да байбатше турмайды. Ақырында қыз кетиўге таярланады. Бирақ өзиниң келгенин билдирейин деп, байбатшениң қойнына бир жуп алтын теңге салып, өзи кетип қалады. Байбатше таң атқанша жатып уйқысы қанған соң түргелип қараса, қасында қыз да жоқ, басқа адам да жоқ. Мениң қатыным мени алдаған екен, мени алдап жиберип, басқа биреў менен болып жүр екен, усыдан барып қатынның жазасын берейин, деп байбатше үйине ашыўланып қайтады. Үйине келе қатынына кийилип, «сен мени алдапсаң, патшаның қызы келмеди» дейди. Сол ўақытта ақыллы Зийнеп шыдам берип, «булай болыўы мүмкин емес еди. Қәнекей белбеўиңди шешши, патша қызы келген болса бир белги берген шығар», дейди. Белбеўин шешип атырғанда еки алтын теңге түсип қалады. Буны көрип байбатша ҳайран болады, тағыда бул не себеп деп қатынынан сорайды. «Мынаў алтын теңгени патша қызы салған. Буның шешими: екеўимиздиң де басымыз алтын еди, усы теңгедей қосылып сөйлесемиз ғой деп келип едим дегени деп Зийнеп жуўап береди. Байбатше аўҳалды көрип, енди не қыламаң, көзиме уйқы тығылып уйықлап қалғаным рас еди деп мойынлайды. Зийнеп байбатшеге ақыл берип:

— Сиз бүгин тағыда қыз көшкисине барыңыз, тағы бир нәрсе берер соны алып келиңиз, тағы не дер екен? деди.

Байбатше атты жегип, Түймели арбасына минип баяғы патша қызының көшкисине тағы барады. Азаннан кешке дейин қарап тура береди. Кеш болғанда қыз шығып, тағыда бир ораўлы нәрсени таслайды да, қайтып үйине кетеди. Байбатше буны ашып қараса, бир тарақ пенен бир алма салған. Буны қолына алып, ҳә дегенше иркилмей үйине келе сала қатынына көрсетеди. Ал бул тарақ пенен алманың себебин ҳәм шешиўин тап дейди. Зийнеп алма менен тарақты қолына услап турып: «мениң әкемниң бағының сыртында бағқа ҳеш ким кирмесин деп қолдан жасаған тоғайы бар, ол тоғайдың қалыңлығы усы тарақтың тисиниң тығызындай, сол тоғайдан қалай да болса өтерсең, оннан соң бир үлкен алма бар, соған келип мени күт, соған өзим келемен деген сөзи»,— дейди. Байбатше күн батқан соң айтылған тоғайдан өтип, алмалы бағды таўып, барып күтип отырады. Бир аз отырғаннан соң байбатшениң күндеги уйықлайтуғын ўақыты келеди. Күтип отырыўға шыдай алмай уйықлап қалады. Арадан көп ўақыт өткеннен соң Зийба қасында үш қыз бенен ўәде еткен жерге жетип келеди. Бағдың ишин аралап жүрип, байбатшениң тағы да уйықлап қалғанын көреди. Зийба қыз жанында бир аз күтип отырады, байбатшениң оянатуғын түри болмаған соң қасындағы қызлары менен отырып әстелеп қосық айта баслайды. Бунда да байбатше оянбайды. Буннан соң қыз байбатшениң қасына келип, қойнына бир гүмис теңге, бир мыс теңге салады да үйине қайтып кетеди. Байбатше азанда турса, жанында ҳешким жоқ. Белбеўин шешип қараса, бир мыс теңге менен бир гүмис теңгениң қойнына салынғанын көреди. Буннан соң бул сырдың не екенин түсинбей қайтып келип, қатынына болған аўҳалды баян қылады. Зийнеп гүмис ҳәм мыс теңгени қолына алып отырып, буның шешиўи былай дейди: басыма теңгерген байбатше, сизиң кешеги алтын басыңыз бүгин мыс болыпты, себеби мынаў мыс теңгеге сизди усатып, излеп келген өзин сизден артық алтын қылып қыз тағы қайтып кетипти». Буннан соң байбатше енди не қыламан деп сорайды:— Тағы бир мәртебе кешеги жерге барыңыз, қыз халқы жигитти үш мәртебе сынайды, деген бар еди. Тағы бир нәрсе берер, соны алып кел оннан соң тағы бир илажын ислеп көрермиз,— дейди Зийнеп.

— Байбатше қос ат қосқан күймели арбасын минип Зийба қыздың көшкисине қарап жүрип кетеди. Көшкиниң астына келип тағыда күтип турмақ пенен болады. Қыз буған жүдә кеш шығып, бир нәрсени ораўлы таслайды да, қайтып

үйине кирип кетеди. Орамалды ашып қараса, бир айна менен бир қара тасты көреди. Буның не мәнисиниң бар екенине түсинбей, байбатше үйине қайтып келеди. Айна менен тасты алып келип қатынына береди. Зийнеп қолына айна менен тасты услап турып: «қара тастай қатып буннан былай қанша күтип келсең де екинши шықпайман» деген сөз екен. Мынаў айна болса, «мениң усы көшкиме жақын көринип турған жерде бир үлкен ҳаўыз бар, соның қасына кел деген сөзи екен». Байбатше сол ҳаўыз бойына кетпекши болады, өзиниң уйықлап қалатуғыны есине түсип, ойланып қатыны Зийнепке қарайды. Зийнеп өзиниң ақыллылығы менен ериниң бир жәрдем сорап турғанлығын билип: «Мен сизиң уйықлап қалмаўың ушын бир илаж жасасам, соны ислеп барсаңыз, бүгин Зийба қыз бенен дийдар көрисер едиңиз» дейди. Бул айтылған сөз байбатшеге мақул түседи. «Қалай қылсаң да бир әмел жасай көр, әйтеўир мен уйықлап қалмайын» дейди. Қыз қолына бир өткир пышақ алып, байбатшениң бармағының үстинен аз ғана кесип азырақ дуз салады. Бармақтың кескен жери ашып, байбатше бақыра салады. Сол ўақытта Зийнеп: «бир аздан кейин ашығаны тынады, сол ўақытта жаның рәҳәт таўып тағы уйқың келеди, сонда мынаў дуздан тағыда сал деп дуз береди. Бул дуздың ашыўы менен уйқың ашылып кетер. Қысқасы, Зийба кешикпей келер, ол сени көрип амансаўлық сарасып болған соң сарайына шақырар, қыз бенен бирге ерип барарсаң, барғанша бул дуздың ашыўы да қалмас, солай қылып бүгин әрман қылған ашығыңыз бенен көрисип, қайтарсыз» дейди. Бул ҳийлелердиң барлығын билип алып, байбатше тағы да жүрип кетеди.

Айтылған ҳаўызын таўып алып, күтип турып күндеги уйықлайтуғын ўақтында уйқысы келеди. Зийнептиң айтқанындай етип бармақтың кесилген жерине дуздан салады. Бармағы уўдай ашып, уйқысы чайдай ашылады. Усындай қылып күтип турғанда, Зийба қыз өзиниң ең жақсы досты бир қыз бенен келип қалады. Қыз көптен бери әрман қылған байбатшениң күтип турғанын көрип қуўанышлы сәлем берип, көриседи, аман-есенлик сорасады. Байбатшени өз сарайына шақырады. Байбетше де Зийба қыздың шақырыўына таяр турған емес пе, изинен жүре баслайды. Сарайына келип түрли тамақлардан жеп, мазалы шараплардан Зийба қыз бенен бирге ишип, күлип ойнап, дем алып, сол жерде жатып қалады. Уйқысы бөлинген қыз ҳәм уйқыға шыдамлығы жоқ байбатше сол ойын күлки менен таңның атқанын, күнниң батқанын, сәске түстиң болғанын билместен жата береди.

Ендиги сөзди қыздың атасынан баслайық. Қыз атасы Тимур өзиниң қараўында он мыңға жақын әскери бар патша. еди. Сол күни өз жанына қырқ жигитин ертип, пайтахтын таслап, бир тойға қыдырып кеткен екен. Тойда бир даўлы исти шешип болып, бийлик қағазына мөр басыў ушын қараса мөри пайтахтта қалғаны мәлим болады. Буннан соң патша мөрди тез алып келиў ушын өзиниң бас ўәзири Бахарамға буйырады. Бахарам ўәзир шәҳәрге келип патшаның мөрин алып турғанда бир ой пайда болады. Ол бурыннан патшаның қызына сыртынан ашық еди, өзинше Зийба меннен басқа кимге барады, меннен басқа ким менен ойнап күледи деп ойлар еди. Соның ушын ашықлық отына шыдай алмай, қыз сарайында бир өзи отырған ўақытта барып көрип сөйлесип бир аз күлип-ойнап кетейин деп сарайға келсе, қыздың бир жигит пенен жайда отырғанын көзи көреди. Зийбаны өзим аламан деп жүрген ўәзирдиң ишине от түседи. Не қыларын билмей, ақырында бир ойға келеди. Ол ўақытта күйеўге шықпаған қыз кимниң қызы болса да, биреў менен ойнап күлип отырғаны билинсе, өлим жазасына тартылады екен. Оның үстине қыз атасы патша бундай гүнакарлер болса, ақ-қарасына қарамай қызды да, жигитти де зинданға салып қойып, халықты жыйнап дарға асып жазалайды екен. Ўәзир уйықлап жатқан жеринде Зийбаны да, байбатшени де төсеги менен көтерип апарып зинданға салып жибереди. Булар зиндан түбине барып түскен ўақытта өзлериниң қолға түскенин биледи. Ўәзир зиндан басына үш баланы қараўыл қылып қойып өзим келмей шығармаңлар деп патшаға қарап жүрип кетеди.

Ендиги сөзди Зийбадан еситиң. Зийба байбатшени оятып, «үйиңизде кимиңиз бар» деп сорады. Байбатше болса өзиниң бир ақыллы Зийнеп деген ҳаялының барлығын, бул ақылдың барлығын соның таўып бергенин бастан аяқ айтып береди. Зийба өзиниң жасаған тымсалларынан байбатше өз ақылы менен таппай, үйиндеги ақыллы ҳаялының таўып отырғанына, байбатшениң ешейин ақылсыз жигит екенине түсинеди. Үш күннен бери уйқысы бөлинбеген байбатшениң бунша аўҳал болып зинданға түсип қулып салып қамалып қалғанын билмегенине үлкен өкиниш қылып ойланып отырады. Қыз ақыл табады. Зиндан аўзында турған балаларды алдай баслайды. «Балалар сизлер усы қаладағы Абдулла деген байбатшениң үйин билесизлер ме» деп балалардан сорайды.

Балалар да билемиз деп жуўап береди. «Мен бир уўыс теңге берсем сол теңгеге базардан мазалы миййелер алып жер единизлер» дейди. Балалар бул сөзге күтә қуўанып, «қәне теңгеңизди бериңиз» дейди. «Сизлер теңге алатуғын болсаңызлар, мениң бир жумысым бар, питкерерсизлер ме?» деп сорайды Зийба. Балалар «қандай жумыс айтыңыз?» дейди. Қыз оларға: «мен қолларыңа тас беремен, сол тасты алып Абдулла байбатшениң үйине барасызлар, соннан соң бир тас пенен урып, бир айнаның көзин сындырыңлар, оннан соң тамның үстине шығып, тамның төбесинен ишине еки тас таслаңызлар, буннан соң тамның үстинен үш мәртебе тепкен соң қайта бериң, басқа ҳеш нәрсе айтпаңлар», дейди. Бул сөзди еситкен балалар бир аз ойланып турып, «өзи аңсат жумыс екен ғой, барсақ барып келейик» деп ишинен биреўи сайланып шығып, өзиниң орнына ушинши баланы қалдырып, үстиндеги шапанын қарақшы етип қойып қолына үш бөлек тас алып, байбатшениң үйине қарап жуўырып кетеди. Байбатшениң үйине келиў менен бирге күн шығар жақтағы тамның айнасының бир көзин урып сындырады, тамның үстине шығып еки тасты ортасына таслайды, буннан соң тамның төбесин үш теўип кейин қарап жүгирип қайтып келип, Зийбаға ислеген жумысларын айтып ақшасын алып өз орнында тура береди.

Ендиги сөзди Зийнептен еситиң. Зийнеп қайын атасының жанына барып, «жаңағы баланың ислеп кеткен исине түсиндиңиз бе?» деп сорайды. Атасы: «шырағым, мен болсам ақылдан шашқан бир ғарры адамман, қайдан билейин, балалардың не қылып кеткенин» деп жуўап береди. Буннан соң Зийнеп ол баланың келип айнаны урып сындырғаны жалғыз көзиң, белиңниң қуўаты балаң Абдулладан айрылғаның, жалғыз көзиң шықты деген сөзи. Тамның үстине шығып ишине еки тас таслағаны, балаң биреў менен усланып, қараңғы зинданға түсти, дегени. Тамның үстин үш мәртебе тепкени тез ўақыт ишинде бир илажын көрмесеңиз, басқа ҳеш илаж болмайды, дегени дейди. Ғарры буны еситип жылай береди. Буннан соң ғаррыдан ҳеш қандай жәрдем болмайтуғынын билген Зийнеп бир-бир табақ сүт бурыш писирип, үстин дастурқан менен жаўып, зинданның басына қарап жүрип кетеди. Зиндан басындағы балаларға: «шырақларым, бүгин мен бир түс көрип, сол түсимнен қорқып ояндым, азан менен турып қамақта жатқан мүсәпирлер ушын аўқат берейин деп нийет қылып едим, сол аўқаттан мынаў қамақ ханада

жатқанларға бердим, енди бир табақ аўқатым қалды, усы зинданда адам бар ма екен, деп келип турман» дейди. «Биз сизди танымаймыз, бетиңиз болса перде менен жабылған, бул жерге адам жибериўге ҳеш болмайды, бунда өлим жазасындағы адамлар жатыр» дейди балалар. Зийнеп сөзди тағы баслайды: «шырағым, мен де сизлерди танымайман, бетимди ашсам үлкен гүнаға батаман, тек мениң кийимимди белгилеп қалыңлар, мен киременде бир табақ аўқат жеп болғанша отыраман да қайтып шығаман» дейди. Балалар Зийнептиң бул сөзине қулақ салады, биреў-биреўи менен ойласып, «жиберсек жиберсийик, киреди де шығады, биреўди алып шықпаса болғаны» дейди. Ақырында балалар келисим берип, Зинданға кириўге рухсат береди. Зийнеп ишкери кирип байбатше менен ҳәм патша қызы Зийба менен қосылып, аман-есен сорасып сөйлесип отырады. Еки ақылдың ийеси Зийба менен Зийнеп қосылған соң патшаның ҳүкиминен. Бахарам ўәзирдиң зулымынан қутылыў жолын излейди. Ақырында булар ақыл табады. Зийнеп өзиниң үстиндеги, басындағы, аяғындағы барлық кийимин шешип Зийбаны кийиндиреди, өзи оның кийимин кийеди, солай етип оған тағы бир қанша ҳийлелер үйретип, қолына алып келген табағын услатып, шығарып жибереди. Өзи күйеўи менен зинданда қала береди. Зийба қолында табағы зинданнан шығып жөнелип кетеди. Балалар болса жақсылап қарайды. Бойы, үстиндеги кийими, барлығы кирген қатынның өзи болғаннан соң, ҳеш нәрсени гүманлапбай қала береди.

Ендиги сөзди Бахарам ўәзирден еситиңиз. Бахарам ўәзир патшаны мөрин изинен тойға алып барады ҳәм және қалада қандай аўҳал болғанын, қызының бир жигит пенен жатқанын, оларды услап алып барып зинданға салғанын патшаға айтып салады. Бул аўҳалды еситкен патшаның қатты ашыўы келеди. Аз ойланады. «Ўәзирим Бахрам дурыс қылыпсаң, ертең екеўин де дарға асып өлтиремиз» деп жуўап береди. Патша халық алдында отырып айтарын айтса да, улдан-қыздан жалғыз перзенти болғаны ушын, бул аўҳалдың болып қалғанына, қызының бундай аўҳалға түскенине қатты қыйналып, ишинен суўдай тынып, көп ўақыт сөйлемей отырады. Кеште тойды саўып үйине жигитлери менен қайтады. Патша үйине келип, қатынына өкирип жылап қоя береди. Патшаның қатыны патшаға не болғанын билмей, не ўақыя болғанын сорай баслайды. Патша болған аўҳалдың барлығын, қызының қамалғанын айтып береди. Патшаның қатыны да ол иске ҳай-

ран болып, қызының узақ жерде тағы да бөлек жайда турғанына, нәтийжеде бундай аўҳал болғанына қапа болады. Буннан соң патша қатынына буйырады: «Сен барып қызының сарайын бир қарап кел, қызым Зийба өз аяғы менен кеткен болса ишим тағы бир мәртебе суўысын» дейди. Патшаның қатыны бул сөзди еситип, қыздың отырған сарайына қарап жуўырады. Зийбаның отырған жайына кирип келсе, оның алтын кәттиң үстинде ҳасыл кийимлер кийинип, қатар қызлары менен ойнап күлип отырғанын көреди. Анасы бул аўҳалды көрип, қызының бетинен еки-үш мәртебе сүйип, ҳешбир сөз айтпай кейин қарап қайта береди. Қуўанғанынан патшаның басындағы сәллесин сүйиншиге жулып алады. Қызының аман, саў-саламат өз сарайында ҳеш нәрседен хабарсыз отырғанын, оны өзиниң көзи менен көргенин патшаға баянлап айтып береди. Патша буған да инанбай қызын көриў ушын өзи кетеди. Қызы өз орнында отырғанын көреди. Сол ўақытта Зийба атасының алдында қамығады. Атасы қызының басын сыйпап, «шырағым не болды, не ушын қамықтың», деп сорай баслайды. Зийба «атажан, қамықпай не қыламан, усы жасыма келгенше мениң сарайыма еркек баласы келген жоқ еди. Сизиң патша болып отырған айбатыңыздан қорқып па ямаса сыйлап па, әйтеўир ҳеш әмелдарларда үстимди басып кирмейтуғын еди. Кеше түс ўақытта мен бақшада қыдырып жүрсем, сизиң бас ўәзириңиз-залым Бахрам келип, болмаған сөзлер менен маған ҳәзил қылды. Мен ашыўым келип сарайдан қуўып шықтым. Мен қуўғаннан соң Бахрамның ашыўы келип, көрермен, әкеңе дарға астыраман, деп абай қылып сөгип ақыретлеп кетти. Атажан, сизиң көзиңиз тири ўақытта усындай ислерди қылып жүрген Бахрам, егер сизиң көзиңиз жумылып кетсе, бизге не қылмайды! Мени перзентим дейтуғын болсаңыз, атажан, Бахрам ўәзирге өлим жазасын бериўиңизди сорайман» дейди. Патшаның бул сөзди еситип қатты ашыўы келеди ҳәм қалтырап кетеди. Буннан соң патша үйине қайтып келип, таң атқанша зорға шыдап отырады. Таң атыўдан тахтына барып отырып, Бахрам ўәзирди бас қылып, «кешеги қамап қойған қызым менен нәмәлим адамды алып келиңлер, залымларды дарға асып өлтиремен» деп буйрық береди. Бахрам ўәзир ўақты хош, қасына қырқ жигитти ертип зинданға қарап жөнеледи. Жолда жигитлери менен киятырып төмендеги сөзлер менен мақтанып ты:

Мен залым Бахрам, патша ўәзири,
Әмелдардың ең ишинде залымы,
Тамашаны менислеймен бул жерде,
Көп адамның болды меннен өлими.

Билсең мениң атым ўәзир Бахрам,
Айтқаныма ким көнбесе ол надан,
Зийба қыз да айтқанымды қылмаған,
Бүгин ағар мойнынан қызыл қан.

Мен Бахраммаи талай қызды алдаған,
Ҳешбир жан жоқ айтқанымды қылмаған,
Ерегискен маған ҳеш тең келе алмас,
Көп әзизлер бул қолымда зарлаған.

Мине бул сөзлерди айтып, қасындағы қырқ жигитке мақтанып, зиндан басына келеди. Зинданды ашып «гүнакарларды» шығарып қараса, өзи салған патша қызы емес, усы қаладағы байбатше өз қатыны менен турғанын көреди. Үстиндеги кийимлерге көз жиберип қараса, кешеги өзи салған ўақыттағы кийимлер екенин биледи. Қасындағы жигитлерге қәне патшаның қызы дегенде, енди не қыламыз, патшаға не деп барамыз деген ойдың салмағы түседи. Бир аз турғаннан соң бул екеўин патшаның алдына алып барады. Патша қасында әмелдарлары менен ашыўланып отырған екен. Қараса өзиниң қызы емес, басқа адамларды әкелип турғаны мәлим болады. Патша ўәзирден: «қәне мениң зинданға салынған қызым!?» деп сорайды. Бахрам ўәзир ҳеш сөйлемей төмен қарайды. Патша:— Қалай қылып сиз зинданға түстиңиз?— деп байбатшеден сорайды. Байбатше не айтарын билмей сасады. Егерде патша қысып сорай басласа кешеги болған аўҳалды туўрысынан айтайын деп турғаны мәлим болады. Байбатшениң қатыны Зийнеп буған тезлик пенен түсинип, патшаға қарап:

— Тақсыр, ханым, сизге айтатуғын төрт-бес аўыз арыз бар. Мен мынаў турған байбатшениң ақ некели ҳаялыман, мениң байбатшеге түскениме еки-үш жыл болады. Бир күни сизиң мынаў Бахрам атлы ўәзириңиз мени өз үйимде отырғанда көрип қалып маған ашық болды. Соннан бери қарай бир жылдан бери маған болмаған намақул сөзлер айтып, мениң изимнен қалмай жүр. Мен айтқанына көнгеним жоқ, сол себептен болса керек, кеше биз күйеўимиз бенен екеўимиз ҳеш нәрседен хабарсыз арқайын жатқан ўақытта көп адам болып келип, зинданға салып кетти. Бүгин мине сизиң

алдыңызға алып келип тур, тақсыр ханым. Сизиң пайтахта халық сорап турған ўақтыңызда усындай зулымлық болғанына ҳеш көнип болмас деп ойлайман. Бул залым ўәзириңизге қатты жаза көрсетпесеңиз, көп залым әмелдарлар, әзиз пуқараларды бүлдирип жоқ қылыўы мүмкин, — дейди.

Бул сөзди еситкен патша ҳәм оның қасындағы әмелдарлар уялып төмен қарайды, ўәзирдиң үрейи ушып не айтарын билмей қатты сасады.

Сол ўақытта патша:

— Бул шерменде, залым исин көриңлер,
Қатты жаза аямастан бериңлер,
Салың шынжыр, еки қолын байлаңлар,
Жаллатларым, тезден жетип келиңлер!

Алып барып дарға ҳәзир асыңлар.
Қанын суўдай көз алдымда шашыңлар,
Тыңламаңлар айтқан сөзин, арызын,
Өлимтигин ийт алдына таслаңлар!

Мине усындай қылып ўәзирди дарға асып жибереди. Бунnan соң байбатша менен Зийнепке жуўап береди. Булар патша алдынан босағаннан соң, саў-саламат үйлерине қайтады. Надан байбатшениң қылған наданлық ислери арқасында, өлим жазасына тартылатуғын жеринен Зийба ҳәм Зийнептиң ақылы менен, тымсал менен ислеген ислери менен аман қалады.

ГЕРЕҢЛЕР

Бурынғы өткен заманда қулағы еситпейтуғын бир адам болыпты. Оның алты ешкиси болады. Ешкилердиң алтаўында сатыў ушын бир куни базарға айдапты. Кетип баратырып көп жол жүрген соң, шаршап азғантай дем алайын деп ешкилерин жайып, өзи бир саяда дем алып отырады. Сөйтип отырып гереҢ уйықлап қалады. Көп ўақытлар өткен соң герен орнынан ушып турып, жән-жағына қараса, баяғы ешкилерден биреўи де жоқ. Анда жуўырады, мында жуўырады ақыр аяғында ешкилердиң жоқ болғанын сезеди. Сөйтип гереҢ әбден албырағанлықтан, алты ешкиниң ишиндеги ана сынық мүйиз ала ешки қудайы» дейди. Егер ешкилерим табылса, жаңағы атаған ешкимди саған сүйиншиге беремен деп гереҢ излеп жол тартады. Бул сол жүристен бир қос айдап атырған адамның үстинен шығады. Оннан ешкилерин сорайын деп қасына барса, ол да қулақ пенен хошласқан гереҢ екен. Оған өзиниң куни менен басынан өткен аўхалларын айтып, сондай жоқ жойытып жүрмен, сен соны көре алдың ба деп сораса, қос айдап жүрген адам:

— Азаннан бери анадан мына жағын айдадым деп,— қолын силтеп көрсетипти. Бул гереҢ де оған керисине түсинип, анадаң мына жағы азаннан берги айдағаным дегенине, ҳә бизиң ешкилер сол жаққа қарап кеткен екен деп арқаға қарай кете береди. Айтқанындай сол жақтан ешкилер де табылып, жаңағы қос айдаған киси болмағанда, биротала айрылып едим, енди мына сынық мүйиз ешким қудайыға айтқан едим, соны сол кисиге берейин деп ешкилерин айдап қос айдапатырған гереҢ кисиге келеди. Шамаласып келип, алты ешкиниң ишинен баяғы сынық мүйиз ала ешкини қуўып услап, гереҢниң алдына алып келип, жойытқанларын қайтадан айтып, ешкиниң мүйизиниң сынығын көрсетип, ымлап түсиндирип, «мә, сен ала ғой» деп алдына ийтереди. Сонда ана турған гереҢ, маған ешкиниң мүйизин урып сын-

дырдың дейди ғой, мен қашан сындырдым екен, сындырмақ түўе, көргеним де жоқ, бул кимге жала жабады деп жаңағы гереңниң маңлайына салып кетеди. Маңлайына муш тийген соң бул да қарап қалмай, бир-екини берип жибереди. Сөйтип қиян-кески төбелесип атырғанда үстинен бир атлы киси шығып арашаға түсип, зордан айырады. Енди баяғы ешкиси бар гереқ мениң ешки бергеним жазығым ба ҳәм ешки берип, ҳәм маңлайыма урғызып қудайға не жазыппан. Алмасаң бөлени ал деп ол да ешкилерин айдап жөнине кетеди. Ана гереқ ашыўы келип мен ешкиниң шақын сындырып не қылайын, жала жапқысы келип жүрген адам ғой, тап мына киси болмағанда, ешки ғой ешки, өзиңниң де шақыңды сындырар едим деп мушын түйип, гижиниип қояды.

Сөйтип қосын айдапатырса, сорғайнаған шаршап қалған шығар аў деп ҳаялы гүзеге жарманы ыссырақ қуйып, байына алып келеди. Келген соң гереқ гүзени көрип, қолына услап отырып, күни мененги саўданы ҳаялына айтып бет-аўызын тырыстырып гүзедеги жармадан уртлап отырып, жаңағы кисини тап былай урдым деп қатынының маңлайына мушын апарып қояды. Буның қатыны да гереқ екен, буған түсинбей бир әкелсем ыссы дейсең, бир әкелсем суўық дейсең, мен сирә саған ақ жақпадым ғой, ишпесен қарақанның түбин иш деп, гүзени байының қолынан жулып алып, жерге тартып урады. Сен болмасаң тағы бир гереқ дейди де қатын үйине қайтады. Гереқ бул истиң қалай болғанын түсинбей, ҳайраны шығады. Жарма да төгиледи, гүзе де сынады, соның себебин билейин деп гереқ қосты туўарып, үйине барса, қатыны барлық кийим-кеншегин алып, үйинен шығып баратырғанының үстинен шығады. Қатыны гереқ жалынса да турмайды. Бул өмиримниң ишинде қанша жарамсақланса да сениң бабыңды таппадым, енди мына қараңғалғыр үйге өзиң ақ ийелик ет деп төркинине кетпекши болады. Соның арасында дигирманнан қызы да келип, олда гереқ екен, булардың даўы мениң үстимнен шығып атыр екен деп ойлайды да:

— Мен бир бай таңлап отырман ба, биреўди жарлы дейсиз, биреўди бай дейсиз, қайсысына берсеңизде бериң, енди мен де ер жеттим ғой,— дейди де қолындағы кепшигин қазан-табақ бетке ылақтырып таслап жылай береди. Сөйтип улы-шуў, қум-қуўыт болып атырғанда, қоңсылары келип, буларды жарастырады. Қулағынан айрылған гереңлер барлық шатақтың да сәл нәрсе екенин билип, елеге дейин уялып жүр дейди.

РУСТЕМ

Бурынғы жекке-жекке күн сынасып өткен батырлар заманында Рустемниң әкеси Зал деген киси болады. Ол көп жанлы мақлуқлардың, қуслардың тилин биледи екен. Жалғыз баласы Рустемниң тилегин тилеп, 1500 жасқа шыққанша әрмансыз өмир сүреди. Бирақ күнлерде бир күн Рустемге Испандияр деген дәў өшигип қарсы болады. Рустем қайда барса да, оған сирә тыным бермей артынан бақлайды да жүреди. Буған оғада ызасы келген Рустем дәў менен бир оңашаға шығып, куш сынасып көрейин деп айқаса кетеди. Испандиярдың бойы сексен сегиз гез екен. Оның қасында бойы қырқ гез, ени қырқ гез Рустем баладай болып көринеди ҳәм Испандиярдың тула денеси шапса қылыш, урса найза, атса мылтық өтпейтуғын темир болса, Рустем тек ирилиги, турпаты болмаса, ҳәзирги жай адамлардай денеси жумсақ болған екен. Рустем Испандияр менен жайдан оқ атысады. Оның сонша шығарған оғы, Испандиярға дарымайды, тиси де өтпейди. Ал Рустем 90 жеринен аўыр жарадар болып, бул сапары питимге келеди. Буны Испандиярдың иниси Рухатен бир таўдың қабағында көреди де турады. Рустемниң даўысы сондай ашшы екен. Ол қәҳәрленип бақыра қойса, қандай ҳайўанат болса да, жүреги жарылып өле береди екен. Рустем әдеўир жерге кеткенде Рукатен Испандиярға келип:

— Ҳәй сорқайнаған, жаңа ғой өлейин деп жан айбаты менен тур еди. Оны неге босатып жибердиң?— дейди.

Испандияр да бул сөзге аныќ исенип, пай нетесең дейди де Рустемниң изинен ҳә Рустем тура тур деп қыйқыў салып жуўыра береди. Рустем де оғыры сумлықлы екен. Ол Испандиярдың қасына жүдә жақынлап келе бергенде, ырас өкшесин жерге тиреп турып шыңғырады. Испандияр қулақ шекесине шоқпар менен урғандай сам-саз болып тура қалады.— Бирақ,— дейди ол Рустемге қарап,— Сен нәмәртлик етип бол-

ған ҳәдийсени әкең Залға айтып жүр ме? — деп тапсырып жибереди. Сонда да Рустем дәўдиң көрсеткен хорлығын, Испандиярға жолыққанын әкеси Залға айтып барады. Зал қатан билимдар адам еди. Ол қуў атасы Куладинди шақырып алып, «қәне бизиң баланың жарасын не менен жазасаң?» — дейди.

— Қолға түскен соң қалайда емлеп абыройлы болып, саўалтыўдың илажын көрермиз,— дейди Куладин.

Куладин Рустемди үш күнге дейин далаға шығармастан, өзиниң санынан кесип алып, оның денесиндеги оқты тумсығы менен суўырып алады да, орнына баса береди. Сөйтип үш күнде Рустемниң жарасы жазылып, саў қәддиндей болады. Буннан кейин:

— Дәў енди изиңнен қалмас балам. Сен өзиңниң тиришилигиңди ойла. Ана таўдың күн шығар етегинде куланның жилигин қақ жарып шыққан түби бир, ушы еки айыр жалғыз жыңғыл бар. Соны барып ал да ушын ис етип жонып, Испандиярдың еки көзинен байлап, сары жайға салып атсаң, сонда бир өлиўине себеп табарсаң — деп ақыл береди.

Рустем аң аўлап жүрип жаңағы жыңғылды таўып алады. Сөйтип бир таўдың үңгиринде тамакланып отырса, Испандияр таўдың бир бурышын қопарып алып, Рустемниң үстине ийтерип жибереди. Бирақ ол ҳеш нәрсе сезбеген кисидей қулап киятырған тасты аяғы менен тиреп, шалқасына түсип жата береди. Сол ўақытта Рукатенниң шыр-пыры шығып, Испандиярға кейин қайт! — деп қышқырғанына таў жаңғырады. Испандияр даўысқа алаң болып бойын тиклей бергенде, табанын тасқа тиреп, сары жайды гөзлеп отырған Рустем усы нақ көзи емеспе деп берип салады. Испандиярдың еки көзи сол заматта ақ жерге ағып түседи. Оннан соң Рустемге жарамсақланып, астыртын келисимге келеди.

— Ҳәй, Рустем, енди сен мени өз қолыңнан жайғастыр жора? Маған арнап үлкен етип мәреўерт тастан бир аўызлы гүмбез дүзеттир. Мен ендиги өмиримди соның ишинде өткерейин. Ол гүмбездиң есиги иштен де, сырттан да қулып урылып ҳәм ашылатуғын болсын. Соған мени өзиң жетеклеп апарып жатқыз да қайтып шығып кете бер,— дейди.

Рустем Испандиярға арнап көркем сарайдай гүмбез салып, төбесин де таўдың ҳасыл таслары менен бастырады. Бул исленгенлериниң жөнин әкеси Залға айтып, кеңес сорайды. Зал өз ақылына жуўыртып, гүмбездиң аўзын еки жерден

аштырады да, ал балам қалған жағын талайыңнан, бахытыңнан көре берерсең, дейди.

Рустем арқанның бир ушын Испандиярға услатып, екинши ушыннан өзи жетелеп гүмбезге әкелип киргизеди. Испандияр ишке кирип алып, есикти тас қылып, қулып урады да таслайды. Рустем буған дейин ханнан хабарсыз болып, оннан ҳеш гүманланбаған екен. Қәпелимде, Испандияр Рустемди тарпа басыўға қолайланып, бирден бас салады. Дәўдиң тырнағы анда-санда Рустемге тийип кеткенде денесин тилким-тилким етеди. Рустем тығыларға жер таппай сасқанлықтан, гүмбездиң екинши қулып урылмай қалған аўзынан сыртқа қарай қашыў да есинен шығып кетеди. Әллен ўақытта гүмбездиң иши улы-тасырлы айқас болып атырғанын Залдың қулағы шалып, алды-артына қарамай жуўырып гүмбезге келсе, Рустем өлер ҳалда жатқан екен. Тек беклеўли турған есикти Зал барып ашқанда зордан турған Рустем майданға тура қашады да, қайтадан есикти бәнтлеп, Испандиярды сыртқа шығармастан, сол қәлпинде өртеп жибереди. Усыннан кейин барып Рустемниң атағы, артықмаш даңқы дәўлерди сескендирипти. Ол қандай күшли дәўлер менен саўашқа түссе де бир жағыннан ҳийлеси, сумлығы қалмайды екен. Рустемниң сондай ҳийле менен аңлаўсызда бақайына теўип өлтирген дәўиниң геўдесинен айрылған қос жилиги шар дәрьясына басқалдақ болып турған усайды. Сол Рустем 500 ге шыққанда әкесинен бурын өлип, түби жоқ терең уйқыға кетеди.

МӘСЛӘҲӘТ

Бир күни бир бай өзи өлгенде қалай көмиў жөниндеги балаларының, қызларының пикирин билейин деп кемпирин, үш баласын еки, кызын шақырып, өз ошағының басында мәсләҳәт жасайды. Бай:

— Кемпирим, енди мен бир күн болмаса, бир күн өлемен. Мен өлген ўақытта мени қалай жайғастырасың?— деп кемпиринен сорайды. Кемпири:

— «Жаман айтпай, жақсы жоқ», деген, егер сен өлеғойсаң, шүкир қолда жан бар, қуданың берген бағы-дәўлети бар, пүткил дүньяны жаныңа сарп етемен. Қараңа қос өгиз, жетиңе жети өгиз, қырқыңа ғунан өгиз, жүзиңе, жылыңа жақсы, жүдә семиз еки өгиз сояман. Сүйегиңе пүткил кийимлериңди саламан. Жақсылап жайғастыраман. Басыңа ықлымда жоқ жай салдыраман. Гүмбезиңе алтын жалаттыраман, кепиниңди ақ жипектен тиктиремен. Қырқ күнге шекем басыңа қырқ моллаға қуран шықтыраман, жылыңа шекем қара кийемен, аза тутаман,— дейди. Бай:

— Бул айтқанларың дурыс емес, сен мени жайғастыра алмайды екенсең,— дейди.

— Мени сен қалай жайғастырасаң,— деп үлкен баласынан сорайды. Үлкен баласы:

— Мен пүткил адамды жыйнайман, молла бар ма, ийшан бар ма, ахун бар ма, қазы бар ма, бай бар ма, беглер беги бар ма, басқа да ҳәмелдарлар бар ма — бәри менен ойласаман. Солар қалай жайғастыр деп ақыл берсе, солардың айтқаны бойынша жайғастыраман.

— Бул да болмайды. Ортаншы баласынан сорайды. Ортаншы баласы:

— Ойда бармa, қырда барма, дүньяның жүзинде ким әкесин жақсы етип жайғастырыпты деп еситсем, соның жайғастырғанын сорап алып, тап сондай етип жайғастыраман,— дейди. Бай:

— Бул да болмайды, сен қалай жайғастырасаң?— деп кишкене баласынан сорайды. Кишкене баласы ойланып, ойланып отырып:

— Аға, өзиң атам өлгенде жайғастырдың ғой, тап сондай етип жайғастыраман,— дейди. Бай «сен де болмадың»,— дейди.— Сизлер не қыласыз? деп үлкен қызынан сорайды, үлкен қызы «сен өлген соң үйде үш жылдан бери бағып қойған қошқар бар, соның менен он батпан гүриш, он батпан буўдай, он батпан гүнжи әкелемен,— дейди Бай «сен де болмадың»,— деп кишкене қызынан сорайды. Кишкене қызы:

— Бизиң үйде де бир өгиз бар, соны алып келемен. Соның менен бирге қолымнан келген хызметимди ислеймен,— дейди. Бай «сен де болмадың қызым»,— дейди.

— Сизлер мени жайғастыра алмайды екенсизлер. Мен хорланып өледи екенмен, көмиўсиз қалады екенмен, «Жақсы жарлыдан шығады» деген сөз бар еди. Дийқанларды, шопанларды шақырып кел, мүмкин мениң саўалыма олар жуўап берер,— дейди.

Кишкене баласы жуўырып барып, есигинде хызмет етип жүрген дийқанларды, шопанларды шақырып келеди. Ассалаўмаалийкум деп бәри кирип келеди. Бай:

— Мен өле қойсам, қалай жайғастырасызлар,— деп кемпиримнен баслап ең кишкене перзентиме шекем сорап едим, ҳеш биреўи дурыс жуўап бере алмады. Сизлер де онлаған жылдан бери қолымнан тамақ жеп, өзимниң балаларымның бириндей болып қалып едиңлер. Мен өле қойсам сизлер қалай жайғастырасызлар?—дейди.

Дийқан шопан, падашылар көп ойласып, биреў-биреўине қарайды. Биреў-биреўине сен айт, сен айт, дейди. Сол ўақытта шопанлардың ишинен бир жас бала орнынан түргелип:

— Баярым, сол саўалыңа маған жуўап бериўге рухсат етиңиз,— дейди. Бай рухсат береди.

— Баярым, өлим деген ҳәммениң де басында бар, биреў ерте, биреў кеш өледи, әйтеўир өледи. Бул саўал күтә аўыр саўал. Бул саўалға жуўап бериў күтә қыйын. Солай да болса жуўап берсем, сизиң өлиўиңиз, бизлердиң көмиўимиз биледи,— дейди. Бай ашыўланып.

— Сизлердиң қәйерлериңизде ақыл жүреди, ақылыңыз жоқ, сизлер қалай жуўап бере аласыз. Сизлерге саўал берип жүрген мен. Менде сонша бақ-дәўлет, дүнья-мал, абырой бар

екенин көрип отырып, сениң өлиўиң, бизлердиң көмиўимиз биледи дейсизлер, жуўапларыңыз дурыс емес. Турың шығып жоқ болың!— дейди. Бала:—Баярым, байман деп байлығыңа исенбе! «Әмиў дәрья ағысыңа қуўанба, күниң питсе қара жердей боласаң» деген сөз бар. Онда биз билмедик, өлеғойсаң майданда қалмайсаң, кейин көрермиз,—дейди де, бәри шығып кетеди.

Арадан бир неше жыл өтеди. Байдың балалары, қызлары, кемпири өледи, ақырында қақайып жалғыз басы қалады. Барлық дәўлеттен, дүнья маллардан, ҳәўли-ҳәрем, бағы-бақшалардан айрылады. Күйигине шыдамай бай қаңғырып кетип, қула майданда көмиўсиз қалады. Кейнинде баяғы шопанның айтқаны дурыс келеди: «Сениң өлиўиңиз, бизлердиң көмиўимиз биледи» деген нақыл соннан қалыпты,— дейди.

АҚЫЛЛЫ ҒАРРЫ

Ерте-ерте, ертеде, ел өмири келтеде, халықты хан бийлепти, халық зар әйлепти. Хан өзине унаған адамды ўәзир етип алады екен. Сондай бир хан болыпты. Хан «Кимде-кимниң жасы алпысқа толса, басы алынсын» деген жарлық шығарыпты. Буннан кейин ханның жәллатлары «Хан жарлығы еки болмайды» деп алпысқа келген адамларды өлтире берипти.

Сол елде Берик деген бала бар екен. Ол әкесин сандыққа салып жасырып қоя берипти. Әкеси алпыс беске шығыпты. Бир күни патша «Қазына таўға бараман. Қазына таўға барып алтын алып қайтаман. Сол ушын ели-журтым тегис көшип, Қазына таўына жетсин. Кимде-ким хан ҳәмирине қарсы болса, басы алынсын» деп жар шақыртыпты. Қазына таўының арасы қырқ күншилик жол екен. Халық шөлден қырыла баслайды. Буннан кейиң сандықта жатқан ғарры баласын шақырып алып «балам, барлық сыйырларды босатып жибериң. Сыйырлар бир жерлерге барып, жерди ийискелеп тоқтар. Сол жерди қазсаңыз суў шығады» дейди. Бала барлық сыйырларды босатып жиберип, изине ерип отыра береди. Сыйырлар бир жерлерге келип, жерди ийискелеп тура қалады. Сол жерден қудық қазып, елин шөлден аман алып қалыпты.

Хан Қазына таўына барғаннан кейин бир үңгирди көрипти. Хан «бул үңгирдиң ишинде алтын бар, соны әкелип бересизлер» деп адамларды бирим бирим жиберипти. Барған адамлардың аман келгени болмай, үңгирдиң ишинде жоқ бола берипти. Гезек Берикке жетипти. Буннан кейин сандықта жатқан әкеси «балам, ол үңгирдиң иши қараңғы. Жыра-жыра айналасы көп, барған адамлар адасып жүрип, сол жыраға урып өлипатыр. Сол ушын сен қорықпа, айтқанымды ислесең аман келесең. Сен сол үңгирге барғанда қулынлы бийе минип кеткейсең. Қулынын үңгирдиң аўзына байла да, өзиң

ары қарай кете бер. Баратырғанында бийеге ықтияр бермей шаба бер. Барғаннан кейин жарқырап атырған алтынларды қоржынына толтырып сал да, бийениң басын өз еркине жибер. Бийе сени қулыны турған жерге аман-есен алып келер» депти. Бала әкесиниң айтқанларын ислеп аман-есен келипти де, қоржынның еки басы толы алтынды патшаға әкелип берипти. Хан алтынды көргеннен кейин жумысы питип:

— Қәне бала, қандай тилегиң бар? Зат тилеймисең, не тилек тилесең питкеремен,— депти. Сонда бала:

— Тақсыр, маған ҳеш нәрсениң кереги жоқ. Мениң бир тилегим бар. Ол да болса ғаррылардың өмири сақланса екен. Өйткени, Қазына таўына киятырғанда ел шөллеп, қырылғанда әкемниң ақылы менен халыққа суў таўып берип өлимнен аман алып қалдым. Ал мына алтынды да сол әкемниң ақылы менен әкелип отырман. Әкем ҳәзир алпыс беске шығып отыр. Мен сизиң өлим жазаңыздан жасырып, сандыққа салып қойып едим. Мениң тилегим усы,— депти, бала. Хан «тилегиңди орынлайман» деген сөзинен тутылып, «тилегиңди бердим» дейди. Соннан былай қартайған адамларды өлтирмейтуғын болыпты ҳәм Бериктиң әкеси де аман қалыпты.

НӘСИЙҲАТ САТЫП АЛҒАН БАЛА

Бир бай болған. Бай жаҳангезди болған. Бир күнлери ол бай қартайған. Мал азая баслаған. Бир баласы бар екен. «Япырмай бала, мал азая баслады ғой, мен де әкем қусап, жаҳан гезсем маллы болмайман ба екен, «ырыс қашса, туўыс қоймайды» деген деп бала, пайда қылып келейин деп басқа бир журтқа шығып кетеди. Жол бойында қонған үйлерине «Жарлыдан бай болғанның жалтағы қалмайды, байдан жарлы болғанның балпаңы қалмайды» деп бар ақшасын шашып болады.

Бир күни бала қоржындағы ақшасын есаплап қараса, үш жүз тилладай ғәрежети қалыпты. Енди бул үш жүз тилла менен қайда бараман, халыққа, әкеме масқара болдым ғой, деп оннан басымда алып өлгеним артық деп бир жолға қарай кетеди. Бир күни, ярым күн жүргеннен соң бала аш болады. Өлер ҳалатқа келеди. «Уйықламаса қабақ жаман, ишпесе тамақ жаман», бир шуқыр жер болса таслайын деп бир жерге барса, алдынан бийик жер шығады. Бийик жерге «ассалаўмалайкум айлы қабыр, мен бир қудайы қонақпан» дейди. Сол ўақта бир жас жигит жуўырып шығып «қонақ болсаң түсе қал» дейди. Аттан түсип барса, дәстүрхан жайыўлы, көк чай демлеўди тур. Сол жерде тамақланып алып, атынан хабар алса, алдында от-жем салыўлы, суў ағып турғанын көреди.

Қонақ жери кешликке бир тоқлыны сойып қонақ асы береди. Жигит азанда жуўап алып кетейин деп атырып қонған жигитиниң жақсы пышағы бар екен, соны сорап алады. Жигит атланып елине қайтады. Жолда астында сары байталы бар бир адамға жолығып сәлемлеседи. Жолдас болып көп жерлерге шекем келеди. Бир жерлерге келгенде бала:

— Ата, сөйлесип жүрейик,— дейди. Ғарры айтады: — Биз сөйлегенде пәтиўасыз әңгиме айтпаймыз, бир аўыз әңгимеге 100 тилла алып сөйлейтуғын ғарryман,— дейди. Бала қалта-

сындағы үш жүз тилланың 100 тилласын берип әңгиме айт дейди.

— Ал шырағым, айтсам, есикте отырып төрдеги адамға пышақ берме,— дейди.— Айта бер ата,— дейди бала.

— Болды шырағым, мениң бир аўыз сөзим сол,— дейди. Бала қалтасынан 100 тилла берип тағы әңгиме айт,— дейди.

— Еки адам жолдас болсаң қасындағы адамның атын бил,— дейди.

— Айта бер? — дейди бала.

— Айтып болдым,— дейди ғарры. Бала 100 тилласын берип тағы әңгиме айттырады.

— Өз ақылым ақылақ, киси ақылы шоқырақ, сулыў-сулыў емес ҳәркимниң кеўлине алғаны сулыў,— дейди. Бала:

— Айта бер? — дейди.

— Енди сениң жолдас ҳақың ушын бир аўыз сөз айтайын. Ашыўың бүгин келсе, ертеңине қой,— дейди ғарры.

Кешкисин бир аўылға жақынлап келип балаға:

— Ал балам, таныс жериң болмаса мениң менен қонасаң, таныйтуғын жериң болса барабер,— дейди.

— Жоқ ата, мен сизиң менен бирге боламан,— дейди. Бир үйге барып екеўи қонақ болады. Ол үй мал сояды. Кешке ғаррылардың қатарларын шақырып, ирге отырып тамақ жемекши болады. Бала «Жоқары шығың», менен ең төмен есик бетке шығып кетеди. Етти жейин деп атырған адамлар етти туўраўға пышақ таба алмайды. Бала «бизде бар пышақ» деп баяғы достысынан алған пышақты шығарып береди. Адамлар пышақты көрип самсаз болып қалады. Адамлар шетинен далаға шығып кете береди. Далаға шығып адамлар ойласып, «Бул пышақ бизиң бир адамымыздың пышағы еди, соны өлтирип пышақты алып кеткен. Соннан бермаған излеп табалмай жүрмиз» деп жала салады.

Сол ўақта баяғы жолдас ғаррысы балаға «пышақты алған жериңди жасырмай айтып бер» дейди. Бала пышақты қалай алғанын айтып береди. Сол жерде ғарры баланы өлимнен аман алып қалады.

Ертеңине бир аўылға барып ғарры баланы жиберип «Усы аўылдың патшасы бар, соған мениң киятырғанымды айтып сүйинши сора» дейди. Бала шапқылап патшаға барып:

— Тақсыр, сизди көремен деп бир ғарры киси киятыр,— дейди. Патша сорады:

— Оның аты ким екен?» деди. Бала атын сорамаған екен, атын билмей қалды. Кейнинен бир отыншы киси барып:

— Патша, сүйинши, Ҳәким улықпан киятыр! — деди. Патша сүйиншини атын айтқан отыншыға жүз тилла берип жиберди.

— Ғарры балаға руқсат берип елине қайтарды. Бала атын да сатып ишип бир сәўдагерге жолдас болып елине қайтады. Кәрўан бир қудықтың басына келип суў алыў ушын қудыққа шелек салса, шелегин ылақтырып суў бермейди бир адам қудықтың ишинде. Соннан кейин кәрўан басы қолына шелек берип баланы қудықтың ишине түсиреди. Қудықтың ишиндеги адам қасындағы бақа менен қыздың қайсысы сулыў деп баладан сорайды. Бала турып ойланады. «Мен баяғыда ғаррыдан сатып алған бир нәсият сөзим бар еди соны айтайын деген ойға кетти. Сөйтип ол адамға «Бақаның көзи сулыў, қыздың өзи сулыў, ҳәркимниң сүйгени өзине сулыў» дейди. Ол қарқылдап күлип:

— Сен мениң сораўымды шештиң, енди мен сени шығараман. Саған бираз алтын беремен. Сен 40 түйе, астыңа мингендей ат алып елиңе қайта бер,— деп баланы қудықтан шығарып салды. Бала кейнине қайтып, шәҳәрге барып 40 түйе алып, үстин ҳасыл затлар менен толтырып, кийим-кеншек алып елине қарай сапар етти. Нешше күн жүрсе, сонша күн жүрсин бир күни түн жарпында үйине жетти. Баяғы қыслаўға келсе үйи еле отыр екен. Бала отаўды айланып үйге кирсе, ҳаялының қасында бир жас жигит жатқанын көрип, бул бир ҳаялымның жорасы екен деп, сол жерде шаўып тасламақшы болады. Бирақ баяғы ғаррының берген «Бүгинги ашыўыңды ертеңге қалдыр» деген нәсияты есине келип, гүнасын мойнына қойып өлтирейин, бүгинше сабыр етейин» деп бала үйиниң сыртына шапанын төсеп жатып қалады.

Азанда ҳаял түргелип далаға шығып қараса бир адам жатырғанын көрип, өзиниң күйеўине де шырамытып, енесине жуўырып барып хабар береди. Кемпир келип қараса, баяғы өзиниң баласы. Жигит кемпириниң тамған көз жасынан оянып кемпири менен көриседи. Буннан кейин баласы кемпирине:

— Аўылдағы кемпир-ғаррылардың ҳәммесин шақырып кел, қаламасын, соң сөйлесемиз,— дейди. Кемпир аўылдың адамларын жыйнап келеди. Бала келген адамларға:

— Мениң сизлерге бир сөзим бар. Мен түнде келсем ҳаялымның қасында бир жигиттиң жатқанының үстинен шықтым, сол адамның ким екенин мынаў ҳаялым айтып берсин,— дейди. Ҳаял айтады:

— Мен сен кеткенде жүкли қалып едим, сен кеткели 18 жыл болды; сол ишимде қалған бала 18 ге шығып жигит болды, қасымдағы жатқан сениң балаң,— дейди. Жигит баяғы ғаррының берген нәсиятының дурыслығын мойынлап, бала-шағасына қосылып, мурады ҳасыл болған екен. «Бүгинги ашыўынды ертеңге қалдыр» деген сөз соннан қалған екен, дейди.

ҚЫРҚ КӘЛ

Бурынғы заманда бир қалада бир кәл бар екен, ал екинши бир қалада қырқ кәл бар екен. Бир күни қырқ кәл бир кәлдиң үйине келипти. Ол кәл бойра тоқыйды екен. Қырқ кәл жалғыз кәлдиң бойрасына от береди. Жалғыз кәл үйине келсе, бойралары күл болып қалғанын көреди. Кәл күлди коржыныңың еки басына толтырып, ешегиниң белине салып, кетип баратырғанда алдынан бир кемпир шығады. Кемпир кәлге:

— Балам, мениң қызымды ешегиңе миндирип жүр,— дейди.

Қоржынның бир көзи толы алтын, бир көзи толы гүмис. Егер қызың айып ислеп қойса, күл болып кетеди,— дейди кәл. Соның менен кәл қызды мингизип кете береди. Бираз жер жүргеннен кейин кемпир:

— Балам, енди қызымды түсирип қалдырағой дейди. Кәл қызды түсирип турып, қоржындағы күлди көрсетеди. Кәл «қоржындағы алтын менен гүмисимди күл қылып жиберипти, енди қызынды алып қаламан» дейди. Кемпир қызынан айрылып кете береди. Ал кәл болса қызды алып үйине келеди.

Бир күнлери баяғы қырқ кәл жаңғыз кәлдиң үйине келеди. Сонда жалғыз кәл қырқ кәлге:

— Сенлер бойрамды өртеген менен не алдыңлар, ал мен болсам бойраның күлин сатып бир қыз алдым,— дейди. Қырқ кәл бизлер ҳәм сондай етейик деп, булар ҳәм бойра тоқып от береди. Күлин сатыў ушын қалаға алып барады. Қазыкәлен, саўдагерлер келип булардың қолларын арқасына байлап ура баслайды.

Қырқ кәл бизлерди алдаған екен деп баяғы жалғыз кәлдиң үйине барып, кемпирин өлтирип кетеди. Жаңғыз кәл кемпирин ешекке таңып кете береди. Бир ўақытлары бир байдың

қырманының үстинен шығып, ешекти қырманға айдап жибереди. Усы ўақытлары бай қырманда турған ешекти урып айдап жиберип атырғанда, ешектиң үстиндеги кәлдиң өли кемпири жығылып түседи. Кәл кемпиримди өлтирдиң, қунын төлейсең деп, байдың жары дүньясын алады ҳәм байдың постынын, шөгирмесин алады. Кәл үйине барып жата береди.

Бир күнлери қырқ кәл жалғыз кәлдиң үйине келсе, байып кеткенлигин көрип ҳайран қалысады. Қырқ кәл усынша байыўдың себебин сорайды.

— Мениң кемпиримди өлтирген менен не пайда таптыңлар, қайта мен кемпиримниң өлигин қалаға апарып сатып, усыншама дүньяға ийе болдым,— дейди.

— Ондай болса бизлер ҳәм кемпиримизди өлтирип қалаға сатайық,— деп үйлерине тарқасады. Қырқ кәл кемпирлерин өлтирип, өлигин қалаға алып барады. Қазы-кәланлар буларды жин урған екен деп, қолларын арқаларына байлап сабап-сабап босатып жибереди. Қырқ кәл жалғыз кәлден пәнт жеп, енди ол кәлди дәрьяға таслап жоқ етейик деп мәсләҳәтлеседи. Қырқ кәл жалғыз кәлди суўға таслаў ушын услап алады. Буннан кейин кәл қырқ кәлден:

— Маған бир күнше жуўап бериң, ертең суўдың бойында тайын боламан,— дейди. Қырқ кәл буған келисим береди. Жалғыз кәл урықсат алып кетип баратырып, қой бағып жүрген шопанға ушырасады. Ол шопанға:

— Ал жора, мени патша көтеретуғын болып атыр. Мен болғым келмейди. Сениң орныңа мен қой бағайын, сен мениң орныма патша болағой,— дейди. Шопан кәлдиң бул сөзине қуўанып, үстиндеги жаман кийимлерин шопанға шешип берип, шопан кәлдиң кийимин кийип суўдың бойына барып турады. Қырқ кәл шопанды суўға таслап, енди кәлден қутылдық деп киятырса, алдынан қой бағып жүрген баяғы кәлди көреди.

— Ҳаў, сени жаңа суўға таслап едик ғой, сен қайдан жүрсең? дейди.

— Сенлер мени суўға таслаған менен не пайда таптыңлар? Қайтама мен суўдың түбинен усы қойларды айдап шықтым,— дейди.

— Ондай болса бизлерди ҳәм суўға тасла, бизлер де қой алып қайтайық,— деп кәлге жалынады. Кәл яқшы деп қырқ кәлди суўдың бойына алып барады. Қырқын қырқ қапқа салып, ишине де тас салып бирим-бирим суўға таслайды. Сөйтип қырқ кәл суўдың түбине кетеди.

Жалғыз кәл қырқ кәлден қутылып киятырса, алдында қой бағып жүрген бир ғарры шығады. Кәл ғаррының қасына барса, ғаррының қосы жығылып қалғанын айтады ҳәм ғарры кәлди жип алып келиўге үйине жумсап жибереди. Кәл ғаррының үйине барып бой жетип отырған ғаррының қызын көреди. Қызды көрген кәл ғаррының кемпирине:

— Мына қызды маған берип жиберсин деп жумсап жиберди,— дейди.

— Жоқ, саған қызымды бермеймен,— дейди кемпир. Сол ўақытта кәл далаға шығып «бермейди» деп қышқырады. Буны еситкен ғарры «берип жибер» деп қышқырады. Кемпир ғаррысының берип жибер дегенин еситип, қызды кәлге қосып жибереди. Кәл қызды ертип үйине келеди. Кәл мурат-мақсетине жетеди.

ОРЫНЛЫ ЖУЎАП

Бир дийқан қос айдап жүрип, бир гүзе алтын таўып алады да, қосын айдай береди. Қосты айдап жүрип, усы қосты айдасам ба екен, айдамасам ба екен, айдамасам да мына алтынның өзи бираз ўақыт жатып ишиўиме болмай ма? деп ойлайды. Ол усылай ойға шубатылып жүргенде, изинен ҳаялы аўқат әкеледи. Ал дийқан ҳаялының келгенин сезбейди. Ҳаялы оның шапанына ораўлы бир нәрсениң бар екенин сезеди де ашып көреди. Көрсе алтын. Ол еринен кәўипленип, биреў миреўге сездирип қойып басымызға бәле сатып алармыз, деп ойлайды да, алтынды күйеўине билдирмей алып, шапанға гүзениң қарамындай үлкен бир тасты орап қойып кетеди.

Дийқан алтын жөнинде және де ойланады. «Усыны биреўге айтсам ба ямаса айтпасам ба екен?» деп ойланып турғанда қасынан өтип баратырған бир жолаўшыны шақырады. «Усы жолаўшыны шерик қылсам шеп болмас, бир өзим алған менен не болмақшы».

Жолаўшы қасына келеди. Жолаўшы келген ўақытта және дийқанның айтқысы келмейди.

— Мына өгиздиң биреўин ертеңги қалаға сатайын деп едим, усының қайсысын апарсам екен, сен ғой сын-сымбатың келген адам екенсең, соны саған ойласайын деп шақырып едим,— дейди.

Жолаўшы жуўап бермей кетип қалады. Жолаўшы кеткеннен соң «Мен сирә усы кисини шерик қылайын. Бул ғой мениң алдаўыма да көнетуғын қусайды» деп және шақырады. Жолаўшы және келеди. Тағы да айтқысы келмей:

— Мына еки өгиздиң қайсысын сат деп едиң? — деп сорайды. Буған ашыўланған жолаўшы.— «Сени жин урған жоқпа!» — деп артына қарамастан кетип қалады.

Дийқан жерин айдап болып: — «Усы алтынды ханға апарып берейин. Ал маған ханның берген сыйлығы да жетер» деп, шапанды ашып көрместен ханға алып кетеди.

Ханның сарайы алдында турған сарайманға «Мени ханға жибериң, хан менен сөйлесетуғын жумысым бар» деп, алға умтыла береди. Сарайман ханға айтады. Патша кирсин дейди. Ол ханға сәлем берген соң, шапанды ҳеш нәрсе айтпастан оның алдына қояды. Патша шапанды ашып көрсе ишинде ораўлы тасты көреди. «Бул не?» дейди хан. Дийқанның буған аң-таңы шығып, алтын таўып алып едим десем басыма бәле салар деп:

— Тақсыр аў, усы тасты биреўлер онсери, биреўлер қырқағары дейди. Сиз ғой халықтың ағасы боласыз, усы тас онсери ме, я сийсери ме, қырқағары ма? — дейди. Хан ойланып турып:—«Бунда бир нәрсениң ҳәсери бар, буны зинданға салың» деп ўәзирине буйырады.

Дийқан зинданда турып азапқа шыдамай: «айтсамбекен, айтпасам бекен» деп гүбирленеди. Буны еситкен тыңшы дийқанды ханға алып барады.

— Ал, айт!— дейди.—Қәне, не деп гүбирленип турсаң?

— Тақсыр, сиз де мениң әкемдей адамнаң, мениң анамдай анадан туўдың. Өзимдей адамның маған азап берип турғаны неси, деп турман,— дейди. Тағы да хан: «Буны ысқа салың, ойындағысын тезирек айтсын, айтпаса өзи өлимдар» дейди. Сонда ысқа шыдамаған дийқан «айтсам айтайын» дейди.

— Қәне, айт!— дейди хан.

— Тақсыр,— тағыңнан түс, қулағыңа сыбырлайын,—дейди. Хан тахтынан түседи. Қулағын тутады.

— Тақсыр аў, тақсыр, биразларды атып та өлтирген шығарсаң, биразларды шаўып та өлтирген шығарсаң, биразларды асып та өлтирген шығарсаң, бирақ ысқа салып өлтирме. Екиншилей күн төлерсең тақсыр,— дейди. Бул сөзден жеңилген хан дийқанды босатып жибереди ҳәм еки кесе тилла береди.

«Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады» дегендей дийқан аман үйине қайтады.

ҲИЙЛЕ МЕНЕН ӨЛИМНЕН ҚУТЫЛҒАН ҒАРРЫ

Бурында бир ғаррыға ел арасын ўайран етип журген жети қарақшы жолығып:

— Ғарры сени ҳәзир өлтиремиз! — депти олар.

— Онда маған бүгинше рухсат бериң, үй-ишим менен ырзаласып келейин,— депти ғарры.

Бир күнге рухсат алып келген ғарры кемпирине болған ҳийдесени айтыпты. Енди ғарры өлимнен қутылыўдың жолын ойлап, қоянның еки гөжегин таўып алады да, биреўин үйине байлап, екиншисин қойнына салып, кешеги отын шапқан жағына кетеди. Кетеринде кемпирине: — Көп етип аўқат таярлап қой, бизлер қарақшылар менен көп болып келемиз,— дейди.— Ғарры кешеги жерине барғаннан кейин жети қарақшылар да келип:

— Ал ғарры кешеги ўәде бойынша сени өлтиремиз,— депти.

— Өлтирсеңиз онда үйге барып барлығымыз аўқатланайық, оннан кейин өлтирерсиз,— депти. Сол ўақытта ғарры қоянның гөжегин қойнынан шығарып қолына алып:

— Сен дәрриў үйге бар да, кемпирге айт, тез тамақ таярласын, көп қонақ киятыр де,— деп гөжекти жиберип қоя береди.

Жети қарақшы ҳайран болып таңланысып, қәне көрейик, рас үйине айтып барар ма екен,— деп ғарры менен бирге оның үйине жол тартады.

Барса тамақлар таяр, есиктиң қапталындағы байлаўлы турған қоянның гөжегин көрип, рас екен ғой мына қоянның гөжеги ҳақыйқат ақыллы, бир қәсийетли нәрсе екен депти. Олар ғаррыға:

— Онда усы қоянның гөжегин бизге бересең, сени өлимнен қутқарамыз,— депти. Ғарры илажсыздан жети қарақшыға қоянның баласын берипти.

Жети қарақшы қоянның баласын алып кетеди. Үйиниң қасына жақынлаўдан ақ қоянның гөжегине: «үйге тез барып хабарла, тамақ таярласын»,— деп, оны жаздырып жиберипти.

Уйине тамақ таяр болған шығар деп келсе, тамақ түўе қоянның гөжегин де таба алмапты. Олар усы жерде ғаррыдан алданғанын билип, жамбасларына қайта-қайта урыпты.

Сөйтип ғарры ҳийле менен өлимнен қутылған екен.

ЖЕТИ САЯҚ ҲӘМ АШ ДИЙҚАН

Бурынғы өткен заманларда бир елде бир аш дыйқан турады екен. Дыйқан қара күшиниң арқасынан жақсы ишип-жеп, өмир сүреди екен. Дыйқан бир күнлери қартайып жумысқа жарамай қалады. Жумыссыз адам әлбетте ашаршылық, жоқшылыққа ушырайды. Буған шыдамаған дыйқан ахыры изиншде басының ауған жағына рауана болады. Бираз жоллар жүргеннен кейин алдынан жети саяқ шығады. Олар дыйқаннан қай жаққа баратырғанын сорайды. Сонда дыйқан: «Мениң қай жаққа баратырғанымды сорап не қыласыз. Сизлер жөниңизге кете бериң» деп жуўап береди. Сонда саяқлар дыйқанды зорлап айтыўға мәжбурлейди.

— Мен,— дейди дыйқан,— ашаршылыққа шыдамай басымның ауған жағына кетип баратырман. Ҳалым жететуғын жумыс табылса, ислеп тамағымды табаман. Сонда жети саяқ дыйқанды урлық қылыўға, журтты талаўға үгитлейди. Бирақ дыйқан көнбейди. Дыйқанды қорқытады. Сөйтип сегиз болып халық тегис жатқаннан кейин бир үйге урлыққа түседи. Булардың бахтына үйдиң адамлары ең төрде жатып, аўыздағы жайлары бос екен. Саяқлар кәлеген затларын алып, кәлеген тамақларын ишип атырған қусайды. Сонда дыйқан ошақтың — қуўысында жатырған сол үйдиң баласының баламанына көзи түседи. Дыйқан ҳеш нәрсе менен исе болмай еси-дәрти усы баламан болады. Бир ўақытта жайдың қақ ортасында зеңирейип турып-турып баламанды қолына алып, шертип жибереди. Баламанның даўысы менен үй ийелери оянып, жети урыны услап алады. Есинен айрылған урылар не ислерин де билмей, қәпелимде тутылып тийисли жазасын алады. Ҳақ дыйқан қутылып кетеди. «Ҳақ адам қутылар, на ҳақ адам тутылар» деген халық нақылы усыдан қалған екен дейди.

ҚЫРҚ АЎЫЗ ӨТИРИК АЙТҚАН ТАЗША БАЛА

Бурынғы өткен заманда бир патша болған екен. Ол патшаның бир қызы болыпты. Патша қызын ҳешкимге бермепти. Қызды айттырыўшылар көп келгеннен кейин патша кимде-ким қырқ аўыз өтирик айтып берсе, соған беремен депти. Бир күни тазша бала келип, патшаға қырқ аўыз өтирик айтып береди.

— Анамыздан туўылғанда биреў едик, өле-өле үшеў болдық. Үшеўимиз киятырсақ алдымыздан үш жап шықты, екеўи кеўип қалған, биреўиниң ишинде суў жоқ. Суўы жоқ жап пенен баратырсақ, алдымыздан үш балық шықты. Екеўи өлип қалған да, биреўиниң жаны жоқ екен. Үшеўмиз үшеўин көтердик те кейнимизге қайта бердик. Киятырсақ алдымыздан үш қазан шықты. Екеўиниң түби жоқ, биреўиниң түби тесик. Түби тесик қазанға балықларды салдықта қайната бердик. Сүйеклери мылжа-мылжа болып кетипти де, етлери сол күйинде тур екен. Үшеўимиз балықты жей басладық. Бир ўақлары қарасақ қарнымыз салдай болып, мойнымыз қылдай болып кетипти.

Сол күни қолымның майын бир етигиме сүртип, екиншисине сүртпей жатып қалыппан. Ярым ақшам ўақытында уйықлап жатсам бир шаўқым шығып атыр екен, басмашы келип қалдыма деп орнымнан ушып турсам май жаққан етигим менен май жақпаған етигим екеўи урысып атыр екен. Екеўиниң шекесине еки шаппат урдым да, бас ушыма қойып жатып қалдым. Ертеңине азанда турып қарасам май сүрткен етигим бас ушымда турыпты-да, ал май сүртпеген етигим өкпелеп кетип қалыпты. Буннан кейин қашып кеткен етигимди излеп жолға шықтым.

Жолда баратырып қатты шөлледим. Киятырып пахтаның көрегиндей қарбыз таўып алдым. Қарбызды кесипатыр едим,

ишине пышағым түсип кетти. Пышағымды аламан деп ишине өзим де түсип кеттим. Пышағымды излеп жүрсем, алдымнан қырқ атлы адам шықты. Олар маған «ҳәй, жора, не қылып жүрсең?» деди. Мен «пышағымды излеп жүрмен» дедим. Сонда турып олар айтты: «сениң өзиң жинли екенсең, бизлер қырқ түйени табалмай жүргенде, сениң пышағың қалай табылады» деди де кетип қалды.

Усындай етип киятырсам бир ыраштың түбинде май сүртилмеген етигим еки кесирткени қосқа қосып жер сүрип жүрген екен. Барып турып шекесине бир шаппат урдым да, аяғыма кийип ҳәзир келип отырғаным еди, тақсыр» дейди тазша. Сөйтип тазша патшаның жалғыз қызына үйленип мурат-мақсетине жетеди.

ТҮСИНИҚЛЕР

ҚЫЯЛЫЙ ЕРТЕҚЛЕР

Абат батыр. Хожели районында турыўшы ертекши Тилеўнияз Алланиязовтан 1961 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының (ӨзССР ИА ҚҚФ) китапханасының қолжазба фондында, инвентар № 40274. Бул ертек «Қарақалпақ халық ертеклери» деген китапта басылды. Нөкис — Қазан, 1965 жыл. Баспаға таярлаған ҳәм алғы сөзин жазған Қалбай Мәмбетназаров.

Қыран. Хожели районында турыўшы Тилеўнияз Алланиязовтан 1961 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 40274. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Аққуўбай патша. Мойнақ районы. сборная көшеси, № 148 жайда турыўшы Қыдырбай Оразымбетовтан 1963 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы Өз ИА. ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 50411. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Машақатлы турмыс кеширген жигит. Мойнақ районы, Сборная көшеси № 148 жайда турыўшы Қыдырбай Оразымбетовтан 1963 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, янв. № 50411. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында «Талап излеген еки жигит» деген ат пенен басылды.

Шарқыпәлекли бала. Бул ертекти Шорахан Аўыл хожалық техникумының студенти Орал Айтмағанбетов 1939 жылы жазып алған. Кимнен, қай жерден жазып алғаны көрсетилмеген. Түп нусқасы Өз ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 1078. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Мурадына жеткен ашықлар. Бул ертек А. Каримов, А. Пахратдинов, А. Төреевлердиң жыйнап тапсырған ертеклеринен алынды. Жазып алған А. Каримов. Түп нусқасы Өз ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба

фондында, номерсиз. 1965 жылғы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Батыр бала. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында «Үш ағайинли жигит» деген темада басылды. Ким ҳәм кимнен жазып алғаны белгисиз. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ Тарийх, тил ҳәм әдебият институтының фольклор секторының қолжазба фондында.

Гүлзәмзе. Бул ертекти Қ. Мақсетов өз әкеси Мақсет Абдуллаевтан 1960 жылы жазып алған. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның Тарийх, тил ҳәм әдебият институтының фольклор секторының қолжазба фондында, 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Жылан кепли жигит пенен кирпи кийимли қыз. Мойнақ районының Мәдели аўыл советинде турыўшы Сақлапберген Патуллаевтан 1963 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған М. Низаметдинов. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв № 50414. 1965 жылғы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында «Мурадына жеткен жылан»деген темада басылды.

Нурқызарын. Хожели қаласының «Колхозная» көшесинде турыўшы 60 жасар Н. Сейтқуловтан 1961 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Өз ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 50406 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында «Қәсийетли қус» деген темада басылды.

Егиз бала. Мойнақ районында турыўшы Жумағали Таўназаровтан 1963 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 36707. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» табында басылды.

Арпамәдиян. Ленинабад районының Свердлов атындағы совхоздағы Т. Г. Шевченко атындағы орта мектептиң оқыўшысы Өмирзақ Жолдасовтан 1960 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 36707. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Алтын кесе. Хожели районында турыўшы ертекши Тилеўнияз Алланиязовтан 1961 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 40274. Бул биринши рет жарияланып отыр.

Қуламет төре. Хожели районында турыўшы Тилеўнияз Алланиязовтан жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 40274.
1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Дузақшы ғарры. Бул ертек Қарақалпақстан АССР Тил ҳәм әдебият илим изертлеў институты тәрепинен басылған «Қарақалпақ халық ертеклери». (Қарақалпақ мәмлекет баспасы, (ҚҚМБ) Төрткүл, 1940 жыл) буннан кейин «Халық ертеклери» (жаңа оқый баслағанлар ушын) деген китапта басылады. Китапты баспаға таярлаған ҳәм редакциясын басқарған Әмет Шамуратов (ҚҚМБ) Төрткүл, 1941 жыл.

Арық мерген. Чимбай районының 9 аўыл Советиниң М. Горький атындағы колхозда турыўшы Юсуп Әбдиқадировтан 1947 жылы жазып алған шайыр И. Юсупов. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ -ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 1623. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Жансап. 1940 жылы шыққан «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында жәрияланды ҳәм соннан алынды.

Қудабай мерген. Ленинабад районы Свердлов атындағы совхоздағы «ВЛКСМның 40 жыллығы» мектебиниң оқыўшысы Әреп Сәрсенбаевтан 1960 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 36707. Бул ертек 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында ҳәм рус тилинде «Диковины Аму» (Каракалпакские народные сказки) китабында («Добрый Кудабай стрелок») шықты. Рус тилине аўдарғанлар белгили жазыўшы М. И. Шевердин ҳәм И. Шевердина. Диковины Аму. Издательство «Каракалпакия», Нукус, 1968 г. Бул китаптың улыўма редакциясын М. И. Шевердин басқарған ҳәм 1959 жылы А. А. Волков пенен И. С. Майорова тәрепинен аўдарылып басылып шыққан (Каракалпакские народные сказки, Каракалпакское государственное издательство. Нукус, 1959 г.). Ертеклерди әдебий жақтан ислеп бул китапта қайта басып шығарған.

Ақыллы қыз. Жазып алған шайыр Б. Исмайлов. Бул ертек 1956 жылы шыққан. Қарақалпақ халық ертеклери (Баспаға таярлағанлар: К. Айимбетов, Г. Есемуратов. А. Қаримов, алғы сөзин Қ. Айимбетов жазған, ҚҚМБ, Нөкис, 1956, 1959 жылы шыққан рус тилиндеги ертек китабында («Умная девушка») жарияланды. (Каракалпакские народные сказки, Каракалпакское государственное издательство, Нукус, 1959. Рус тилине аўдарғанлар: А. А. Волков ҳәм И. С. Майоров).

Төрт Абдулла. Бул ертек 1956 жылы шыққан қарақалпақ халық ертеклеринде, 1959 ҳәм 1968 жылы рус тилинде шыққан ертек китапларында («Четыре Абдуллы») жәрияланды.

Талас. Жазып алған шайыр И. Юсупов. Бурын 1956 жылы қарақалпақ халық ертеклеринде, 1959 жылы («Спор»), 1968 жылы («Кто же прав?») шыққан рус тилиндеги ертек китапларда жарияланды.

Үш ағайинли жигит. 1956 жылы шыққан қарақалпақ халық ертеклеринде, 1959 ҳәм 1968 жылы рус тилинде шыққан ертек китапларда («Три брата») жарияланды.

Асан генже. Жазып алған А. Қаримов 1956 жылы қарақалпақ халық ертеклеринде, 1959 ҳәм 1968 жылы рус тилиндеги ертек китапларында («Асан-последыш») басылды.

Алтын таўық. Жазып алған С. Нуржанов. Бул ертек 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери», 1959 ҳәм 1968 жылы рус тилинде шыққан ертек китапларда («Золотая птица») басылып шықты.

Қорқыньшты жеңген адам. Бул ертек 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери»менен 1959 жылы рус тилинде шыққан ертек китапларында («Человек переборовший трусость») жарияланды.

Алтын баслы әйдарҳа. Жазып алған И. Юсупов. Бурын 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери», 1959 ҳәм 1968 жылы рус тилинде шыққан ертек китапларында («Златоглавая змея») басылды.

Бүкир шал. Төрткүл районы Нариманов атындағы орта мектептиң оқыўшысы Кутлыбийке Сайдовадан 1964 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Кутлыбийкениң айтыўына қарағанда бул ертекти ол аўылласы, 1904 жылы туўылған Тәжигул Турдымуратовадан үйренген. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның Н. Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебият институтының фольклор секторының қолжазба фондында, инв. № 47. Бул ертек биринши рет жарияланып отыр.

Қуламерген. Төрткүл районы Нариманов атындағы орта мектептиң оқыўшысы Раўшан Ешназаровадан 1964 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Раўшан бул ертекти 1925 жылы туўылған ағасы Жийемурат Ешназаровтан үйренген. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның Н. Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебият институтының фольклор секторының қолжазба фондында, инв. № 47. Ертек биринши рет жарияланып отыр.

Аюлы — алпан. Жазып алған Ж. Атажанов. Биринши рет жарияланып отыр.

Муратқан. Хожели қаласы (Гөне Хожели) М. Горький көшеси, № 32 жайда турыўшы, 1928 жылы туўылған, Мәдияр Ешановтан 1968 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Төребай Нийетуллаев.

Ағаш ат. Жазып алған шайыр Т. Сейтмамутов. 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» менен 1959 ҳәм 1968 жылы рус тилиндеги ертек китапларда («Деревянный конь») басылды.

ХАЙЎАНАТЛАР ҲАҚҚЫНДА ЕРТЕКЛЕР

Шонтық түлки. Ленинабад районының Свердлов атындағы совхозындағы «ВЛКСМ ның 40 жыллығы» мектебиниң оқыўшысы Жоллыбай Куделшовтан 1960 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 36707. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» ҳәм 1968 жылы рус тилине аўдарылған ертек китабында басылды.

Ҳийлекер қораз. Тахтакөпир районы Калинин атындағы совхозындағы Калинин атындағы орта мектептиң муғаллими Тәңирберген Хошжанов 1959 жылы жазып тапсырған. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның Н. Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебият институтының фольклор секторының қолжазба фондында. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Түлки менен Шағал. Тахтакөпир районының Андреев атындағы мектептиң оқыўшысы Қатира Әбдирамановадан 1960 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, Р—80 № 36807. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» ҳәм 1968 жылы рус тилиндеги ертек китапта («Лиса и Шакал») басылды.

Сумлықлы шағал. Қоңырат районының Крупская атындағы орта мектептиң оқыўшысы. Б. Әбдимуратовтан 1960 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 36707. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» ҳәм 1968 жылы рус тилиндеги «Диковины Аму» ертек китапта басылды.

Мақтаншақ қасқыр. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ ның Н. Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебият институты фольклор секторының қолжазба фондында. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» ҳәм 1968 жылы рус тилиндеги «Диковины Аму» ертек китапта («Жадный волк») басылды.

Түлки менен қораз. Бул ертек 1956 жылы шыққан «қарақалпақ халық ертеклери» ҳәм 1959 жылы рус тилинде шыққан ертек китапта («Лиса и петух») басылды.

Зоңғарға. Бул ертек 1956 жылы шыққан «Қарақалпақ халық ертеклери» менен 1959 ҳәм 1968 жылы шыққан рус тилиндеги ертек китапларда («Длинно клювый ворон») басылды.

Мақтаншақ тышқан. 1956 жылы шыққан Қарақалпақ халық ертеклери» менен 1959 жылы рус тилиндеги ертек китапта басылды.

Ешки, қой ҳәм Өгиз. 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Арыслан менен Қоян. 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» менен 1959 ҳәм 1968 жылы шыққан рус тилиндеги ертек китапларда («Тигр и хитрый заяц») басылды.

Бөри менен ийт. 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» менен 1959 жылы «Каракалпакские народные сказки» ҳәм 1968 жылы «Диковины Аму» китапларында («Волк и собака») басылды.

ТУРМЫС ЕРТЕКЛЕРИ

Опа сәўдегер. Чимбай районында турыўшы халық мийрасын жыйнаўда мийнет еткен, ертекши мархум Қамал Әбибуллаевтың ертеклеринен. Түп

нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 34661. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Шайхы-Аббаз. Хожели қаласында турыўшы ертекши Тилеўнияз Алланиязовтан 1961 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 40274. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Жақсылық қылсаң өзиңе, жаманлық қылсаң өзиңе. Мойнақ районының «Әмиўдәрья» колхозында турыўшы 75 жасар Мүйтенбай Мырзабаевтан 1963 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған марқум Ө. Ерполатов. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 50413. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклери китабында басылды.

Әдил патша. Мойнақ районында турыўшы Мүйтенбай Мырзабаевтан жазып алған Ө. Ерполатов түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 50413. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклери китабында басылды.

Бекимбет бақыл. Тахтакөпир районы Фрунзе атындағы совхозда турыўшы Әбдиламит Пахратдиновтан 1958 жылы әдебияттаныў экспедициясы ўақтында жазып алған Әбдисаит Пахратдинов. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 37508. 1965 жылы қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Сәлимжан. Мойнақ районында турыўшы Назар Сейтқуловтан жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. 50411. 1965 жылы қарақалпақ халық ертеклери китабында басылды.

Жарлының қызы. Жазып алған Қ. Мәмбетназаров. 1965 жылы. Қарақалпақ халық ертеклери ҳәм 1968 жылы рус тилинде «Диковины Аму» китабында («Умная девочка») басылды.

Ақ кеўилли жигит. Хожели қаласында турыўшы 70 жасар Арзыхан Хожаметовтан 1960 жылы жазып алған Хожели қаласының Шевченко атындағы орта мектептиң оқыўшысы Мәдирейим Турсымуратов. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның Н. Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебият институтының фольклор секторының қолжазба фондында. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклерде басылды.

Үш ағайинли жигит. Камал Әбибуллаевтың жазып тапсырған ертеклеринен. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 34661. 1965 жылы қарақалпақ халық ертеклери ҳәм рус тилиндеги «Диковины Аму» китабында («Три брата») басылды

Күнликши. Камал Әбибуллаевтың жазып тапсырған ертеклеринен. Сонда, 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Жетим қыз. Камал Әбибуллаевтың жазып тапсырған ертеклеринен. Сонда, 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Қара атлы бала. 1940 жылы Шымбай районының территориясынан Кенжебай Жумабаев тәрепинен жазып тапсырылған. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, С — 42, № 1188. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Ҳәким улықпан. Мойнақ районының Қазақдәрья аўыл советинде турыўшы 72 жасар Халмурат Қалниязовтан 1963 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Ө. Ерполатов. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 50413. 1965 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» китабында басылды.

Ақыллы қатын. Қоңырат районының «Қоңырат» совхозында турыўшы Абат Қалбаевтан 1960 жылы жазып алған Нарбай Қалниязов. Түп нусқасы ӨзССР ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 36696. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Шешен бала. Шымбай районының бурынғы 5 аўыл совети Тельман атындағы колхоздың колхозшысы, 54 жасар Бекжан Мийирхановтан 1947 жылы И. Юсупов тәрепинен жазып алынған. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 1623. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Қырқ өтирик айтқан шопан. Мойнақ районының Мәдели аўыл советинде турыўшы 73 жасар Ырысназар Нурназаровтан 1963 жылы фольклорлық, экспедиция ўақтында жазып алған Ә. Алимов. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 50412. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклеринде ҳәм 1968 жылы рус тилинде «Диковины Аму» китабында («Сорока-обманщица») басылды.

Өгиз баққан үш жигит. Тахтакөпир районында турыўшы шайыр ҳәм ертекши Дәўлетияр Касымовтың жазып тапсырған ертеклеринен. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 41533. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклери китабында басылды.

Нан уллыма, қуран уллыма. Шымбай районының 9 аўыл Советинде турыўшы колхозшы Мурат Нийетуллаевтан 1947 жылы жазып алған И. Юсупов. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 1623. 1965 жылы қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Ақылсыз бала. Тилеўнияз Алланиязовтан 1961 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 40274. 1965 жылы қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Аңқаў ғарры. Ленинабад районының Свердлов атындағы совхозының Жданов атындағы бөлиминде турыўшы Кеңесбай Тәжимуратов тәрепинен 1960 жылы жазып алынған. Кимнен жазып алынғаны көрсетилмеген. Ертек 1965 жылы қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Байлардан ҳақысын алған бала. Камал Әбийбуллаевтың жазып тапсырған ертеклеринен. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасы-

ның қолжазба фондында, инв. № 34661. 1965 жылы Қарақалпақ халық ертеклери китабында басылды.

Ҳаяллар патшалығы ҳаққында ертек. Бул ертекти рус саяхатшы-илимпазы Н. Каразин Чимбай қаласына базарлап келген бир кемпирден жазып алған. Н. Каразин ертекке жазған алғы сөзинде ертекши кемпирдиң жасы сексеннен аслам дейди. Бирақ аты-жөни көрсетилмейди. Ертек ҳәр айда шығып туратуғын. «Древняя и новая Россия» журналының 1875, жыл № 3 санында рус тилинде ҳәм «Аму-дәрья» журналының 1969 жыл № 2 санында (рус тилинен аўдарған Қ. Мәмбетназаров) жәрияланды. Бул ертек Қарақалпақ халық ертеклер топламында биринши рет жәрияланып отыр.

Адам өмири. Жазып алған А. Каримов. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФның китапханасының қолжазба фондында, номерсиз. Биринши рет жәрияланып отыр.

Жалғыз қойлы шопан ҳәм сәўдегер. Жазып алған Б. Исмайлов. Бул ертек 1956 жылы қарақалпақ халық ертеклеринде «Аманат аман сақлайды» деген темаменен, 1959 ҳәм 1968 жылғы рус тилиндеги ертек китапларда («Пожелаешь чужого добра — своим поплатишься») басылды.

Еки дос. Жазып алған Б. Исмаилов. 1956 жылы қарақалпақ халық ертеклеринде ҳәм 1959 жылы рус тилиндеги ертек китапларда («Два друга») басылды.

Ақ кеўиллиниң аты азбайды, тоны тозбайды. Жазып алған шайыр М. Сейтниязов. 1956 жылы қарақалпақ халық ертеклери ҳәм 1959 жылы рус тилиндеги ертек китабында («У честного и лошадь сыта и шуба цела») басылды.

Ақыллы арымайды, алтын шиp имейди. Жазып алған шайыр Г. Есемуратов. 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» менен 1959 ҳәм 1968 жылғы рус тилиндеги ертек китапларда («Умный не пропадет, золото не гниет») басылды.

Ақыллы бала. Жазып алған И. Юсупов. 1956 жылы қарақалпақ халық ертеклери менен 1959 ҳәм 1968 жылы рус тилиндеги ертек китапларда («Послушный сын») басылды.

Билгиш шопан. 1956 жылы қарақалпақ халық ертеклери менен 1959 жылы рус тилиндеги ертек китапларда («Умный пастух») басылды.

Алдаркөсениң ҳийлеси. Бул ертек 1956 жылы «Қаракалпақ халық ертеклери» менен 1959 ҳәм 1968 жылғы рус тилиндеги ертек китапларда («Хитрость Алдара косе») басылды.

Зийба менен Зийнеп. Жазып алған Искендер Пирназаров. 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» менен 1959 ҳәм 1968 жылғы рус тилиндеги ертек китапларда («Зийба и Зийнеп») басылды.

Гереңлер. Жазып алған Ә. Пахратдинов. 1956 жылы «Қарақалпақ халық ертеклери» менен 1959 жылы рус тилиндеги ертек китапта («Глухие») басылды.

Рустем. Жазып алған Г. Есемуратов. 1956 жылы қарақалпақ халық ертеклеринде басылды.

Мәсләҳәт. Жазып алған Т. Сейтмамутов. 1956 жылы «қарақалпақ халық ертеклери» менен 1959 ҳәм 1968 жылғы рус тилиндеги ертек китапларда («Совет») басылды.

Ақыллы ғарры. Мойнақ районындағы Куйбышев атындағы орта мектептиң оқыўшысы Б. Тилеўмшовтан 1963 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 50411.

Нәсийҳат сатып алған бала. Мойнақ районы 5 а/с Калинин атындағы колхозда турыўшы 68 жасар Алламберген Реймовтан 1963 жылы жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның китапханасының қолжазба фондында, инв. № 50411.

Қырқ кәл. Бируний районында турыўшы 93 жасар Разия Жуманиязовадан 1964 жылы фольклорлық экспедиция ўақтында жазып алған Қ. Мәмбетназаров. Түп нусқасы ӨзССР ИА ҚҚФ-ның Н. Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебият институтының фольклор секторының қолжазба фондында, ертек биринши ирет жәрияланып отыр.

Орынлы жуўап. «Жеткиншек» газетасының 1960 жылы 28 май санында жарияланды ҳәм соннан алынды.

Ҳийлелик пенен Өлимнен қутылған ғарры. Жазып алған Қ. Гайпов «Жеткиншек» газетасының 1960 жыл 9 апрель санында жарияланды ҳәм соннан алынды.

Жети саяқ ҳәм аш дыйқан. «Жеткиншек» газетасынан алынды.

Қырқ аўыз өтирик айтқан тазша бала. Бул ертек Н. А. Баскаковтың «Каракалпакский язык» деген китабында басылды. (Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I. М., 1951).

МАЗМУНЫ

Қарақалпақ фольклорының үлгилери . . . 7

ҚЫЯЛЫЙ ЕРТЕКЛЕР

Абат батыр . . . 11
Қыран . . . 19
Аққуўбай патша . . . 27
Машақатлы турмыс кеширген жигит . . . 32
Шарқыпәлекли бала . . . 39
Мурадына жеткен ашықлар . . . 42
Батыр бала . . . 49
Гүлзәмзе . . . 59
Жылан кепли жигит пенен кирпи кийимли қыз . . . 67
Нурқызарын . . . 70
Егиз бала . . . 73
Арпамәдиян . . . 76
Алтын кесе . . . 79
Қуламет төре . . . 90
Дузақшы ғарры . . . 100
Арық мерген . . . 102
Жансап . . . 106
Қудабай мерген . . . 118
Ақыллы қыз . . . 120
Төрт Абдулла . . . 124
Талас . . . 131
Үш ағайинли жигит . . . 133
Асан генже . . . 137
Алтын таўық . . . 148
Қорқынышты жеңген адам . . . 155
Алтын баслы әйдарҳа . . . 157
Бүкир шал . . . 160
Қуламерген . . . 162
Айыўлы-Алпан . . . 167
Муратқан . . . 169
Ағаш ат . . . 172

ҲАЙУАНАТЛАР ҲАҚҚЫНДА ЕРТЕКЛЕР

Шонтық түлки . . . 179
Ҳийлекер қораз . . . 182
Түлки менен шағал . . . 184
Сумлықлы шағал . . . 185
Мақтаншақ қасқыр . . . 186
Түлки менен қораз . . . 188
Зоң ғарға . . . 189
Мақтаншақ тышқан . . . 191
Ешки, қой ҳәм өгиз . . . 192
Арыслан менен қоян . . . 195
Бөри менен ийт . . . 196

ТУРМЫС ЕРТЕКЛЕРИ

Опа сәўдегер . . . 200
Шайхы-аббаз . . . 210
Жақсылық қылсаң өзиңе, жаманлық қылсаң өзиңе . . . 221
Әдил патша . . . 223
Бекимбет бақыл . . . 226
Сәлимжан . . . 229
Жарлының қызы . . . 236
Ақ кеўилли жигит . . . 238
Өжет бала . . . 240
Күнликши . . . 244
Жетим қыз . . . 246
Қара атлы бала . . . 249
Ҳәким улықпан . . . 254
Ақыллы қатын . . . 256
Шешен бала . . . 261
Қырық өтирик айтқан шопан . . . 267
Өгиз баққан үш жигит . . . 269
Нан уллы ма, қуран уллы ма . . . 271
Ақылсыз бала . . . 273
Аңқаў ғарры . . . 276
Байлардан ҳақысын алған бала . . . 278
Ҳаяллар патшалығы хаққында ертек . . . 282
Адамның өмири . . . 291
Жалғыз қойлы шопан ҳәм сәўдегер . . . 293
Еки дос . . . 296
Ақ кеўиллиниң аты азбайды, тоны тозбайды . . . 300
Ақыллы арымайды, алтын ширимейди . . . 302
Ақыллы бала . . . 305
Билгиш шопан . . . 310
Алдар көсениң ҳийлеси . . . 315
Зийба менен Зийнеп . . . 318
Гереңлер . . . 329
Рустем . . . 331
Мәсләҳәт . . . 334
Ақыллы ғарры . . . 337
Нәсийҳат сатып алған бала . . . 339

Қырқ кәл 343
Орынлы жуўап 346
Ҳийле менен өлимнен қутылған ғарры 348
Жети саяқ ҳәм аш дыйқан 350
Қырқ аўыз өтирик айтқан тазша бала 351
Түсиниклер 353
Мазмуны 362

На каракалпакском языке

КАРАКАЛПАКСКИЙ ФОЛЬКЛОР

(многотомник)

ТОМ I

Составитель:

Қалбай Мамбетназаров
Кандидат филологических наук

Издательство «Каракалпакстан»

Нукус — 1977 — Казань

Редактор *Айдар Муртазаев*
Худредактор *Қ. Нажимов*
Техредактор *А. Т. Тухватуллин*
Корректор *Б. Өтегенов*

ИБ № 538

Териўге берилген ўақты 15-ноябрь, 1974 ж. Басыўға рухсат етилген ўақты 27.IV 1977 ж. Қағаз форматы 60×84$^{1}/_{16}$. Қағаздың № 1. Көлеми 22,75+0,75 вкл. Баспа табақ 22,4+0,8 вкл. әсәп баспа табақ. Тиражы 25 000. РҚ 33567

Баҳасы № 5 мухабалысы 2 м. 20 т.,
№ 7 мухабалысы 2 м. 40 т.

«Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, қаласы, Қ. Маркс көшеси, 9.

Татарстан АССР Министрлер Советиниң баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бойынша Басқармасының Камил Якуб атындағы полиграфкомбинатында терилди ҳәм басылды.
Заказ № Л-295.
г. Қазань, ул. Баумана, 19.